

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

METHIS

26 2020

DIGIHUMANITAARIA ERINUMBER

METHIS

METHIS. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA*

ISSN 1736-6852 (trükis)

ISSN 2228-4745 (võrguväljaanne)

Methis on avatud juurdepääsuga (*open access*), kättesaadav kodulehel (www.methis.ee) ja Tartu Ülikooli raamatukogu keskkonnas OJS (<https://ojs.utlib.ee>). Ajakiri ilmub regulaarselt kaks korda aastas, 15. juunil ja 15. detsembril.

Methis on registreeritud rahvusvahelistesse andmebaasidesse Ulrich, MLA, DOAJ, ERIH PLUS ja Scopus.

PEATOIMETAJA: **Marin Laak**, Eesti Kirjandusmuuseum

TOIMETUSKOLLEEGIUM:

Tiina Ann Kirss, Tartu Ülikool (kolleegiumi esimees)

Luule Epner, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool

Satu Grünthal, Helsingin Yliopisto

Cornelius Hasselblatt, Eesti Teaduste Akadeemia

Robert Hughes, Ohio State University

Maire Jaanus, Columbia University, Barnard College

Pirkko Koski, Helsingin Yliopisto

Leena Kurvet-Käosaar, Eesti Kirjandusmuuseum / Tartu Ülikool

Arne Merilai, Tartu Ülikool

Daniele Monticelli, Tallinna Ülikool

Thomas Salumets, University of British Columbia

Virve Sarapik, Eesti Kunstiakadeemia

Anneli Saro, Tartu Ülikool

Jaan Undusk, Eesti TA Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus / Tallinna Ülikool

Piret Viires, Tallinna Ülikool

Kujundus: **Ly Lestberg**

Küljendus: **Krete Pajo**

Methis. *Studia humaniora Estonica* 2020, nr 26 (sügis)

Digihumanitaaria erinumber

ISBN 978-9949-03-535-9 (trükis)

ISBN 978-9949-03-536-6 (pdf)

DOI: 10.7592/methis.v21i26

Koostajad: **Marin Laak, Piret Viires**

Toimetajad: **Kanni Labi, Marin Laak**

Keeletoimetaja: **Kanni Labi**

TOETUS

Eesti Kultuurkapital

Eesti Kirjandusmuuseum

Tartu Ülikooli kirjastamiskomisjon

Tallinna Ülikooli uuringufondi projekt TF3218 „Nüüdiskultuuri uuringud Eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute keskuses”

Haridus ja Teadusministeeriumi projekt PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengustrid (1986–1998)”

Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145)

Kontakt: Methis, Vanemuise 42, 51003 Tartu; methis@kirmus.ee

© Autorid, Eesti Kirjandusmuuseum

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

METHIS

DIGIHUMANITAARIA ERINUMBER

26 2020

METHIS

**Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv**

**METHIS. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA*, nr 26.
Digihumanitaaria erinumber (2020, sügis)**

Koostajad: Marin Laak, Piret Viires

Toimetajad: Kanni Labi, Marin Laak

Eesti keele toimetaja: Kanni Labi

Inglise keele toimetaja: Marika Liivamägi

Tartu 2020

SISSEJUHATUS

Marin Laak, Piret Viires, Mari Sarv Digikultuuri väljakutsed. Digitaalse kultuuripärandi kasutamine teaduses ja hariduses	5
Andra Siibak Digipõlvkonnast sotsiaalmeedia põlvkonnaks. Põlvkondlikku enesemääratlust kujundavad trendid Eesti noorte internetikasutuses	17
Mikko Tolonen, Eetu Mäkelä, Jani Marjanen, Tuuli Tahko Arvutiteaduse kaasamine humanitaarharidusse	35
Maarja Ojamaa, Peeter Torop Kultuuripärand ja digitaalne lugemine: raamatu ja platvormi vahel	51
Larissa Leiminger, Aija Sakova Juurdepääs arhiivimaterjalidele ja nende kultuuriloolise konteksti küsimused Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogu näitel	69
Theo Meder Eluraamatute arvutianalüüs – prooviuurimus	92
Eve Annuk, Piret Voolaid Soolisuse esitamine Eesti grafitis ja tänavakunstis	108
Mari Sarv Regilaulude teema-analüüs: võimalusi ja väljakutseid	137
Risto Järv Tegelasvõrgustikud kahes raamatus Reinuvader Rebasest	161
Marin Laak Kirjanduslikud digikeskkonnad keeleressursside baasina. Mõjukriitika juhtumiuuring päringusüsteemis KORP	190
Piret Viires Uued loomevõimalused internetis. Märkmeid sotsiaalmeedia kirjandusest	217
VABAARTIKKEL	
Leo Luks Üleinimese võimalikkusest digiteeritud elu kontekstis	237
TEOORIAVAHENDUS	
Philippe Bootz Digitaalne kirjandus: kas tõesti püsivalt efemeerne?	268
Philippe Bootz Saatesõna tõlkele	281
ARHIIVILEID	
Maria-Kristiina Lotman, Rebekka Lotman Jaan Bergmanni pilaeepos „Jaaniida“: tekst, kontekst ja intertekst	285
Jaan Bergmann Jaaniida	294

Digikultuuri väljakutsed. Digitaalse kultuuripärandi kasutamine teaduses ja hariduses¹

Marin Laak, Piret Viires, Mari Sarv

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16906

Digihumanitaaria on seoses arvutite üha suureneva tähtsusega meie igapäevaelus, kultuuriloomes ja suhtluses muutumas üha olulisemaks kompleksseks eri humanitaarteadusi hõlmavaks uurimisväljaks. Oleme tunnustajateks paljude eri valdkondade teadlaste inspiratsioonirikkaile lähenemistele digiajastu mõtestamisel ning samal ajal ka interneti ja digivahendite kindlate kasutusharjumuste kinnistumisele. Uurimisvaldkonnana on digihumanitaaria olnud uurijate fookuses viimasel viieteistkümnel aastal, kuigi esimesed katsetused humanitaaria ja arvutitehnoloogia vahelisi seoseid leida ja rakendada ning mõtestada ulatuvad juba 1950. aastatesse.

Digihumanitaaria kui termin võeti laiemalt kasutusele aastast 2004, pärast Susan Schreibmani, Ray Siemensi ja John Unsworth'i antoloogia „A Companion to Digital Humanities“ ilmumist: uue termini vormimine oli ajendatud „arvutusliku humanitaaria“ (ingl k *humanities computing*) ja laiema „digihumanitaaria“ (ingl k *digital humanities*) eristamise vajadusest. Üldistavalt võiks öelda, et kuigi seda terminit iseloomustab definitsioonide paljus, on neid kooshoidvaks fookuseks info- ja kommunikatsioonitehnoloogia (IKT) ja humanitaaruuringute lõimumine, alates digitehnoloogiliste kultuurinähtuste ja inimeste digitaalse käitumise analüüsist, kultuuripärandi digiteerimisest ja andmestamisest kuni humanitaarainese arvutianalüüsini (suurandmete analüüs, tekstikaeve, võrgustike visualiseerimine jms). Tänapäevases digihumanitaarias leiavad tähelepanu digitaalselt sündinud kultuurinähtused ja digimaailma laiem mõju – digihumanitaaria kätkeb ka analüüsi digitehnoloogia mõjust ühiskonnale ja kultuurile tervikuna, sh kunstiloomingule (vt Schreibman, Siemens ja Unsworth 2016, xvii–xviii). Seega ei ole tänapäevane digihumanitaaria ainult humanitaaralase info mudeldamine, visualiseerimine ja andmete arvutuslik analüüs, vaid on tänapäevases maailmas kujunenud laiaks uurimisvaldkonnaks, mis hõlmab endasse peaaegu kõik humanitaaria aspektid, millele saab liita sõna *digi*.

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektid EKM 8-2/20/1 ja EKM 8-2/20/2 ning Haridus ja Teadusministeeriumi projekt PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)“ ja Tallinna Ülikooli uuringufondi projekt TF3218 „Nüüdiskultuuri uuringud Eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute keskuses“. EL Regionaalarengu Fondi kaudu on toetanud Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145). Artiklis on tehtud üksikuid redaktsioonilisi muutusi, võrreldes 15.12.2020 veebis (<https://ojs.utlib.ee/index.php/methis>) ilmunud tekstiga.

Digihumanitaaria mõiste üle on olnud arvukalt debatte, milles ühe või teise suuna aktualiseerumist on mõjutanud ka väitlejate jaoks parasjagu aktuaalsed vaatenurgad. Näiteks on 2016. aastal hetkeseisu kaardistades Lauren F. Klein ja Matthew K. Gold mõistnud digihumanitaaria suuremahuliste pildipankade visualiseerimist, sotsiaalmeedia teemaviitade (*hashtag*'ide) kasutust, alternatiivreaalsuse mängude uurimist, ajalooliste artefaktide 3D-modelleerimist, digitaalset kirjutamist, mobiilirakenduste loomist (ingl k *mobile makerspaces*) jm (Klein ja Gold 2016). Indrek Ibrus, Marek Tamm ja Katrin Tiidenberg on „Digikultuuri manifestis“ kaardistanud kogu laia digikultuuri välja üsnagi üldistavalt – platvormidest tehisintellektini, mille vahele mahub lahedasti ära kultuuripärandi digiteerimine ja kättesaadavaks tegemine, digikunstid ja -kultuuritööstus, keeletehnoloogia ja arvutuslingvistika (Ibrus, Tamm ja Tiidenberg 2020). Selle teemaderingiga põimuvad ka digikultuuri ja digitaalse kultuuripärandi mõisted.

Digikultuuri olemusest laias mõistes

Enesestmõistetavalt on inimühiskonna ja digikultuuri areng otseselt ja tihedalt põimunud. Ennekõike seondub digikultuur ühiskonna üldise võrgustumisega, liikumisega siirdeühiskonnast võrguühiskonda, kus „digitaalses vormis toimuv kommunikatsioon saab valdavaks kõigis eluvaldkondades“ (Lauristin 2012, 40). Digikultuuri võib defineerida ka kui tinglikku katusmõistet inimkultuuri arengu hüppelisele muutusele 21. sajandi „arvutiajastul“. Varasematest kultuurivormidest eristab seda kõikide objektide/andmete (tekstide, piltide, helide) eksisteerimine numbriliste koodidena elektroonilistel andmekandjatel, millega kaasneb nende ülikiire töötlus, üli suurte koguste mahtuvus üliväikesele (füüsilisele) kandjale ning programmeeritavus (Manovich 2001; Aarseth 2003, 717–718).

Vaadeldes lähemalt seda justkui lihtsat sõna *digi*, tuleb möönda, et see on kasutuses avara mitteanalüütilise katustermini või isegi metafoorina. Ent rangelt võttes viitab *digi* aga „digitaalsele“ kui vaid ühele tunnusele, mida on teoreetikud välja pakkunud 21. sajandi uue meediakultuuri eripära kirjeldamiseks juba 2000. aastate algul. Ka uue kunsti teoreetik Lev Manovitš (2001, 52–61) on *digi* kui ideoloogilise või retoorilise termini suhtes üsnagi kriitiline. Laia tähendusega „digitaalsuse“ asemele on ta juba kakskümmend aastat tagasi pakkunud arvutitarkvara loogiliste printsiipide poole pöördudes viis tunnust: numbriline representatsioon (ingl k *numerical representation*), modulaarsus (ingl k *modularity*), automatiseerimine (ingl k *automation*), varieerumine (ingl k *variability*) ja kultuuriline transkodeerimine (ingl k *cultural transcoding*), sealjuures on *digitaalne* andmete esitusega seotud tunnus, mis tähendab eelkõige numbrilist representatsiooni (Manovitš (2001, 28). Seega on kõik digitehnoloogia abil loodud teosed/objektid, sealhulgas kirjalik tekst kodeeritud

numbriliselt uut tüüpi andmekandjatel. Igasugusest tekstist, objektist, sõnast ja pildist on saanud „andmed“ (ingl k *data*), mida edastatakse, töödeldakse ja säilitatakse numbriliste binaarsete koodidena, arvude 0 ja 1 kujul. Tavaliste, materiaalsete, vana meedia objektide – näiteks raamatute – numbrilist representeerimist (taasesitust) – nimetataksegi digiteerimiseks. Seega, rangelt võttes, tähendab eesliide *digi-* pigem kultuuriobjektide muutmist andmeteks, mis on esitatud numbriliselt (vt ka Laak 2006, 42–46). Just võimalus esitada kultuuriobjekti andmetena, s.t numbriliste binaarsete koodidena, on eelduseks ka kultuuri uurimiseks digihumanitaaria meetoditega.

Kuidas on mõjutanud infotehnoloogia areng inimkultuuri laiemalt? Kui näiteks digikultuuri eelsel, trükimeedia kultuuri ajastul olid olulised hierarhiad, tsenter ja perifeeria, siis nüüd räägitakse *t a s a p i n n a s t u m i s e s t*, hajususest, hüpertekstist, läbilaskevõimest, anarhiast ja sünkroonsusest. Hajususe all peetakse silmas tekstide tootmise ja tarbimise fragmenteeritust, mis omakorda on seotud kultuuri detsentraliseerumise ja individualiseerumisega. Tsentri ja perifeeria, kõrge ja madala kultuurimudelid on muutunud tasapinnaliseks, kultuuri kese ja ääreala on eristamatud. Lineaarne, põhjuse-tagajärje seoseid järgiv narratiiv on kadumas, sest tekste on võimalik arendada võrgustikuna, milles seotakse eri meediumid ja milles iga sõlme võib olla semantiliselt seotud mistahes teisega. Uuteks kultuurilisteks ühikuteks on eri objektide ja meediumide vaheliselt semantilised seosed ehk võrgustiku-taolises kultuurimodelis toimivad „kultuurilised rajad“ (ingl k *cultural threads*; Laak, Viires 2004).

Subjektivsemast vaatepunktist on muutused toimunud ka inimeste maailmataju ning tekstide loomise ja vastuvõtu viisides. Näiteks taandub kirjalik sõna (multimeediumilise) visuaalkultuuri ees, liigutakse pildikeskse eneseväljenduse poole – esile on tõusnud visuaalsed kommunikatsioonivormid (Ibrus 2015, 225). Lisaks on digikultuur lahutamatu seotud rahvusvahelistumisega ja *k u l t u u r i d e v a h e l i s e k o n v e r g e n t s i g a* ning toob fookusse kultuurinähtuste liikumise üle rahvuskultuuri piiride, sõltumata sotsiaalajaloolistest kontekstidest.

Kui veelkord tulla tagasi digihumanitaaria mõtestamise ja kirjeldamise juurde, siis kõige üldisemaks ja lahendamist vajavaks küsimuseks osutub, kuidas mõista digihumanitaaria olemust. Sellele vastamisel on kaks põhimõtteliselt erinevat lähtepunkti: käsitleda digihumanitaariat, kas kui (1) uute tööriistade ja/või meetodite rakendusala või siis (2) kätkeb see endas võimalust uueks kriitilis-filosoofiliseks lähenemiseks, mis võib oluliselt muuta näiteks ka kirjandusteooriat (Viires, Laak 2018, 2019). Viimase raames tuleks aktualiseerida ka sellise uue teoreetilise raamistiku loomise vajadus, mis võimaldaks mõtestada näiteks kunsti- ja kirjandusfilosoo-

filisi alusküsimusi digitaalses ruumis kui põhimõtteliselt uut tüüpi materias, nagu veenvalt näitab Philippe Bootz siinses ajakirjanumbris avaldatud artiklis „Digitaalne kirjandus: kas tõesti püsivalt efemeerne?“ ([2014] 2020). Suurimad muutused on toimumas tänapäeval aga digikunste maailmas (vt Kelomees 2019), mis on mõjunud plahvatuslikult senisele kunstikultuuri kommunikatsioonimudelile.

Eesti digihumanitaaria institutsionaalsusest

Eestis on digihumanitaaria maastikku viimastel aastatel kultiveeritud aktiivselt ja tulemuslikult. Organisatsiooniliselt koondab digihumanitaare 2016. aastal loodud Eesti Digitaalhumanitaaria Selts, kes on võtnud ka Eesti Kirjandusmuuseumilt üle 2013. aastal käivitatud digihumanitaaria aastakonverentside seeria.² Digihumanitaaria alast distsipliinidevahelist uurimistööd koondavad ka institutsioonid: Tartu Ülikooli digihumanitaaria ja infoühiskonna keskus, Tallinna Ülikooli projekt „Kultuuriandmete analüüs“ (Cultural Data Analytics, CUDAN),³ keeleressursside ja -tehnoloogia alal konsortsium Eesti Keeleressursside Keskus, Eesti Keele Instituut ja Tallinna Tehnikaülikool ning katusorganisatsioonina Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145), samuti Eesti Rahvusraamatukogu. Digihumanitaaria institutsionaalsete pioneeride seas on olnud juba 1990. aastatest ka Eesti Kirjandusmuuseum, mille mahukad ainekogud on tinginud juba varakult vajaduse kogude ulatuslikuks digiteerimiseks ning materjalide digitaalsete haldus- ja uurimisvahendite kasutuselevõtuks. Lisaks on Tallinna ja Tartu ülikoolides digihumanitaaria õppekavad (kõrvaerialad ja magistritaseme valikmoodul). Eesti digihumanitaariid on aktiivselt olnud kaasatud ka rahvusvahelistesse võrgustikesse (nt Digital Humanities in Nordic and Baltic Countries,⁴ European Association for Digital Humanities⁵).

Eesti digihumanitaaria traditsioonis võime näha kolme kontsentrit.

1. Tekstikorpuste/suurandmete kvantitatiivne arvutianalüüs korpuslingvistikas ja arvutuslingvistikas on ammu kujunenud iseseisvaks distsipliiniks (vt Veismann jt 2018); folkloristika alal tegutsesid andmekogude koostamisega ja arvutusliku analüüsiga juba 1980. aastatel Arvo Krikmann (2006) ja Ingrid Rüütel.⁶

2 Vt DH ESTONIA. Estonian Society for Digital Humanities. <https://dh.org.ee>.

3 Vt CUDAN. <http://cudan.tlu.ee>.

4 Digital Humanities in THE Nordic Countries [DHN], vt <http://dig-hum-nord.eu>.

5 The European Association for Digital Humanities [EADH], vt <https://eadh.org>.

6 Vt <http://www.folklore.ee/era/teema/etnomusikoloogia.htm>.

2. Kultuuripärandi digiteerimine, digiandmebaaside ja sisukeskkondade, sh isikuleksikonide ja erialaspetsiifiliste andmebaaside loomine (nt keele, rahvaluule, kirjanduse, ajaloo, arheoloogia, etnoloogia jm alade andmebaasid).

3. Digikultuuri uuringud, mis hõlmavad nii digiteeritud kui digitaalselt sündinud kultuuripärandit: uue meedia kunsti, digitaalset kirjandust, arvutimänge, virtuaalse reaalsuse projekte, filmitoodangut.

4. Digitaalse kultuuri tähenduse ja rolli uuringud laiemalt, sh kasutaja vaatepunktist (vt Pruulmann- Vengerfeldt jt 2013).

Kirjanduse alal on kohanemine arvutianalüüsi võimalustega olnud palju aeglasem kui teistel humanitaaraladel, seda ka rahvusvahelises praktikas. Üks põhjus võiks olla see, et kirjandusteadlased on harjunud töötama üksikute ilukirjanduslike teoste ja tekstidega ning peamiselt lähilugemise meetodil, nagu rõhutab ka Franco Moretti oma kauglugemise (ingl k *distant reading*) teoorias (2013). Seni ei ole kirjandusuurijad vajanud ka „suurandmeid“ ega tekstikorpusi, kuid just viimastel aastatel on märgata nooremate kirjandusuurijate järjest suurenevat huvi arvutusliku analüüsi vastu, näiteks on kauglugemise teooriast lähtudes teinud õnnestunud uurimusi Oleg Sobtšuk (2018) ja Maarja Helena Meriste (2020). Seni on lingvistiliste meetodite kohandamisel kirjandusteadusele Eesti tehtud ükskuid katsed. Näiteks Elle-Mari Talivee on uurinud sõna *linn* esinemist kirjanik Elisabeth Aspe (1860–1927) romaani-des 19. ja 20. sajandi vahetusel. Uurimuse aluseks oli Aspe teoste morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpus, mille kaudu linnaga seotud sõnade kohakäänete arvuti-analüüs andis kõneka tulemuse: kui 19. sajandi lõpul oli ülekaalus linna minemine, siis mõne aasta pärast muutus loomulikuks juba linnast tulemine (Talivee 2011). Korpuslingvistika meetodite kohandamist kirjandusuurimisele on katsetanud Marin Laak inspireerivas koostöös Kaarel Veskise, Kadri Videri, Olga Gerassimenko ja Neeme Kahuskiga Eesti Keeleressursside Keskusest, mis algas kirjanike Johannes Semperi ja Johannes Barbaruse kirjavahetuse morfoloogiliselt märgendatud teksti-korpuse loomisest ja selle uurimisest päringusüsteemis KORP (vt Laak jt 2019). Näi-teks on Kaarel Veskis jt selle võrdluses British National Corpus'ega päringusüsteem-is Sketch Engine selgitanud, et Semperi ja Barbaruse kirjavahetuses esineb sõna *linn* märkimisväärselt suurema sagedusega ühe miljoni sõna kohta kui inglise keeles tänapäeval: vastavalt 138 ja 27 (vt Laak jt 2018). Kahe varasema kirjandusliku andme-baasi ressursside alusel on praeguseks uurijaile avatud juba järgmine, Noor-Eesti ja 1920. aastate kriitikakorpus.

Nagu näeme, on viimastel aastatel tekkinud ka väikeses Eestis mitmeid digi-humanitaaria keskusi nii Tallinnas kui Tartus, maastik selles valdkonnas on enam kui kirju. Digikultuuri ja digihumanitaaria suurimaks väljakutseks tänapäeval, vähemalt Eestis on vastutusvaldkondade ja koostöö strateegiline koordineerimine, mille esi-

meseks sammuks in omavaheline koostöö ja kommunikatsioon. See ei pruugigi olla kuigi lihtne, sest nagu näitab põguski ülevaade, ei ole digihumanitaaria jaoks olemas ühte, universaalselt heakskiidetud definitsiooni: „Mõnede, nagu näiteks Michael Piotrowski (2020) jaoks on see probleem, mis vajab lahendamist, samal ajal kui teised, näiteks Matthew Kirschenbaum (2012), lähenevad sellele ebaselgusele palju pragmaatilisemast perspektiivist ja näevad digihumanitaarias „taktikalist terminit“, et akadeemilistes institutsioonides „asjad tehtud saaks““ (Tolonen 2020, 35).

Digikultuuri kiirteel liikuv maailm võib olla inimkonda ühendav, kuid ka plahvatustlikult uusi digikultuurivorme ja arvutuslikke meetodeid esile kutsuv. Digihumanitaaria aga ühendab üks ja seesama, esmakordset teadmist avastav uurimisõhin, mille toel nii Eestis kui ka mujal maailmas töötatakse välja üha uusi projekte ja *lab*-e. Selles kontekstis, arvestades digihumanitaaria ideedest nakatud n-ö isetolmlevat laia välja, olekski aktuaalseimaks väljakutseks valdkonna- ja ministeeriumideülese digikultuuri arenduskeskuse loomine Eestis (vt Ibrus jt 2020).

* * *

Siinne ajakirja Methis erinumber on alguse saanud Eesti digihumanitaaria 7. rahvusvahelisest konverentsist „Digitaalse kultuuripärandi kasutamine teaduses ja hariduses“ („Use of Digital Humanities in Research and Education“), mis toimus 4.–6. detsembril 2019. aastal Tallinnas Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eesti Digitaalhumanitaaria Seltsi koostöös (vt Kannusaar jt 2020). Konverentsi eesmärgiks oli uurida digitaalse kultuuripärandi kogude kujundamist ja kasutamist läbi paljude valdkondade kunstidest ja kirjandusuuringutest tehnoloogiani, ajaloost geograafiani, muuseumi-uuringutest meediauuringuteni, arhiivide uurimisest kultuuripärandi (suur)andmete analüüsini. Konverentsi eriline rõhuasetus oli digihumanitaaria metodoloogilise ja haridusliku väärtuse selgitamisel, millele andis avarama konteksti digikeskkondade kasutajate, sh tänapäeva noorte internetikasutajate käitumismustrite- ja kasutajaharjumuste kaardistamine. Nagu pealkirjast nähtub, oli teine rõhuasetus digitaalse kultuuripärandi kasutamisel teaduses ja haridusvaldkonnas, arvestades mäluasutustes loodud digitaalse kultuuripärandi ressursse, eriti aga alanud kultuuripärandi massdigiteerimist (vt Kultuuripärandi digiteerimine 2018–2023).

Erinumbris on kokku 13 artiklit, neist neli rahvusvahelistelt autoritelt.

Numbri avab konverentsi plenaarsineja, Tartu Ülikooli meediauuringute professori Andra Siibaku artikkel „Digipõlvkonnast sotsiaalmeedia põlvkonnaks. Põlvkondlikku enesemääratlust kujundavad trendid Eesti noorte internetikasutuses“, mis uurib põlvkondlikku enesemääratlust kujundavaid trende Eesti noorte internetikasutuses. Artiklis tutvustatakse meediapõlvkondade kultuurilisest käsitlusest läh-

tuvat lähenemist, mis näeb tänapäeva lapsi ja noori sotsiaalmeedia põlvkonnana. Mitmete empiiriliste uuringute tulemustele tuginevalt antakse artiklis ülevaade Eesti noortele omastest internetikasutuse harjumustest ning tegevustest, mis võiks olla orientiiriks ka digitaalse kultuuripärandi kättesaadavaks tegemisel. Artikkel võtab kokku ka noorte nn sotsiaalmeediapaastu uuringu tulemused, mille aluseks on noorte kogemuspäevikud.

Helsingi ülikooli teadlased Mikko Tolonen, Eetu Mäkelä, Jani Marjanen ja Tuuli Tahko argumenteerivad konverentsi teise plenaarettekande alusel valminud artiklis „Arvutiteaduse kaasamine humanitaarharidusse“ Helsingi ülikoolis rakendatud projektipõhiste interdistsiplinaarsete ühisuuringute tulemuslikkust digihumanitaaria meetodite õpetamisel ning rõhutavad kohaliku konteksti arvestamise vajalikkust teemade valikul.

Maarja Ojamaa ja Peeter Torop rõhutavad artiklis „Kultuuripärand ja digitaalne lugemine: raamatu ja platvormi vahel“ transmeediatekstide ja digitaalse lugemise olulisust kultuurimälu ja -identiteedi säilitamisel. Autorid rõhutavad digikirjaoskuse ja helilis-pildiliste märgisüsteemide domineerimist verbaalsete tekstide üle, mis võimaldab teha ka teoreetilisi üldistusi digikeskkonnas avalduvate kultuurisemiootiliste printsiipide kohta. Artikli aluseks on Tartu Ülikooli transmeedia uurimiserühma kogemus uute hariduslike platvormide loomisel projektis „Kirjandus ekraanil“.

Saksa uurija Larissa Leimingeri ja Aija Sakova artikkel „Juurdepääs arhiivimaterjalidele ja nende kultuuriloolise konteksti küsimused Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogu näitel“ toob kriitiliselt esile Eesti Kirjandusmuuseumi eri arhiivides hoitava Õpetatud Eesti Seltsi kogu kättesaadavuse probleemi. Seniste andmebaaside kasutamist takistavaks teguriks oli arhiivimaterjalide metaandmete ebaühtlus, eriti aga juurdepääs vaid eesti keele valdamise korral. Artikkel kirjeldab uue, saksakeelse meta-andmebaasi loomise eksperimenti OMEKA platvormil kasutajasõbralikkuse vaatepunktist ja arutleb arhiivides peituva kultuurimälu kättesaadavuse üle laiemalt.

Hollandi teadlase Theo Mederi uurimus „Eluraamatute arvutianalüüs – prooviuurimus“ on pilootprojekt, mis kaardistab digihumanitaaria tööriistade sobivust elulugude ja eluloointervjuude analüüsimiseks. Kuigi tegu on katselise esmauuringuga, teadvustab artikkel ka tundlike eluloomaterjalide „andmetena“ käsitlemise ohtusid. Autor on seadnud eesmärgiks selgitada elulookirjutuse ja suulise ajaloo (ingl k *oral history*) analüüsivõimalusi arvutuslike korpusuuringute meetoditega, näiteks teema- ja sooanalüüsiks. Tegu võiks olla ka Eesti kontekstis kõlapinda leidva lähenemisega, arvestades suuri elulugude kogusid kirjandusmuuseumis ja mujal.

PIRET VIIRES, MARIN LAAGI, MARI SARV

Digitaalsete andmebaaside teemat jätkavad kaudselt ka Eesti Kirjandusmuuseumi uurijad Piret Voolaid ja Eve Annuk artiklis „Soolisuse esitamine Eesti grafitis ja tänavakunsti“. Käsitluse aluseks on Piret Voolai loodud „Grafiti andmebaas“, milles on kümne aasta vältel talletatud efemeerse grafitikunsti teosed. Soolise aspekti esiletoomisega juhib artikkel tähelepanu grafiti ja tänavakunsti konteksti keskele vastuvõtule ja esteetikale, osutab soolistele klišeedele grafitis ja sotsiokultuurilistele stereotüüpidele ning on illustreeritud rohke pildimaterjaliga.

Kirjandusteadlase Marin Laagi artikkel „Kirjanduslikud digikeskkonnad keeleressursside baasina. Mõjukriitika juhtumiuuring päringusüsteemis KORP“ uurib erandliku kirjandusloolise probleemi näitel korpuslingvistikale kohandatud päringusüsteemi KORP kasutusvõimalusi. Artikli kontekstiks on senised andmemahukad kirjanduslikud digikeskkonnad, eriti aga avaandmetena kättesaadav digitaalne kultuuripärand lähitulevikus. Koostöös Eesti Keeleressursside Keskusega on valminud kirjavahetuse korpus ja kriitikakorpus, autor rõhutab traditsiooniliste uurimismeetodite rolli digihumanitaaria töövahenditega saadud tulemuste mõtestamisel.

Tallinna Ülikooli professor Piret Viires esitab analüüsib artiklis „Uued loomevõimalused Internetis. Märkmeid sotsiaalmeedia kirjandusest“ sotsiaalmeedia kirjandust kui digitaalset kirjanduse alaliiki, esindades digikunstide uurimissuunda digihumanitaarias. Tegu on rohkele empiirikal tugineva alusuuringuga, mis arutleb sotsiaalmeedia kirjanduse (nt tviteratuuri, Facebooki kirjanduse, Instagrami ja Tumblr luule) funktsioonide ja selle mõistmiseks vajalike teoreetiliste mõistete üle.

Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleteadlaste Mari Sarve ja Risto Järve uurimuste keskmes on tekstide arvutianalüüsil saadud tulemused ja graafid ning nende detailne analüüs. Kasutades arvutusliku digihumanitaaria tööriistu, esitab Mari Sarv artiklis „Regilaulude teema-analüüs: võimalusi ja väljakutseid“ eesti regilaulandmebaasi tekstikorpuse teemaanalüüsi abil 20 teemamudelit ning analüüsib nende alusel eri laulurühmade piirkondlikke iseärasusi. Regilauluteemade arvutianalüüs lähtub regilaulu sõnade statistilisest sagedusjaotusest ja tulemus erineb senisest traditsiooniliste meetoditega loodud klassifikatsioonist. Risto Järve uurimuse „Tegelasvõrgustikud kahes raamatus Reinuvader Rebasest“ keskmes on Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Ernst Peterson-Särgava raamatute tegelaste võrgustikuanalüüs. Autor jõuab järeldusele, et mõlemad raamatud katavad enamiku eesti loomamuinasjuttude põhitegelastest, üllatuslikult ilmub Kreutzwaldi Reinuvader Rebase juttu ka Kalevipoeg. Tegelasvaheliste võrgustike analüüs tõi välja erinevuse Kreutzwaldi ja Peterson-Särgava muinasjuttude vahel, nt on viimase rebase lugudes tegelaste vahelised suhted negatiivsemad.

Rubriigis „Vabaartikkel“ on ilmunud Leo Luksi artikkel „Üle inimse võimalikkusest digiteeritud elu kontekstis“, milles autor uurib tänapäevast digikeskkonda-

dest küllastunud reaalsust Nietzsche filosoofia perspektiivist, võttes lähtekohaks arusaama digikeskkonna ja sotsiaalmeedia mõjust inimlikule „isedusele“. Filosoofilises arutelus jõutakse järeldusele, et tehnoloogia üleinimese suunas liikumist ei välista.

Teoriavahenduse rubriigis ilmub prantsuse teoreetiku Philippe Bootzi teedrajav käsitlus „Digitaalne kirjandus: kas tõesti püsivalt efemeerne?“, mille on tõlkinud Marri Amon. Artiklis arutatakse digitaalsete teoste olemusliku labiilisuse ja efemeersuse üle ja rõhutatakse digitaalsete teoste esituste sõltuvust tehnoloogiast. Digitaalsete teoste säilitamise küsimust näeb Philippe Bootz võimalusena aktualiiseerida teose teovägi, toetudes Spinoza ontoloogiale.

Rubriigis „Arhiivileid“ on avaldatud Maria-Kristiina Lotmani ja Rebecka Lotmani artikkel „Jaan Bergmanni pilaeepos „Jaaniida“: tekst, kontekst ja intertekst“, mis põhineb TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas säilitatava Jaan Bergmanni salmikust leitud käsikirjalisel pilaeeposel. Pikemas saateartiklis käsikirja esmatrükile valgustavad autorid Euroopa kultuuri taustal pilaeepose tekstuaalseid tagamaid.

Käesolev ajakirja Methis digihumanitaaria erinumber on Eesti digihumanitaaria 7. konverentsist küll välja kasvanud, kuid laiema fookusega. Erinumbris avaldatud artiklid kaardistavad digihumanitaaria praegust seisu ja käsitlevad teemasid, mis on selles uurimisvaldkonnas aktuaalsed, keskendudes ennekõike digikultuurile ja digitaalsetele kultuuripärandile teaduses ja hariduses. Vahepeal enne käesoleva ajakirja ilmumist ajalehes Postimees avaldatud „Digikultuuri manifestis“ on tabatud Eesti digikultuuri Achilleuse kanda:

Eestil on küll plaanid kultuuripärandi digiteerimiseks, kuid puuduvad selged sihid ja tegevused, et suurendada digikanalite toel kultuuri laiemat kättesaadavust, luua uusi osaluskuultuuri võimalusi ja toetada uuenduslikke, meie tähendusruumi rikastavaid digitaalseid kunstivorme. [. . .] Meil on vaja kultuuritundlikku, ent tehnoloogiaeadlikku innovatsioonipoliitikat, mis näeb kultuuri- ja tehnoloogialoome seotust ning lõimib need tervikuks. (Ibrus jt 2020)

Loodame, et käesolev Methise digihumanitaaria erinumber aitab kaasa meie praeguse digimaailma mõtestamisele ja uurimisele. Pühendame selle lõppevale digikultuuriaastale.

Täname autoreid ja soovime inspireerivat lugemist!

Allikad

Aarseth, Espen J. 2003. „We all want to change the world: the ideology of innovation in digital media.” – *Theoretical and Conceptual Innovations in Digital Domains*, toimetanud Gunnar Liestol, Andrew Morrison ja Terje Rasmussen, 717–718. Cambridge (Mass.); London: MIT Press.

Blevins, Cameron. 2016. „Digital History’s Perpetual Future Tense.” – *Debates in the Digital Humanities 2016*, toimetanud Matthew K. Gold ja Lauren F. Klein. 2. köide, 308–324. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/9781452963761>.

Bolter, Jay David. „Theory and Practice in New Media Studies.” – *Theoretical and Conceptual Innovations in Digital Domain*, toimetanud Gunnar Liestol, Andrew Morrison ja Terje Rasmussen, 415–439. Cambridge (Mass.); London: MIT Press.

Hirsch, Brett D. 2012. „Digital Humanities and the Place of Pedagogy.” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 3–30. Cambridge U.K.: Open Book

Ibrus, Indrek. 2015. „Kultuur visualiseerib ja rikastub.” – *Löksudest välja. Eesti inimarengu aruanne 2014/2015*, koostanud Raivo Vetik, 222–226. Tallinn: Eesti Koostöö Koda. <https://www.kogu.ee/wp-content/uploads/2015/06/EIA-2015.pdf>.

Ibrus, Indrek, Marek Tamm ja Katrin Tiidenberg. 2020. „Digikultuuri manifest.” – *Postimees. Arvamus ja Kultuur*, 12. detsember. <https://leht.postimees.ee/7131165/digikultuur-digikultuuri-manifest>.

Kannusaar, Mari, Marin Laak, Aija Sakova, Mari Sarv ja Piret Viires, koost. 2019. *Use of Digital Cultural Heritage in Research and Education. 4–6 December 2019, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia. Abstracts*. Tartu: EKM Teaduskirjastus. dh.org.ee/events/dhe2019/abstracts.

Kelomees, Raivo. 2019. „Reversing the spectator paradigm: symbiotic interaction and the ‘gaze’ of the artwork.” – *Digital Creativity*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/14626268.2019.1656256>.

Kirschenbaum, Matthew. 2012. „Digital Humanities As/Is a Tactical Term.” – *Debates in the Digital Humanities*, toimetanud Matthew K. Gold. 1. köide, 415–428. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/9781452963754>.

Klein, Lauren F. ja Matthew K. Gold. 2016. „Digital Humanities: the Expanded Field.” – *Wayback Machine. Internet Archive*. <https://web.archive.org/web/20190512181840/http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/2>. Manovich, Lev. 2001. *The Language of New Media*. Cambridge (Mass.): London: The MIT Press.

Koskimaa, Raine. 2000. *Digital Literature. From Text to Hypertext and Beyond*. Doktoriväitekiiri. Jyväskylä: University of Jyväskylä. <https://elmcp.net/node/2655>.

Krikmann, Arvo. 2006. „Infotehnoloogia minu elus.” – *Võim ja kultuur* 2, toimetanud Mare Kõiva, 11–26. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folklooristika Keskus.

Kultuuripärandi digiteerimine 2018–2023. Tegevuskava. 2018. Kultuuriministeerium. https://www.kul.ee/sites/kulminn/files/kultuuriparandi_digiteerimine_2018-2023_tegevuskava_1.pdf.

Meriste, Maarja Helena. 2020. „Eesti 1990.–2010. aastate kirjanduse kauglugemise katse avatud tsitaatide kasutusmustrite näitel.” Magistritöö. Juhendanud Piret Viires ja Oleg Sobchuk. Tallinna Ülikool.

Moretti, Franco. 2013. *Distant Reading*. London ja New York: Verso.

Lauristin, Marju. 2012. „Eestlaste kultuurisuhte muutused liikumisel siirdeühiskonnast võrguühiskonda.“ – *Nullindate kultuur I. Teise laine tulemine*, toimetanud Aili Aareleid-Tart, 13–43. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laak, Marin. 2006. *Kirjandusajaloo mittelineaarsed mudelid. Teksti ja konteksti probleeme digitaalses keskkonnas*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae universitatis Tartuensis 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/handle/10062/632>.

———. 2013. „Heritage, User and the Environment: Rewriting the Narrative of the Literary Past in the Digital Space.“ – *The Digital Turn. User's Practices and Cultural Transformations*, koostanud Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Pille Runnel, Piret Viires ja Marin Laak, 85–103. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Laak, Marin ja Piret Viires. 2004. „Intertextuality and Technology: The Models of „Kalevipoeg“.“ – *Intertextuality & Intersemiosis*, toimetanud Marina Grishakova ja Markku Lehtimäki, 284–312. Tartu: Tartu University Press.

———. 2015. „Digitaalkultuur Eesti kultuuriruumi osana 2004–2014: hetkeseis ja tulevikuprognoos.“ – *Lõksudest välja. Eesti inimarengu aruanne 2014/2015*, koostanud Raivo Vetik, 226–236. Tallinn: Eesti Koostöö Koda. <https://www.kogu.ee/wp-content/uploads/2015/06/EIA-2015.pdf>.

———. 2019. „Kirjandus ja digitaalne tehnoloogia.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 23. *Kirjandus ja tehnika*, koostanud Jaak Tomberg ja Indrek Männiste, 129–147. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23>.

Laak, Marin, Kaarel Veskis, Olga Gerassimenko, Neeme Kahusk ja Kadri Vider. 1919. „Literary Studies Meet Corpus Linguistics: Estonian Pilot Project of Private Letters in KORP.“ – *Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference Copenhagen, Denmark, March 5–8, 2019*, toimetanud Constanza Navarretta, Manex Agirrezabal ja Bente Maegaard, 283–294. Copenhagen, Denmark: University of Copenhagen, Faculty of Humanities. ceur-ws.org/Vol-2364/.

Piotrowski, Michael. 2020. „Ain't No Way Around It: Why We Need to Be Clear About What We Mean by 'Digital Humanities.'“ Preprint. SocArXiv. <https://doi.org/10.31235/osf.io/d2kb6>.

Schreibman, Susan, Ray Siemens ja John Unsworth. [2015] 2016. *A New Companion to Digital Humanities*. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/9781118680605>.

Sobchuk, Oleg. 2018. *Charting artistic evolution: an essay in theory*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 18. Juhendajad Arne Merilai ja Franco Moretti. Tartu: University of Tartu Press.

Svensson, Patrik. 2010. „The Landscape of Digital Humanities.“ – *Digital Humanities Quarterly* 4 (1). <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/4/1/000080/000080.html>.

Talivee, Elle-Mari. 2011. „Jutustuse ja romaani vahel: Elisabeth Aspe linn.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 8, 122–142. <https://doi.org/10.7592/methis.v6i8.559>.

Tolonen, Mikko, Eetu Mäkelä, Jani Marjanen ja Tuuli Tahko. 2020. Arvutiteaduse kaasamine humanitaarharidusse. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 26. *Digihumanitaaria erinumber*, koostanud Marin Laak ja Piret Viires, 35–50. <https://doi.org/10.7592/methis.v21i26>.

Veismann, Ann, Jane Klavan ja Haldur Õim. 2018. „Teoreetiline keeleteadus ja kvantitatiivsed meetodid.“ – *Keel ja Kirjandus* 61 (8–9): 609–621.

Viires, Piret. 2017. „Digitaalse kirjanduse defineerimisest ja periodiseerimisest.“ – *Philologia Estonica Tallinnensis*, nr 2: 146–169.

PIRET VIIRES, MARIN LAAK, MARI SARV

Viires, Piret ja Marin Laak. 2018. „Digital Humanities Meets Literary Studies: the Challenges for Estonian Scholarship.” – *Digital Humanities in the Nordic Countries. 3rd Conference. Helsinki 7–9 March 2018*. Helsinki: Helsinki University.

Pruulmann-Vengerfeldt, Pille Runnel, Marin Laak ja Piret Viires. 2013. „The Challenge of the Digital Turn.” – *The Digital Turn. User’s Practices and Cultural Transformations*, toimetanud Pille Runnel, Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Piret Viires ja Marin Laak, 7–12. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Digipõlvkonnast sotsiaalmeedia põlvkonnaks. Põlvkondlikku enesemääratlust kujundavad trendid Eesti noorte internetikasutuses

Andra Siibak

Teesid: Meediakasutust puudutavad isiksuseomadused on kujunenud olulisteks põlvkondliku enesemääratluse ja identiteedi osisteks. Artiklis tutvustatakse meediapõlvkondade kultuurilisest käsitlusest lähtuvat lähenemist, mis näeb tänapäeva lapsi ja noori sotsiaalmeedia põlvkonnana. Mitmete empiiriliste uuringute tulemustele tuginevalt antakse artiklis ülevaade peamisest Eesti noortele omastest internetikasutuse harjumustest ja internetitegevustest. Millisena tajuvad sotsiaalmeedia põlvkonna esindajad sotsiaalmeedia rolli enda igapäevaelus, näitavad viieks päevaks sotsiaalmeedia kasutamisest loobunud noorte kogemuspäevikute sissekanded.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16908

Võtmesõnad: meediapõlvkonnad, digipõlvkond, sotsiaalmeedia põlvkond, noorte internetikasutus, empiirilised uuringud

Sissejuhatus

Juba enam kui kaks kümnendit on möödunud ajast, mil rahvusvaheline teadlaskond hakkas laste ja noorte digitehnoloogiakasutusest rääkides kasutama erilisi termineid: *netipõlvkond* (Tapscott 1998), *digitaalsed pärismaalased* (Prensky 2001), *elektrooniline põlvkond* (Buckingham 2002) või *Google'i põlvkond* (Rowlands jt 2008). Pealekasvavat noort põlvkonda nähti digitehnoloogiate ja -innovatsiooni vedurina, kes erinevalt vanemate põlvkondade esindajatest, nn digitaalsetest immigrantidest (Prensky 2001), on varmalt valmis kinni haarama uutest võimalustest, mida tänapäeva tehnoloogiad meile pakuvad. Põlvkonnateoreetik, sotsioloog Karl Mannheim ([1927] 1952) on väitnud, et uued sotsiaalsed põlvkonnad tekivadki tavaliselt kiirete ühiskondlike muutuste ajal, mil kujunemisjärgus noored puutuvad kokku uute nähtustega ja loovad saadavate kogemuste põhjal enda põlvkonnale omaseid käitumisviise ning tõlgendusi. Eagruppide erinev suutlikkus tehnoloogiliste muutustega kaasas käia, tekkinud erinevused nii tehnoloogiakasutuses kui -oskustes ning nende pinnalt kasvav sotsiaalne kihistumine on eriti selgelt märgatav noorte ja vanemate eagruppide võrdluses. Nii nendivadki Eesti meediapõlvkondade kujunemist uurinud Veronika Kalmus, Anu Masso ja Marju Lauristin (2017, 621), et kiired tehnoloogilised muutused tekitasid ka Eestis vajaduse põlvkondlike sildistuste järele, kuid tõdevad seejuures, et selline põlvkondade määratlemine ja sildistamine ei ole kindlasti väärtusneutraalne. Nii näiteks hakati nn digipõlvkonna liikmetele omistama täiesti uusi, kunagi illusoor-

setes visioonides ka internetikommunikatsioonile iseloomulikuks peetud jooni, nagu avatus, loomingulisus, innovaativsus, iseseisvus, orienteeritus koostööle jne (Tapscott 1998), väites, et pealekasvav uus põlvkond erineb nende omaduste tõttu diametraalselt kõigist oma eelkäijatest. Sellised mustvalged, normatiivsetest eeldustest ja tehnoloogilisest determinismist ajendatud põlvkondlikud sildistamised on loomulikult pälvinud üksjagu kriitikat (Buckingham 2006, Herring 2008, Siibak 2009), sest kristalliselgete põlvkondlike siltidega võrreldes on n-ö päriselu võrratult mitmekesisem.

Põlvkond on aga kahtlemata oluline sotsiaalne kategooria, või nagu kirjutavad Kalmus, Masso ja Lauristin (2017, 620), „võimas identiteeditähis, ühtaegu nii jäik kui ka paindlik piiritleja, mille abil paigutame ennast ja teisi sotsiaalsesse aega või laiemalt – sotsiaal-ajaloolisse struktuuri“. Seejuures on oluline eristada demograafilist ja sotsiaalset-kultuurilist lähenemist põlvkondadele (vt Vittadini jt 2013), sest mitte kõik demograafilised sünnikohordid, s.t lähedaste sünniaastatega inimesed ei moodusta põlvkondi selle sõna sotsiaalses ja kultuurilises tähenduses. Sotsiaalse põlvkonna liikmed peaksid ka kollektiivselt tunnetama, et neil on midagi ühist, tajuma end osana „meie ajast“ või „meie põlvkonnast“ (Corsten 1999) – põlvkondi hakkab eristama n-ö subjektiivselt tajutud aeg (Mannheim [1927] 1952). Sellist ühist põlvkondlikku tegelikkust aitavadki muuhulgas luua ühised meediakogemused või „meediarepertuaarid“ (Hasebrink ja Popp 2006), mistõttu räägivad meediauurijad sageli ka meediapõlvkondadest, näiteks raadio- ja televisioonipõlvkonnast (Volkmer 2006); aga ka mobiilipõlvkonnast (Bolin ja Westlund 2009). Põlvkondlikud sildid ise on aga sageli kultuurispetsiifilised ja seetõttu mitte just kõige edukamalt teise kultuuri-ruumi üle kantavad (nt Vietnami sõja aegne põlvkond). Eestis läbi viidud empiiriliste uuringute alusel eristavad Kalmus, Masso ja Lauristin (2017) traditsioonilise meedia põlvkonda (sündinud 1937–1966), puhverpõlvkonda (sündinud 1967–1981), digitaalset/internetipõlvkonda (sündinud 1982–1996) ja sotsiaalmeedia põlvkonda (sündinud alates 1996). Sageli ongi sellised põlvkondlikud „sildid“ teadlaste või ka ajakirjanike ja turundajate loodud (Herring 2008) ega pruugi seetõttu kõige täpsemalt peegeldada konkreetse põlvkonna esindajate enesemääratlusi. Eesti uuringutest nähtub siiski, et just nooremate eagruppide jaoks on meediakasutust puudutavad omadused muutunud oluliseks põlvkondliku enesemääratluse ja identiteedi komponendiks, viidates ühtlasi sellele, et „noorimad eärühmad on teatud määral omaks võtnud avalikul teabeväljal asetleidva diskursiivse põlvkonnaloome, pidades ennast interneti- ja sotsiaalmeedia põlvkonnaks“ (Kalmus, Masso ja Lauristin 2017, 631).

Siinses ülevaateartiklis annan empiiriliste uuringute tulemustele tuginevalt ülevaate Eesti noorte internetikasutuse harjumustest. Sealjuures näitlikustan viiepäevast kohustuslikku sotsiaalmeediapaastu pidanud 19–23 aastaste noorte (n = 42)

kogemuspäevikute sissekannetele toetudes, millisena tajuvad nn sotsiaalmeedia põlvkonna esindajad ise sotsiaalmeedia rolli enda igapäevaelus.

Eesti noorte internetikasutuse harjumused

Laste teadlikumat ja turvalisemat internetikasutust eesmärgiks seadev, 33 riigi teadlasi ühendav võrgustik EU Kids Online on enam kui 10 aasta jooksul uurinud peamisi suundumusi Euroopa, sealhulgas Eesti laste netikasutuses (vt Kalmus ja Siibak 2020). Esimesed laiapõhjalisemad empiirilised sissevaated Eesti noorte internetikasutusse pärinevadki aastast 2010, mil selle projekti raames küsitleti kõiki Eesti piirkondi hõlmava esindusliku valimi (n = 1000)¹ alusel internetikasutajatest lapsi vanuses 9–16 eluaastat ja ühte sama pere lapsevanemat. Samale metoodikale tuginev kordusuuring viidi uuesti läbi 2018. aastal (n = 1020 9–17 aastast last ja n = 1020 lapsevanemat)². Alljärgnevalt annangi nende kahe uuringu tulemustele tuginedes ülevaate peamiste trendide kohta Eesti laste ja noorte internetikasutuses.

Olgugi et teaduskirjanduses on Eesti noorte internetilembusest kirjutatud juba ammu (Kalmus jt 2009, Siibak 2009), ei jäta 2018. aasta uuringutulemused selles osas mingit kahtlemisruumi – internetist on saanud Eesti laste igapäevaelu lahutamatu osa. Kui 2010. aastal kasutas internetti „iga päev“ või „peaaegu iga päev“ 82 % Eesti lastest, siis 2018. aastal läbi viidud küsitlusuuringu tulemustest nähtub, et koguni 97 % uuringus osalenud 9–17-aastastest on igapäevased internetikasutajad (Sukk ja Soo 2018, 15). Siinjuures on oluline märkida, et noored veedavad internetis märkimisväärse osa ärkvelolekuajast. Näiteks tavalisel koolipäeval kasutab 41 % 9–17-aastastest noortest enda sõnul internetti ligikaudu 2–3 tundi, 26 % noortest aga 4–5 tundi või veelgi enam (vt Sukk ja Soo 2018). Need näitajad on küll pisut üle Euroopa keskmise, kuid jäävad teiste riikidega võrdluses alla näiteks Norra, Malta ja Venemaa noorte internetis kulutatavale ajale (Smahel jt 2020). Nädalavahetusel on internetikasutus laste seas veelgi aktiivsem – 29 % veedab siis internetis enda sõnul umbes 2–3 tundi, 29 % aga 4–5 tundi või rohkemgi (Sukk ja Soo 2018). Telia Laste Nõuandva Paneeli uuringus osalenud ja kevadise distantsõppe kogemusi reflekteerinud 10–18-aastastest Eesti noortest (n = 1004) kinnitas koguni 83 %, et pandeemiaitingimustes veedeti ekraanide ees varasemaga võrreldes veelgi rohkem aega (Telia 2020). Olukorras, kus peaaegu kõik sotsiaalsed suhted ning noorte elus olulised tegevused (nt koolitöö, hobid) olid ootamatult sunnitud kolima ümber inter-

1 n tähistab siin ja edaspidi valimi suurust.

2 EU Kids Online'i uuringu läbiviimist toetasid Eesti Interneti SA, Haridus- ja Teadusministeerium (Euroopa Sotsiaalfondist), Justiitsministeerium, Sotsiaalministeerium, Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut (Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PUT 44 ja Haridus- ja Teadusministeeriumi projekt IUT 20-38).

netti, kasvas ka noorte endi hinnangul ekraanide ees veedetav aeg kõigi earühmade kogemustes märkimisväärselt.

EU Kids Online'i 2018. aasta küsitlustulemustest nähtub, et internetis veedetav aeg sõltub üldiselt siiski nii lapse vanusest, soost kui ka kodusest keelest. Näiteks vanemad lapsed (15–17-aastased) on nii tavalisel koolipäeval kui nädalavahetusel internetis kauem kui nooremad (9–10-aastased): tavalisel koolipäeval veedab internetis neli-viis tundi 25 % vanematest ja 7 % noorematest lastest; nädalavahetusel on enam kui kuus tundi internetis 28 % vanematest ning 6 % noorematest lastest (vt Sukk ja Soo 2018). Olgugi et soolised erinevused internetis veedetava aja osas on väikesed, ilmneb EU Kids Online'i küsitlustulemustest siiski, et poisid kasutavad internetti rohkem kui tüdrukud. Seejuures tuleb märkida, et vene kõnekeelelga laste internetikasutus on eestikeelsete noorte omast veelgi aktiivsem – tavalisel koolipäeval veedab enam kui kuus tundi internetis vastavalt 14 % ja 6 % noortest.

Eestlaste meediatarbimisharjumuste analüüsil on selgunud, et „hilisteismelised ja tudengialised noored on esirinnas uusimate meediatehnoloogiate kasutuselevõtmises ja „kodustamises“, ärgitades oma vanemaid selleks ressursse eraldama“ (Kalmus, Masso ja Lauristin 2017, 643). Uuringutulemused annavadki tunnistust aastate jooksul toimunud märkimisväärsed muutustest nendes seadmetes, mille kaudu noored internetis käivad. Kui 2010. aastal kasutas internetis käimiseks mobiil- või nutitelefoni 31 % uuringus osalenud noortest, siis 2018. aastal on nutitelefoniidest saanud kõige populaarsemad seadmed, mille abil lapsed internetti külastavad – koguni 86 % uuringus osalenutest märkis, et kasutavad mobiil- või nutitelefoni netis surfamiseks iga päev või isegi mitu korda päevas. Internetis käiakse ka laua- või sülearvuti (67 % noortest kord nädalas või tihemini) ja televiisori vahendusel (64 % kord nädalas või tihemini), seevastu tahvelarvutite kasutajaid on noorte hulgas suhteliselt napilt (26% kord päevas või tihemini; Sukk ja Soo 2018).

Olgugi et EU Kids Online'i 2018. aasta uuringutulemused ei anna põhjust rääkida märkimisväärselt digi*k*i*h*i*s*t*u*m*i*s*e*st Eesti laste internetikasutuse võimalustes – ebavõrdsust internetile juurdepääsus või nutiseadmete kättesaadavuses rahvuse, vanuse, soo või elukoha alusel ei esinenud (vt Kalmus ja Siibak 2020), annavad COVID-19 pandeemia aja kogemused põhjust vaadata 2018. aastal kogutud andmetele murelikuma pilguga (vt Siibak ja Kalmus 2020). Nimelt nähtus uuringuandmetest, et paljudes leibkondades on laua- ja sülearvutid aja jooksul vahetatud väiksemate ning moodsamate nutiseadmete vastu, mistõttu laua- või sülearvutit kasutas 2018. aastal igapäevaselt 41 % ja tahvelarvutit üksnes 16 % 9–16-aastastest noortest (vt Sukk ja Soo 2018). Nende näitajate poolest jäi Eesti veidi allapoole Euroopa keskmistest (vastavalt 43 % ja 22 %; Smahel jt 2020) ja kuulus ühtlasi nende riikide hulka, kus lõhe arvuti ja nutitelefoni abil internetti kasutavate laste osakaalus oli suurim,

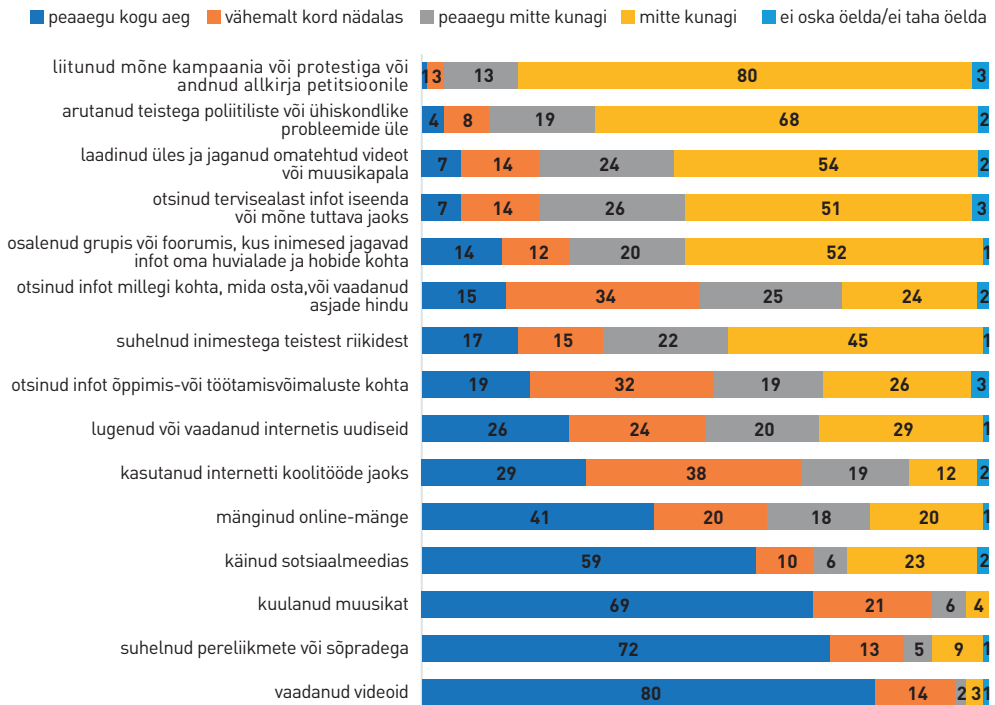
ulatudes ligikaudu 40 %-ni telefonis surfajate kasuks (vt Siibak ja Kalmus 2020). Pandeemiaolukord tõi digikihistumise probleemid varasemast veelgi selgemalt esile, kuna distantsõppe tingimustes ilmnis kiirelt, et väiksemad digivahendid sobivad küll hästi kiireks suhtluseks ning meelelahutuseks ja infotarbimiseks, kuid e-õppe toetamisel jätab nende kasutamismugavus soovida (vt Siibak ja Kalmus 2020). Siiski nähtub Telia korporatsiooni poolt Skandinaavia ja Balti riikide 10–18-aastaste noorte hulgas (n = 7017) läbiviidud Laste Nõuandva Paneeli uuringust, et 80 % uuringus osalenud Eesti lastest (n = 1004) hindas enda ligipääsu digivahenditele pandeemia ajal heaks, kusjuures ligipääs arvutile oli enda sõnul tagatud 97 %-l uuringus osalenutest. Kuid 34 % uuringus osalenud Eesti noortest tunnistasid, et pidid seadet kellegi teisega jagama (vrd Taanis ja Rootsis olid arvud vastavalt 14 % ja 17 %) ja vaid 14 % sai e-õppeks kasutada kooli poolt antud seadet (vrd Norras oli selline võimalus 69 % ja Rootsis 59 % uuringus osalenutest; Telia 2020). Järelikult vaatamata sellele, et hariduse infosüsteemid ning e-lahendused (nt digiõpikud ja -töövihikud) võimaldasid „Eesti koolidel eriolukorras hästi hakkama saada“ (Tähtsamad tegevused 2020, 13), leidis lapsi, kellel oli tehnoloogilistele seadmetele ligipääs raskendatud ning kelle jaoks distantsõppe periood osutus seetõttu keeruliseks.

Eesti noorte peamised netitegevused

Tegevused, milleks Eesti lapsed internetti kasutavad, on aja jooksul samuti teatud määral muutunud, olgugi et juba 2010. aastal läbi viidud EU Kids Online'i küsitluse andmetel paistsid Eesti lapsed Euroopa taustal silma suhteliselt suure internetivõimaluste kasutamise aktiivsusega (vt Kalmus ja Siibak 2020). Nii kuulus Eesti toona koos Tšehhi, Rootsi, Hollandi ja Küprosega väheste maade rühma, kus väga väike osa lapsi (kuni 5 %) harrastas internetis üksnes kuni kahte eri tegevust (Pruulmann-Vengerfeldt ja Runnel 2012). Noored saavad tehnoloogia pakutavatest võimalustest maksimaalselt osa vaid siis, kui neil on teadmised ja oskused tehnoloogiast mitmekülgsest kasutamisest ning võimalike riskidega eos toime tulla (Kalmus ja Siibak 2020). Nimelt on Sonia Livingstone ja Ellen Helsper (2007) laste ja noorte internetikasutuse empiiriliste uuringute põhjal väitnud, et noorte internetikasutust iseloomustab liikumine „online-võimaluste redelil“. Kui redeli alumistel „pulkadel“ on netitegevused seotud infootsingu, suhtluse ning meelelahutusega ega nõua eriti spetsiifilisi digioskusi, siis näiteks sisuloome ning digiosalusega, s.t interneti ja sotsiaalmeedia vahendusel kodanikuühiskonnas ja poliitikas osalemisega seotud tegevused, mis paigutuvad „redeli kõrgematele pulkadele“, eeldavad juba nii suuremaid digipädevusi kui motivatsiooni (vt Pruulmann-Vengerfeldt ja Runnel 2012). Oskuste ja motivatsiooni puudus ongi enamasti peamised põhjused, miks n-ö edasijõudnute tasemele jõuab vaid väike osa internetti kasutavatest noortest (vt Kalmus ja Siibak

2020). Eeltoodud selgitus aitab ühtlasi mõtestada ka 2018. aasta EU Kids Online'i küsitlusuuringu tulemusi (vt Sukk ja Soo 2018), millest nähtus, et võrreldes 2010. aastaga oli laste hulgas veelgi populaarsust kogunud meelelahutuse ja suhtlemisega seotud netitegevused. Kvalitatiivsetest uuringutest nähtub, et üheks populaarseks vaba aja sisustamise viisiks on noorte seas saanud interneti mikrokuulsuste (nn suunamudijate, sh *youtuber*'ite)³ jälgimine (vt Murumaa-Mengel ja Siibak 2020). Seevastu loomungulisi (nt sisuloomer-) ja digisosalustegevusi harrastas internetis jätkuvalt üsna marginaalne arv noortest internetikasutajatest. Näiteks arutles internetis poliitiliste või ühiskondlike probleemide üle EU Kids Online'i uuringule eelnenud kuu jooksul vaid 12 % Eesti lastest (vt Joonis 1).

Joonis 1. Noorte peamised netitegevused protsentides EU Kids Online'i ankeetküsitluse andmetel (n = 1020; vt Sukk ja Soo 2018). Küsimus ankeedis: „Kui sageli sa oled viimase kuu (30 päeva) jooksul teinud INTERNETIS järgmisi asju?“

3 Mikrokuulsusteks (ingl k *microcelebrity*) on hakatud nimetama sotsiaalmeedia keskkondade kasutajaid, kes postitavad sotsiaalmeedia platvormidele, nt YouTube'i regulaarselt (personaalselt) sisu eesmärgiga luua endast isikupärane ja autentne kuivad, mis köidaks võimalikult laia auditooriumi. Mitmesuguseid auditooriumi kaasamise tehnikaid kasutades püüavad mikrokuulsused koguda endale sotsiaalset, kultuurilist või majanduslikku kapitali ja nii pälvida tuntuks ühes kindlas subkultuuris. Oma jälgijaskonna jaoks muutuvad mikrokuulsused olulisteks arvamussliidriteks, kelle seisukohad, maitse-eelistused ning tarbimisvalikud on määravad auditooriumiliikmete maailmavaate kujundamisel. Nii on nende kohta käibele tulnud ka nimetus *suunamudija* (ingl k *influencer*).

Ometi ei tohiks Eesti noorte tagasihoidlikku digiosalust seostada pelgalt ebapiisava digitaalse kirjaoskusega. Õigupoolest on enamik noori enda hinnangul omandanud peamised tehnilised oskused (Kalmus ja Siibak 2020), mis aitavad neil internetis tegutsedes tunda end enesekindlalt ja turvaliselt (Eesti noorte oskustest veebiriskidega toime tulla vt Kalmus, Soo ja Siibak 2020). Näiteks enamik 11–17-aastaseid kinnitab, et nad oskavad eemaldada inimesi oma kontaktide nimekirjast (93 %), installida äppe (90 %), salvestada internetist leitud pilte (91 %) ja muuta oma privaatsusseadeid (83 %) (vt Sukk ja Soo 2018). Oskustest jääb vajaka eelkõige sisuloomes (36 % oskab luua kodulehte), programmeerimises (19 % oskab kasutada programmeerimiskeeli) ja kriitilises meediateadlikkuses (37 % vajaks enda sõnul nõuandeid selle kohta, kuidas hinnata veebist leitud info usaldusväärsust; vt Kalmus ja Siibak 2020). EU Kids Online'i 2018. aasta küsitlustulemustest nähtub, et noored ise hindavad oma digioskusi väga heaks ning tunnevad end netitegevustes üldjuhul enesekindlalt, mistõttu tuleks tagasihoidliku digiosaluse põhjusi otsida ilmselt kusagilt mujalt.

Euroopa Soolise Võrdõiguslikkuse Instituudi tellimusel 2018. aasta kevadel läbi viidud fookusgruupiintervjuud 15–18-aastaste noortega (n = 20) annavadki pisut aimu põhjustest, mis peituvad Eesti noorte vähese digiosaluse taga, aidates avada tausta, miks arutleb nii vähe noori veebis ühiskondlikult olulistel teemadel. Üllatuslikult ilmnes, et paljud fookusgruppides osalenud noored pidasid digitehnoloogiat kodanikuühiskonnas osalemise kontekstis pigem ebavajalikuks ja kohati seda sootuks takistavaks teguriks (Sukk 2018). Muuhulgas tunnistasid nii mõnedki nimetatud uuringus osalenud noored, et on loobunud internetis eri teemadel kaasa rääkimast seetõttu, et ei näe, et internetis arvamuse avaldamine või veebikampaaniates osalemine ühiskonnas loodetud muutust päriselt kaasa tooks. Samuti tõdeti, et enda arvamuse väljaütlemisest hoidutakse sageli ka seetõttu, et peljatakse teiste, peamiselt vanemate kasutajate negatiivseid reaktsioone ja hukkamõistu. Alltoodud intervjuukatkest nähtub, et paljuski on just viisaka ja argumenteeritud suhtluskultuuri puudumine see, mis pärsib noorte soovi ühiskondlikel teemadel internetis sõna võtta ning aruteludesse panustada (vt ka Sukk 2018, Kalmus ja Siibak 2020).

Tegelt see on täiega tõsi, et nagu nendes gruppides, on siis Instas või Facebookis, väga paljud inimesed, tegelt terve ühiskond, taunib teistsuguseid inimesi. Ehk kui sa nagu vähegi arvad või ei nõustu selle enamuse arvamusega, siis sa saad sellise vihavalangu osaliseks, et sa ei tahagi enam seda Facebooki kasutada, kustutad sealt kõik asjad ära ja nagu. (Neiu_17a)

See on ka võib olla põhjus, miks ma ei avalda tegelikult arvamust, sest ma kardan seda tagasisidet hästi palju. Eriti veel, kui ei ole nagu tuttavate seas. No tuttavatega saab läbi arutada, aga

nagu internetis lihtsalt öeldakse sulle, et ei, sul on valed mõtted ja noh nii nagu julmalt ja ülbelt. Ja siis lihtsalt noh see kaob ära, tahe arvamust avaldada. (Noormees_16a)

Eesti noorte mõõdukat digiosalust on täheldanud ka mitmed teised autorid. Näiteks kaheksas Euroopa riigis noorte ühiskondlikku aktiivsust analüüsinud teadusprojekti „CATCH-EyoU“ tulemustest nähtus, et ühiskondlikult passiivseid noori on Eestis väga palju: 36,8 % uuringus osalenud 15–30-aastastest (n = 1002; Kalmus ja Beilmann 2017). Noorte passiivsus on seejuures tingitud paljuski nende sotsiaalsest taustast – passiivsed noored elavad pigem maal või väikelinnas, nende kodune keel on sageli vene keel ning ka nende sõprade ja pereliikmete ühiskondlik aktiivsus on enamasti väike (vt Kalmus ja Beilmann 2017). Seevastu aktiivsemalt ühiskonnaellu panustavad noored, nn digiaktivistid (27,6 %), kes „ilmutavad enim võrgu- ja tarbijaaktiivsust“ ning nn vabatahtlikud-heategijad (30 %), kes „paistavad silma vabatahtliku töö ja heategevusega“ (Kalmus ja Siibak 2020, 128) on sellise sotsiaalse taustaga, mis ühiskonnaellu panustamist soodustab. Neisse kahte aktiivsemasse osalustüüpi kuuluvad noored elavad enamasti suurlinnas või selle lähiümbruses, nende hulgas on rohkem eestlasi ning ka nende teised pereliikmed on ühiskondlikult aktiivsed ja demokraatlikult meelestatud (vt Kalmus ja Beilmann 2017).

Internet kui oluline hariduslik meedium COVID-19 ajal

EU Kids Online'i uuringu 2010. aasta küsitlustulemustest ilmnes, et paljud Eesti lapsed kasutasid internetti koolitööde tegemiseks – 81 % toonases küsitluses osalenutest väitis, et on küsitlusele eelnenud 30 päeva jooksul just sel eesmärgil internetti kasutanud. 2018. aasta küsitlustulemused annavad põhjust väita, et interneti kasutamine koolitööks oli Eesti laste seas pigem langustrendis – seda tegi kord nädalas või sagedamini 67 % uuringus osalenutest, seevastu 31 % osalejatest väitis, et sellisel eesmärgil ei kasuta nad internetti „peaaegu kunagi“ või „mitte kunagi“. Nii näiteks kinnitas küsitluses osalenud 13–17-aastastest ainult 48 %, et kasutavad internetti millegi kordamiseks või harjutamiseks koolis „peaaegu kogu aeg“ või „vähemalt kord nädalas“, ning 41 % tegi seda ka kodus. (Sukk ja Soo 2018.)

Pandeemia tingimustes on digitehnoloogia, sealhulgas interneti rakendamine õppimisel ja õpetamisel – üks viiest „Eesti elukestva õppe strateegia 2020“ eesmärgist – lükatud justkui autopiloodil kiirendisse. Telia Laste Nõuandva Paneeli uuringus osalenud ja kevadise distantsõppe kogemusi reflekteerinud 10–18-aastastest Eesti noortest (n = 1004) leidsid 75 %, et pandeemia tõi kaasa muutused õppimises tervikuna. Ligi pooled (46 %) Telia uuringus osalenud lapsed leidsid, et neil kulus distantsõppe ajal õppetöö tegemiseks varasemast enam tunde ja ka ülesanded ise tundusid e-õppe tingimustes paljudele (48 %) keerukamad kui tavatingimustes.

Olgugi et enamik uuringus osalenutest kinnitasid, et võtsid pandeemia tõttu kasutusse uusi suhtlusvahendeid (69 %) ja tekkisid uued viisid suhtlemiseks nii õpetajate (77 %) kui klassikaaslastega (56 %), peeti võimalusi distantsõppe ajal klassikaaslastega koos ülesandeid lahendada (59 %) või arutelusid pidada (57 %) varasemast väiksemaks. Vahe suhtluse nappus mõjutas omakorda tunnis osalemist – 35 % uuringus osalenud noortest hindas enda tunnis osalemise aktiivsust distantsõppe tingimustes madalamaks kui varem. (Telia 2020.)

Telia Laste Nõuandva Paneeli uuringutulemused illustreerivad ilmekalt ka sotsiaalmeedia keskkondade kesket rolli noorte internetitegevustes. Kui varemalt võimaldasid need rahuldada noorte suhtlemisvajadusi, aitasid meelt lahutada ning kustutasid infonälga, siis COVID-19 tingimustes said nendest ka ühed peamised õppimist võimaldavad vahendid. Telia uuringus osalenud Eesti lastest tõi 77 % esile just sotsiaalmeedia kui COVID-19 pandeemia ajal esile kerkinud uue ja olulise e-õppe keskkonna (teiste oluliste uute e-õppe vahenditena mainiti ära õppevideod (72 %) ja veebitestid (71 %); Telia 2020). Õpilase-õpetaja suhtlus- ja infokanalina on sotsiaalmeediat tegelikult rakendatud Eestis juba mõnda aega – peamiselt selleks, et lahendada korralduslikke küsimusi ja vahendada operatiivselt ainetundidesse puutuvat (Räim ja Siibak 2014; Siibak ja Otsus 2018). 2018. aasta kevadel Eesti põhikooli- (n = 23) ja gümnaasiumiõpilastega (n = 20) läbiviidud fookusrühma intervjuud andsid tunnistust sellest, et õpilased hindavad kõrgelt võimalusi õpetajatega sotsiaalmeedia keskkondade kaudu suhelda. Rühmaaruteludes osalenud noored leidsid, et õpetajaga sotsiaalmeedias „sõber“ olemine aitab muuta omavahelist suhtlust ka klassiruumis vahetumaks ja lähedasemaks, mõjudes seega positiivselt üldisele klassiklimatele (vt Siibak ja Otsus 2018). Vahe õppetöö läbiviimiseks on sotsiaalmeediat Eesti koolides siiani kasutatud siiski pigem vähesel määral, nii et platvormide potentsiaali e-õppe keskkonnana hakatigi enam ära kasutama vajadusest leida distantsõppeks kõigile kättesaadavaid, lihtsasti kasutavaid ja operatiivseid lahendusi.

Lisaks potentsiaalile toetada ja läbi viia õppetööd pakub sotsiaalmeedia võimalust rahuldada üheaegselt mitmeid kasutajate vajadusi. Nii näiteks aitavad sotsiaalmeedia keskkonnad koondada sarnaste huvide ja väärtustega inimesi, luua ja hoida kogukondi, vähendada üksindustunnet (Trültzsch-Wijen, Trültzsch-Wijen ja Siibak 2015), aga pakuvad ka võimalusi sotsiaalse kapitali suurendamiseks, eneseväljendamiseks ja -esitlemiseks, meelelahutamiseks, infovahetuseks ja paljuks muuks. Sotsiaalmeedia keskkondade mitmikroll aitab ühtlasi ka selgitada, miks on neist saanud noorte eagrupi jaoks niivõrd olulised, kohati isegi põlvkondlikku kuuluvust markeerivad keskkonnad. Siiski tuleb lisada, et sotsiaalmeedia arvukate võimaluste kasutamine sõltub eelkõige inimese individuaalsetest vajadustest, aga ka sotsiaalsest ja kultuurilisest kontekstist (eestlaste sotsiaalmeedia kasutamise

kohta vt Kõuts jt 2017). Alljärgnevalt analüüsingi lähemalt, milliseks hindasid sotsiaalmeedia rolli oma igapäevases toimimises ning enda põlvkonna käitumisharjumuste vormimises 19–23-aastased noored, kes Tartu Ülikooli ainekursusel antud õppeülesande raames pidid kõikide sotsiaalmeedia platvormide kasutamisest viieks päevaks loobuma (vt ka Murumaa-Mengel ja Siibak 2019).

Sotsiaalmeedia kasutus kui põlvkondliku enesemääratluse vahend

Tartu Ülikooli sotsiaalteaduste instituudi 2017. aasta sügissemestril ja 2018. aasta kevadsemestril aines „Information Society and New Media“ („Infoühiskond ja uus meedia“) osalenud 91 bakalaureuseõppe üliõpilasel tuli kohustusliku kodutööna vastu võtta väljakutse: neil paluti loobuda kõigi sotsiaalmeedia platvormide kasutamisest viieks järjestikuseks päevaks ning pidada enda kogemuse reflekteerimise eesmärgil päevikut. Päevikute täitmisel said tudengid ise otsustada, mida ja kuidas nad soovivad enda kogemustest kirjutada, kuid ülesande püstituses oli rõhutatud, et kirjapandu peaks sisaldama eneserefleksiooni sotsiaalmeediast võõrandumise perioodil ning tähelepanekuid muutustes, mida see kaasa tõi (nt üldises meediatarbimises, sotsiaalses suhtluses jne). Kodutöö sooritamise järel küsiti üliõpilastelt kirjalikku luba päevikusissekandeid teadustöö eesmärgil kasutada ning vastava loa andis 42 kursusel osalenud tudengit vanuses 19–23 aastat (15 meest ja 27 naist), kellest umbes 25 % olid välistudengid (uuringu meetodi ja valimi kohta vt täpsemalt Murumaa-Mengel ja Siibak 2019).

Päevikute kvalitatiivne sisuanalüüs andis tunnistust sellest, et noored olid sotsiaalmeedia keskkonnad niivõrd sujuvalt oma igapäevaelu integreerinud ja tehnoloogia sedavõrd edukalt enda jaoks „kodustanud“ (Silverstone ja Hirsch 1992), et sotsiaalmeedia kasutusest ajutiselt loobumine oli nii mõnegi uuringus osaleja jaoks tõeline katsumus. Nimelt nähtus päevikusissekannetest, et noored pidid end päeva jooksul väga palju distsiplineerima, et mitte automaatselt kasvõi telefonis Facebooki või Instagrami rakendust avada, sest selline tegevus oli neile lihtsalt lihasmällu sööbinud, n-ö käe sees.

Sotsiaalmeediast ajutiselt loobudes hakkasid tudengid aga üha enam märkama neid olukordi ja tegevusi, mille käigus oli neil tavaks kasvõi ühe rööptegevusena sotsiaalmeediat kasutama asuda. Nii ilmnes päevikusissekannete analüüsist, et noored olid harjunud sotsiaalmeediat kasutama näiteks söömise või söögitegemise ajal, aga ka koristades, jõusaalis trenni tehes, vannis ja tualetis käies või ka samaaegselt mõnda teist meediumi (nt televiisorit) jälgides.

Õhtul ma avastasin, et ma ei saa vaadata filmi või seriaali ilma, et ma kasutaksin oma nutitelefoni. Ma alati haarasin selle, et vaadata oma sotsiaalmeediat ja fakt, et ma proovisin seda teha 15

minuti jooksul 4 korda on minu jaoks šokeeriv! Ma avasin Facebooki aina sagedamini kogemata, isegi kui ma tegin seda minut tagasi. Hullumeelne! (Naine_2)

Päevikutest nähtus, et tihti oli noorte soov sotsiaalmeediat kasutada ajendatud igavusest (nt loengutes) või lihtsalt vajadusest sisustada aega olukordades, kus ei olnud võimalik teiste inimestega suhelda või oli vajadus n-ö aega surnuks lüüa (nt poes järjekorras seistes, bussis sõites). Sotsiaalmeedia kasutamine oli paljude jaoks ka oluline hommiku- ja õhturutiini osa, sest esimese asjana peale ärkamist haarati telefoni järele sooviga vaadata üle kõik öö jooksul laekunud postitused ja sõnumid ning õhtul enne magamajäämist oli sotsiaalmeedia jällegi viimane asi, millele pilk heideti.

Täna hommikul oli mul raske ärgata, sest ma olen harjunud igal hommikul pärast ärkamist Instagrami või Facebooki teavitused läbi scrollima. Internet ja sotsiaalmeedia aitavad mul ärgata. (Naine_8)

Päevikusissekanded andsid mõista, et sotsiaalmeedia kasutamisel mängib võtmerolli kaaslaste sotsiaalne surve. Ühest küljest oli paljude jaoks ääretult raske vastu seista uudishimule, mis tekkis, kui telefonirakendused andsid märku üha uutest ja uutest saadetud sõnumitest, arvukatest kommentaaridest või äramärkimistest fotodel. Need üliõpilased, kes ei olnud sotsiaalmeediast loobumise väljakutseks põhjalikumalt valmistunud, s.t polnud informeerinud oma lähemaid sõpru ja tuttavaid eemalolekust või vaigistanud rakenduselt teavituste saatmist, tundsid iseäranis suurt ahvatlust saabunud teateid lugema asuda.

Täna [väljakutse kolmandal päeval] otsustasin ma kustutada kõik sotsiaalmeediarakendused, et ma ei peaks nägema sissetulevaid teavitusi. See oli lihtsalt nii tüütu näha, et inimesed saavad mulle pilte, mainivad mind Facebooki postitustes või like'ivad mu pilte Instagramis. (Naine_4)

Paljude noorte igapäevaellu tõi viiepäevane sotsiaalmeediapaast kaasa oma-moodi katkestuse, põlvkondliku normi lõhkumise. Esindades põlvkonda, kelle jaoks rööprähklemine ja sotsiaalmeedias pidevalt kättesaadav olemine on muutnud normiks (Lepik ja Murumaa-Mengel 2018), tunnetati sotsiaalmeediast eemaldudes kaaslaste sotsiaalset survet sotsiaalmeediasse naasta iseäranis teravalt. Nii mõnedki väljakutses osalejad tunnistasid, et sotsiaalmeedia kasutusest loobumine tekitas kõige enam probleeme nii õppeülesannete (nt rühmatööde) sooritamisel kui igapäevase palgatöö tegemisel. Täiendavat ärevust tekitas tõik, et sotsiaalmeediapaastu ajal võidakse jääda ilma mingist olulisest infokillust (nt infost mõne peo või

A N D R A S I I B A K

koosviibimise kohta, tööalasest infost) või suhtlusest. Õppe- või palgatööst tingitud vajadus sotsiaalmeediat kasutada oli ka üks peamistest põhjustest, miks mõned noored viiepäevase paastu ajal „patustasid“ ja enda jaoks väljakutse reegleid leebemaks formuleerisid.

Pärast seda pidin ma oma detox päevikus petma, sest mu kursusekaaslane helistas mulle ja ütles, et me tõesti peame kohe praegu arutama kodutööga seonduvaid küsimusi või me ei saa muidu oma kodutööd esitada. Niisiis ma läksin Facebooki ja hakkasin oma gruppi aitama. Mul ei olnud tõesti muud valikut... (Naine_10)

Kuna sotsiaalmeedia keskkondadel on noorte jaoks keskne roll nii eraeluliste kui tööalaste suhete vahendajatena (vt Murumaa-Mengel ja Siibak 2019), nentisid mitmed uuringus osalenud enda päevikusissekannetes, et tundsid end sotsiaalmeediapaastu perioodil tavapärasest üksildasemalt. Üksindustunne oli ühest küljest tingitud sotsiaalmeedia kui tavapärase suhtluskanali kadumisest, kuid teisalt tekitasid mitmetes üliõpilastes ärevust ning ilmajäämise tunnet (ingl k *FOMO* – *fear of missing out*) olukorrad, kus nähti kaaslasi sotsiaalmeediat kasutamas (FOMOst ja sotsiaalmeedia kasutusest vt lähemalt Rauna 2019).

Ma märkasin täna, et mul oli tõsine puudus suhtlusest sõpradega. Ma olen nii harjunud saatma pere ja sõpradega iga kell sõnumeid sotsiaalmeedias. Pärastlõunasel pausil olin ma aga täiesti üksik ning tundsin end üksildasena ... Ma ei tulnud isegi kahe kõige lihtsama kontakteerumismetodi peale: a) koputada tema uksele ... b) helistada. (Naine_11).

Loengupauside ajal käisin ma peaaegu iga kord tualetis. Kõik kasutasid oma telefone ja ma tundsin end seetõttu nagu üksinda, niisiis ma läksin vetsu, kuigi mul ei olnud tegelikult vaja minna. See on lihtsalt viis, kuidas end tegusana hoida. (Naine_25)

Olgugi et uuringus osalenud tudengitel olid kasutajakontod paljudes sotsiaalmeedia keskkondades (nt Instagram, WhatsApp, Twitter, LinkedIn, Snapchat, YouTube), võib päevikute analüüsi põhjal väita, et kõige sagedamini tunti viiepäevase loobumiseväljakutse jooksul puudust võimalusest kasutada Facebooki (sh Facebook Messengeri) ja YouTube'i. Kui esimene neist oli peamiselt kasutusel suhtlus- ja info- saamise kanalina, siis YouTube aitas rahuldada peamiselt meelelahutuse ja lõõgastusega seotud vajadusi. Enamgi veel, osa noorte jaoks on sotsiaalmeedia kasutus ka teatavat sorti eskapismi vorm, võimalus korraks igapäevatoimetustest eemalduda ja pead puhata. Kui sotsiaalmeediast loobumise väljakutse ajal vastav võimalus kadus, siis sisustati varasemalt prokrastineerimisele, asendustegevustele

kulunud aeg töötegevustega, mis tõi omakorda küll kaasa efektiivsuse tõusu, kuid mõjus teisalt ka kurnavalt (vt Rauna 2019).

Ma otsustasin täita kõik oma tavapärase sotsiaalmeedia pausid kasulike tegevustega, peamiselt tööga. Ma olin väga produktiivne. Siiski, päeva lõpuks tundus mu pea väga paks ja tundsin, et see plahvatab iga hetk. Ma sain aru, et see oli seepärast, et ma ei teinud ühtegi pausi, et lõõgastuda. (Naine_28)

Loomulikult leidis uuringus osalenud üliõpilaste hulgas ka neid, kes püüdsid sotsiaalmeedia puudumist korvata eri tüüpi asendustegevustega, nt YouTube'i vaatamist asendati sageli televiisorivaatamise või raadiokuulamisega; Facebooki külastamise asemel loeti pigem veebiportaalidest uudiseid, mängiti nutitelefoni mängu või loeti raamatut; suhtlusvajaduse rahuldamiseks avastati enda jaoks taas telefonide helistamisfunktsioon või kohtuti varasemast enam sõpradega silmast silma.

Siis ma sain esimese telefonikõne! See oli nii imelik, sest ma tavaliselt ei kasuta oma telefoni helistamiseks, pigem Facebookis vestlemiseks. „Mis saajandist sa oled, kui kasutad telefoni kellegagi rääkimiseks?“ See tundus tõesti nii imelik lihtsalt kellegagi telefonitsi rääkida, sest ma ei ole üldse selline inimene. (Naine_6)

Teatavat nostalgialtoorikat oli tunda mitmetes päevikusissekannetes, kus noored kinnitasid, et sotsiaalmeediapaast ajendas neid uuesti üles otsima juba ammu unustustehõlma vajunud tehnikavidinaid (vt ka Bolin 2016), nt iPodi, või pöörduma tagasi analoog-kommunikatsiooni võimaldavate lahenduste poole.

Kokkuvõtteks

Meedia rolli sotsiaalsete põlvkondade kujunemises ehk põlvkonnastumises (Siibak ja Vittadini 2013) ei tohi alahinnata. Eestis läbi viidud empiirilised uuringud (nt EU Kids Online) laste ja noorte internetikasutuse harjumuste kohta annavad tunnistust sellest, et noored on digitehnoloogiad enda jaoks edukalt „kodustanud“ – internetis veedetakse erisuguseid tegevusi harrastades igapäevaselt mitmeid tunde ning veebikeskkondi kasutades tuntakse end tavaliselt enesekindlalt. Olgugi et noored hindavad enda digitaalset kirjaoskust üldiselt väga heaks, domineerivad lemmik-netitegevuste hulgas peamiselt meelelahutusele ning suhtlusele orienteeritud tegevused, mille harrastamine ei eelda eriti spetsiifiliste digioskuste rakendamist. Seevastu keerulisemaid digioskusi nõudvate tegevuste, nt sisuloome või digiosaluse praktiseerimine jääb sageli pigem puuduliku motivatsiooni ning viisaka ja argumenteeritud suhtluskultuuri mittevaldamise kui puudulike digioskuste taha.

Kuna sotsiaalmeedia platvormid aitavad rahuldada samaaegselt mitmeid kasutajate vajadusi, on just aktiivne sotsiaalmeedia kasutus saanud nooremate eagrupidude jaoks sotsiaalseks normiks ja seega ka oluliseks põlvkondliku identiteedi ja eneseteadvuse kujundamise vahendiks. Õigupoolest on sotsiaalmeedia keskkonnad omandanud niivõrd keskse rolli noorte igapäevases toimimises, et juba lühiajaline sotsiaalmeedia kasutamisest loobumine võib tuua kaasa raskusi igapäevase töö, õppe- ja eraelu koordineerimisel ning tekitada ka väljajäämishirmu, ärevust ja üksindustunnet.

Allikad

Bolin, Göran. 2016. „Passion and Nostalgia in Generational Media Experiences.” – *European Journal of Cultural Studies*, 19 (3): 250–264. <https://doi.org/10.1177/1367549415609327>.

Bolin, Göran ja Oscar Westlund. 2009. „Mobile Generations: The Role of Mobile Technology in the Shaping of Swedish Media Generations.” – *International Journal of Communication*, 3 (2): 108–124.

Buckingham, David. 2002. „The Electronic Generation? Children and New Media.” – *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*, toimetanud Sonia Livingstone ja Leah A. Lievrouw, 77–89. London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446206904.n7>.

———. 2006. „Is There a Digital Generation?” – *Digital Generations. Children, Young People, and New Media*, toimetanud David Buckingham ja Rebekah Willett, 1–13. NY, London: Lawrence Erlbaum Associates.

Corsten, Michael. 1999. „The Time of Generations.” – *Time & Society* 8 (2): 249–272.

Hasebrink, Uwe ja Jutta Popp. 2006. „Media Repertoires as a Result of Selective Media Use: A Conceptual Approach to the Analysis of Patterns of Exposure.” – *Communication* 31 (3): 369–387. <https://doi.org/10.1515/COMMUN.2006.023>.

Herring, Susan C. 2008. „Questioning the generational divide: Technological exoticism and adult construction of online youth identity.” – *Youth, identity, and digital media*, toimetanud David Buckingham, 71–94. Cambridge, MA: MIT Press.

Kalmus, Veronika, Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Pille Runnel ja Andra Siibak. 2009. „Mapping the terrain of ‘Generation C’: places and practices of online content creation among Estonian teenagers.” – *Journal of Computer-Mediated Communication* 14 (4): 1257–1282. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2009.01489.x>.

Kalmus, Veronika ja Mai Beilmann. 2017. „Mis tüüpi kodanikud on Eesti noored?” – *Mihus*, nr 21, 13–14.

Kalmus, Veronika, Anu Masso ja Marju Lauristin. 2017. „Põlvkondade eristumine muutuvast ühiskonnas.” – *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia” 2002–2014 tulemused*, toimetanud Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus ja Triin Vihalemm, 620–664. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kalmus, Veronika ja Andra Siibak. 2020. „Eesti noored virtuaalses arvamusruumis.” – *Eesti inimarengu aruanne 2019/2020*, toimetanud Helen Sooväli-Sepping, 220–229. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu. <https://inimareng.ee/eesti-noored-virtuaalses-arvamusruumis.html>.

Kalmus, Veronika, Kadri Soo ja Andra Siibak. 2020. „Eesti noorte veebiriskid ja nendega toimetulek.“ – *Noorteseire aastaraamat 2019–2020. Noorte elu avamata küljed*, toimetanud Airi-Alina Allaste ja Raili Nugin, 77–99. Tallinn: Eesti Noorsootöö Keskus, Tallinna Ülikool.

Kõuts-Klemm, Ragne, Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Andra Siibak ja Marju Lauristin. 2017. „Internetikasutus ja sotsiaalmeedia kasutus.“ – *Eesti ühiskond kiirenevas ajas: elaviku muutumine Eestis 2002–2014 „Mina. Maailm. Meedia“ tulemuste põhjal*, toimetanud Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus ja Triin Vihalemm, 279–298. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lepik, Krista ja Maria Murumaa-Mengel. 2018. „Students on a Social Media ‘Detox’: Disrupting the Everyday Practices of Social Media Use.“ – *European Conference on Information Literacy*, 60–69. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13472-3_6.

Livingstone, Sonia ja Ellen J. Helsper. 2007. „Gradations in Digital Inclusion: Children, Young People and the Digital Divide.“ – *New Media & Society* 9 (4): 671–96. <https://doi.org/10.1177/1461444807080335>.

Mannheim, Karl (1927) 1952. „The problem of generations.“ – *Essays on the Sociology of Knowledge*, toimetanud Paul Kecskemeti, 276–320. London: Routledge & Kegan Paul.

Murumaa-Mengel, Maria ja Andra Siibak. 2019. „Compelled to be an outsider: How students on a social media detox self-construct their generation.“ – *Comunicazioni Sociali*, nr 2, 263–275. http://dx.doi.org/10.26350/001200_000063.

— — —. 2020. „From fans to followers to anti-fans. Young online audiences of microcelebrities.“ – *Reimagining Communication: Meaning*, toimetanud Michael Filimowicz ja Veronika Tzankova, 228–245. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007924-13>.

Papert, Seymour. 1996. *The Connected Family: Bridging the Digital Generation Gap*. Atlanta, GA: Longstreet Press.

Prensky, Marc. 2001. „Digital natives, digital immigrants.“ – *On the Horizon* 9 (5): 1–2.

Pruulmann-Vengerfeldt, Pille ja Pille Runnel. 2012. „Online opportunities.“ – *Children, Risk and Safety on the Internet: Research and Policy Challenges in Comparative Perspective*, toimetanud Sonia Livingstone, Leslie Haddon ja Anke Görzig, 73–85. Bristol: Policy Press.

Rauna, Helerin. 2019. „Sotsiaalmeediast ajutiselt loobunud tudengite väljajäämishirmu (FOMO) ilmingud“. Magistritöö. Juhendanud Andra Siibak. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduste valdkond, ühiskonnateaduste instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/64217>.

Rowlands, Ian, David Nicholas, Peter Williams, Paul Huntington, Maggie Fieldhouse, Barrie Gunter, Richard Withey, Hamid R. Jamali, Tom Dobrowolski ja Carol Tenopir. 2008. „The Google generation: the information behaviour of the researcher of the future.“ – *Aslib Proceedings: New Information Perspectives* 60 (4): 290–310. <https://doi.org/10.1108/00012530810887953>.

Räim, Sandra ja Andra Siibak. 2014. „Õpetajate-õpilaste interaktsioon ja sisuloome suhtlusportaalides: õpetajate arvamused ja kogemused.“ – *Eesti Haridusteaduste Ajakiri* 2 (2): 176–199. <http://dx.doi.org/10.12697/eha.2014.2.2.07>.

Siibak, Andra. 2009. *Self-presentation of the ‘digital generation’ in Estonia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Siibak, Andra ja Nicollela Vittadini. 2012. „Editorial: Introducing four empirical examples of the ‘generating’ process.“ – *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 1 (1). <http://dx.doi.org/10.5817/CP2012-S11-1>. <https://doi.org/10.5817/cp2012-2-1>.

Siibak, Andra ja Marleen Otsus. 2018. „...Mingid bikiinides pildid ei ole OK!“ Õpetajate enesepresentatsioon ja interaktsioon sotsiaalmeedias: õpilaste arvamused ja kogemused.“ – *Ariadne Lõng* 17 (1/2): 91–106.

A N D R A S I I B A K

Siibak, Andra ja Veronika Kalmus. 2020. „Äratuskell uueks tiigrihüppeks.“ – *Postimees. Arvamus ja Kultuur*, 25. aprill.

Silverstone, Roger ja Eric Hirsch, toim. 1992. *Consuming Technologies : Media and information in domestic spaces*. London; New York: Routledge.

Smahel, David, Hana MacHackova, Giovanna Mascheroni, Lenka Dedkova, Elisabeth Staksrud, Kjartan Olafsson, Sonia Livingstone ja Uwe Hasebrink. 2020. „EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries.“ – *LSE Research Online*. <https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj010fo>.

Sukk, Marit. 2018. „Online-osalus ja mitte-osalus: Eesti noorte arvamus ja kogemused.“ Magistritöö. Juhendanud Andra Siibak. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduste valdkond, ühiskonnateaduste instituut. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/60996?show=full>.

Sukk, Marit ja Kadri Soo. 2018. *EU Kids Online'i Eesti 2018. aasta uuringu esialgsed tulemused*. Toimetanud Veronika Kalmus, Rosmarii Kurvits ja Andra Siibak. Tartu: Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut. https://sisu.ut.ee/sites/default/files/euko/files/eu_kids_online_eesti_2018_raport.pdf.

Tapscott, David. 1998. *Growing up digital: The rise of the Net Generation*. New York: McGrawHill.

Telia. 2020. *Laste e-õppe kogemused COVID-19 eriolukorra ajal. Laste nõuandva paneeli uuringu tulemused*. Telia Company, World Childhood Foundation, Ipsos. <https://www.hitsa.ee/uudised-1/uuring-eesti-lastel-parem-ligipaas-internetile>.

Trültzsch-Wijnen, Christine W., Sascha Trültzsch-Wijnen ja Andra Siibak. 2015. „Using and Not Using Social Media: What Triggers Young People's SNS Practices?“ – *Revitalising Audience Research. Innovations in European Audience Research*, toimetanud Frauke Zeller, Cristina Ponte ja Brian O'Neill, 176–194. London & New York: Routledge.

Tähtsamad tegevused 2020/2021 õppeaastal. 2020. Haridus- ja teadusministeerium. <https://docplayer.ee/196162187-T%C3%A4htsamad-tegevused-2020-2021-%C3%B5ppeaastal.html>.

Vittadini, Nicoletta, Andra Siibak, Irena Carpentier Reifová ja Helena Bilandzic. 2013. „Generations and Media: Social Construction of Generational Identity and Differences.“ – *Transforming Audiences, Transforming Societies*, toimetanud Nico Carpentier, Kim Christian Schröder, ja Lawrie Hallett, 65–81. London: Routledge.

Volkmer, Ingrid. 2006. „Introduction.“ – *News in Public Memory: An International Study of Media Memories across Generations*, toimetanud Ingrid Volkmer, 13–17. New York: Peter Lang.

Andra Siibak – PhD, Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi meediauuringute professor. Tema peamised uurimishuvid on seotud võimaluste ja riskidega laste ja noorte interneti- ja sotsiaalmeediakasutuses ning privaatsuse ja andmestumise teemadega. Ta on avaldanud enam kui 80 eelretsenseeritud teaduspublikatsiooni rahvusvahelistes ajakirjades ning kogumikes noorte netikasutusega seonduvatel teemadel, nt eneseesitlusest sotsiaalmeedias, õpetajatest/lapsevanematest/õdedest-vendadest laste internetikasutuse vahendajatena; kujuteldavatest auditooriumidest ja kasutajate privaatsusstrateegiatest sotsiaalmeedias; väikelaste ekraani-meedia kasutusest, jne.

E-post: [andra.siibak\[at\]ut.ee](mailto:andra.siibak[at]ut.ee)

From the Digital Generation to the Social Media Generation: the Main Internet Usage Trends among Estonian Young People Leading to Generational Identity-building

Andra Siibak

Keywords: media generations, digital generation, social media generation, empirical use of young people's internet use

Scholars argue that the sense of belonging to a generation has proven to be one of the most important prerequisites for the formation of media habits and for the ways people consume various media. Especially the experience with media and technologies during the formative years, which helps to shape long-term media habits, is noted to be relevant in defining generations and their media consumption cultures. Younger generations, in particular, tend to build their generational identity around the devices that they use, perceiving that the specificity of the self-definition of their generation is anchored in the use of such technology. For example, a variety of labels – “digital generation”, “Net generation”, “digital natives”, etc. have been coined to signify the media preferences and supposed common media habits of present-day young people.

Relying on various recent quantitative (e.g. EU Kids Online survey) and qualitative studies, the present article aims to give an overview of the main trends surrounding Estonian children's (9–17 year olds) internet use (e.g. access to the internet, time spent online, online activities, using the internet for schoolwork, digital skills). Furthermore, relying upon the findings of a qualitative study where young adults (n = 42, 18–23 year olds), who were asked to refrain from using any social media platforms for five consecutive days, reflect in their detox diaries upon the role social media plays in their daily lives.

The findings of EU Kids Online survey (n = 1020) from 2018 indicate that the internet has become an integral part of the daily lives of Estonian young people. The findings illustrate that 97 % of Estonian children (9–17 year olds) access internet through at least one device (most commonly a mobile or a smart phone) on a daily basis and tend to spend a significant amount of their waking hours on the internet. During the ongoing COVID-19 pandemic, children's screen time has increased even more. Furthermore, the present-day pandemic has also revealed a digital stratification trend, which was not as strikingly evident in 2018 – in many households (34 %) children need to share devices for accessing remote learning platforms, as smart phones are not as user-friendly.

Estonian young people claim to be versatile internet users, although entertainment and communication-related activities tend to prevail. Although children's self-assessment of their digital skills is very good, children's engagement in creative and participatory online activities, which also require more digital skills, is still rather uncommon. Findings of qualitative studies indicate that young people's modest digital participation can be explained by their lack of motivation on the one hand, and the lack of polite and reasoned communication culture, on the other hand.

Due to the variety of affordances social media platforms provide, many children and young adults in Estonia have become habitual users of social media. The analysis of social media detox diaries revealed that for many young people social media is invisibly present in most of their daily activities (e.g. while eating, waiting to catch a bus, attending a lecture, taking a bath, etc.). Furthermore, the communicative

S U M M A R Y

interactions the young people engaged in, as well as the maintenance of both personal and professional relationships, had become increasingly mediated through various social media platforms. Thus, many young persons described their experience of feeling anxiety and FOMO (fear of missing out) during the social media detox. Thus, they experienced a need to find alternatives to their previously established media diets. In fact, in some of the participants, social media detox also triggered technostalgia for pre-digital forms of communication and "older" ways of communicating (e. g. face-to-face contacts, speaking on the phone).

Andra Siibak – (PhD, media and communication) is a Professor of Media Studies at the Institute of Social Studies, University of Tartu, Estonia. Her main field of research has to do with the opportunities and risks surrounding young people's internet and social media usage practices, privacy and datafication. She has published more than 80 peer reviewed papers in international journals and edited collections on the topics surrounding young people's practices online; e.g. self-presentation on social media; teacher/parental/sibling mediation of young people's internet use; imagined audiences and users' privacy strategies on social media, touch-screen usage of toddlers, etc.

E-mail: andra.siibak[at]ut.ee

Arvutiteaduse kaasamine humanitaarharidusse

Mikko Tolonen, Eetu Mäkelä, Jani Marjanen, Tuuli Tahko

Teesid: Digihumanitaaria-alane haridus peaks keskenduma selgelt määratletud allvaldkondadele, mis on mõttekad kohalikus kontekstis. Otsustasime Helsinki ülikoolis pöörata peatähelepanu interdistsiplinaarse digihumanitaaria valdkonnale. Käesolevas artiklis näitame, et digihumanitaaria-alaste uuringute edukaks läbiviimiseks on oluline interdistsiplinaarsus, ning väidame, et seda on digihumanitaarharidusse kõige parem liita humanitaarteaduslikel ühisuuringutel põhineva projektipõhise õppe kaudu.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16909

Võtmesõnad: digihumanitaaria-alane haridus, arvutuslik humanitaaria, interdistsiplinaarsus, projektipõhine õpe

Sissejuhatus

Mida me õpetame, õpetades digihumanitaariat (DH)? Mida me peaksime õpetama? Need on küsimused, mille üle teadlased on palju pead murdnud (Jakacki ja Faull 2016; Kirschenbaum 2016; Mahony ja Pierazzo 2012; Polefrone, Simpson ja Yi Tenen 2016; Ramsay 2012; Rockwell ja Sinclair 2012). Nagu paljud kirjutajad on märganud, ei ole digihumanitaaria jaoks olemas ühest, universaalselt heakskiidetud definitsiooni (Kirschenbaum 2016, Roth 2019, Piotrowski 2020). Mõnede, nagu näiteks Michael Piotrowski (2020) jaoks on see probleem, mis vajab lahendamist, samal ajal kui teised, näiteks Matthew Kirschenbaum (2012), lähenevad sellele ebaselgusele palju pragmaatilisemast perspektiivist ja näevad digihumanitaarias „taktikalist terminit“, et akadeemilistes institutsioonides „asjad tehtud saaks“. Üldiselt on nii teoreetilised kui praktilised diskussioonid digihumanitaaria teemadel kasvanud välja küsimusest, mis on DH, ning jõudnud kompima digihumanitaaria eri aspektide piirjooni.

Meie arvates võib digihumanitaariat tulemuslikult vaadelda kui osaliselt kattuvate ja eri moel ühendatud valdkondade keerukat maastikku, mis hõlmab näiteks arvutuslikku humanitaariat, mitmeliigilist kultuuripärandit, digitaalkultuuri uurinuid ja kultuurianalüüsi (Svensson 2010). Mitmed arutelud DH ulatusest on toimunud kohalikul tasandil, ülikoolides ja nendes õpetatavate humanitaarteaduste erialadel.¹ See peegeldub osaliselt ka kohalike traditsioonide nimetustes, alates kul-

1 Digihumanitaaria õpetamist Eestis on arendatud eelkõige Tallinnas ja Tartus. Mõlemate algatuste puhul on arvesse võetud tudengite keeleteaduslikku orientatsiooni (digihumanitaaria õpetamise profiilide hetkekirjeldus Eestis on leitav hiljuti toimunud Põhja- ja Baltimaade digihumanitaaria-alase hariduse töötoa ettekannetes:

tuurianalüüsisist kuni arvutusliku humanitaaria, digitaaluuringute ja arvutiga tehtavate kirjandusuuringuteni. Kõik need peegeldavad vahekorda uuendajate vahel, kes toovad arvutipõhiseid meetodeid uurimistraditsioonidesse neil erialadel, mis on kõige rohkem nende tööga seotud. Seega näeme me veidi erinevate pealkirjade all paralleelselt toimumas sarnaseid diskussioone, kuid meile on peamine eesmärk lihtsalt rõhutada interdistsiplinaarset koostööd kui õppeprogrammi koostamise alust. Sellises kontekstis ei ole püüdlemine selle valdkonna ühise, üldtunnustatud määratluse poole just vältimatult vajalik. Siiski peaks haridusprogrammi koostamise eeltingimuseks ühe akadeemilise asutuse raames olema võimekus õpetatavat distsipliini kirjeldada (Sinclair ja Gouglas 2002, 168) koherentse akadeemilise identiteedi, kursuste omavaheliste seoste ja kursuse lõpuks omandatud oskuste seisukohast. Sellest seisukohast võib DH ammendava määratluse leidmise ideest loobumine olla isegi vabastav. Selmet püüda uurida kogu DH maastikku, nagu võiks teha eraldiseisval sissejuhataval digihumanitaaria kursusel, peaksid kõik kohalikud haridusasutused keskenduma DH nendele valdkondadele, mida saab mõttekalt seostada mainitud haridusasutuses juba tehtava uurimistööga. Ülesandest määratleda DH-alase hariduse põhiolemus saab sellisel juhul ülesanne teha kindlaks, milliseid sobivaid DH allvaldkondi võiks ja peaks õpetama ühes või teises programmis lähtuvalt kohalikest kontekstist, mis omakorda võimaldaks kavandada põhjendatud õppe-eesmärke.

Ehkki küll Helsinki ülikooli teadlased järgivad DH eri aspekte, alates arvutuslikust humanitaariast kuni digitaalsete kultuuriuuringuteni, oleme teinud eriti palju pingutusi selleks, et määratleda oma hariduslik profiil *i n t e r d i s t s i p l i n a a r s e* arvutusliku humanitaaria valdkonnas, mida õpetatakse nii kõrvalaine moodulina kui magistriõppe suunana. Üks digihumanitaaria lõksudest on olnud koos valdkonnapõhiste uurimisküsimuste ja traditsioonidega moodustuva tugeva vundamenti puudumine. Tihti on kõlanud süüdistused vaid andmetega mängimises, ilma neid töötlemata (Blevins 2016). Meie arvates on selline kriitika osaliselt põhjendatud, sest üksikud uurijad, kes proovivad arvutianalüüsi oma humanitaarteaduslikesse uuringutesse kaasata, on sageli hädas kas arvutioskustega või siis sellega, kuidas seostada oma jõupingutusi mõttekal viisil oma valdkonna varasemate uurimustega. Omapoolseks lahenduseks mainitud probleemidele pakume välja idee, et arvutusliku humanitaaria valdkonna uuringud ning selle tagajärjel ka digihumanitaaria-alane haridus peaksid mõlemad olema põhimõtteliselt interdistsipli-

<https://lnu.se/en/research/searchresearch/digital-humanities/workshop-riga-2020/>. Samal ajal tuleks rõhutada, et Tallinnas on digihumanitaaria ja selle uuringud seotud ka muude käimasolevate projektidega, eriti kultuuriandmete analüüsi osas: <http://cudan.tlu.ee/>. – *Toimetuse märkus.*

naarsed. Sellele lisaks me eeldame, et humanitaarteaduste perspektiivist võetuna peab sellises koostöös erilist tähelepanu pöörama sellele, kuidas rakendada arvutimeetodeid traditsioonilistes humanitaarteadustes.

Oma interdistsiplinaarse taustaga me õhutame panema rõhuasetust projekti-põhise õppe lähenemisviisile, mis on tihedates sidemetes tegelike uurimisprojektidega, mida õppetoolis läbi viiakse. Nagu mainib Hirsch (2012), on suhe õppetöö ja teaduse vahel sellises sügavalt koostöölises valdkonnas nagu digihumanitaaria eriti lähedane ning teaduse ja õppetöö „risttolmlemise“ võimalused ülisuured.

Väljaspool programmi ennast arvame me, et meie interdistsiplinaarse arvutusliku humanitaaria määratlusel on jõudu panustada humanitaarteaduste uuringukultuuri ja hariduse valdkonda ka üldisemalt, luues lisaväärtust traditsioonilistele akadeemilistele õppekavadele, samal ajal varustades tudengeid tööeluks oluliste oskustega.

Käesolevas artiklis me kõigepealt selgitame ja tõendame vajadust vaadelda digihumanitaariat põhiolemuselt interdistsiplinaarse uurimisvaldkonnana, mis nõuab koostööd ja kogemuste jagamist. Seejärel, juba põhjendatud seisukohalt vastame küsimusele, mida peaks humanitaaralade tudengitele digihumanitaaria programmi raames õpetatama, näidates seda, kuidas meie DH-hariduse formuleering vastab humanitaarhariduse spetsiifilistele vajadustele. Kõige lõpuks tutvustame lähemalt üht oma kursust, „Helsinki digihumanitaaria häkatoni“, et siis lõpetada mõningate tähelepanekutega digihumanitaaria-alase hariduse infrastruktuuri ja edasiste arenguvajaduste kohta.

Interdistsiplinaarne arvutuslik humanitaaria

Humanitaarteaduslike uuringute traditsiooniline kultuur tugineb suures osas üksikautorlusele. See on erandiks tänapäevasel teaduspublitseeringute maastikul, mis kaldub pigem mitme autori publikatsioonide poole (Puuska 2014). Samuti on humanitaarteaduste tudengitele suunatud DH õppekavade eesmärgiks sageli saada „programmeeriv humanitaar“ – esmase humanitaarharidusega isik, kes on võimeline lahendama probleeme arvutiteaduslike meetodite rakendamise abil (näiteks Ramsay 2012). Meie hinnangul ei ole see siiski kõige õigem eesmärk, ei teoorias ega praktikas. Kõigepealt, toetudes Soomes 2016. aastal läbi viidud uuringutele, ei ole realistlik seada eesmärgiks praeguse põlvkonna humanitaarteaduste tudengite ja teadlaste ümberõpet, et nad oskaksid käsitseda neid andmetöötamise elemente, mida nende oma digiteaduses vajatakse (Matres, Oiva ja Tolonen 2018; Matres 2016). Siinkohal veelgi olulisem on meie väide, et praegusel ajal ei ole võimalik sooritada tõelist arvutusliku humanitaarteaduse alast uuringut enam pelgalt humanitaarteaduste raames.

Meie arvates on see nii seetõttu, et vastupidiselt end rohkem kehtestanud statistilisele sotsiaalteadusele või kliinilistele uuringutele ei ole selles valdkonnas veel üldiselt aktsepteeritud kodeerimisjuhiseid ega reeglite kogumeid selle kohta, kuidas viia usaldusväärsel viisil läbi ka kõige tavalisemat tüüpi digiuuringuid. Selliste valmiskujul lahenduste puudumise algpõhjus on nii nähtuse enese kui humanitaarteadustele huvipakkuvate andmekogude olemus. Eksperimentaalsetel aladel on olemas standardsed reeglite kogumid, mis kindlustavad uuritava või mõõdetava valimi representatiivsuse kogu huvipakkuva populatsiooni suhtes, samuti väliste kombineeruvate muutujate ohjamise. Lisaks sellele saab katseid ja uuringuid teha huvipakkuvate muutujate otseseks mõõtmiseks. Igasugused kõrvalekalded või mõõtmisvead on samuti üsna hästi mõistetavad ja seetõttu kergesti arvesse võetavad.

Kuid digihumanitaaria valdkonnas pole kasutatavaid andmeid tihtilugu kogunud mitte uurija oma hästi juhitud eksperimendi käigus, vaid need on tekkinud pikkade ajalooliste protsesside tulemusel, kus igas etapis on olnud võimalus kõrvalekallete ja müra tekkimiseks. Näiteks on töös digiteeritud ajalooallikatega uuringu valim ühekülgne, põhinedes sellel, millised raamatud ja ajalehed on tänapäevani säilinud ning mida nende hulgast on digiteeritud. Veelgi enam, neile andmetele lisavad müra ebaühtlased digiteerimise ja automaattõlke meetodid. Näiteks digiteeriti Soome rahvuslike ajalehtede korpus kümne aasta jooksul, kasutades selles kokku 22 erisugust skaneerimisviisi ja OCR-tekstivastust.

Kuna andmed ei kogune kavandatud eksperimendi käigus, on sageli ka suur erinevus andmetest nähtuva ja tegelikult huvipakkuva vahel. Näiteks on uurija huvitatud veebifoorumis arutletud teemadest või üldisest õhkkonnast, aga lähteandmed sisaldavad vaid postituste toortekste. Kuigi on olemas mõningaid algoritmilisi lahendusi, et neid vajakajäämisi mõningal määral korvata (näiteks temaatiline modelleerimine või meelestatuse- ehk sentimentianalüüs), ei ole sugugi kerge tagada, et need automaatsed parandused tegelikult ka uurimisobjekte püüavad, selle asemel, et ise kõrvalekaldeid põhjustada.

Kuna kõrvalekalded ja lüngad on sageli seotud individuaalsete küsimuste ja andmekogudega, siis läheb iga arvutirakenduse jaoks vaja märkimisväärsel hulgal aega, samuti nii uuritava küsimuse kui sama keerukate tänapäevaste arvutuslike ja statistiliste algoritmide nõuete, võimaluste ja piirangute täpset mõistmist. Seetõttu on humanitaarteadlasel ilma spetsialisti abita väga raske rakendada arvuti- ja statistilisi meetodeid usaldusväärsel viisil. Samal ajal ei suuda arvutiteadlane, statistik ega füüsik vastata iseseisvalt humanitaarteaduste küsimustele, isegi kui nad mõistavad vastavaid algoritme (kõnealuste juhtude kohta vt Lazer jt 2014, Cihon ja Yasseri 2016, Leca-Tsiomis 2013). Seega on vaja valdkondade-ülest integreeritud koostööd, kus statistikud, arvutiteadlased ja humanitaarteadlased teevad koostööd, et

luua, testida ja rakendada metodoloogiat humanitaarteaduste küsimuste lahendamiseks.

Meie versioon arvutuslikust humanitaariast eksisteerib seega täpselt ja kindlalt humanitaar- ja arvutiteaduste kokkupuutekohas, mitte emmast-kummast lahutatuna. Järelikult peaksid sellel erialal tegutsevad inimesed kinnitama oma akadeemilise profiili emma-kumma emadistsipliini külge, selle asemel, et üritada leida oma identiteeti ainuüksi kuskil keskel (vrd PhD-tudengite topeltkuuluvusest King's College'is Londonis: McCarty 2012; humanitaar- ja arvutiteadustest Alberta ülikoolis: Sinclair ja Gouglas 2002). Nii vaatab isik, kes tuleb humanitaaria-alale informaatikateadustest, arvutuslikule humanitaariale kui arvutiteaduse rakenduslikule alale, samal ajal näeb see, kes tuleb humanitaarteaduste poolt, arvutuslikku humanitaariat kui eraldiseisvat uurimisviisi eriala sees. Arvutusliku humanitaaria väärtuspakkumine peab alati olema seoses teaduse emadistsipliiniga: humanitaarteadlased peavad olema võimelised kasutama selle meetodeid, et saada tulemusi omaenda teadusalal, samal ajal kui arvutiteadlased peavad leidma juhtumid, mis on väärt arendusi ja mis esitavad väljakutse nende vahenditele ja algoritmidele.

Hariduse eesmärgid ja pädevused arvutuslikus humanitaarias

Siiaamaani oleme väitnud, et arvutuslik humanitaaria paikneb andmeteaduse ja humanitaarteaduste vahel erisuguse distsiplinaarse profiiliga teadlaste koostöona. Sellega seoses arvame, et arvutusliku humanitaaria alane haridus peaks keskenduma eri aspektidele andmeteaduse ja humanitaaralade üliõpilaste jaoks. Nende kokkupuutealaks oleks interdistsiplinaarses koostöös osalemine. Samas vaimus arutame järgnevalt kõigepealt oma interdistsiplinaarse arvutusliku humanitaaria programmi üle humanitaaride seisukohast ning seejärel jagame mõtteid peamisest projektikursusest, mille eesmärk on õpetada erialaülest koostööd ning mis on ühine digihumanitaaria ja andmeteaduse programmides.

Kui mõtleme sellele, mida humanitaarteaduste tudengil tuleks meie programmis õppida, leiame, nagu ka Rockwell ja Sinclair (2012, 192), et „ühine väljakutse digihumanitaaria programmi õppekava koostamisel on leida sobiv tasakaal teoreetiliste ja praktiliste komponentide vahel“. Kui lõppude lõpuks on kõige õigem jätta arvutiteadus asjatundjate hooleks, siis kui palju aega tuleks siiski kulutada selleks, et õpetada humanitaaralade tudengitele viivitamatult rakendatavaid oskusi ja suutlikkust, võrreldes selle eriala teoreetilise arusaamaga? Ajalooliselt ulatub see debatt tagasi 1986. aastasse, kui Vassar College'is peeti töötuba teemal „Arvutiõpe-tus ja humanitaarained“, nagu sellest kirjutab Ide (1987). Praktikas arvame, nagu ka need, kes olid 1986. aastal Vassaris, et mõlemad on vajalikud.

Humanitaaralade üliõpilaste varustamine juhtnööridega juba valmis vahendite, tööprotsesside ja rakendusliku programmeerimise kasutamisest võimaldab neil esiteks mainitud lähenemisviise oma töös rakendada, kuid annab neile ka üldise digikompetentsi ja toimejõu. Nende oskustega võivad tudengid teha teatud tüüpi andmetöötlust ja täita uurimistöö ülesandeid tõhusamalt. Lisaks sellele saavad nad baasoskuste kogumi, mida on vaja hiljem veebis olevate *online*-juhendite ja -kursuste kasutamisel. Siiski on meie fookus tervikuna laiemal digikirjaoskuse arendamine andmete ja arvutikasutamise meetodite osas. Näiteks õpivad tudengid programmeerimise ja statistika aluste kursusel praktiliselt, kuidas programmikoodi käivitada ja muuta ning teha statistilist analüüsi, kuid samaväärselt oluline on nende oskuste kontekstualiseerimine arvutiandmete töötlemise ja analüüsi üldises raamistikus. Selle raamistiku teadmised on seotud kõrgemate arvutusmeetodite kasutusoskusega ja teadmiselega, mida nende abil on võimalik teha. Õppides kontekstualiseerima oma oskusi arvutusliku humanitaaria vallas tervikuna, õpivad humanitaaralade tudengid hindama ka oma personaalsete võimete ja oskuste piire ning tundma ära olukordi, millal oleks vajalik juba interdistsiplinaarne koostöö. Selles kontekstis aitab nende digikirjaoskus neil ka suhelda metodoloogiaekspertidega, kes tulevad ühisesse uurimisvälja arvutiteaduste alalt.

Õppetöö tasandid

Humanitaaralade üliõpilastele, kes on huvitatud interdistsiplinaarsest arvutuslikust humanitaariast, pakub Helsinki ülikooli digihumanitaaria osakond õppetööd kahel tasandil: kõrvalaine moodulina ja MA-õppesuunana. 30 ECTS (Euroopa ainepunkt) suurune kõrvalaine moodul, mida võib sooritada mistahes MA-kraadiõppe raames, annab üliõpilastele üldise arusaama sellest, mida on võimalik nende oma humanitaarerialadel saavutada infotehnoloogilise lähenemisviisi abil. Samuti saavad nad ainekultuurist piisavalt aimu selleks, et osaleda interdistsiplinaarses koostöös oma eriala ekspertidena. Üliõpilased saavutavad oskuse aru saada teadusartiklitest, milles kasutatakse arvutiteaduse metoodikat, nii et neil on võimalik hakata jälgima, kuidas arvutiteaduslik lähenemisviis nende erialal edasi areneb.

Võrreldes kõrvalaine mooduliga annab meie 120 ECTS magistrikraad (MA) digihumanitaarias palju sügavamad teadmised arvutiteadusliku metoodika rakendamiseks. See võimaldab üliõpilastel iseseisvalt otsustada, kas ja kuidas nad saaksid rakendada arvutiteaduslikke lähenemisviise mitmesugustele uuritavatele küsimustele, samuti selliseid uuringuid interdistsiplinaarses koostöös aktiivselt läbi viia. Isegi siin läheb proportsionaalselt suur osa 120 ainepunktist spetsiifilistele humanitaaralade õppeainetele, alguses 30 ECTS valikainetele ning edaspidi teistele kursustele, mis valitakse välja vastavas õppeaines arvutiteadusliku fookuse seadmiseks.

Hea võimalus praktilise erinevuse näitamiseks kõrvalaine ja peamise MA-õppe-suuna vahel on magistritöö. Üliõpilane, kellel on mingi muu peeriala, aga kes on võtnud DH kõrvalainena, võib küll kasutada oma uurimistöös teatud arvutiteaduse elemente, aga paigutab oma uurimistööst sellest hoolimata selgelt peeriala valdkonda. Arvutusliku humanitaaria eriala tudengi magistritöö seevastu seab esiplaanile arvutiteaduslikud elemendid, samal ajal kindlale humanitaarala valdkonnale viidates.

Õppetöös kahe arvutiteadusliku vaatevinkli võimaluse pakkumine aitab sobitada meie programmi väga erinevatesse niššidesse ja rahuldada ülikoolis õpetatavate muude humanitaarerialade vajadusi. See võimaldab programmil ka paremini vastata väljakutsetele, mis on praegu suunatud humanitaarhariduse kui terviku suunas. Vajadust parandada humanitaarteaduslike erialade tudengite digioskusi (kaasa arvatud nende arvutikasutamise oskust ja üldist arusaamist digiteerimisest ja digi-humanitaariast) ning tööks vajalikke oskusi (kaasa arvatud nende võimet töötada erialaülestes töökeskkondades) märgiti Soomes 2019. aasta kõrghariduse humanitaarerialade kvaliteedi hindamisel ära peamiste edendamist vajavate punktidenä (Pyykkö jt 2020).

Programmi struktuur ja väljavaated

Kõrvalaine moodul ja MA-programm on üles ehitatud sarnasel viisil. Mõlemad algavad kahe sissejuhatava kursusega, millest üks visandab digihumanitaaria laiema konteksti ja paneb paika meie lähenemisviisi selle sees. Teine kursus annab esialgsed teadmised arvutipõhiste meetodite kohta ning arusaama, mida nende abil on võimalik saavutada. Need kursused annavad tudengitele piisavalt taustateadmisi ja asjast arusaamist, et nad saaksid seejärel arukalt keskenduda oma arvutusliku humanitaaria valdkonna õpingutes just sellele, mis neid huvitab nende humanitaaralal. Nii MA kui kõrvalainete mooduli keskmine osa sisaldab hulka valikainete kursusi, mis on loodud meie programmi raames, koostöös teiste erialadega või neilt üle võetud. See annab meile võimaluse katta rohkem lähenemisviise kui sel juhul, kui programmi aineid õpetaks vaid meie programmi väikesearvuline töötajaskond.

Selline paindlikkus programmi struktuuris on samuti vajalik selleks, et teenindada palju laiema taustaspektriga tudengeid. Näiteks võivad mõned meie tudengid juba osata piisavalt programmeerimist, et vastavast sissejuhatavast kursusest loobuda, teiste jaoks aga võib programmeerimise õppimine olla täiesti asjakohatu kõrvalalaga.

Samal ajal võidab meie tudengite oskuste mitmekülgisusest ka õpetamine. See võimaldab edukat projektipõhist õpet, mis loob ühtlasi suurepärase aluse aineülese koostöö õppimiseks (Bell 2010). Helsinki ülikoolis oleme seetõttu võtnud projekti-

põhise õppe aluseks enamikus meie digihumanitaaria õppeainetest. Veelgi enam, kuna pidev eesmärk on tudengite ja teadlaste vahelise barjääri alandamine, on meie projektikursuste sisu ülekaalukalt põimitud ülikoolis parasjagu käimasoleva uurimistööga, kasutades õppetöös neid andmeid ja uurimisküsimusi, mis teadlasi huvitavad. Nende projektipõhiste kursuste kulminatsiooniks on „Digihumanitaaria häkaton“, digihumanitaaria ja andmeteaduse programmide vaheline erialaülene koostöö Aalto ülikooli arvutiteaduste õppetooliga.

„Digihumanitaaria häkaton“ kui erialaülese koostöö viis

„Helsinki digihumanitaaria häkaton“ on interdistsiplinaarne projektipõhine kursus DH ja andmeteaduse magistriprogrammide vahel, mida üliõpilased võtavad tavaliselt oma teisel õppeaastal. See annab võimaluse osaleda kaheksa päeva jooksul interdistsiplinaarses uurimisprojektis algusest kuni lõpuni. Arvuti- ja andmeteaduse teadlastele ja tudengitele annab häkaton võimaluse testida oma abstraktsed teadmisi tegeliku elu keeruliste probleemide lahendamisel. Humanitaar- ja sotsiaalteaduste üliõpilastele näitab see, mida on võimalik sellise koostööga saavutada. Mõlemale rühmale annab häkaton erisuguse taustaga inimestest koosnevas interdistsiplinaarses meeskonnas koos töötamise kogemuse.

Selle kursuse puhul on eriline veel see, et ta on avatud ka teadlastele ja teistele osalejatele väljaspool õppeprogrammi. Häkatonil jaotatakse osalejad temaatilistesse rühmadesse, mis on segu MA- ja MSc-tudengitest, doktoriõppe tudengitest, järel doktoritest ja isegi professoritest. Seega stimuleerib häkaton rühmatööd sellistes erialastes koostustes, kuhu tudengid võivad sattuda pärast ülikooli lõpetamist, ning osaliselt aitab neil kohaneda tööga väljaspool akadeemilist õppeasutust (vt Rockwell ja Sinclair 2012). Eesmärkide seadmine ja uurimisküsimuse kujundamine nii, et see sobiks kokku olemasoleva metodoloogiaga, on mistahes uurimisprojektis suur ja oluline osa. Seega, nagu ka tegelikus elus, ei ole rühmatöö mingil viisil eelnevalt kindlaks määratud. Konkreetset ülesandet ja eesmärgid räägitakse läbi kohapeal, projekti eesmärkide määratlemisest võtavad osa kõik. Korduvate aruteludega projektikavast, eelseisvatest sammudest ja nende elluviimisest annab häkaton tudengitele ainulaadse võimaluse humanitaarteaduste arvutiuuringute oluliste etappide kogemiseks (Ros ja Oberbichler 2020). Selles sisaldub ka vaikiv kokkupuude algteadmistega teadusuuringute headest tavadest, mida ei pruugita märgata ilma kolleegidevahelise vastava aruteluta (Sadler 2010, Reinholz 2016). Nädala lõpuks valmistab iga rühm akadeemilise postri ja avaliku ettekande oma töö kohta, täites sellega uurimisprojekti viimase ülesande.

Häkatoni on korraldatud alates 2015. aastast viis korda, arendades iga korraga seda kontseptsiooni veelgi kaugemale.² Praeguses formaadis on sellel avalik rahvusvaheline osalejate registreerimine, soovijaist valitakse osalema umbes nelikümmend inimest. Valikukriteeriumites arvestatakse avalduste kvaliteeti, kuid ka osalejate vahelist tasakaalu – et osalejail oleks teadmisi mitmetest humanitaar- ja arvutiteaduste valdkondadest ning nad oleksid oma teadusliku karjääri eri etappides. Kõige tähtsamaks valikukriteeriumiks on kandidaatide perspektiivikus humanitaarteaduste andmetele lähenemisel arvutusliku humanitaaria seisukohast. Seejärel jagatakse osalejad 4–6 rühma. Iga rühm töötab etteantud andmekogu ja teemaga. Rühmadel on 1–3 rühmajuhti, kes teevad häkatoni ajal rühma edusammude seiret. Rühmajuhid osalevad rühma töös, kuid kõige olulisem on see, et nad keskenduvad projekti teostatavuse kindlustamisele ning kontrollivad, et rühmas oleks igaühel mõtestatud ülesanded, mis vastavad nende oskustele ja võimetele tudengite ja uurijatena.

„Digihumanitaaria häkaton“ erineb enamlevinud tööstuslikest häkatonidest, kus põhirõhk on võistluslikkusel ja auhindadel ning mis toimuvad tavaliselt ühel nädalalõpul (Rosson 2018). „Digihumanitaaria häkatonil“ tuleb osalejail teatud ülesannete või väiksemate probleemide lahendamise asemel sõnastada uurimisküsimused, mille abil tahetakse oma andmekogude kallale asuda. Rühmajuhid valmistavad ette paar soovitusi, aga rühmad ise otsustavad täpse teema, mis aitab neil ülesande täita ning arendab üliõpilaste mõtlemist, kuidas kasutada selles ülesandes arvutiteaduslikku perspektiivi. Tavaliselt jaotatakse uuritav küsimus kahte või kolme suunda, et rühm omavahel tööd paremini jaotada suudaks ning vajadusel saaks keskenduda suunale, mis toob kõige paljutõotavamaid tulemusi. Oluline on, et häkatonil on ka pühendunud andmemeeskond, mis koosneb suurte kogemustega digihumanitaariidest, kes saavad igale rühmale toetust pakkuda. Lisaks vabadusele töötada väikese teadusprojektiga annab tööplaan rühmale rohkesti võimalusi saada tagasisidet nii korraldajatelt kui konkureerivalt rühmadelt selle kohta, kuidas nende töö edeneb. Teiste rühmade edusammudest kuulmine motiveerib osalejaid samuti rohkem panustama. Presentatsioonid ja tähtajad loovad rühmatöös rütmi ning võimaldavad rühmajuhtidel sekkuda juhul, kui miski ei tööta korralikult.

„Helsinki digihumanitaaria häkaton“ ei ole loodud selleks, et õpetada humanitaaralade tudengeile teatud kindlaid tehnilisi oskusi või tutvustada arvutiteaduse üliõpilastele humanitaarvaldkondi, kuigi paljud õpivad seal ka selliseid asju. Mõte on pigem üheskoos töötamises projekti kallal, milles igaüks saab oma oskusi kasu-

2 Kõigi häkatonide kohta saab infot <https://www.helsinki.fi/en/helsinki-centre-for-digital-humanities/helsinki-digital-humanities-Häkaton>, videoesitlust vt <https://www.youtube.com/watch?v=CX-ZhLYmLa0>.

MIKKO TOLONEN, EETU MÄKELÄ, JANI MARJANEN, TUULI TAHKO

tada ühise eesmärgi saavutamiseks. Humanitaaridele ja arvutiteadlastele ühise keele õpetamisel on mitmeid kasusid. Osalejad õpivad hindama teiste rühmakaaslaste panust ning arendavad oma oskusi erisuguse taustaga osalejate panuse hindamisel. See on eriti oluline, kuna see parandab tudengite DH-projektide juhtimise oskusi ning on ülioluline nende tulevastel akadeemilistel või mitteakadeemilistel töökohtadel (Rockwell ja Sinclair 2012). Meie kogemused näitavad, et üliõpilased sukelduvad interdistsiplinaarsesse koostöösse, võttes endale erisuguseid kohustusi: mõned keskenduvad meetodite usaldusväärsele, teised uuritavatele küsimustele, mõned toovad sisse nii palju erialateadmisi kui võimalik ning teised keskenduvad tulemuste edasiandmise korrektsetele abinõudele. Nii tehes peegeldavad tudengid oma olemust uurijatena, kuid nad peavad ka pidevalt mõtlema sellele, kuidas arvutiteadus on integreeritud humanitaarvaldkonna teemasse. See toetab lõppkokkuvõttes arvutiteaduse integreerimist humanitaarteadustesse üldisemalt.

Kokkuvõte

Käesolevas artiklis väitsime, et digihumanitaarhariduse kujundamise perspektiivist on oluline arvesse võtta tõsiasja, et digihumanitaarial ei ole olemas ühest määratlust. Sellele vaatamata ei tähenda see, et me ei peaks püüdma täpselt määratleda digihumanitaaria arvukaid alamvälju, eriti hariduse kontekstis, kus kohalik spetsialiseerumine paratamatult mõjutab õppekavade arengut. Esitlesime ülalpool oma fookust, nimelt arvutiteaduse integreerimist humanitaarteadustesse üldisemalt, ning mõnevõrra kitsamalt piiritletud interdistsiplinaarse arvutusliku humanitaaria ala. Meie ettekujutus sellest alast kui seesmiselt niivõrd koostöolisest ja interdistsiplinaarsest põhineb arusaamal, et humanitaarteaduste traditsiooniline, ühe autori keskne uurimiskultuur on takistuseks arvutiteaduslike lähenemisviiside edukal integreerimisel humanitaarteadustesse. Olemasolevad humanitaarteaduste andmekogud, millele saaks arvutiteaduslikke meetodeid rakendada, ning sellega seotud protsessid on nii mitmetahulised ja keerulised, et kõige parem on neile läheneda interdistsiplinaarse meeskonnaga, mis koosneb erisuguse valdkondliku pädevusega inimestest. See vaade on vastuolus arvutuslikule humanitaariale tüüpilise lähenemisega, kus on eesmärgiks õpetada humanitaaridele vajalikud oskused, mille abil nad võiksid nende küsimustega üksipäini tegeleda.

Digihumanitaaria ei saa olla vaid humanitaarteaduslike andmetega mängimine. Humanitaarteaduste perspektiivist vaadatuna on arvutuslikule humanitaariale esitatav keskne nõue see, et see peaks suutma vastata asjakohastele uurimisküsimustele, mis võrsuvad eelnevatest teadmistest. Meie väitsime, et selle jaoks peab ala ise asetsema humanitaar- ja arvutiteaduste kokkupuutekohas, selle asemel et emmast-kummast lahus asuda. Samuti seadsime eesmärgiks näidata DH projekti-

põhise õpetamise ning omandatud oskuste ja teadmiste konkreetsete arvutusliku humanitaaria alaste uurimisülesannetega sidumise kasusid. 30 ECTS suurune kõrvalaine moodul ja 120 ECTS suurune digihumanitaaria MA-programm, mida pakutakse Helsinki ülikoolis, järgivad mõlemad printsiipi, mille kohaselt valmistatakse üliõpilased ette interdistsiplinaarses töörühmas tööks eluliste uurimisprojektidega, Mõlemad kulmineeruvad iga-aastase „Helsinki digihumanitaaria häkatoniga“. Häkaton on esmaklassiline näide sellest, kuidas projektipõhise õppe abil edukalt ühendada interdistsiplinaarne koostöö ja ehtsa uurimisprotsessi osad DH-haridusega, võimaldades tudengitel analüüsida omaenda osa loomult interdistsiplinaarses uurimisküsimuses ja õppida, kuidas leida vajadusel koostööpartnereid.

Kuigi arvutuslik humanitaaria on mitmetes vormides eksisteerinud juba aastakümneid, tuleb siinkohal rõhutada, et me oleme ikka veel oma tee alguses, integreerides arvuteid humanitaarteadustesse. Tulevikus on üks suurimaid ülesandeid Helsinki ülikoolis laiendada ja suurendada meie praegusi koostöövorme nii õpetamises kui teadustöös. Eriti tihedalt tuleks DH-hariduse arengut siduda kohalike, riiklike ja rahvusvaheliste digitaalsete infrastruktuuride (RI) arendamisega kunsti- ja humanitaarerialadel. Riiklikult ja rahvusvaheliselt koordineeritav uurimistaristu (*research infrastructure*, RI) arendus, mis on ühendatud praktiliste algatustega, nagu näiteks #dariahTeach ja DARIAH Campus,³ aitab meil anda tudengitele juurdepääsu asjakohastele tehnoloogiatele ja meetoditele üle institutsiooniliste ja erialaliste barjääride. Oluline on DH taristud ja sellega seotud meetodid välja töötada viisil, mis arvestab uut tüüpi teaduskultuuri vajadusi: RI-d peavad nii uurimisgruppide siseselt kui üleselt võimaldama sellist tüüpi interdistsiplinaarset koostööd, mille kohta oleme tõestanud, et see on arvutuslikus humanitaarias vajalik.

Püüdes sisse viia interdistsiplinaarsust viisidesse, kuidas humanitaarainete põhituumikut – ajalugu ja kultuurilugu – õpetatakse, on heidutav ülesanne sellises teaduskultuuris, mis on keskendunud üksikautoritele, selle asemel et olla keskendunud koostööle. Kuigi päris kindlasti on võimalik õpetada programmeerimisoskusi nende õppimisest huvitatud humanitaarile, siis see, et vastav isik neid ka humanitaarteaduslikus uurimistöös praktikas kasutaks – ja selle käigus uuendaks uurimise läbiviimist – on märkimisväärne väljakutse ning võib anda keskmisest halvemaid tulemusi. Võib-olla osaliselt ka sellest põhjusest tingituna on arvutiteaduslike meetodite sissejuhatav kursus põhjustanud humanitaaraladel mõnikord vastuseisu. Kui me soovime muuta näiteks ajaloolaste uurimistavasid, tuues sisse rohkem arvuti-elemente, peame seadma eesmärgi, mis oleks saavutatav ja ihaldusväärne.

³ <https://teach.dariah.eu/>, <https://campus.dariah.eu/>.

Meie kultuuripärandi üha suureneva digiteerimisega jõuame murdepunkti. Miks ei peaks digiteeritud käsikirjade uurimisel kasutama masinat, kui on olemas vastav võimalus? Uued oskused ja meetodid võivad saada osaks igast erialast, kui nad hakkavad andma tulemusi, mis muul moel poleks olnud saavutatavad. Meie soovituks on, et parim viis seda teha arvutusliku humanitaaria kontekstis on interdistsiplinaarse koostöö kaudu, seda nii teaduses kui hariduses.

Tõlkinud Lea Kreinin

Allikad

Bell, Stephanie. 2010. „Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future.” – *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas* 83 (2): 39–43. <https://doi.org/10.1080/00098650903505415>.

Blevins, Cameron. 2016. „Digital History’s Perpetual Future Tense.” – *Debates in the Digital Humanities 2016*. Toimetanud Matthew K. Gold ja Lauren F. Klein. 2. köide, *Debates in the Digital Humanities*, 308–324. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/9781452963761>.

Cihon, Peter ja Taha Yasseri. 2016. „A Biased Review of Biases in Twitter Studies on Political Collective Action.” – *Frontiers in Physics* 4 [august]. <https://doi.org/10.3389/fphy.2016.00034>.

Hirsch, Brett D. 2012. „Digital Humanities and the Place of Pedagogy.” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 3–30. Cambridge U.K.: Open Book.

Ide, Nancy M. 1987. „Computers and the Humanities Courses: Philosophical Bases and Approach.” – *Computers and the Humanities* 21 (4): 209–215. <https://doi.org/10.1007/BF00517809>.

Jakacki, Diane ja Katherine Faull. 2016. „Doing DH in the Classroom: Transforming the Humanities Curriculum through Digital Engagement.” – *Doing Digital Humanities: Practice, Training, Research*, toimetanud Constance Crompton, Richard Lane ja Ray Siemens. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315707860>.

Kirschenbaum, Matthew. 2012. „Digital Humanities As/Is a Tactical Term.” – *Debates in the Digital Humanities*, toimetanud Matthew K. Gold. 1. köide, *Debates in the Digital Humanities*, 415–428. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/9781452963754>.

———. 2016. „What Is Digital Humanities and What’s It Doing in English Departments?” – *Debates in the Digital Humanities*, toimetanud Matthew K. Gold, 3–11. Minneapolis London: University of Minnesota Press. <https://dhdebates.gc.cuny.edu/read/untitled-88c11800-9446-469b-a3be-3fdb36bfd1e/section/f5640d43-b8eb-4d49-bc4b-eb31a16f3d06>.

Lazer, David, Ryan Kennedy, Gary King ja Alessandro Vespignani. 2014. „The Parable of Google Flu: Traps in Big Data Analysis.” – *Science* 343 (6176): 1203–1205. <https://doi.org/10.1126/science.1248506>.

Leca-Tsiomis, Marie. 2013. „The Use and Abuse of the Digital Humanities in the History of Ideas: How to Study the *Encyclopédie*.” – *History of European Ideas* 39 (4): 467–476. <https://doi.org/10.1080/01916599.2013.774115>.

Mahony, Simon ja Elena Pierazzo. 2012. „Teaching Skills or Teaching Methodology?” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 215–226. Cambridge U.K.: Open Book.

Matres, Inés. 2016. „Report on the DARIAH Digital Practices in the Arts and Humanities Web Survey 2016. DARIAH VCC2 DiMPO. Finland.” University of Helsinki & DARIAH-EU. https://www.helsinki.fi/sites/default/files/atoms/files/dariah_web_survey_chapter_finland.pdf.

Matres, Inés, Mila Oiva ja Mikko Tolonen. 2018. „In Between Research Cultures – The State of Digital Humanities in Finland.” – *Informaatiotutkimus* 37 (2). <https://doi.org/10.23978/inf.71160>.

McCarty, Willard. 2012. „The PhD in Digital Humanities.” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 33–46. Cambridge U.K.: Open Book.

Piotrowski, Michael. 2020. „Ain't No Way Around It: Why We Need to Be Clear About What We Mean by 'Digital Humanities.'” Preprint. SocArXiv. <https://doi.org/10.31235/osf.io/d2kb6>.

Polefrone, Phillip R, John Simpson ja Dennis Yi Tenen. 2016. „Critical Computing in the Humanities.” – *Doing Digital Humanities: Practice, Training, Research*, toimetanud Constance Crompton, Richard Lane ja Ray Siemens. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315707860>.

Puuska, Hanna-Mari. 2014. *Scholarly Publishing Patterns in Finland – A Comparison of Disciplinary Groups*. Tampere University Press. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/95381>.

Pyykkö, Riitta, Mikko Tolonen, Kimmo Levä, Seija Mahlamäki-Kultanen, Marko Pantermöller, Torsten Pettersson, Sini Saarinen ja Mira Huusko. 2020. „Humanistisen alan korkeakoulutuksen arviointi.” Kansallinen koulutuksen arviointikeskus. https://karvi.fi/app/uploads/2020/01/KARVI_0120.pdf.

Ramsay, Simon. 2012. „Programming with Humanists: Reflections on Raising an Army of Hacker-Scholars in the Digital Humanities.” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 227–240. Cambridge U.K.: Open Book.

Reinholz, Daniel. 2016. „The Assessment Cycle: A Model for Learning through Peer Assessment.” – *Assessment & Evaluation in Higher Education* 41 (2): 301–315. <https://doi.org/10.1080/02602938.2015.1008982>.

Rockwell, Geoffrey ja Stéfan Sinclair. 2012. „Acculturation and the Digital Humanities Community.” – *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, toimetanud Brett D. Hirsch, 177–212. Cambridge U.K.: Open Book.

Ros, Ruben ja Sarah Oberbichler. 2020. „The Helsinki Digital Humanities Häkaton: Two Perspectives on Multidisciplinary Historical Newspapers Research in a Häkaton Context,” March. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.3689227>.

Rosson, David. 2018. „DHH18: The Week-Long Häkaton.” – *Thoughts from Finland* (blogi). 6. september. <https://medium.com/suomesta/dhh18-the-week-long-hakatons-85d41a290a3>.

Roth, Camille. 2019. „Digital, Digitized, and Numerical Humanities.” – *Digital Scholarship in the Humanities* 34 (3): 616–632. <https://doi.org/10.1093/lit/fqy057>.

Sadler, D. Royce. 2010. „Beyond Feedback: Developing Student Capability in Complex Appraisal.” – *Assessment & Evaluation in Higher Education* 35 (5): 535–550. <https://doi.org/10.1080/02602930903541015>.

Sinclair, Stéfan ja Sean W. Gouglas. 2002. „Theory into Practice: A Case Study of the Humanities Computing Master of Arts Programme at the University of Alberta.” – *Arts and Humanities in Higher Education* 1 (2): 167–183. <https://doi.org/10.1177/1474022202001002004>.

MIKKO TOLONEN, EETU MÄKELÄ, JANI MARJANEN, TUULI TAHKO

Svensson, Patrik. 2010. „The Landscape of Digital Humanities.“ – *Digital Humanities Quarterly* 4 (1). <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/4/1/000080/000080.html>.

Mikko Tolonen – PhD, digihumanitaaria kaasprofessor Helsinki ülikooli kunstide teaduskonnas. Tema taustaks on mõtteloo uuringud ning ta on Helsinki Digitaalsete Ajaloouuringute Grupi (COMHIS) vastutav täitja Helsinki Digihumanitaaria Keskuses (HELDIG). Tema teadustöö keskendub peamiselt avaliku diskursuse ja teadmiste loomise integreeritud uuringutele, mis ühendab raamatukogude kataloogidest pärit meta-andmeid ning Euroopa varauusaegsete raamatute, ajalehtede ja perioodikaväljaannete täistekste. Tolonen töötab ka valgustusaja uuringute teiste teemadega, nagu näiteks Bernard Mandeville'i ja David Hume'i vaimne areng.
E-post: mikko.tolonen[at]helsinki.fi

Eetu Mäkelä – PhD, humanitaarteaduste ja infotöötuse kaasprofessor Helsinki ülikoolis ning Aalto ülikooli arvutiteaduste dotsent. Helsinki Digihumanitaaria Keskuses juhib ta uurimisrühma, mis uurib parimaid arvutuslike uuringute viise humanitaar- ja sotsiaalteadustes.
E-post: eetu.makela[at]helsinki.fi

Jani Marjanen – PhD, järeldoktor Helsinki ülikooli digihumanitaaria õppetoolis. Ta on õppinud ajalugu ning tema teadushuvide hulgas on 18. ja 19. sajandi poliitiline mõttelugu, kontseptuaalse ajalookäsitluse teooria ja meetodid, avaliku teabevahetuse ajalugu ning digiajalehed humanitaarvaldkonna uuringute allikate ja andmekogudena.
E-mail: jani.marjanen[at]helsinki.fi

Tuuli Tahko – PhD, järeldoktor Helsinki ülikooli digihumanitaaria õppetoolis. Tema teadushuvid ulatuvad kasutajakogukondade kehalistest arvutikasutuskogemustest kuni ideede edastamiseni üle keelebarjääride.
E-mail: tuuli.tahko[at]helsinki.fi

Integrating Computation into Humanities Education

Mikko Tolonen, Eetu Mäkelä, Jani Marjanen, Tuuli Tahko

Keywords: digital humanities education, computational humanities, interdisciplinarity, project-based learning

Digital Humanities can be regarded as a complex landscape of partially overlapping and variously connected domains, including e.g. computational humanities, multimodal cultural heritage and digital cultural studies and cultural analytics (Svensson 2010). Yet, as a precondition for setting up an educational programme within an academic institution, one needs to be able to delineate the discipline being taught (Sinclair and Gouglas 2002, 168) in terms of a coherent academic identity, interrelations between courses, and skills that graduates will attain. Therefore any locally situated educational enterprise needs to focus on those areas of DH that can be reasonably tied to research conducted at the hosting institution. At the University of Helsinki, we have put particular effort into defining our educational profile in *interdisciplinary computational humanities*, taught both as a minor studies module (30 ECTS) and an MA track (120 ECTS).

Because of the complexities of humanities data and the lack of standard protocols for dealing with it, it is very difficult for a humanities scholar to apply computational and statistical methods in a trustworthy manner without specialist help. At the same time, neither can computer scientists, statisticians or physicists answer humanities questions on their own, even if they understand the algorithms. Our solution to this problem is to argue that computational humanities research, and as a consequence also digital humanities education, should be fundamentally interdisciplinary endeavours, where statisticians, computer scientists and scholars in the humanities work together to develop, test and apply the methodology to solve humanities questions. Our version of computational humanities thus exists precisely and solely at the intersection of humanities and computer science rather than as separate from either of them. Consequently, people participating in this field should primarily anchor their academic profile to one of the parent disciplines instead of trying to find an identity purely in the middle. This is reflected in our educational approach.

We provide students in the humanities with instruction on how to use ready-made tools, workflows or applied programming, granting them a general digital competency and agency, but our focus is on developing a broader literacy regarding data and computational methods. By learning to contextualize their skills within the field of computational humanities as a whole, the humanities students also learn to assess where their personal boundaries lie, and where an interdisciplinary collaboration is required instead. In this context, their computational literacy also helps them converse with the methodological experts coming to the field from computer science.

In this interdisciplinary setting, we take a *project-based approach to learning*, tying teaching to actual research projects being conducted at the faculty. This approach both harnesses the varying competencies of our students and provides an excellent basis for learning interdisciplinary collaboration (Bell 2010). The culmination of our project courses is the Digital Humanities Hackathon, a multidisciplinary collaboration between the University of Helsinki digital humanities programme and the data science programmes at the Department of Computer Science and Aalto University. For researchers and students from computer and data sciences, the Hackathon is an opportunity to test their abstract knowledge against complex real-life

S U M M A R Y

problems; for people from the humanities and social sciences, it shows what is possible to achieve with such collaboration. For both, the Hackathon gives the experience of working with people from different backgrounds as part of an interdisciplinary team and simulates group work in such professional settings as the students may find themselves in after graduation, acculturating them to work outside academia (cf. Rockwell and Sinclair 2012).

Our conception of computational humanities as intrinsically collaborative and interdisciplinary is based on the realisation that the traditional, single-author research culture of the humanities is a hindrance to successfully integrating computational approaches into humanities research. We feel that our formulation of the field has the power to contribute to the renewal of research culture and education within the humanities in general, adding value to traditional disciplinary curricula, as well as equipping students with skills relevant in the workplace.

Mikko Tolonen – PhD, associate professor in Digital Humanities at the Faculty of Arts at the University of Helsinki. His background is in intellectual history and he is the principal investigator of Helsinki Computational History Group (COMHIS) at Helsinki Centre for Digital Humanities (HELDIG). His main research focus is on an integrated study of public discourse and knowledge production that combines metadata from library catalogues as well as full-text libraries of books, newspapers and periodicals in early modern Europe. Tolonen works also in other areas of Enlightenment studies, such as the intellectual development of Bernard Mandeville and David Hume.

E-mail: mikko.tolonen[at]helsinki.fi

Eetu Mäkelä – PhD, associate professor in Human Sciences–Computing Interaction at the University of Helsinki, and a docent (adjunct professor) in computer science at Aalto University. At the Helsinki Centre for Digital Humanities, he leads a research group that investigates how to best enable computational research in the humanities and social sciences.

E-mail: eetu.makela[at]helsinki.fi

Jani Marjanen – PhD, postdoctoral researcher at the Department of Digital Humanities, University of Helsinki. He trained as a historian and his research interests include the eighteenth and nineteenth century political thought, the theory and method of conceptual history, the history of public communication, and digitized newspapers as a source and as data in humanities research.

E-mail: jani.marjanen[at]helsinki.fi

Tuuli Tahko – PhD, postdoctoral researcher at the Department of Digital Humanities, University of Helsinki. Her research interests range from the embodied interaction in communities of practice to the transmission of ideas across language barriers.

E-mail: tuuli.tahko[at]helsinki.fi

Kultuuripärand ja digitaalne lugemine: raamatu ja platvormi vahel

Maarja Ojamaa, Peeter Torop

Teesid: Kultuuripärandi säilimine kultuurimälus, selle osalus kultuuriidentiteedi väärtustamises ja kultuuri kestlikkuse tagamises sõltub tema meelespidamise viisidest. Tänapäeval on nendeks viisideks transmeedialisus ja digitaalne lugemine. Pärandi vahendajatena ilmuvad raamatute kõrvale digitaalsed platvormid. Nende eesmärk on ühtlasi kultiveerida uusi kirjaoskusi, mis ei põhine üksnes verbaalsel emakeelel, sest kultuuris osalemine eeldab üha enam ka pildiliste ja helilis-pildiliste märgisüsteemide valdamist nii tõlgendamises kui eneseväljenduses. Artikkel põhineb TÜ transmeedia uurimiserühma kogemusel (humanitaar)hariduslike platvormide loomisel, tuues selle pinnalt välja mõned digitaalses keskkonnas eriti selgelt esile tulevad kultuurisemiootilised printsiibid.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16910

Võtmesõnad: digitaalne lugemine, transmeedialisus, digitaalsed platvormid, kultuuripärand, kultuurisemiootika

Sissejuhatus

Kultuuripärandi säilimine kultuurimälus, selle osalus kultuuriidentiteedi väärtustamises ja kultuuri kestlikkuse tagamises sõltub tema meelespidamise viisidest. Suulises kultuuris tagab meelespidamise kordamine ja varieerimine. Kirjalik pärand püsib kultuurimälus lugudena ja tekstidena. Tekstide säilimise tagas nende trükkimine ja paljundamine. Mida suurem on ajavahe kultuuripärandi sünni ja tekstina avaldamise vahel, seda olulisem on avaldamise sidumine tõlgendamisega, pärandisse suhtumise värskendamisega. Just seda rolli täidab kõige paremini raamat. Raamat kui trükitud ja köidetud tekst on kõige lihtsam viis kultuuripärandit säilitada. Kuid raamatu võimuses on olla kultuuritekst (vt ka Kroó 2019, Torop 2019), kultuuripärandi tõlgendusruum, mis võib sisaldada lisaks pärandtekstile ka saatesõnu, kommentaare, illustratsioone, dokumente, sõnastikke jms. Kultuuritekstina muutub raamat kultuurimudeliks, mis peegeldab suhet pärandi ja kaasaja vahel. Seda võib väljendada juba raamatukaas, mis osutab kas teatud tõlgendusele või kultuuriväärtusele (vrd Sonzogni 2011, 4). Trükimeedia ainuvõimu kadudes võib raamatukaas väljendada ka intermeedialisust. Näiteks Andrus Kivirähki raamatu „Rehepapp. November“ uustrükk kaanepildiga ekraniseeringust on näide trükimeedia ja audiovisuaalse meedia seostest. Seega on tänapäeva kultuuris tekstilisuse kõrval oluline ka meediumilisus kui sama sõnumi pisut teistsuguse tõlgendamise võimalus. Rist- ja

transmeedialisuse mõisted tähistavad siinkohal ühe sõnumi või loo vahendamist eri meediumite kaudu, olgu siis koordineeritud viisil või kultuurikandjate spontaanselt loomingulisusest lähtuvalt.

Digikultuur on toonud kaasa võimaluse muuta staatilist trükiteksti dünaamiliseks. Teksti digiteerimine võimaldab tema vahendamist digitaalsel platvormil. Platvorm avaramas tähenduses tähistab uue meedia vahendavat keskkonda laua- ja sülearvutitest tahvlite ja lugeriteni. See võimaldab teksti aktiivselt lugeda erisuguste ekraanide vahendusel, millega kaasneb võimalus kaasata verbaalse teksti lugemisse audiokommentaare, audiovisuaalseid näited, muusikalist tausta jne. Kui raamatus on tekstile lisanduvad tõlgenduslikud materjalid lõplikult kinnistatud, siis digiraamat pakub mitmesuguseid linke ja valikuid, mis muudavad lugemise dünaamilisemaks, kuigi võivad ka takistada keskendumist. Platvorm kitsamas tähenduses tähendab lugemise kontseptualiseerimist, ühte teksti esindavate ja tõlgendavate tekstide ning fragmentide mõtestatud kooslust, mis luuakse hariduslikel eesmärkidel või elukestva õppe puhul ka kultuuripoliitilistel eesmärkidel – sooviga väärtustada kultuurpärandit tänapäevases kultuurikeskkonnas.

Digitaalne lugemine on siinses käsitluses kontseptuaalse terviku lugemine, vaatamine ja kuulamine platvormil, kus paiknevad koos primaarsed ja sekundaarsed tekstid (ja/või nende fragmendid), tõlgendused, intersemiootilised tõlked ja kasutusjuhendid. Sellisel tervikul on selgelt transmeedialine iseloom. Olgugi et platvormiseerumises, eriti hariduse kontekstis (van Dijk jt 2018, 117–136; Ibrus ja Rajahonka 2019, 105–111) on omajagu ohte nähtud, vajab internetis leiduv infoküllus piiritlemist ja korrastamist. Võimaluse selleks pakuvad digitaalsed hariduslikud platvormid. Hariduse kättesaadavust avaliku hüvena ja selle mitmekesisust ohustavad enim korporatiivset ärihuvi teenivad rahvusvahelised platvormid, samal ajal kui nüüdisaegsed kohaliku kultuuri fookusega digikeskkonnad võivad identiteedi järjepidevust ja kultuuripärandi elushoidmist toetada. Samuti kultiveerivad need tänapäevast kirjaoskust või täpsemalt kirjaoskusi. Need ei põhine enam üksnes verbaalsel emakeelel, sest kultuuris osalemine eeldab üha enam ka pildiliste ja helilis-pildiliste märgisüsteemide valdamist.

Nendest eeldustest lähtudes oleme Tartu Ülikooli transmeedia uurimisrühmaga loonud veebikeskkonna „Haridus Ekraanil“, mis täieneb pidevalt eelkõige keskkooliõpilastele suunatud digitaalsete õppematerjalidega. Nüüdseks on vaba ligipääsuga kättesaadavad 5 suuremat terviklikku platvormi, mille lähtekohaks on mõni eesti ekraniseering:

- Arvo Kruusementi „Kevade“ (<https://kinoklassika.haridusekraanil.ee>),
- Rainer Sarneti „November“ (<http://kirjandus.haridusekraanil.ee>),
- Moonika Siimetsa „Seltsimees laps“ (<https://ajalugu.haridusekraanil.ee>),

Tanel Toomi „Tõde ja õigus“ (<https://identiteet.haridusekraanil.ee>),
 Jaan Tootseni „Fred Jüssi. Olemise ilu“ (<https://loodus.haridusekraanil.ee>).

Iga alusteksti puhul oleme oluliseks pidanud selle seoseid teiste tekstidega ning pakkunud suuniseid laiemaks kultuuriliste vahendusprotsesside analüüsiks. Käesolevas artiklis toome senise kogemuse pinnalt välja mõned kultuurisemiootilised printsiibid, mis digitaalses keskkonnas eriti selgelt esile tulevad.

Teksti piirid ei kattu raamatu piiridega

Sajanditepikkune raamatukeskne tekstikultuur seisab digitaalse lugemise ajastul silmitsi oluliste muudatustega. Ülekanne paberkan djalt ekraanile toob enesega kaasa mitmeid tähendusloomelisi nihkeid, mis ühtlasi püstitavad küsimuse teksti ja sellega ka analüüsiühiku piiridest (vt Bolin 2010, 74). Haridussemitootik Gunther Kress (2003, 48) on kõrvutanud sõnalises plaanis üht ja sama teksti paberil ja ekraanil ning kirjeldanud selle ümberkorraldumist kirjaloo gikalt pildiloo gikale. Verbaalne ja lineaarne korrastatus asendub sel juhul visuaalse ja ruumilise ga. Seejuures ei peaks silmas pidama vaid illustreerivate piltide arvu kasvu, vaid ka selliste tunnuste nagu üleval-all, vasakul-paremal, keskel-servas jm, s.o kogu graafilise kasutajaliidese kasvavat rolli tõlgendusprotsessides. Ka Gutenbergi ajastu vaikiv kokkulepe, et märgikandja ja trükiteksti vorm (tähtede šrift, suurus, värv, lehe küljendus jms) peaksid jääma nähtamatuks, vaid sisuplaani mehaaniliseks vahendajaks, saab digitaalses keskkonnas rikutud.

Visuaalsuse esiletõus ümbritsevas kultuuriruumis mõjutab selgelt aga ka lugemiskogemuse psühholoogilist poolt. Kui sõnade lugemine paneb tööle kujutlusvõime, siis materjali selleks saame oma kultuurimälust, mis tuginebki varasemale kultuurikogemusele. Esmakohtumisel mõne tekstiga integreerib lugeja selle omale teadaolevasse eri meediumite ja diskursuste tekstivõrgustikku, teksti tähenduskihistusi kas aktualiseerides, varjutades või neid juurde lisades. Ka platvormide „Haridus Ekraanil“ raames oleme täheldanud, kuidas võimalus reflekteerida loetud teksti üle pildilises vormis – näiteks temaatilise kollaažina – köidab ka neid õpilasi, kes muidu lugemist oma meelistegevuste hulka ei arva. Teisisõnu, metakeel ühtlasi taasloob objekti. Siinjuures on kindlasti oluline rõhutada, et selline domineerivate märgisüsteemide vahetumine ei viita raamatute, ammugi sõnaliste tekstide kadumisele, vaid just tekstide loomist ja vastuvõttu kujundavate kultuuriliste loogikate dünaamikale. Uued praktikad ei saagi asendada näiteks romaanide paberil lugemist, kuid tulevad selle kõrvale ja pakuvad lisavõimalusi tekstiga suhtlemiseks ning seni varjus olnud tekstikihtide aktualiseerimiseks.

Meediumipiiride käsitlemine ainuüksi eristavas ja väljasulgevas funktsioonis on meediauuringutes juba minevik ning nende konvergeerumist maksab julgemalt arvestada ka kultuurihariduse kontekstis. Metodoloogilist tuge selleks pakuvad rist- ja transmeedialisuse kontseptsioonid (Ojamaa 2019, Ojamaa jt 2019), mis mõlemad tuginevad intersemiootilise tõlke mehhanismile ja seisnevad kahes vastassuunalises kommunikatsiooniprotsessis. Ristmeedialisuse all peame silmas eri meediumite tekstide lõimimist üheks terviklikuks sihttekstiks. Transmeedialisuse mõiste aga tähistab siinkohal ühe teksti pihustumist eri meediumite tekstideks kogu kultuuriruumis. Ristmeedia suund peegeldab seega koordineeritud kommunikatsiooniprotsesse, millega eri meediumite vahendite kaalutletud kombineerimise kaudu suunatakse sihtauditooriumini terviklik sõnum. Transmeedia suund on aga seotud enam kultuuri autokommunikatiivsete (Lotman 2001, 20–35) ja eneseregulatsiooniprotsessidega, mida iseloomustab ennustamatus (Lotman 2013a) ja kultuuriliikmete individuaalsest loomingulisusest tulenev spontaansus. Nii leiavad kultuuripärandi kaanonisse kuuluvad teosed perioodilist tõlgendamist parasjagu olulisemates meediumites. Tammsaare „Tõde ja õigus“ ei saanukski jääda üksnes romaanisarjaks, vaid on loomulik, et eesti kultuuris on selle pinnalt loodud ka teatrilavastusi ja mängufilme, kõnelemata üksikute motiivide pihustumisest visuaalsete, verbaalsete, heliliste meediumite tekstideks. Nende pinnalt tekkiv omajagu hajus transmeedialine tervikukujutelm eksisteerib üksnes mentaalsel tasandil ehk mälus. Ristmeedialise võttena saame aga käsitleda koordineeritult Tanel Toomi „Tõe ja õiguse“ linastumise ajal uues (filmi tegelaste piltidega) kujunduses välja antud raamatusarja, veebipõhist õppeplatvormi „Identiteet Ekraanil“ jne. Kirjanduslike uudisteoste ilmumisega käivad üha sagedamini kaasas treilerid ja sotsiaalmeediaprofiilid, eriti lastele suunatud tekstidest võivad välja kasvada terved kaubamärgid, nagu see Eestis on toimunud koeratüdruk Lotte narratiivse maailmaga (vt Herman 2009).

Sellise rist- ja transmeedialise kultuuriruumiga kohastumisest sõltubki pärandi haridusliku-kultuurilise funktsiooni jätkusuutlikus. Pedagoogilises valguses on seejuures jällegi oluline rõhutada, et tähendusloome plaanis ei ole tegemist mitte asendusega, vaid tõlgendusruumi avarumisega, sest „[t]ähendused kultuurimälus mitte ei „säili“, vaid kasvavad“ (Lotman [1985] 2013b). Kultuurimälu ei kujuta endast mitte staatilist arhiiviriivulit, vaid võimalike variatsioonide, sh transmeedialiste variatsioonide ruumi (vt Rigney 2005, 21). Nii ei asenda ekraniseeringu vaatamine allikteksti lugemist ja koolitunnis oleks viljakaim võimalik lahendus tutvuda ühe teksti eri adaptatsioonidega ning arutleda nende pinnalt invariantsete (kõigis versioonides esinevate) elementide ning meediumipäraste või ka autorist ja ajastust tulenevate variatsioonide üle.

Tekst kui arhitektooniline süsteem

Sisuliselt kõiki, ka olulisimaid tekste ei mäleta me tervikutena, vaid osakeste pinnalt tervikut taasluues. Juba raamatut (ehkki see kehtib samamoodi teistegi kunstiteoste kohta) saab käsitleda arhitektoonilise süsteemina, mis avaldub põhimõttel *pars pro toto*: selle arhitektoonilisi elemente, nagu pealkiri, peatükk, esimene ja viimane lause, kaanekujundus jt, tõlgendatakse tekstilise terviku mudelitena. Samal ajal aga on need tervikud omavahel erinevad, võimalik et vastukäivadki. Esmase teksti ümber kasvab kultuuri vastuvõtmisel aga terve metatekstiline kihistus. Selle hulgas on autori kommentaarid, ees- või järelsõna, juba eelpool mainitud turundusmaterjalid treileritest esitlusürituste ja tarbekaupadeni. Koordineeritud tekstide kõrval on aga ka kriitika eri meediaväljaannetes ning fännilooming, mille seas võib leiduda nii parodiaid, matkimisi kui edasiarendusi eri meediumites. Valdavalt on sellised metatekstitid kokkusurutud ja katkendlikud versioonid algtekstist, mis toimivad katalüsaatoritena tervikukujutelma loomisel. Siingi võib tulemuseks olla nii üksteist täiendav kui vastuoluline kooslus.

Killustumine ja alternatiivsete tervikute esiletoomine on digitaalsele ja eriti hüpertextilisele veebikeskkonnale laiemalt omane. Ühelt poolt on see andnud alust kriitikaks. Näiteks on omajagu võrdlevalt analüüsitud paberkandjalt ja ekraanilt lugemist (Kong jt 2018, Myrberg 2017, Walsh 2016, Singer ja Alexander 2017, Noyes ja Garland 2003), tuues esile trükitekstide eelised pikemate ja keerulisemate sõnumite süvitsi mõistmise ning pikaajalise mäletamise vaatepunktist. Pole veel täiesti selge, kas sellised tulemused põhinevad ekraanide olemuslikel tunnustel või tulenevad enam tarkvara praegusest arengust ja kasutuspraktikast, ehk turu- ja tähelepanumajandusele orienteeritud toimimisloogikast. Üha lühenevad tekstid – kirjelduse asemel piltide kasutamine, verbaalsete sõnumite punktloeteluna esitamine, nanotekstide (ülilühikesed versioonid, vt Scolari 2013) fenomen laiemalt – üha kiiremas tempos on kaasa toonud kärsituse, mis sunnib iga „tühja“ hetke ekraaniga sisustama ja see omakorda eeldama uute sõnumite pidevat pealevoolu. Viimaste sisuline funktsioon on sageli küll faatiline, ehk kommunikatsiooniprotsessi enese käimas- ja suhtlusõrgustiku alalhoidmine, mitte uue informatsiooni vahendamine.

Sellisele rahutule vaatele vastukaaluks võime toimuvat kirjeldada teisalt ka lugemisprotsesside demokratiseerumisena, mis eelkõige peegeldub võimaluses lülitada tekstifragmente erisugustesse tervikutesse ning panna neist kokku individuaalne lugemis- või õpirada. Terviku mõiste vajab selles kontekstis täpsustamist ja ülevaatamist. Siingi võib vastandada lineaarset ja ruumilist tervikukäsitlust, millest esimene on omane sõnapõhisele trükimeediale ning teine digitaalsele keskkonnale. Viimast iseloomustavad ühtlasi assotsiatiivsus ja mosaiiksus, esmapilgul eraldiseisvate (ja eri allikatest pärinevate) fragmentide sidumine valitud tunnuse

alusel uueks koosluseks. Selliste kollektsioonide loomine pildilisest, helilis-pildilisest või sõnalisest materjalist on üks veebipõhises digikeskkonnas levinud praktika (Baron 2014, 154–155; Torlasco 2011), seda nii tavakasutajate seas kui ka näiteks professionaalsetes filmiarhiivides, kus on kasutusele võetud metaandmete standard EN 15907, mis võimaldab tervikuna kirjeldada ühe filmi eri versioone, remikse jne, mis on digitaalsele keskkonnale loomuomased.

Üheks näiteks, mida sageli tuuakse digitaalse keskkonna demokratiseeriva toime iseloomustamiseks, on suuremahulised multimodaalsed kultuuriarhiivid ja andmebaasid, mille eesmärgiks on tuua inimkonna kultuuripärand iga internetikasutaja jaoks hiirekliki kaugusele. Praktiliselt on massdigiteeritud pärand aga ligipääsetav üksnes läbikirjeldatuna ehk kvaliteetselt metaandmestatuna, sest vastasel juhul jõuab suurem osa kasutajaid vaid väga väikese osani kogust. Metaandmeid võime vaadelda kui metakeelt või kui „vahendit, mille abil esitatakse objekti kompleksust lihtsamal kujul“ (Pomerantz 2015, 11). Kirjeldavad metaandmed võtmesõnade kujul või visuaalkunsti puhul ka näiteks värvikoodidena kujutavad endast tervikteksti mudeleid, ehk siin on keskne koht samuti osa ja terviku suhete dünaamilikal. Mudel on aluseks tervikukujutelmale ning näiteks dokumentaalsete tekstide puhul tähendavad erid mudelid ka erisuguseid rekonstruktsioone tegelikkusest (Ibrus ja Ojamaa 2018). Andmebaasis kasutatav kirjelduskeel, eeskätt selle leksika, määrab omakorda võimalused eri tekstide seostamiseks. Sellel mehhanismil toimivad ka soovitusalgoritmid, millel põhineb valdav osa näiteks muusikaplatvormi Spotify või audiovisuaalsisu platvormi Netflix kasutusest. Soovitusalgoritmide mõjul on omajagu muutunud ka kultuuri lugemis- ehk tarbimisharjumused. Marika Lüders (2019) on Spotify näitel kirjeldanud kasutajate suunamist arhiveerimise harjumusest avastamise suunas. Kui muusikaplatvormi algusaastatel kasutati seda eeskätt varem teada olevatest lugudest isiklike (staatiliste) kollektsioonide loomiseks, siis arenduse käigus on kasutajaliidese ja soovitusalgoritmide kaudu suudetud kuulajate fookus viia ennekõike uue muusika avastamisele, mis omakorda peaks pikendama kuulamis- ehk ühtlasi platvormi kasutusaega.

Lugemine kui dialoog

Tähendused pole kunagi eksisteerinud teksti sees, vaid sündinud lugemise protsessis dialoogis lugejaga tema kaasaegse kultuuriruumi interdiskursiivsel ja intermeedialisel väljal. Jack Andersen on Lev Manovichi uue meedia käsitlese pinnalt pakkunud välja kokkuvõtte vastavatest tekstioperatsioonidest: „sündmuste, inimeste, teemade, teadmiste või informatsiooni järjestamine, loetelude koostamine, korrastamine, struktureerimine, võtmesõnastamine, otsimine või arhiveerimine struktureeritud kogudes, näiteks andmebaasis, otsingumootoris või arhiivis

algoritmide, hüperteksti või inimeste kaasabil" (Andersen 2018, 1135–1136). Ükski lugemisviis ei ammenda kõiki tähendusi, mis tekstis peidus, ning seega on eri vaatepunktid üksteist täiendavad. Juri Lotman (1991) on kirjeldanud 5 teksti „sotsiaalkommunikatiivset funktsiooni“, mis seisnevad eri tekstitasanditega peetud dialoogides. Tekstiga suhtlemise protsess on ühtlasi autokommunikatiivne protsess ning ka üks ja sama lugeja võib eri hetkedel ühe teksti erisugustesse tõlgendusraamistikesse lülitada. Internetipõhine digiajastu on lugemisega kaasneva tähendusloome dialoogilisuse aga ehk veelgi selgemalt esile toonud. Tehniline võimekus kultuuri-tekstide kättesaamiseks, nende üle reflekteerimiseks ja uusversioonide loomiseks koos tulemuste potentsiaalselt ülemaailmse avaldamisvõimalusega on käibele toonud nn osaluskuultuuri (Jenkins 2009, 2012, Burgess ja Green 2018) mõiste. Selle kõrval on inglise keeles käibel ka sõna *producer* (Bruns 2009), sõnadest *producer* (produtsent, tootja) ja *user* (kasutaja), viitamaks asjaolule, et veebipõhine lugemine on (lisaks ülalkirjeldatud kollektsoonide kureerimisele) sageli ka varieerimine ja loomine (vt nt Chua 2011). See omakorda rõhutab tekstide seerialisust ning konteksti võtmerolli tõlgendusprotsessides.

Haridusteadlane Yoram Eshet-Alkalai (2004, Eshet-Alkalai ja Chajut 2010) on välja pakkunud digitaalse kirjaoskuse tüpologia, mille üheks osiseks on reproduktsiooni ehk uuskasutuse oskus (*reproduction literacy*). Selle tuumaks on olemasolevate tekstide ja/või nende osiste loominguline ümbertöötlemine. Ühes kolleegidega on Eshet eri pädevusi eri vanusegruppide (keskkooliealised ja 30–40-aastased) lõikes võrrelnud ning leidnud, et reproduktsioonioskus on üks väheseid digipädevusi, mille tulemused olid paremad vanemal vanusegrupil, kusjuures 5 aastat hiljem läbi viidud uuringus vahe nende kasuks vaid kasvas. Esiteks rõhutab see taaskord, et tekstide tõlgendamise ja seostamise oskus on selgelt lugemuse ja kultuurikogemuse küsimus, ning teiseks heidab seega kriitilist valgust digitaalsuse ja digipädevuste mõtestamisele üksnes tehnoloogilises võtmes. Kahtlemata on koodikirjutamise tunnid ja robotikaringid väga olulised, kuid selle kõrval pakub digihoidlates sisalduv kultuuripärand võimalusi fragmente lõika-ja-kleebi-meetodil kombineerides ja täiendades uusi sõnumeid luua ning seda kaudu praktiseerida tehnilistele oskustele lisaks ka tähendusloomelisi pädevusi. Euroopa meediahariduse eestvedaja Divina Frau-Meigs on samale probleemistikule tähelepanu juhtides pakkunud tuleviku meediakirjaoskuse juhtlauseks „Ei mingit kodeerimist ilma dekodeerimiseta“ (*No coding without decoding*: Gabinete 2014).

Osakeste varieeriv kordamine on õigupoolest üks kultuurimälu baasmehhanisme (Lotman [1985] 2013b). Digitaalses keskkonnas on see aga selgemini esil ning käivitanud seadusandluse muutmise protsessidki, mis võiksid toetada veebikeskkonna toimimist mitte üksnes liberaalse turumajanduse-, vaid üha enam ka avaliku

kultuuri ruumina (vt Stainforth ja Ruiz 2019). Trükitekstide materiaalne üheversioonilisus on vastastikseoses ka ühe korrektse keelesüsteemi ja -kasutusviisiga. Digitaalse kultuuri ruum sarnaselt suulise kultuuriga pakub selles osas oluliselt suuremat paindlikkust. Nii avarduvad ka kultuuripärandi lugemis- (vaatamis-, kuulamis-)võimalused ja -viisid. Üks omajagu levinud praktika digitaalsete videote keskkonnas (nagu YouTube või Vimeo) ongi keskenduda ühele stoppkaadrite või väga lühikesele katkendile. Videote kommentaaridest võib leida viiteid sekundi täpsusega ajahetkele, mil soovitatakse video peatada, et märgata mõnd naljakat, üllatavat, õõvastavat, vastuolu paljastavat vm detaili, mis terviku lineaarsel jälgimisel kaotsi läheks. Võrreldavad praktikad on käibel ka näiteks muusikaplatvormil Soundcloud. Valitud tekstiosade digitaalset annoteerimist on välja pakutud ka kirjandushariduse vaatepunktist perspektiivika meetodina (Clapp jt 2020). Platvormil „Identiteet Ekraanil“ oleme rakendanud digitaalset tekstiotsingu võimalust valitud tekstikihide eksplitseerimiseks „Tõe ja õiguse“ esimeses osas. Sellisel meetodil saavad õpilased oluliselt detailsemalt – konkreetseid tekstikohti kõrvutades – analüüsida kasvõi Piibli teemat, mis tervikteksti paberraamatust lugedes n-ö teiste ridade vahele hajub. Ka on tekstiotsingu põhine topograafiline lugemine võimaldanud Tammsaare teose näiteks keskkonnakriitilist lugemist ja loomade teema esiletõstmist, et lahata teistesse liikidesse ja looduskeskkonda suhtumise muutuseid 19. sajandi külast läbi 1920. aastate tänapäeva.

Ülaltoodud praktikaid ja nendega seotud tekstitüüpe võib kirjeldada divergentsi (pihustumise) mõiste kaudu, mis kultuuris eeldab ka vastassuunalise ehk konvergensiprotsessi (koondumise) käivitumist. Kui digitaalne lugemine tähendab ühtaegu ka vaatamist ja kuulamist ning tehniliselt on võimalik väga suurte tekstimassiivide hüperlingitud koosesitamine, sealjuures alg- ja metatekstide kooslused, siis on lugemiskogemus ilmselgelt heterogeensem ja volavam kui paberraamatu puhul, ent ka sünteesiva mõõtme eksplitseerimine on seda olulisem. Algteksti lugemisviiside (kohati lausa kaootilise) pihustumise tasakaalustamiseks pakuvadki võimaluse digitaalsed hariduslikud platvormid, millel kontseptualiseeritakse ning tuuakse ristmeedia vahenditega esile teksti kultuuris eksisteerimise tervikumõõde, sh teksti ja konteksti suhted. „Haridus Ekraanil“ platvormidel oleme näiteks esitanud Kivirähki romaani „Rehepapp ehk November“ koos arvukate sekundaarsete tekstidega kirjandusteksti ekraniseerimise problemaatika raamistikus, Leelo Tungla romaanisarja „Seltsimees laps“ ning teisi ajalootekste mineviku transmeedialise vahendatuse kontseptsiooni valguses. Nüüdisaegsed multimodaalsed lugemisviisid ärgitavad pärandiga suhtlema aktiivset veebielu elavaid noori lugejaid ja fragmendi digitaalne lugemine võib suunata ka paberil terviku juurde. Sel moel toetavad digitaalsed hariduslikud platvormid ühtaegu nii kultuuri sidusust kui uuenemist.

Teksti digitaalne lugemine

Eelnevast tulenevalt tuleb kõigepealt kokku võtta ka digikultuuri jaoks olulised tekstitunnused (vt joonis 1):

TEKST			
tasandid	Tekstisisesed seosed (semiootiline ressurss)		Tekstivälised seosed (tervikumõõde)
struktuur	materjali struktuur (semiootiline ressurss)	 Teksti struktuur 	transtekstiline tervik (arhitektoonika)
tekstilisus	tekstiline eripära	 Teksti poeetika 	intertekstiline eripära
diskursiivsus	diskursiivne eripära	 Teksti interdiskursiivsus 	interdiskursiivsuse võimalused
meediumilisus	meediumiline eripära	 Teksti transmeedialisus 	intermeedialisus
platvormilisus	platvormiline eripära	 Teksti ristmeedialisus 	multiplatvormid või digitaalsed keskkonnad

Joonis 1. Tekst.

1. Teksti struktuursus, mille aluseks on seos materjali struktuuri ja transtekstilise terviku ehk arhitektoonilise ülesehituse vahel. Seejuures on arhitektoonika komplementaarne mõiste ning võib hõlmata nii teksti, raamatu kui digitaalse platvormi arhitektoonikat.

2. Teksti kunstilisus, mida saab hinnata teksti kompositsioonilise, žanrilise ja stilistilise eripära analüüsi abil võrdlevalt selle teksti olemuslike intertekstiliste seostega. Need traditsioonilised tunnused aitavad mõista ka digiajastu loogikat. Kunstiline tekst oma struktuuriga osaleb kommunikatsiooniprotsessis sõltumatu

tervikuna. Käivitades aga ka tõlgenduste, arvustuste jt tekstide jada, võib ta olla osa kultuuri divergentsist, prototekst metatekstide süsteemis. Kui aga metatekstit ühendatakse prototekstiga üheks tervikuks raamatuna, siis saab tekst osaks kultuuri konvergentsist (vrd Pearson ja Smith 2015, Collard 2014, Brillenburg Wurth jt 2013, Jenkins 2006, Genette 1997a, b). Raamat on artefaktina teksti vahendaja, ühtlasi moodustab ta teksti tõlgendusruumi (saatesõnad, illustratsioonid, kommentaarid, sõnastikud jms) ja sellisena suhtlemisruumi lugejaga. Raamat on ka kognitiivne vahend kultuuridevahelises kommunikatsioonis ning ta võib evida haridusliku platvormi funktsioone, eriti siis, kui me räägime digiraamatust.

3. Teksti interdiskursiivsus tähistab teksti diskursiivse eripära dialoogi eri diskursustega. Kultuuripärandi algselt täiskasvanutele mõeldud osa kohandamine lastele, kõrgkultuuri tunnuste vahendamine populaarkultuuri vahenditega ja seda ka ühe raamatu raames (adaptatsioon koos näidetega originaalist). Mida enam raamat digiteerub, seda kergem on diskursiivseid tunnuseid ühe terviku kaudu vahendada).

4. Teksti transmeedialisus tähistab teksti samaaegset esitlust eri meediumites. Digitaalses keskkonnas on lihtne liikuda ühest meediumist teise ja lugeda või tarbida teksti kas algses versioonis või mingis vahenduses (näiteks kirjandusteosega suhestumine ekraniseeringu või animeeritud lühiversiooni kaudu). Analüütiliselt tähendab see vajadust laiendada intersemiootilise tõlke mõistet ka intermeedialisele vahendamisele. Kultuuriliste vahendusprotsesside (kultuuritõlgete) analüüsis vajavad eristamist nii tekstide meediumiline tähendusloome kui meediumite tõlgitavus. Kui tekst eksisteerib algselt trükitud raamatu kujul, mida on vahendatud filmi, teatrietenduse ja koomiksina, siis on oluliseks analüüsivõtteks meediumilise osatähtsuse tuvastamine. See eeldab võimet võrrelda teksti sisulist eripära tema (inter)meediumilise eripäraga, kasutades selleks niisuguseid mõisteid nagu kirjanduslikkus, filmilikkus, teatri- või koomiksipärasus jne. Kui kultuuripärandisse kuuluv klassikaline kirjandusteos kätkeb eelkõige kirjanduslikku eripära, siis tänapäeva kultuuris saab rääkida ka kirjandusteose filmilikkusest (näiteks Kivirähki „Rehepapp“) või teatripärasusest. Vastavalt võib ka ekraniseerimisviisis tuvastada erisuguseid filmilikkuse ja kirjanduslikkuse vahekordi. Omaette probleemiks saavad digitaalselt loodud tekstid ja digitaalsuse parameetrid kõrvuti kirjanduslikkuse, pildilikkuse või filmilikkusega. Sama käib tavatekstide digitaliseerimise kohta.

5. Teksti ristmeedialisus vastandub transmeedialisusele funktsionaalsuse poolest. Transmeedialisus tähistab hajutatud tekstikooslust, mis on kultuuridünaamikas aja jooksul tekkinud ja mida ühendab abstraktne narratiivne maailm. Kui kollektiivses kultuurimälus saab seda maailma kirjeldada algteksti seerialisuse ja variatiivsuse kaudu, siis individuaalses kultuurimälus tekib see kindlate versioonide põhjal ja mäletamine ise ei sõltu mitte algsest meediumist, vaid indiviidile kõige omasemast

meediumist. Kirjaliku kultuuripärandi tundmine ekraniseeringute kaudu on samuti kirjanduse mäletamine ja pärandi elushoidmine. Ristmeedia on aga lõimitud sihipärasus, mis kasutab transmeedialist kooslust (tavaliselt vaid mingit osa sellest) kindlatel eesmärkidel – turunduslikel, hariduslikel, poliitilistel jms. Digiajastu nähtusena on ristmeedia seostatav digitaalsete platvormide arendamisega. Siin võib täheldada kaht tendentsi. Lõimitud sihipärasus võib väljenduda strateegilises seoses eri platvormide vahel näiteks mingi reklaami- või turundusstrateegia raames, mis on suunatud nii veebiväljaannetesse kui mobiilirakendustesse. Mõlemad võivad omakorda olla seotud trükimeedia ja televisiooniga. Lõimimise aluseks on sellisel juhul funktsionaalne dominant, millel sihipärasus põhineb. Teisalt on eriti hariduslike platvormide puhul põhjust rääkida lõimivast tervikuloomest, mis tähendab kõigepealt erimeediumiliste terviktekstide või fragmentide ühendamist kontseptuaalseks tervikuks. Näiteks saab transmeedialist varieerumist tõlgendada kultuuripärandi väärtustamisena ja multimodaalse säilitamisega kultuurimälus.

Loetletud tekstitunnused on osa kultuuridünaamika ja digikultuuri arenguga kaasnevatest tekstide ontoloogilistest muutustest. Tekstide varieerumine kultuuris on käsitletav kultuuritõlkena ja mingis mõttes on enamik tekste kultuuritõlkelised:

- 1) tekstid on kultuuriruumis kõrvuti nende vahendustega eri meediumitesse ja diskursustesse ning see kooslus kujundab kultuurikogemust;
- 2) tekstid on osa multimodaalsest ja intersemiootilisest digitaalsest lugemisest, millel põhineb kultuurivahendus; digitaalne lugemine on nii analüütiline kui komplementaarne, sidudes verbaalse teksti mõtestamise ka selle visuaalsete, auditiivsete ja audiovisuaalsete versioonidega;
- 3) kultuuritõlke kui teksti digitaalse vahenduse kompleksne analüüs eeldab vahendustasandite eristamist:
 - a) terviktekstide transmeedialise koosluse tasand (kirjandusteose filmi- ja teatriversioonid, pildiromaanid, audioraamatud jms);
 - b) fragmenteerimise või lühitõlgenduste tasand (lühiloengud kui suulised kokkuvõtted; fännikirjandus kui tekstide täiendamine ja hindamine; lühianimatsioonid ja -koomiksid, ajaliselt piiritletud lühiversioonid („Hamlet“ 30 sekundi või 3 minutiga), diskursiivselt piiritletud lühiversioonid („Klassika laiskadele“ jms).

Lühiversioonide ja fännikirjanduse tekstide hulk tingib ka kvantitatiivse analüüsi vajalikkuse ja suurandmete analüüsimeetodite kasutamise.

Trükitud raamat esindab tervikumöödet kultuuris, sisaldades võimalust ümbritseda tekst saatesõnade, illustratsioonide, sõnaseletuste ja kommentaaridega. Digiraamat kasutab samu võimalusi dünaamilisemalt, sest digikeskkonnas paiknedes on tema multimodaalsus trükitekstist palju rikkam, võimaldades nii audiovi-

MAARJA OJAMAA, PEETER TOROP

suuasete kui audiofailide kasutamist. Kui trükitud raamat ja digiraamat põhinevad terviktekstil, mida nad eri viisil lugeda ja tõlgendada aitavad, siis digitaalne platvorm võimaldab ühendada divergentsi ja konvergenti ning luua fragmentide ja tõlgenduste kontseptuaalse ühendamise kaudu tinglik tervik. See transmeedialisel koosolul põhinev tinglik tervik võimaldab luua teksti tervikliku esituse, väärtustades sellega klassikalist teost, osutades selle intersemiootilisele ja multimodaalsele tõlgendamisele kultuuris ja pakkudes lugejale analüüsikogemust.

Seega tekstide ja nende tõlgenduste killustatust (divergentsi) veebis kompenseerivad neid koondavad platvormid (konvergenti). Platvormikeskne kultuuriprotsesside tõlgendamine on üks suund uue meedia uuringutes, mis jaotub omakorda kitsamas tähenduses platvormikesksuseks ja meediumikesksuseks. Kõige üldisem on kultuuri muutumine osaluskultuuriks ekraanide vahendava ja ühendavale võime kaudu. Lev Manovich on väitnud, et tänapäeval

[. . .] pääsime enamikule meedia tüüpidele ligi igal arvutiplatvormil. Me võime vaadata kujutisi, videoid, tekstidokumente ja kaarte e-kirjas, brauseris, meie süle-, laua- ja tahvelarvutites, mobiiltelefonides, internetiühendusega telerites või autode ja lennukite meelelahutussüsteemides. (Manovich 2013, 229)

Samas rõhutab Manovich kõige iseloomulikuma tunnusena seda kergust, millega on võimalik ekraanil meediumite vahel liikuda.

Digitaalne platvorm loob eelduse kontseptuaalseks navigeerimiseks. Kui kultuurisemiootika keskseks mõisteks on olnud piiritletud tekst, siis eriti hariduslik digitaalne platvorm loob terviku mentaalsena, narratiivse maailma kaudu, mida saab eri moodi mõtestada, kuid mis siiski toimib tervikut loovana. Seega saab platvormist uus tervikuloomeline kultuurinähtus, mille mõistmiseks ja arendamiseks sobib hästi kultuurisemiootika. Kultuurilise ja ühildava kirjaoskusega seostub digitaalne kirjaoskus:

Digitaalne kirjaoskus teeb võimalikuks sellised mõtlemisvormid, mida traditsiooniline kirjaoskus sama hõlpsalt ei võimalda. Ilma nende mõtlemis- ja suhtlemisvormideta satuvad inimesed sotsiaalselt ja majanduslikult ebasoodsasse olukorda. Nad on võimetud mõtlema väljaspool meeles olevat tarkvara või väljendama end väljaspool trükitud lehekülje ebaoluliseks muutunud piiranguid. (Ventimiglia ja Pullman 2016, 42)

Platvorm kui digitaalne keskkond, selle transmeedialine sisu ja ristmeedialine strateegia on tänapäevase hariduse ja kirjaoskuse arendamise võtmemõisted.

Kultuuripärandi väärtustamiseks ja tänapäevaseks vahendamiseks hariduses pakuvad digitaalsed platvormid eeltoodute näitel niisiis olulist abi. Platvormi lõimitud sihipärasus kaasab kõigepealt õpilaste igapäevased digiharjumused, kasutab digitaalseid argioskusi ära nii probleemõppes kui loovuse arendamises. Lisaks võimaldavad platvormile koondatud erimeediumilised fragmendid õpetada tundma kunstikeeli ja kunstilise maailma tinglikkust, seega kirjanduslikkust, filmilikkust, teatripärasust jms. Selle lisandub arusaam, et kunstikeeli tuleb õppida nagu teisi keeli. Kunstikeelte tundmisega kaasneb ka tõlgendusviiside eristamine ja sallivus eri tõlgenduste suhtes. Kui kultuuris on terviktekstid kõrvuti nende fragmenteeritud esitusega ja raske on jälgida ühe teksti pihustumist kultuuris, siis platvorm aitab neist fragmentidest tervikkäsitlust luua.

Digitaalne lugemine tänapäeva osaluskultuuris toimub kahe protsessi mõju sfääris. Üheks protsessiks on tekstide pihustumine veebis, nende käibimine fragmentidena, mida võib omakorda käsitleda tekstide kokkusurutud tõlgendustena. See on see protsess, millele osutas juba oma algaegadel kultuurisemiootika:

Kunstiteoste puhul köidab meid nende esteetiline mõjujõud. Kuid neile võib läheneda ka teiselt, tavatumalt vaatekohalt: kunstiteosed on äärmiselt ökonoomsed, võimsad, tõhusalt korraldatud moodused informatsiooni säilitamiseks ja edastamiseks. Mõnigi nende üpris hinnaline omadus on unikaalne ja muudes inimese poolt seni loodud informatsioonikondensaatorites ja -edastajates teda ei esine. Ja samas: kui me tunneksime kunstiteksti ülesehituse kõiki saladusi, siis saaksime neid kasutada selleks, et lahendada üht tänapäeva teaduse kõige teravamamat probleemi – informatsiooni kokkusurumise küsimust. (Lotman 2000: 90–91)

Selline nähtav pihustumine peidab endas tervikukujutelma loovat vastasuunalist protsessi, mille tulemusena saame rääkida transmeedialisusest, digitaalsetest andmebaasidest ja arhiividest. Teiseks protsessiks on teadlik ja nähtav terviku loome, mis põhineb varjatud pihustumisel – fragmente on palju, kuid nad on kontseptuaalselt ühendatud. Selle protsessi väljenduseks on digitaalsed platvormid ja õpikeskkonnad, ristmeedialine aktiivsus kultuuris.

Allikad

Andersen, Jack. 2018. „Archiving, ordering, and searching: search engines, algorithms, databases, and deep mediatization.” – *Media, Culture & Society* 40 (8), 1135–1150. <https://doi.org/10.1177/0163443718754652>.

Baron, Jaimie. 2014. *The Archive Effect: Found footage and the audiovisual experience of history*. Oxon, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203066935>.

- Bolin, Göran. 2010. Digitization, multiplatform texts, and audience reception. – *Popular Communication* 8 (1): 72–83. <https://doi.org/10.1080/15405700903502353>.
- Brillenburg Wurth, Kiene, Sara Rosa Espi ja Inge van de Ven. 2013. „Visual Text and Media Divergence: Analogue Literary Writing in a Digital Age.” – *European Journal of English Studies* 17 (1), 92–108. <https://doi.org/10.1080/13825577.2013.757014>.
- Bruns, Axel. 2009. „From Prosumer to Producer: Understanding User-Led Content Creation.” Ettekanne konverentsil *Transforming Audience 2009*, Londonis 3.–4. sept. 2009.
- Burgess, Jean ja Joshua Green. 2018. *YouTube: Online video and participatory culture*. Cambridge: Polity Press.
- Chua, Eu Jin. 2011. „A Minoritarian Digital Poetics of YouTube.” – *Screening the Past* 32. <http://www.screeningthepast.com/2011/11/a-minoritarian-digital-poetics-of-youtube/>.
- Clapp, Jeffrey, Matthew DeCoursey, Sze Wah Sarah Lee ja Kris Li. 2020. „...Something fruitful for all of us”: Social annotation as a signature pedagogy for literature education.” – *Arts and Humanities in Higher Education*, OnlineFirst. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1474022220915128>.
- Collard, Christophe. 2014. „Mediaturgy’s Troubled Tensions with Adaptation: Convergence or Divergence?” – *Adaptation* 7 (3), 265–274. <https://doi.org/10.1080/10304310903362734>.
- van Dijk, José, Thomas Poell ja Martijn de Waal. 2018. *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. New York: Oxford University Press.
- Eshet-Alkalai, Yoram. 2004. „Digital Literacy: A conceptual framework for survival skills in the digital era.” – *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia* 13 (1): 93–106.
- Eshet-Alkalai, Yoram ja Eran Chajut. 2010. „You Can Teach Old Dogs New Tricks: The factors that affect changes over time in digital literacy.” – *Journal of Information Technology Education*, nr 9, 173–181. <https://doi.org/10.28945/1186>.
- Gabinete. 2014. „Divina Frau Meigs on the Paris Forum: Media Literacy’s motto should be „No Coding Without Decoding!”” – *Gabinete de Comunicación y Educación* (veebileht), 23. mai. <http://www.gabinetecomunicacionyeducacion.com/en/news/divina-frau-meigs-paris-forum-media-literacys-motto-should-be-no-coding-without-decoding>.
- Genette, Gérard. 1997a. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- . 1997b. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Lincoln, London: University of Nebraska Press.
- Herman, David. 2009. „Editor’s Column: The Scope and Aims of Storyworlds.” – *StoryWorlds: A Journal of Narrative Studies* 1 (1): vii–x. <https://doi.org/10.1353/stw.0.0011>
- Ibrus, Indrek ja Maarja Ojamaa. 2018. „Newsreels versus Newspapers versus Metadata – A comparative study of metadata modelling the 1930s in Estonia.” – *VIEW Journal of European Television History and Culture* 7 (14): 123–137. <https://doi.org/10.18146/2213-0969.2018.jethc157>.
- Ibrus, Indrek ja Mervi Rajahonka. 2019. „Conclusions: Cross-Innovations Between Audiovisual and Education Sectors.” – *Emergence of Cross-Innovation Systems: Audiovisual Industries Co-innovating with Education, Health Care and Tourism*, toimetanud Indrek Ibrus, 105–111. Bingley: Emerald. <https://doi.org/10.1108/978-1-78769-977-920191013>.
- Jenkins, Henry. 2006. *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York, London: New York University Press.

———. 2009. *Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century*. Cambridge (Mass.), London: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/8435.001.0001>

———. 2012. *Textual poachers: Television fans and participatory culture*. New York and London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203114339>.

Kong, Yiren, Young Sik Seo ja Ling Zhai. 2018. „Comparison of reading performance on screen and on paper: A meta-analysis.” – *Computers & Education*, nr 123, 138–149. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.05.005>.

Kress, Gunther. 2003. *Literacy in the new media age*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203299234>.

Kroó, Katalin, toim. 2019. *The Book Phenomenon in Cultural Space*. Budapest, Tartu: Eötvös Loránd University.

Lotman, Juri. 1991. „Kultuurisemiootika ja teksti mõiste.” – *Kultuurisemiootika: tekst-kirjandus -kultuur*, 272–279. Tallinn: Olion.

———. 2000. „Inimesed ja märgid.” – *Vikerkaar* 14 (1): 85–91.

———. 2001. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London, New York: I.B. Tauris.

———. 2013a. *The unpredictable workings of culture*. Tallinn: Tallinn University Press.

———. (1985) 2013b. „Mälu kulturooloogilises valguses.” – *Akadeemia* 25 (10): 1731–1735.

Lüders, Marika. 2019. „Pushing music: Peoples continued will to archive versus Spotify's will to make them explore.” – *European Journal of Cultural Studies*. OnlineFirst. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1367549419862943>.

Manovich, Lev. 2013. *Software Takes Command: Extending the Language of New Media*. New York, London, New Delhi, Sidney: Bloomsbury.

Myrberg, Caroline. 2017. „Why doesn't everyone love reading e-books?” – *Insights* 30 (3): 115–125. <https://doi.org/10.1629/uksg.386>.

Noyes, J. M. ja Kate Garland. 2003. „VDT versus paper-based text: reply to Mayes, Sims and Koonce.” – *International Journal of Industrial Ergonomics* 31 (6): 411–423. [https://doi.org/10.1016/s0169-8141\(03\)00027-1](https://doi.org/10.1016/s0169-8141(03)00027-1).

Ojamaa, Maarja. 2019. „The literary work as a multi, inter-, cross- and transmedia text.” – *The Book Phenomenon in Cultural Space*, toimetanud Katalin Kroó, 76–80. Budapest, Tartu: Eötvös Loránd University.

Ojamaa, Maarja, Peeter Torop, Alexandr Fadeev, Alexandra Milyakina, Tatjana Pilipovec ja Merit Rickberg. 2019. „Culture as education: From transmediality to transdisciplinary pedagogy.” – *Sign Systems Studies* 47 (1/2): 152–176. <https://doi.org/10.12697/sss.2019.47.1-2.06>.

Pearson, Roberta ja Anthony N. Smith, toim. 2015. *Storytelling in the Media Convergence Age: Exploring Screen Narratives*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.

Pomerantz, Jeffrey. 2015. *Metadata*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Rigney, Ann. 2005. „Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory.” – *Journal of European Studies* 35 (1): 11–28. <https://doi.org/10.1177/0047244105051158>.

Scolari, Carlos A. 2013. „Lostology: Transmedia storytelling and expansion/compression strategies.” – *Semiotica*, nr 195, 45–68. <https://doi.org/10.1515/sem-2013-0038>.

MAARJA OJAMAA, PEETER TOROP

Singer, Lauren M. ja Patricia A. Alexander. 2017. „Reading Across Mediums: Effect of Reading Digital and Print Texts on Comprehension and Calibration.” – *The Journal of Experimental Education* 85 (1): 155–172. <https://doi.org/10.1080/00220973.2016.1143794>.

Sonzogni, Marco. 2011. *Re-Covered Rose: A case study in book cover design as intersemiotic translation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/z.169>.

Stainforth, Elizabeth ja Ana Baeza Ruiz. 2019. „Technologies of public culture: Heritage encounters with photography, television and the web.” – *International Journal of Cultural Studies* 22 (4): 595–611. <https://doi.org/10.1177/1367877918801036>.

Torlasco, Domietta. 2011. „Digital Impressions: Writing Memory after Agnès Varda.” – *Discourse* 33 (1): 390–408.

Torop, Peeter. 2019. „Book as/in culture.” – *The Book Phenomenon in Cultural Space*, toimetanud Katalin Kroó, 18–32. Budapest, Tartu: Eötvös Loránd University.

Ventimiglia, Phil ja Pullman, George. 2016. „From Written to Digital: The New Literacy.” – *EDUCAUSE Review* 51 (2): 36–48.

Walsh, Gemma. 2016. „Screen and Paper Reading Research – A Literature Review.” – *Australian Academic & Research Libraries* 47 (3): 160–173. <https://doi.org/10.1080/00048623.2016.1227661>.

Maarja Ojamaa – PhD, Tartu Ülikooli kultuurisemiootika teadur. Tema keskseteks uurimisteedadeks on transmeedialised protsessid kultuuris ning kultuuripärand digikultuuri kontekstis. Koos Peeter Toropiga juhib ta TÜ semiootika osakonnas transmeedia uurimisrühma (haridusekraanil.ee).

E-post: [maarja.ojamaa\[at\]ut.ee](mailto:maarja.ojamaa@ut.ee)

Peeter Torop – PhD, Tartu ülikooli kultuurisemiootika professor. Tema teadushuvide hulka kuuluvad transmeedialised uuringud, kultuurisemiootika ja -teooria, tõlketeadus, tõlkesemiootika ning vene kirjanduse ajalugu 19. sajandil.

E-post: [peeter.torop\[at\]ut.ee](mailto:peeter.torop@ut.ee)

Cultural Heritage and Digital reading: Between Book and Platform

Maarja Ojamaa, Peeter Torop

Keywords: digital reading, transmediality, digital platforms, cultural heritage, semiotics of culture

Traditionally, books have been considered as one of the most valuable elements of culture (Kroó 2019, Torop 2019). Mediating unique literary/artistic texts, they also appear as models of culture. The book as a model of culture represents readiness to understand culture as a whole and the same attitude is echoed within the digital book. The changes that digitalization has brought along do not concern merely shifts in formats or new types of texts. From the perspective of cultural heritage, new ways of communicating with literary texts and changes in reading practices matter most. Hereby we suggest that digital reading is reading, watching and listening a conceptualized whole on a platform, where primary and secondary texts (and/or their fragments), interpretations, intersemiotic translations and instructions for users exist together. This conceptual whole has a transmedial nature.

Digital educational platforms may both undermine and facilitate accessibility of education as a common good. However, in the situation of the deluge of digital information, delimiting and systematizing information for educational needs is desperately needed and digital platforms offer a solution. Together with the Transmedia Research Group working at the Department of Semiotics at the University of Tartu, we have been developing the platform Education on Screen (Haridus Ekraanil) for secondary school students to help cultivate both cultural and digital literacies. In the present article we give an overview of the cultural semiotic principles that have been governing our work and that we suggest are especially relevant in the digital cultural space.

The digital environment allows to overcome spatial limitations of the pre-digital media and highlight the heterogeneity and fluidity of literary experience. Providing almost unlimited storage capacities, it also brings into question the principles of selection and organization of the material, raising new theoretical problems for textual analysis, from the unit for textual analysis to the boundary between text and context etc (Bolin 2010, 74).

We propose the distinction between crossmediality and transmediality as a methodological starting point. The crossmedia aspect hereby refers to the way the publishing of a literary text is increasingly accompanied by other (online) texts that together make up a relatively coordinated whole. In most cases these are compressed and fragmentary versions of the core text such as book trailers, book covers featuring a still frame from a cinematic adaptation, social media profiles etc. Thus, the crossmedia aspect consists in a pragmatic communicative strategy directed towards the receiver and the target text. The transmedia aspect concerns the spontaneous pulverisation of a text into a diversity of texts in different media. The spontaneity refers to the relative unpredictability of the artistic language of the authors of these new texts, which can appear over a very long period of time as we have seen in the continuing adaptations of canonical texts. This is in contrast with the coordinated manner in which most crossmedia texts enter culture over a much more limited time frame. Another distinction between the two is that the transmedia process is dominated by the source text as the individual parts are not coordinated mutually.

Printed book represents the holistic dimension of culture by offering the possibility of complementing the core text with forewords, illustrations, comments etc. Digital book uses the same possibilities in a more

S U M M A R Y

dynamic manner, because its multimodality is much richer and audio, audiovisual as well as other modes can be integrated into the whole in an organic manner. While both printed book and digital book are still based on one core text, then digital platform allows for the synthesis of divergence and convergence and creation of a conceptual whole on the basis of a series of fragments and interpretations. Such transmedial whole reflects the value of the canonic literary text in culture and at the same time allows for the experience of analysis of its intersemiotic and multimodal interpretations.

Maarja Ojamaa – PhD, researcher in semiotics at the University of Tartu. Her main field of interests are the transmedial processes in culture and cultural heritage in the context of digital culture. Together with Peeter Torop, she leads the Transmedia Research Group at the Department of Semiotics.

E-mail: [maarja.ojamaa\[at\]ut.ee](mailto:maarja.ojamaa[at]ut.ee)

Peeter Torop – PhD, Professor of Semiotics of Culture at the University of Tartu. His research interests include: transmedia studies, semiotics and theory of culture, translation studies, semiotics of translation, history of Russian literature of the 19th century.

E-mail: [peeter.torop\[at\]ut.ee](mailto:peeter.torop[at]ut.ee)

Juurdepääs arhiivimaterjalidele ja nende kultuuriloolise konteksti küsimused Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogu näitel¹

Larissa Leiminger, Aija Sakova

Teesid: Artikkel uurib Eesti riiklikes arhiivides asuvate mitte-eestikeelsete käsikirjakogude juurdepääsu ja konteksti küsimusi. Juhtumiuuring keskendub baltisaksa estofiilide 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogudele Eesti Kirjandusmuuseumis, mis on jagatud Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi vahel. Käsikirjakogude asukohtadest ülevaate saamine osutus keeruliseks aja- ja töömahukaks ülesandeks, mida komplitseeris veelgi fakt, et uurija ei valda eesti keelt. Täiendavaks takistuseks osutus seegi, et kättesaadavaid digihoidlaid oli võimalik kasutada ainult eesti keeles. Ühe võimaliku lahendusena neile probleemidele pakuti välja avastusliku relatsioonandmebaasi loomine, mis toob kokku mõlemas arhiivis hoitavad materjalid. Käesolevas artiklis kirjeldatakse selle andmebaasi teostamist: erisuguste metaandmete ühtlustamist ja andmebaasi täiendamist isikuregistriga, ning arutletakse, kuidas seda andmebaasi mugava kasutajaliidese abil edasi arendada.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16911

Võtmesõnad: ajalooline kogu, kultuuripärand, saksakeelsed käsikirjad, mäluasutus, pärimusarhiiv, metaandmed, avastuslik andmebaas, kasutajakogemus

Sissejuhatus

Arhiiviallikate kättesaadavus sõltub tihti neid säilitava arhiivi kultuurilis-ajaloolisest kontekstist. Eesti riiklikult rahastatavate arhiivide olemust on suurelt osalt kujundanud Eesti baltisakslaste koloniaaljalugu, Eesti territooriumi varasem kuulumine Rootsi Impeeriumi koosseisu (1583–1721) ja hilisem inkorporeerimine Vene Impeeriumisse (1721–1917), mille tulemusel sisaldavad arhiivid väga mitmekihilist materjali paljudes keeltes. „Eesti kultuuripärandi digiteerimise tegevuskava“ andmetel leidub üle 900 miljoni digiteerimist vääriva objekti (Kultuuripärandi digiteerimine 2018, 5). Mitte-eestikeelne kultuuripärand on sellest protsessist tihti täiesti välja või kõrvale jäetud, et anda eelisõigus eestikeelsetele allikatele (Klõker 2015, Sakova-Merivee 2014). Ometi pakuvad mitmed mitte-eestikeelsed kogud, nagu näiteks Eestimaa Kirjanduse Ühingu (Estländische Literärische Gesellschaft) raamatu-

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi projekt „Suhetepõhisus elulookirjutuses ja kirjanduskultuuris“ (EKM 8-2/20/1), projekt „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides“ (EKKD65) ja Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

kogu Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus või Õpetatud Eesti Seltsi arhiiv Eesti Kirjandusmuuseumis uurijatele väljastpoolt Eestit suurt huvi.

Käesoleva artikli keskmes on Eesti arhiivides asuvate 19. sajandist ja 20. sajandi esimesest poolest pärinevate saksakeelsete arhiivimaterjalide kättesaadavuse ja konteksti probleemid. Artikkel põhineb kahes Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis paikneva Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) käsikirjakogu analüüsil.

ÕESi asutasid 1838. aastal estofiilsed baltisakslased ja haritud eestlased. Valgustusajastu vaimu ja saksa romantismi ideid järgides oli seltsi eesmärgiks koguda ja uurida väga mitmekülgeid, Eestimaa ja eesti maarahva elu eri aspekte puudutavaid materjale. Kogumine moodustas tähtsa osa seltsi tegevusest. Suure hulga objektide korraldamiseks, haldamiseks ja säilitamiseks seadis selts sisse muuseumi ja raamatukogu. Seega oli ÕES kuni Eesti esimese iseseisvumiseni 1918. aastal oluline eesti kultuuripärandi koguja ja uurija. Eesti Vabariigi ajal (1918–1940) jätkas ÕES uurimistööd, kuid selle kogud haarati kaasa kesksete rahvuslike kultuuripärandi hoidlate loomise üldisesse strateegiasse eri tüüpi pärandobjektide säilitamiseks. Selle reorganiseerimise tulemusena jäi seltsile nende hiigelsuur eestikeelsete raamatute kogu ja märkimisväärne mündikollektsioon. Seltsi ülejäänud kogud, näiteks arheoloogilised kogud ja etnograafiliste esemete kollektsioonid, jagati laiali äsja loodud rahvuslike asutuste vahel.² (Taal 2018, 211.)

ÕESi käsikirjade kogu, mis sisaldas nii trükis avaldamata käsikirju kui muid käsitajalisi materjale, nagu esseed, märkmed, aruanded ja kirjad, oli algselt raamatukogu osa. Uued materjalid jagati kogusse saabumisel „eestikeelseteks materjalideks“ ja „muuks“, viimane kategooria sisaldas peamiselt saksakeelseid materjale. Kogust ülevaate andmiseks registreeriti ja kirjeldati kõik materjalid saabumise järjekorras nn tulemekataloogis (ld k *Acquisition-Catalogue*). Kataloogi täiendasid tõenäoliselt seltsi raamatukoguhoidjad alates 1840. aastatest kuni 1910. aastani. Informatsioon varieerus vastavalt kataloogi hooldajale, kuid üldiselt sisaldas see materjali pealkirja, autorit ja formaati. Kuigi materjalid jagati eesti ja saksa osakondadesse sisse järgi, on ka eesti osakonna kirjeldused osaliselt saksa keeles.³

2 Arheoloogilised kogud deponeeriti Tartu Ülikooli arheoloogiakabinetile ja etnograafiliste esemete kollektsioon Eesti Rahva Muuseumi (Taal 2018, 211).

3 Enne ülalmainitud magistritöö kirjutamist peeti tulemekataloogi rohkem abimaterjaliks kui arhiivisäilikuks ja seetõttu polnud sel oma viitenumbrit. Autorite palvel lisati see EKLA kataloogi ja on nüüd leitav: EKM EKLA, f 192, m 370:1. Kataloogi skaneeritud variant on leitav veebilehel (Leiminger 2020b) küsimuste ja vastuste sektsioonis (<https://galerii.kirmus.ee/GEG/fragen-u-antworten>).

Joonis 1. Näide tulemekataloogi sissekannetest.

1927. aastal anti esimesed ÕEsi käsikirjalised materjalid üle Eesti Rahvaluule Arhiivile (ERA), mis praegu kuulub Eesti Kirjandusmuuseumi koosseisu. Üleandmise organiseeris ÕEsi aktiivne liige ja rahvaluularhiivide loomise mõtte algataja Oskar Loorits. Eesti osakonnast valiti välja 60 ja saksa osakonnast 31 säilikut, mida peeti vastloodud rahvusliku varakambri vääriliseks (Loorits 1930, 63–64). Enamik materjale jäid siiski ÕEsi valdusse kuni seltsi tegevuse lõpetamiseni 1950. aastal ja anti siis üle Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnale, mis pärast Eesti iseseisvuse taastamist 1991. aastal nimetati ümber Eesti Kultuurilooliseks Arhiiviks (EKLA; vt Hinrikus 2004, 49). Materjalide organiseerimise ja haldamise kohta seltsi viimasel tegevusperioodil on eriti vähe teada. EKLas asuvast käsikirjakogust on näha, et materjalid korraldati seal ringi ja neile anti uued viitenumbrid, mis ei vasta seltsi tulemekataloogi algsele struktuurile (Leiminger 2020a, 8). ERAsse antud kogudega seda tehtud ei ole, mis tähendab, et algselt ühiselt kogutud materjal on nüüd üksteisest eraldatud ja uurijale ühitamatu.

Käesolevas artiklis pöörame erilist tähelepanu ÕEsi käsikirjade kogule juurdepääsu ja konteksti küsimustele. Ühe võimalusena kahes arhiivis hoitavate saksakeelsete materjalide juurdepääsetavuse ja konteksti probleemide ületamiseks pakume artiklis välja uue avastusliku andmebaasi (ingl k *explorative database*) loomise idee.⁴ Seda lahendust uuris ja täiendas Larissa Leiminger oma magistritöö (2020a) tulemusena valminud veebilehekülj „Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“

4 Andmebaasi ülesehitus põhineb relatsioonandmebaasil, kuid nimetus *avastuslik andmebaas* juhib tähelepanu andmebaasi kasutajasõbralikkust parandavatele omadustele ning kasutajaliidesele.

(„Õpetatud Eesti Seltsi kogud“), mis asub aadressil <https://galerii.kirmus.ee/GEG/> (Leiminger 2020b).

Eesti riiklikes arhiivides asuvate võõrkeelsete kollektsioonide kättesaadavus

ÕESI käsikirjade kogu ajaloolist arengut jälgides muutuvad mõned selle praeguse kättesaadavusega seotud probleemid selgemaks ja paremini mõistetavaks. Esiteks, Eesti riiklikult rahastatavate arhiivide ülesehitusel ja nendes olevate materjalide, näiteks ÕESI kogude jaotusel on omad ajaloolised põhjused. Neid põhjusi on aga arhiive tänapäevase kasutaja vaatekohast uurima hakates väga raske mõista. Näiteks, kui Eesti Kirjandusmuuseumi arhiividele lähenetakse ilma varasemate teadmisteta ÕESist, ei paku muuseum külastajale abi ÕESI kogu ajalooliste tingimuste mõistmiseks. On küll olemas monograafia seltsi ajaloo kohta (Taal 2018), nagu ka ülevaade kirjandusmuuseumi kogude kujunemisest (Noorhani ja Saluvere 2004), ent pole eriti tõenäoline, et neid uuritakse arhiivi külastamist planeerides. Külastaja ei saa ka kusagilt teada ÕESI käsikirjaliste materjalide jaotumise põhimõtetest muuseumi eri arhiivide vahel, sest puuduvad kogudevahelised ristviited. Kui Eesti Kirjandusmuuseumisse tullaksegi eelinformatsiooniga ÕESI enda kohta (nt Taal 2018, 2006, Hackmann 2005), ei pruugita ikkagi lõpuni aru saada kogude jaotumisest ja sellest, kuidas üksikelemendid on omavahel seotud. Larissa Leiminger (2020a, 6) tõi välja, et teisest informatsiooni ÕESI kogude kohta on väga vähe ja see keskendub tihti vaid mõne kogu üksikule alljaotusele (Kiudsoo 2006, Liibek 2010, Taal 2013).⁵

Eesti keelt mitteoskava uurija jaoks pole niisiis iseenesest selge, miks mõned materjalid on ühes arhiivis, mõned aga teises. ÕESI ajalooliste kogudega töötades võib märgata, et ERA ja EKLA vahel jaotunud materjalid on teinekord sisult üsna sarnased. Lisaks võivad arhiivide ajaloolised nimed, nagu „Käsikirjade osakond“, tekitada märkimisväärset segadust, kuna pole lihtne aru saada, kas need nimetused tähistavad ühte ja sama arhiivimaterjalide kogu või mitte. Kirjandusmuuseumi ja selle arhiivide lähiringist pärit inimestele võivad need asjad olla ilmselged, kuid noortele uurijatele, ja mis siinses kontekstis veel tähtsam, mitte-eestlasest uurijale ei ole need terminid arusaadavad.

Arhiivikultuuri näiliselt arusaadavate aspektide põhjustatud probleeme leidub aga ka arhiivi vähem formaalsetel tasanditel. Regina Bendix (2015, 162) käsitleb arhiividele juurdepääsetavust, kasutades termineid *omand* ja *kombekohasus*. Ta väidab, et isegi kui säiliku kuulumine avalikule arhiivile peaks tähendama selle kättesaadavust, suunab ja piirab just kombekohasus ehk „viisaka sotsiaalse käitumise

5 ÕESI kogu vajab tungivalt suuremat uurimist, veebileht (Leiminger 2020b) püüab olemasolevat kirjandust ja teadmisi kogust kokku viia leheküljel „Die Sammlungen“ (<https://galerii.kirmus.ee/GEG/die-sammlungen>).

reeglistik“ arhiivide kasutamist. Inimestel, kes ei tunne mingi arhiivi konkreetseid sotsiaalseid koode, eriti kui neil on teistsugune kultuuritaust, võivad olla väga erinevad ootused, mis omakorda võivad põhjustada ebakindlust ja takistada juurdepääsu arhiivile. Mida vähem infot on võimalik leida arhiivi praktilise kasutamise kohta, seda tugevamaks ja määravamaks muutub selline ebakindlustunne.

Siin mängib oma osa ka keelebarjäär. Õpetatud Eesti Seltsi arhiivimaterjalidega on keelebarjäär enamiku tänapäeva uurijate jaoks juba n-ö kaasa antud. Seltsi pikima tegutsemisperioodi jooksul oli selle tegevuskeeleks saksa keel, huviobjektiks aga eesti keel ja kultuur. Ühtlasi töötas selts venekeelse juhtimise all ja paljud ajaloolised dokumendid olid ka ladina keeles. Kui selle aja õpetlased enamasti oskasid kõiki või suuremat osa neist keeltest, siis tänapäeval on raske leida nii laialdase keeltepagasiga teadlast. Nende materjalide tänapäevase analüüsimise jaoks oleks vajalik koostöö eri keeli oskavate teadlaste vahel, kes jagaksid uurimistöö tulemusi kas ühes neist keeltest, milles esinevad materjalid, või mõnes keeles, mida kõik oskavad, näiteks inglise keeles. Sellise arhiivimaterjalidega tehtava koostöö võimaldamiseks on tarvis asjahuvilistele teada anda, et neis Eesti riiklikes asutustes on hoiul ja uurimistööks kättesaadavad ka mitmekeelsed ja mitte-eestikeelsed dokumendid.

Väga tavaline kommunikatsioonivorm sellise info edasiandmiseks on internet. See toimub kas lihtsate, asutusi ja nende tegevust tutvustavate kodulehtede või andmebaaside kaudu, kus leiab ka põhjalikumate infot üksikobjektide kohta. Eesti Kirjandusmuuseumil on oma koduleht (kirmus.ee) ja asutuse arhiividele ühine digihoidla KIVIKE ehk Kirjandusmuuseumi Virtuaalne Kelder (kivike.kirmus.ee). Võõrkeelsete kogudega töötamise puhul on probleemiks see, et mõlema töökeel on eesti keel. Eesti keelt mitteoskav kasutaja leiab praegu muuseumi kodulehelt kogude kohta väga vähe infot. Kuigi on võimalik valida ka inglisi- või venekeelset lehekülge, vahendavad need vaid osaliselt tõlgitud infot. Infosüsteem KIVIKE, mida on kirjeldatud nii failide kui ka kui metaandmete repositooriumina, pakub otsinguvormi kõigi muuseumi osakondade digiteeritud materjalide jaoks. Otsingut saab aga teha ainult eestikeelsete otsingusõnadega.⁶ Lisaks on ka põhjalikum juurdepääs andmebaasile ja töötamine digiteeritud materjalidega piiratud ainult Eesti ID-kaardi omanikega.

Oluline on meeles pidada, et muuseumi kogude kataloogimis- ja digiteerimisprotsess jätkub. „Kultuuripärandi digiteerimise tegevuskava“ teatab, et umbes 10 % objektidest ja allikatest on digiteeritud (Kultuuripärandi digiteerimine 2018, 5). Näiteks EKLas asuvate ÕESI käsikirjade praeguses käsikirjalises nimistus leiduvast 4327 säilikust on vaid 799 leitavad KIVIKESes (Leiminger 2020a, 19). ERAs leiduvast

⁶ Kaisa Kulasalu (2015) on näiteks kinnitanud plaani teha KIVIKESele inglisi- ja venekeelne kasutajaliides, kuid siiani pole selles osas nähtavat tulemust olnud.

91 säilikust on praegu 33 leitavad KIVIKESes. Paljud neist lisati Larissa Lemingeri palvel tema magistritöö ettevalmistamiseks (Leiminger 2020a).

Konteksti probleem mäluasutuste muutavas rollis

Kultuuriloolise kogu kättesaadavuse juures on tähtsaks teguriks selle kogu ajaloolise konteksti tundmine ja mõistmine. ÕESI puhul pääseb saksakeelsetele käsikirjadele ligi uurija, kes tunneb seltsi ajalugu ja Eesti arhiivide ajalugu ning suudab seetõttu leida kogude asukohta, või ka see uurija, kes komistab kogemata mingi huvitava materjali peale arhiivis ilma, et ta saaks juba nimest lähtudes aru, et tegemist on suurema kollektiooni osaga, mis kuulub ühele akadeemilisele seltsile.

Kasutaja (noore uurija) vaatepunktist võiks küsida: millal muutuvad hoolikalt hoidud materjalid oluliseks ja mis on nende säilitamise mõte, kui need pole leitavad ja kasutatavad? Kui avalikkus ei saa neid materjale kasutada ja nende sisu ümber mõtestada (Hamilton, Harris ja Reid 2002, 7), väheneb ka säilitatavate materjalide olulisus. Arhiivides toimuva „digipöörde“ käsitlustes on rõhutatud, et digitaalne kultuuripärand vajab avalikku osalemist (Laak 2014, 270; Pruulmann-Vengerfeldt ja Aljas 2011; Laak jt 2013).

Arusaadavalt pole ajalooliste kogude mitmes keeles juurdepääsetavaks muutmine kerge ülesanne. Küsimus kuidas, millal ja millised materjalid on võimalik digiteerituna kättesaadavaks teha, on mitmetahuline ja põhimõtteline. Kogude hooldajate sellesuunalised otsused võivad kajastada ja põlistada arhiivide võimudünaamikat, eelistades ühtesid materjale ja lükates teisi kõrvale. Arhiividel pole ka tihti vajalikke rahalisi, materiaalseid ja inimressursse ega ka aega, et oma kõigi hoidlate sisu kättesaadavaks teha. Seega tuleb langetada otsuseid ja kehtestada digiteerimisele minevate materjalide esmajärjekord ning hierarhia.

Kui mäluasutustest rääkides tulevad esimesena meelde arhiivid, muuseumid ja raamatukogud, siis akadeemilises kirjanduses kasutatakse seda mõistet ilma tegeliku seosega selle kahe koostisosa – mälu ja asutuse – vahel (vt nt Moss 2018, O'Carroll 2018). Pärimusarhiivide puhul, mille hulka kuulub näiteks ERA, muutub mälu mõiste oma sideme tõttu kultuuripärandiga veelgi tähtsamaks. Näiteks Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folkloori Seltsi (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore, SIEF) arhiivide töögrupp tutvustab oma tööd pärimusarhiividega järgmiselt: „etnoloogia, rahvaluule ja seotud erialade arhiivid [. . .] on maailma sotsiaalse mälu ja kultuuripärandi üliolulised osad“ (SIEF, dat.-ta). Sidet mäluga on rõhutatud digitaalses kontekstis, kuid ka kritiseeritud seoses mälu oletatava materiaalsusega ja selle paiknemisega spetsiifilistes institutsioonides (Stainforth 2016, 325).

Mäluasutus kui katustermin hõlmab arhiive, raamatukogusid ja muuseume, kuid ei sisalda mingit piltlikku ja üldistavat kujundit, mis annaks ligilähedaseltki edasi

mälu, ajaloo ja mineviku väärtuslikke objekte säilitavate asutuste omavahelisi keerulisi suhteid. Kuna mälu konstrueerimise aspekt on arhiivide puhul ühendatud ajalooliste kogude kättesaadavuse ja digitaalse juurdepääsetavusega, on mäluasutuse mõiste tõepoolest elulise tähtsusega. Mälu-uuringud on hiiglaslik tööpõld ja seda mõjutavad paljud erialad ja teadlased. Järgnev, veel kindlalt kinnistumata definitsioon toetub seetõttu Aleida Assmanni (2011) funktsionaalse ja salvestusmälu teooriale ning Marek Tamme (2019) kokkuvõttele Juri Lotmani ajaloo- ja kultuurimälu semiootilisest teoriast. Mõlemad autorid vaatlevad mälu, nagu ka kultuuri, dünaamilise protsessina, mis on sisemiselt seotud agentidega, kelleks võivad olla üksikisikud või isikute grupid. Mälu pole seetõttu mitte lihtsalt objekt või n-ö kombatav materjal, vaid see on mitmesuguseid väljundeid genereeriv protsess, mida samal ajal mõjutavad ka needsamad väljundid. Mälu kui protsess koosneb elementidest, mida, hoolimata sellest, et need tegelikkuses võivad üksteisest sõltuda, saab metodoloogilisel eesmärgil eristada. Näiteks kui Assmann (2011, 119–134) eristab funktsionaalset mälu (traditsioonid, rituaalid ja sümbolised praktikad) ja salvestusmälu⁷ (materjalne aines: pildid, mälestusmärgid, raamatud ja filmid), siis Marek Tamm eristab Juri Lotmani teooriatele toetudes mälu kommunikatiivset, loomingulist ja mnemoonilist funktsiooni (Tamm 2019, 8–18).

Seega on mälu nii aktiivne komponent, mis asub selle kommunikatiivsetes, generatiivsetes, edastavates, rituaalsetes ja performatiivsetes aspektides, kui ka passiivne komponent. Viimane on rohkem seotud teadmiste säilitamisega, mida meie lääne ühiskonnas tehakse kõige valdavamalt kirjalikus vormis. Siin tulevad mängu muuseumid, raamatukogud ja arhiivid, sest need säilitavad valdavalt mälu passiivset komponenti. Kuid need institutsioonid ei säilita ühiskonna „mälu“ kui sellist, vaid ainult varasemate mälestuste omandatud kuvandeid, sest kui need on juba tekstualiseeritud, muutuvad need passiivsed mälu komponendid staatilisteks ja on ajas ning ruumis fikseeritud. Mõnede neist fikseeritud elementidest siiski veel viidatakse ja seetõttu on need aktiivses mälus kasutusel, teised aga on oma konteksti ja varasema tähenduse kaotanud ning moodustavad „kasutamata võimaluste, alternatiivide, vastuolude, kriitika ja mälust kadunud episoodide tagavara“ (Assmann 2011, 130). Selles kontekstis on pärimusarhiividel tähtis roll, sest nende „rõhuasetus on igapäevaelu mitteametlike väljenduste, tihti eliiti mittekuuluvate gruppide elu dokumenteerimisel“ (O’Carrol 2018, 14). Seetõttu on pärimusarhiivides hoiul dokumente, milles lei-

7 Tallinna Ülikooli Kirjastuses ilmuv Aleida Assmanni „Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika“ (tõlkinud Mari Tarvas) kasutab termini *Speichergedächtnis* vastena sõna *salvestusmälu*. Varasemalt on Marek Tamm (2013) selle tõlkinud terminiga *ladustav mälu* ning Eneken Laanes (2009) ja Maarja Hollo (2016) terminiga *säilitusmälu*. (Vt Sakova, Kaaristo 2020.)

LARISSA LEIMINGER, AIJA SAKOVA

dub meid ümbritsevale aktiivsele mälule alternatiivseid või vasturääkivaid aspekte. Ainult juurdepääsu võimaldamise ja pideva ümberhindamise kaudu võimaldavad need dokumendid pääseda ligi minevikule ja teha kindlaks, kas need mõjutavad meie praegust aktiivset mälu.

Siiski on tähtis mõista, et kui need tekstualiseeritud mälukomponendid pole asetatud seostesse kogukondade ja kultuuridega, milles nad loodi, kaotavad nad tähenduse. Selle kohta osutab Pertti Anttonen (2005, 53), et „[a]rhiveeritud materjalid või ka ükskõik millised muud etnograafilised materjalid ei vahenda ega esinda kunagi läbipaistvalt neid kultuurikontekste, millest need eraldati“.

Tihti seostub arutelu arhiivimaterjalide kättesaadavusest kindlate gruppide esindatusega. Rodney G. Carter (2006) osutab, et marginaliseeritud gruppide arhiividest väljajätmisega vaigistatakse neid süstemaatiliselt. Kuigi ÕESI materjalid, eriti just saksakeelsed dokumendid ei kuulu just ERA ja EKLA kõige tüüpilisemate dokumentide hulka, oleks katse rääkida baltisakslastest kui marginaliseeritud kogukonnast äärmiselt küsitav. Selline väide võiks kergesti varjutada või liigselt lihtsustada nii keerukaid baltisakslaste ja eestlaste vahelisi suhteid ühiskonnas kui ka laiemaid ajaloolisi tingimusi. Kuni 20. sajandi alguseni olid baltisakslased Eestis vähemuseks, „kelle mõju oli tublisti kaalukam kui nende arv“ (Carter 2006, 217). On õigustatud küsida, miks on õigupoolest ÕESI kogu, arvestades Eesti riigi poolt rahastatud arhiivide mälupoliitikat, ikka veel relevantne.

Et sellele küsimusele vastata, on oluline vaadata Eesti ajaloolist konteksti. Tamm (2008) selgitab, kuidas kultuurimälu moodustab raamistikuga ajaloo kirjutamisel kasutatavate narratiivsete šabloonide konstrueerimiseks. Eestis on need narratiivsed šabloonid tugevalt seotud iseseisvuse kontseptsiooni ja „...suure vabadusvõitlusega“, kus Eesti ajalugu iseloomustab sajanditepikkune vabadusvõitlus sakslaste vastu“ (Tamm 2008, 505). Need šabloonid, kus eestlased ja sakslased kahe selgesti eristuva grupina vastasseisu asetatakse, kinnistusid ÕESI tegutsemise ajal 19. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi keskpaigani. Ajal, mil need pinged olid ühiskonnas selgelt olemas, suutis selts sellest hoolimata viljakalt kirjastada ja kogumistööd teha. Seetõttu toimus ÕES raamistikuna, milles baltisakslased ja eestlased suutsid läbirääkimiste, kompromisside ja koostöö kaudu seltsi tegevust kohandada ja jätkata ka läbi pingeliste poliitiliste ja ühiskondlike muutuste.

Kuigi baltisakslaste järeltulijad ei ilmuta nende arhiivimaterjalide vastu erilist huvi, mis muudab küsitavaks vajaduse neile kogukonna huvides juurdepääsu võimaldada, eksisteerib siiski saksa päritolu ja saksa keelt rääkivate uurijate huvi selliste kontranarratiivide ja üldisemalt ka ajalooliste ühingute vastu. Seega on arhiivi haldajate ülesandeks need kontekstualiseeringud nähtavaks muuta ja mitte varjata neid valeobjektiivsuse looriga. Kontekstualiseerimise küsimus on arhiivinduses äärmiselt

tähtsaks muutunud postmodernistliku kriitika tõttu, mis ründas eelnevat, Hilary Jenkinsoni töödel⁸ põhinevat arusaama, et arhiivid on neutraalsed ja objektiivsed (vt Lane ja Hill 2010). Bauman ja Briggs (1990, 68) toovad välja võltsobjektiivsuse ja kontekstiga seotud inklusiivsuse probleemid. Järelikult tuleb konteksti mõista pigem agendipõhise läbirääkimiste protsessina kui loomuliku keskkonnana. Arhiivides aga on küsimus just selles, milline kontekst on vajalik arhiivide sisule juurdepääsuks ja selle mõistmiseks ning milline ületab arhiivipidaja võimalusi.

Tuleb kindlaks määrata väärtushierarhiad, mille põhjal arhiivimaterjalid piiratud tööjõu ja rahaliste ressursside korral kättesaadavaks tehakse. Samal ajal ei tohi arhiivitöö juures unustada refleksiivsust. Margaret Hedstrom (2002, 37) väidab, et akadeemilistest diskussioonidest ja institutsionaalsetest meetmetest ei piisa järelevõtivate põlvde jaoks säilitatavate arhiividokumentide väljavalimise põhjendamiseks. Hädasti on tarvis kriitiliselt üle vaadata nii autoriteediprobleeme ja väärtushierarhiad puudutav teooria kui ka arhiivipraktika rakendamine. See hõlmab ka ebamäärasuse, võitluste ja vastasseisude edasiandmist.

Ajalooliste kogude konverteerimine avastuslikuks andmebaasiks **Ettevalmistused**

ÕESi kogusid vaadates on lihtne mõista, kuidas ajalooline kontekst ja eri arhivaaride paljude aastate jooksul tehtud otsused on selgelt mõjutanud nende tänapäevast kättesaadavust. On näha, et ainult kogu kirjeldusest ei piisa arhiivist mingite spetsiifiliste materjalide leidmiseks. See kehtib eriti neil juhtudel, kui keegi on materjalidest tõeliselt huvitatud.⁹

Kuna ÕESi saksakeelsete käsikirjade praegune olukord ei oleks võimaldanud neid materjale uurida ilma mõlemas arhiivis (ERAs ja EKLA) füüsiliselt kohal viibimata, otsustas Larissa Leiminger edaspidise uurimistöö hõlbustamiseks koostada relatsioonandmebaasi (2020b). Järgnevalt kirjeldame mõningaid otsuseid ja samme sellel teel.

Andmebaasi koostamist alustades oli tarvis teha põhimõtteline otsus selle kujunduse ja ülesehituse kohta, mis põhines mitmetelt erialadelt pärineval informatsioonil

8 Hilary Jenkinsoni raamatuga „A Manual of Archive Administration” (1922) algas kauakestev arhiivide positivistlik interpreteerimine. Tema mõju ja arhiivindust sellest arusaamast kaugemale viiva postmodernistliku lähenemise täpsemat analüüsi vt Lane ja Hill 2010.

9 Seda tegevust ÕESi käsikirjade koguga on kirjeldatud üksikasjalikult magistritöös „Folkloorse arhiiviainese juurdepääsu ja konteksti küsimused: Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogu esitamine avastusliku andmebaasina = Issues of Access and Context of Archival Folklore Materials: Presenting the Manuscript Collection of the Learned Estonian Society in an Explorative Database” (vt Leiminger 2020a).

ja eelneval uurimistööl raamatukogunduse ja infoteaduse alal, millega seostusid veel arhiiviuuringud, digihumanitaaria ja muidugi ka arvutiteadus. Arhiivinduse ja kultuuripärandi erialadel on ka omad meetodid ja kogemuste kirjeldused (vt Harvilahti jt 2018, Hooland ja Verborgh 2014, Ruthven ja Chowdhury 2015).

Oma olemuselt tähendab andmebaasi koostamine selle registreerimist, kuidas objektid ehk arhiivimaterjalid saaksid vastavate, nii iga ühikut kui ka kogu kollektiooni puudutavate metaandmete abil arvutiga otsitavaks. Andmebaasi struktuuri jäädvustav andmemudel salvestab ühikuid ja kogusid kirjeldavaid metaandmeid vastavalt skeemidele, mis annavad igale kirjelduselemendile semantilise tähenduse. Nii tekib struktuur, millele toetudes saab üles ehitada sellise andmebaasi, mis võimaldab andmete lisamist, muutmist, kustutamist ja otsimist läbi erinevate juurdepääsupunktide.

Seth van Hoolandi ja Ruben Verborghi (2014, 11–52) sõnul vormivad metaandmete struktuuri neli eri tüüpi mudelit: tabeliformaadid, relatsioonandmebaasid (ingl k *relational databases*), metamärgistuskeeled ja ressursikirjeldusraamistik (RDF). Enamikule uurijaist on tõenäoliselt kõige tuttavamateks andmemudeliteks mitmesugused tabelid. Nende abil on võimalik metaandmete intuitiivne käitlemine tulpade ja ridadena tuttavates programmides, nagu näiteks Microsoft Exceli tabelid. Relatsioonandmebaasid on standardmudeliks komplekssete andmehulkade haldamisel, kus andmed sorteeritakse üksustesse, mida kirjeldatakse tunnuste järgi ja mis suhtlevad üksteisega identifitseerimistunnuse (ID-võtme) abil. Selle andmemudeli eeliseks on, et ta võimaldab äärmiselt kontrollitud andmesisestusprotsessi, mis väldib inimlike vigade teket ja dubleerimist. Kuid selle keerukas individuaalne struktuur, mida serialiseeritakse ainult binaarse koodiga, teeb andmehulkade jagamise ja ülekandmise äärmiselt raskeks. Metamärgistuskeeled nagu eXtensible Markup Language (XML) ja Javascript Object Notation (JSON) pakuvad väga paindlikku ja portatiivset hierarhilisel süsteemil põhinevat struktuuri. Andmekeskse lähenemise kõrval kasutatakse ka narratiivikeskset lähenemist, nagu näiteks Text Encoding Initiative (TEI), et lisada struktuuri muidu struktureerimata tekstidokumentidele. Viimane andmemudel RDF kasutab „kolmikuid“ (ingl k *triples*). „Kolmikud“ on kolmest iseseisvast üksusest koosnevad kogumid, mis koodifitseerivad semantiliste andmete kohta käiva väite subjekt-predikaat-objekt-väljenditena (nt „Bob on 35“ või „Bob tunneb Johni“). See ei salvesta mitte ainult metaandmeid, vaid ka nende vahelist sisemist semantilist seost. RDF on alles kujunemisjärgus paljulubav ala, mis pole nii laialt levinud kui relatsioonandmebaasid ja metamärgistuskeeled.

Leidub mitut sorti avatud juurdepääsuga tarkvara, mille abil on võimalik luua kasutajaliidesega avastuslikku andmebaasi (ingl k *explorative database*). Pärast kõikide nende tugevate ja nõrkade külgede esialgset uurimist otsustas Larissa Leimin-

ger, et käesolevas projektis kasutab ta tarkvara Omeka, mis on spetsiaalselt mälu-asutuste jaoks loodud ja avatud lähtekoodiga. Selle eesmärgiks on muuta kogud hõlpsasti ja kasutajasõbralikult digitaalselt juurdepääsetavaks. Omeka tarkvara töötati välja ja lasti käiku George Mansoni Ülikoolis (USAs) Roy Rosenzweigi Ajaloo ja Uue Meedia Keskuses (Roy Rosenzweig Center for History and New Media) 2008. aastal. Sellest ajast saadik on ka paljud teised asutused sellesse projekti oma panuse andnud. Praegu pakub Omeka andmebaaside loomiseks kolme võimalust. (1) Relatsioonandmebaasi mudeli jaoks loodud Omeka Classic esindab Omeka algset ideed, (2) Omeka.net pakub võrreldes Omeka Classic'uga rohkem valikuid ilma vajaduseta omaette serveri järele. Seega sobib see eriti hästi väiksematele asutustele või ühingu-tele, kus pole rahalisi võimalusi ega tehnoloogilist taristut omaenda veebilehe majutamiseks ja ülalpidamiseks. (3) Võrgustike administreerimise hõlbustamiseks lisati 2012. aastal Omeka S, mis on eriti sobiv suurtele asutustele. Siin on ka rohkem mõeldud seostele semantilise veebiga ja kasutatakse RDFi. (Omeka-Project, dat.-ta.)

ÕESI käsikirjade projekti jaoks loodi „Omeka.net“ kasutajakonto, mis võimaldas Omeka funktsioone katsetada. Pärast projekti majutamist ühte Eesti Kirjandusmuuseumi serveritest osutus võimalikuks üleminek Omeka.net'ilt Omeka Classic'ule. Omeka S'i võimalusi ei uuritud peamiselt sellepärast, et autoril polnud kogemusi RDFiga töötamiseks.

Omeka Classic'ut kasutaja seisukohalt uurides näeme, et see toetab DCMIid (Dublin Core Metadata Initiative). DCMI on laialdaselt kasutatav standardiseerimisskeem, mis pakub metaandmete elementidele nimetusi ja kirjeldusi. Need on piisavalt üldised, et neid saaks kasutada nii paljude digitaalsete objektide juures kui võimalik, kuid samas ka piisavalt paindlikud, et sobida heterogeensete materjalide omaduste kirjeldamiseks. Omeka Classicu kasutuselevõtmine muudab metaandmete semantilise tähenduse mitme institutsiooni vahel jagatavamaks ja koostalitlusvõimelisemaks (DCMI, dat.-ta; vt ka Hooland ja Verborgh 2014; Sugimoto jt 2015). Kõik ÕESI metaandmed kohandati ehk „kaardistati“, kus vähegi võimalik, DCMIi järgi. Ajaloolise tulemekataloogi käsikirjaliste andmete transformeerimise protsessi Omeka andmebaasi tarbeks CSV-failideks kirjeldatakse Larissa Leimingeri magistritöös (Leiminger 2020a, 25).

ÕESI andmebaasi looma hakates otsustati rajada see Microsoft Exceli järgi tabeldatud andmemudelile. Niiviisi oli võimalik tabeli tulpasid paindlikult lisada ja eemaldada, see oli ka tuttav ja lihtne viis andmetega tegelemiseks. Algsed iseseisvad üksused ja atribuudid konverteeriti tabeliteks ja tulpadeks:

- 1) ühiku asukoht praegustes arhiivides;
- 2) ühiku asukoht tulemekataloogis;
- 3) tulemekataloogist võetud sisukirjeldus iga ühiku tasandil;

- 4) täiendkirjed ühiku tasandil;
- 5) füüsilistelt objektidelt võetud täiendkirjed;
- 6) füüsilistelt objektidelt võetud sisukirjed üksikobjekti tasandil;
- 7) täiendkirjed üksikobjekti tasandil (Leimiger 2020a, 54).

Lisaks moodustati eraldi „Isikute tabel“ täiendavate metaandmetega (objekti või ühiku) kogujate kohta ja seati sisse automatiseeritud viitamine põhitabelis, kasutades koguja IDd. Nii oli võimalik koguda infot isikute kohta ilma, et neid andmeid oleks pidanud kordama iga kord, kui sama isik seostati mingi ühikuga.

Et saada rohkem ühtlustatud originaalandmeid, otsustati selle asemel, et tegelda EKLas ja ERAs säilitatavate üksikute säilitusühikutega, töötada ajaloolisest ÕESI käsikirjade tulmekataloogist saadud metaandmetega. Metaandmete võtmisel otse tulmekataloogist olid oma praktilised eelised, kuid sellesse tuleb ka kriitiliselt suhtuda, sest kataloog sisaldab selle kirjutamise aegset spetsiifilisest kontekstist lähtuvat infot.¹⁰ Kõik raamatukoguhoidjad ei töötanud ühtemoodi: iga muutus käsikirjalises tekstis võis muuta ka esitatud andmete struktuuri ja ulatust. Samuti ei tarvitsenud jaotamine ainult eesti ja mitte-eesti materjalideks, nagu ka kronoloogiline sissetulekujärjekord olla kõige mugavam meetod materjalidega töötamiseks. Sellest hoolimata on tulmekataloog mõlema arhiivi materjalide üksteisega seostamisel ühiseks nimetajaks, millest sai andmebaasi loomiseks kõige loogilisem ja praktilisem alguspunkt (Leiminger 2020a, 23).

Peamine probleem KIVIKese ja teiste samalaadsete andmebaaside juures on see, et õigete otsingusõnade leidmiseks ja nendega seotud andmete kättesaamiseks tuleb täpselt teada, mida otsida. Juhul, kui pealkiri või autor on teada, on ka otsing üsna lihtne. Kuid juhul, kui materjalide seas on midagi, mille täpset pealkirja või nime teavad ainult vähesed, on asi väga keeruline. Seetõttu oli tähtis, et loodav otsinguvahend poleks mõeldud ainult täpseks otsinguks, vaid võimaldaks ka vaba avastamisrõõmu.

Tulemused

Praegu sisaldab veebilehekülj „Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ („Õpetatud Eesti Seltsi kogud“; Leiminger 2020b) 931 objekti (717 käsikirjaühikut ja 214 isikut), mida on võimalik uurida kahe kohandatava otsinguakna kaudu. Loomulikult on vajalik, et elemente saaks vahetult otsida, kuid tähtis on ka selline otsingute kuvamise süsteem, mis võimaldab vaadelda andmeid eri aspektidest. Seda

10 Selle hulgas võivad olla formaadi või lehekülgede kirjeldamise vananenud tavad. Kuid seda võib ka märgata eksitavates ühikute pealkirjades või kui näiteks on antud ainult autori perekonnanimi, mida tänapäeval pole enam võimalik seostada üheainsa konkreetse isikuga.

oli võimalik teha AvantSearch'i lisandprogrammiga (Soules, dat.ta). Selle täiendusega loodi kaks kohandatud tabelit, millest üks pakkus paremat arusaamist tulmekatalogis leiduvate materjalide struktuurist ja teine keskendus rohkem materjalide praegustele asupaikadele. Kui keegi tunneb huvi materjalide vastu, mida ÕES hankis oma varasematel tegevusaastatel, saab ta varem hangitud materjale otsides valida tulmekataloogi otsinguakna („Acquisition-Catalogue“) ja sorteerida tulemusi allika („Quelle“) järgi. Kui aga tunda huvi arhiivides tõenäoliselt juba digiteeritud materjalide vastu, võib valida „praeguse asukoha“ („Aktueller Standort“) ja näha, millised ühikud on KIVIKesse lingitud.

931 items found Modify Search

Q No search filters

Acquisitions-Catalog Layout Sorted by Source 1 von 19 >

QUELLE	TITEL	URHEBER	FORMAT	THEMA
1.AC.R.	Über die estnischen Aufsätze im Lindforschen Kalender. Reval 1838.	Knüpfer, Georg Magnus	handschr. Orig. 2 1/2 B.	Literatur Sprache, Estnisch Literatur, Kalender
2.AC.R.	Nachrichten die ehemalige Universitäten in Livland, namentlich Dorpat u. in Pernau. Nach einer Handschrift dorptschen Bürgermeisters Klein 1822. Fernien 1858.	Fernien, C.	120 S. 4'.	Geschichte Geschichte, Schulwesen
3.AC.R.	Chronologische Tabellen zur livländischen Geschichte. Heft c. d. e. f. g. h. j. k. von Körber, Eduard Philipp 1568 bis 1758.	Körber, Eduard Philipp	Fol.	Geschichte
4.AC.R.	Sammlung der Gesetze. P. II. S. 1237. Chronologisch geordnete Aufzählung der bisher stattgehabten hochobrigkeitlichen Anordnungen betreffend die Taxation der Bauerländereien in Livland.	Buddenbrock, Gustav Johann von	Cop. 4S. Fol.	Geschichte Geschichte, Recht Organisatorisches, Kataloge
5.AC.R.	Analyse einer im Jämmschen Kirschtseel gefundenen Kette. Art. N° 452. Aus. Von Messing [?] 153.	Schmidt, Carl Ernst Heinrich	1S. 8'.	Landeskunde Landeskunde, Altertümer
6.AC.R.	Mein Streit mit Noldken und Liebart. (1845?)	Fahlmann, Friedrich Robert	16S. 4'. Orig.	Organisatorisches
7.AC.B	Supplemente zur Prediger-Matrikula Series der Prediger an der Jacobi Kirche zu Pia auf Oesel. B. Verzeichnis der Prediger, die in der Fellinschen Landgerichts[rosien] vorkommen. C. Verzeichnis der Probste in Livland. D. Prediger an der Jacobi Kirche in Riga. C. Abget[rschets] Verzeichnis der [Cressgide].	Körber, Eduard Philipp	4S. 4'. 4S. Fol. 8S. fol. 6S. Fol. 10S. Fol.	Geschichte Geschichte, Religion Geschichte, Chroniken

Joonis 2.
Otsinguaken
„Tulmekataloog“, sorteeritud „Allika“ järgi.

931 items found Modify Search

Q No search filters

Aktueller Standort Layout Sorted by Source 1 von 19 >

QUELLE	TITEL	BEZIEHUNG	VERLEGER	THEMA	URL
1.AC.R.	Über die estnischen Aufsätze im Lindforschen Kalender. Reval 1838.	M.A 171.26	EKLA Fond 192	Literatur Sprache, Estnisch Literatur, Kalender	https://kivike.kirmus.ee/EKLA-18233-50388-32181
2.AC.R.	Nachrichten die ehemalige Universitäten in Livland, namentlich Dorpat u. in Pernau. Nach einer Handschrift dorptschen Bürgermeisters Klein 1822. Fernien 1858.	MB 6.2	EKLA Fond 192	Geschichte Geschichte, Schulwesen	
3.AC.R.	Chronologische Tabellen zur livländischen Geschichte. Heft c. d. e. f. g. h. j. k. von 1568 bis 1758.	MB 1.14	EKLA Fond 192	Geschichte	https://kivike.kirmus.ee/EKLA-12075-52103-61378
4.AC.R.	Sammlung der Gesetze. P. II. S. 1237. Chronologisch geordnete Aufzählung der bisher stattgehabten hochobrigkeitlichen Anordnungen betreffend die Taxation der Bauerländereien in Livland.	MB 6.12	EKLA Fond 192	Geschichte Geschichte, Recht Organisatorisches, Kataloge	
5.AC.R.	Analyse einer im Jämmschen Kirschtseel gefundenen Kette. Art. N° 452. Aus. Von Messing [?] 153.	M.A 172.39	EKLA Fond 192	Landeskunde Landeskunde, Altertümer	https://kivike.kirmus.ee/EKLA-18238-52753-79736
6.AC.R.	Mein Streit mit Noldken und Liebart. (1845?)	M.A 170.13	EKLA Fond 192	Organisatorisches	https://kivike.kirmus.ee/EKLA-18218-47257-23012
7.AC.B	Supplemente zur Prediger-Matrikula Series der Prediger an der Jacobi Kirche zu Pia auf Oesel. B. Verzeichnis der Prediger, die in der Fellinschen Landgerichts[rosien] vorkommen. C. Verzeichnis der Probste in Livland. D. Prediger an der Jacobi Kirche in Riga. C. Abget[rschets] Verzeichnis der [Cressgide].	MB 1.18	EKLA Fond 192	Geschichte Geschichte, Religion Geschichte, Chroniken	

Joonis 3.
Otsinguaken
„Praegune asukoht“, sorteeritud „Allika“ järgi.

Märksõnasüsteem (sks k *Schlagwörter-System*; ingl k *tag word system*) lisati andmebaasi täiendava uurimisvõimalusena. Selle eeskujuks on kontrollitud sõnastike, tesauruste ja teiste märksõnaliste klassifitseerimissüsteemide kasutamine raamatukogudes ja arhiivides (vt Hooland ja Verborgh 2014, Ryan ja Mac Cárthaigh 2018, Shiri 2015). Käesolevas projektis oli aga võimalik neid ideid uurida ainult kitsas ulatuses. Moodustati väike kontrollitud sõnastik, mis põhines ÕESI alguses põhikirjas mainitud uurimishuvidel ja sisaldas kategooriaid nagu *ajalugu*, *Volkskunde* (rahvaluule), *keel*, *kirjandus* ja *Landeskunde* (piirkondlikud uuringud), samuti organisatsioonilisi aspekte.¹¹

Märksõnastamise ajal määrati iga ühik oma kategooriasse, et nad oleksid leitavad ka üldise huvi korral selle kategooria vastu. Lisaks loodi veel alamkategooriad, mis põhinesid rohkem kui kolmes ühikus ilmnunud ühistel teemadel. Kahjuks polnud alati ainult pealkirja järgi selge, milline kategooria oleks kõige sobivam. Märksõnasüsteemi tuleb seetõttu vaadelda kui prototüüpi, mis näitab, kuidas saab kasutada kirjeldatava materjaliga otseselt seotud kategooriate süsteemi ja mida oleks kindlasti võimalik ka laiendada lisades sellele teistelt erialadelt pärit uurijate kogemusi.

Nende ühikute masinloetavuse parandamisel oleks abiks, kui märksõnad võetaks juba olemasolevatest kontrollitud sõnastikest või märksõnastikest. Sellise märksõnasüsteemi ja erisuguste kuvamisvõimalustega saab kasutaja järele proovida mitmeid mooduseid ÕESI käsikirjade uurimiseks. Ükskõik, kas kasutaja on huvitatud ainult sõnaraamatutest või isikutest ja sellest, mida nad on loonud, võimaldab see projekt kasutajatel kohandada otsinguid oma vajadustele kõige sobivamaks.

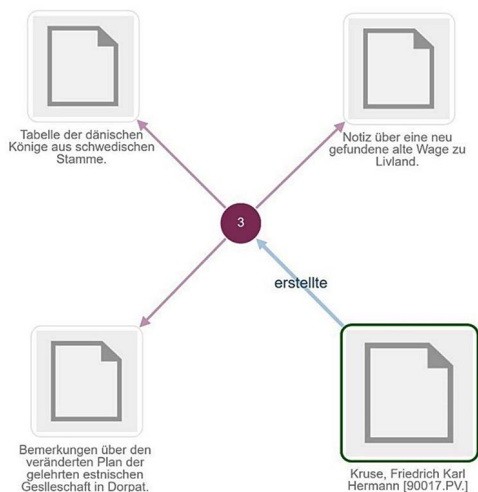
Need 717 käsikirjalist ühikut on täielikult lingitud, läbi metaandmete elementide „looja“ (sks k *Urheber*; ingl k *creator*) ja „panustaja“ (sks k *Mitarbeiter*; ingl k *contributor*), 214 isikuga „isikute registris“ (sks k *Personenverzeichnis*; ingl k *Persons Register*). Viimane täiendav kogu annab infot isiku seostest ÕESiga, samuti ka täiendavat bibliograafilist infot linkide kaudu välistele biograafilistele allikatele, nagu „Baltisches Biographisches Lexikon Digital“ (BBLD) või „Gemeinsame Normdatei der Deutschen Nationalen Bibliothek“ (GND). Lingid nendele teatmeteostele annavad näiteks Wikipedia kasutamise asemel eelise, pakkudes Uniform Resource Identifier’eid (URI) kindlate isikute ühtseks ja üldiseks identifitseerimiseks. See parandab ka metaandmete masinloetavust.

11 Inglis- ja saksakeelse tabeli nende kategooriatega võib leida Larissa Leimingeri magistritöö lisast 6 (vt Leiminger 2020a, 49).

Titel	Kruse, Friedrich Karl Hermann
Quelle	90017.PV
Mitglied der GEG	Ja
Mitglied seit	1838
Position innerhalb der GEG	Stifter, Ehrenmitglied
Berufsbeschreibung	Professor in Leipzig.
Verweis	https://hbld.de/0000000108639472

Joonis 4. Näide isiku metaandmetest OMEKAs.

Säilitusühikute ja isikute ühendamiseks kaaluti kasutada lisandprogrammi „ühikute seosed“ (ingl k *Item Relations*), kuid selle konfigureerimine siinse projekti tarbeks oleks võtnud liiga palju aega ja kasutajakuva poleks olnud ideaalne. Lisandprogramm „AvantRelations“ (Soules, dat.-ta) aga seab automaatselt sisse täieliku suhte mingi ühiku metaandmete elemendi ja teise ühiku „Pealkirja“ (sks k *Titel*, ingl k *Title*) elemendi vahel, kui neil on täpselt sama sisu (Leiminger 2020a, 65). See lisandprogramm näitab ka täpseid ja keerulisemaid suhteid, mida võiks olla huvitav uurida, kui rohkem ÕESI kogusid lisataks andmebaasi. Nende suhete kuva (joonis 5) oleks eri materjalihulkade ja nendevaheliste suhete puhul veegi muljetavaldavam.

Joonis 5. Isiku ja ühiku suhte näidise kuva.

Kuigi kõik need võimalused loodi sooviga saada kasutajasõbralik ja kergesti ligipääsetav andmebaas, on siin veel mõned tehnilised probleemid, mida ei saanud lahendada nende piiratud ressursidega, mida võimaldas magistritöö. Sellest hoolimata pakub andmebaas täiendava kihi saksa keelset infot lisaks sellele, mida pakuvad Eesti arhiivid. Andmebaas sisaldab ka metaandmeid, mis pole praegu KIVIKese kaudu kättesaadavad, ja annab võimaluse läheneda nendele metaandmetele uue nurga alt. Andmebaasi ülesehitus loodi samuti, arvestades võimalust seda tulevikus laiendada. Sellisena suudab andmebaas säilitada ja ühendada ÕESI materjale nii Eesti Kirjandusmuuseumis kui ka teistes Eesti mäluasutustes.

Õpetatud Eesti Seltsi materjalide uurimise edasiseks hõlbustamiseks pakub veebilehekülg lisaks otsingurežiimidele ka ÕESI, tema kogude ja teisese kirjanduse lühikest ajalugu lehekülgedel „Selts“ („Die Gesellschaft“) ja „Kogud“ („Die Sammlun-

gen“). Järgimaks läbipaistvuse põhimõtet ja peegeldamaks uurimusse kaasatud arhiivitöö meetodeid, pakutakse leheküljel „Das Projekt“ infot ka selle projekti ulatuse, kavatsuste ja puudujääkide kohta. Lehekülg „F&A“ selgitab mõningaid veebilehekülje funktsioone ja pakub üksikasju sellest, kuidas arhiivimaterjale saab kätte digitaalselt või ka isiklikult kohale tulles. See osa lisati kavatsusega vähendada (välismaiste) uurijate kõhklusid, kes ei tunne Eesti arhiivikasutamise kombeid. Lehekülg „Meeskond“ („Team“) tutvustab projektiga tegelenud inimesi, nende rolli ja hariduslikku tausta, samuti ka projektis osalevate asutuste kontaktandmeid.

Lõppsõna

ÕESI käsikirjade kogu on jaotatud kahe Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivi vahel, kus kasutatakse erisuguseid arhiivitöö meetodeid ja viitesüsteeme, mistõttu on kogu kasutajatele üsna raskesti juurdepääsetav. Enne projekti „Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ – mugava kasutajaliidesega andmebaasi – oli see kogu praktiliselt kättesaamatu. Põhjuseks oli asjaolu, et Eesti Kirjandusmuuseumi infosüsteem KIVIKE ja koduleht kirmus.ee on valdavalt eesti keeles. Seetõttu oli ka ÕESI käsikirjade saksakeelne osa uurijate jaoks peaaegu peidus.

Uus relatsioonandmebaas loodi kahe arhiivi vahel jagunenud saksakeelsete käsikirjade kogu kättesaadavuse parandamiseks. Ühtlasi pakub andmebaas ka täiendavat infot kogude konteksti ja nende moodustamisega seotud isikute kohta. ÕESI kui ebaühtlase ajaloolise kogu jaoks loodud andmebaasi puhul oli äärmiselt tähtis, et see ei võimaldaks pelgalt otsida, vaid ka avastada, sest pole tõenäoline, et uurijad teaksid enne arhiiviga tegelema hakkamist selles leiduvate materjalide täpseid pealkirju, autoreid või väljaandmisaegu.

Uue inforessursina võiks see veebileht ja andmebaas ärgitada ja võimaldada uusi uurimisküsimusi, näiteks ÕESI materjalide sisu kohta, mida on nüüd võimalik palju paremini analüüsida, sest materjalid on nähtavaks muudetud. Seltsi tavade, kavatsuste ja ajaloo uurimine võib pakkuda arusaama sellest, kuidas tollased arusaamad ja toimimisviisid mõjutasid seltsi produtseeritud materjale, kuidas seltsi liikmed omavahel suhtlesid ja kuidas see mõjutas nende ühise identiteedi tajumist ja säilimist. Neid seltsisiseseid tegevusi võib võrrelda ka väliste faktoritega. Näiteks, kuidas ÕESis toimunud muutused on seotud Eesti teiste teaduslike seltsidega ja üldisemalt ka Euroopa teiste saksakeelsete aladega. ÕESI baltisaksa ja eesti päritolu liikmete omavahelisi pingeid, koostööd ja läbirääkimisi võib võrrelda ja vastandada samade nähtustega teistel elualadel ajal, mil Eesti elanikkonnas toimusid suured sotsiaalsed ja poliitilised muutused. Sel kombel võivad ÕESI kogud ja nende uurimine anda oma panuse Eesti ajaloo klassikaliste narratiivsete šabloonide täpsemale mõistmisele.

Projekti „Sammlungen der Gelehrten Estnische Gesellschaft“ võib vaadelda kui näidet, kuidas füüsilisi ja rahalisi raskusi on võimalik ületada, toetades väljastpoolt mäluasutust tuleva noore uurija algatust. Eesti arhiivide püüdes parandada digitaalselt ja füüsilist juurdepääsu oma võõrkeelsetele kogudele on võtmelemendiks kommunikatsioon. See algab teadaandmisest, millised materjalid on olemas, kus need asuvad ja ideaalis, kuidas need on omavahel seotud; ning jätkub arhiivide ees seisvate ülesannete ja väljakutsete avalikustamise ja protsesside nähtavale toomisega.

Tõlkinud Marika Liivamägi

Lisa

DCMI (Extended)	Element (German)	Description	
Title	Titel	Title taken from the Acquisition-Catalogue (AC).	Data taken from the Acquisition-Catalogue.
Creator	Urheber	Author/Creator taken from the AC (if known) otherwise „Unbekannt“ (Unknown) is given. If the name given in the AC is identified, the full name is added. Last Name, First Name(s) i.e.: Schultz-Bertram, Georg Julius von (if unclear names are put in []).	
Source	Quelle	The AC-Number (1.AC.R./ 1.AC.E.): R = Rest; E = Estonian. The number needs to be in front so it can be sorted numerical and not alphabetical.	
Date Created	Erstellungsdatum	Date (YYYY-MM-DD) when the document was created (if known). Especially used in the case of letters or reports.	
Date	Datum	Time (YYYY; ca YYYY) when the document has entered the LES (noted in the AC for entries after ca. 1878).	
Contributor	Mitarbeiter	Persons, who have contributed to the document: translator, created copy, from the bequest of. (Name structure see Creator.)	
Format	Format	Information about format and size taken from the AC.	
Temporal Coverage	Zeitlicher Umfang	Time, which is covered within the content of the document (if known from the title).	
Spatial Coverage	Räumlicher Umfang	Places, which are covered in the content of the document (if known from the title). Written as given in the Title in German.	
Table of Contents	Inhaltsverzeichnis	Piece level descriptions for items from ERA: Piece title (Language Page Numbers). Note: Deutsch, Estnisch --> Parallel text; Deutsch (Estnisch) --> Mostly German with words and phrases in Estonian. This information is put together from the scans provided in Kivike.	Additions by the author.
Description	Beschreibung	Clarification of Contributors roles; Information about relations to other materials; Information about the acquisition; Publications of this material (if noted in AC).	
Subject	Thema	Currently, general topic this material can be associated with taken from a controlled vocabulary of topics related to the statute of the LES. (Simple Vocab Plugin).	
	Schlagwörter	General topic this material can be associated with taken from a controlled vocabulary of topics related to the statute of the LES.	

Publisher	Verleger	In which archive this material is located: EKLA Fond 192 or ERA ÕES.	Data taken from the archives.
Relation	Beziehung	Current reference number from EKLA or ERA i.e. M.A.170.27 or S.K.519.	
Identifier	Identifikator	Identification code (URI) taken from Kivike (if available).	
Alternative Title	Alternativtitel	Title given in Kivike if different from the one in the AC.	
	URL	Link to Kivike (if available) generated through the identification code. (https://kivike.kirmus.ee/PID)	
Has Part	Bestandteile	In case several AC-Numbers are put under one EKLA-Number or one AC-Number is separated into several EKLA-numbers, here the other connected numbers are listed.	Relations to other materials.
Is Part of	Bestandteil von	In the above described cases, the overarching number connecting several materials is mentioned here.	
Has Version	Version	In case of ERA Copies --> Here the reference number of EKLA is given.	
Is Version of	Version von	In case of ERA Copies --> Here the reference number of ERA is given.	

Allikad

Anttonen, Pertti J. 2005. *Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*. Studia Fennica Folkloristica 15. Helsinki: Finnish Literature Society.

Assmann, Aleida. 2011. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. New York: Cambridge University Press.

Bauman, Richard ja Charles L. Briggs. 1990. „Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life.” – *Annual Review of Anthropology* 19 (1): 59–88. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.19.100190.000423>.

Bendix, Regina F. 2015. „Archived and Archival Culture: Ethnographic Reflections on Archival Habits.” – *Storia della storiografia: rivista internazionale* 68 (2): 143–64.

Carter, Rodney G. S. 2006. „Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence.” – *Archivaria*, nr 61. *Special Section on Archives, Space and Power*, 215–33.

DCMI. dat-ta. „About DCMI.” – *The Dublin Core™ Metadata Initiative* (veebileht). Vaadatud: 15. juuli 2020. <http://dublincore.org/about/>.

Hackmann, Jörg. 2005. „Von Der ‘Gelehrten Estnischen Gesellschaft’ Zu ‘Õpetatud Eesti Selts’: Verein Und Nation in Estland.” – *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten Und Das Nationale: Festschrift Für Gehrt von Pistohlkors Zum 70. Geburtstag*. Schriften Der Baltischen Historischen Kommission 14, 185–212. Münster: LIT.

Hamilton, Carolyn, Verne Harris ja Graeme Reid. 2002. „Introduction.” – *Refiguring the Archive*, toimetanud Carolyn Hamilton, Verne Harris, Michèle Pickover, Graeme Reid, Razia Saleh ja Jane Taylor, 7–18. Dordrecht; Boston: Springer Netherlands.

Harvilahti, Lauri, Audun Kjus, Clíona O'Carrol, Marleen Metslaid, Liina Saarlo ja Ave Goršič, toim. 2018. *Visions and Traditions: Knowledge Production and Tradition Archives*. FF Communications 315. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Hedstrom, Margaret. 2002. „Archives, Memory, and Interfaces with the Past.“ – *Archival Science* 2 (1–2): 21–43. <https://doi.org/10.1007/BF02435629>.

Hinrikus, Rutt. 2004. „Kogumistöö vaateveerult ehk meelisklusi registriraamatut lehitsedes.“ – *Mnemosyne Teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. aastapäevaks*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 2, toimetanud Piret Noorhani ja Tiina Saluvere, 39–62. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Hollo, Maarja. 2016. *Romantiline subjekt, mälu ja trauma Bernard Kangro sõjajärgses loomingus*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hooland, Seth van ja Ruben Verborgh. 2014. *Linked Data for Libraries, Archives and Museums: How to Clean, Link and Publish Your Metadata*. London: Facet Publishing.

Kiudsoo, Mauri. 2006. „The Formation of the Numismatic Collection of the Institute of History.“ – *Archaeological Research in Estonia, 1865–2005*. Estonian Archaeology 1, 239–45. Tartu: Tartu University Press.

KIVIKE (veebileht). Eesti Kirjandusmuuseum. Vaadatud: 10. detsember 2020. https://kivike.kirmus.ee/index.php?xid=+&dok_id=27&module=233&op=.

Klöker, Martin. 2015. „Die Arbeiten der Nationalen Retrospektiven Bibliografien in Estland und Lettland: Einige Anmerkungen aus Anlass des Erscheinens des „Gesamtkatalogs der Fremdsprachigen Altdrucke Lettlands 1588–1830.“.“ – *Forschungen Zur Baltischen Geschichte*, nr 10, 278–295.

Kulasalu, Kaisa. 2015. „Estonian Folklore, Cultural History and Literature in a Digital Form: The File Repository and Archival Information System Kivike.“ – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 60, 141. <https://www.folklore.ee/folklore/vol60/n04.pdf>.

Kultuuripärandi digiteerimine 2018–2023. Tegevuskava. 2018. Kultuuriministeerium. https://www.kul.ee/sites/kulminn/files/kultuuriparandi_digiteerimine_2018-2023_tegevuskava_1.pdf.

Laak, Marin. 2014. „Kultuuripärand ja digipööre. Kasutaja vaatepunkt.“ – *Kirjanduspärand kultuuriloos. Artikleid ja uurimusi 2008–2014 Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 85. aastapäevaks*. EKLA Töid kirjandusest ja kultuuriloost 7, 269–295. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Laak, Marin, Pille Pruilmann-Vengerfeldt, Pille Runnel ja Piret Viires, toim. 2013. *The Digital Turn. User's Practices and Cultural Transformations*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Laanes, Eneken. 2009. *Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Lane, Victoria ja Jennie Hill. 2010. „Where Do We Come from? What Are We? Where Are We Going? Situating the Archive and Archivists.“ – *The Future of Archives and Recordkeeping*, toimetanud Jennie Hill, 7–26. Facet. <https://doi.org/10.29085/9781856048675.002>.

Leiminger, Larissa. 2020a. „Issues of Access and Context of Archival Folklore Materials: Presenting the Manuscript Collection of the Learned Estonian Society in an Explorative Database.“ Magistritöö. Juhendanud Aija Sakova ja Ergo-Hart Västriik. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/69928>.

———. 2020b. *Sammlungen Der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* (veebileht). <https://galerii.kirmus.ee/GEG/>.

LARISSA LEIMINGER, AIJA SAKOVA

Liibek, Tõnis. 2010. „Tartu fotograafid ja Õpetatud Eesti Seltsi muuseumi fotokogu 19. sajandil.“ – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat = The Yearbook of Learned Estonian Society*, 222–241. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.

Loorits, Oskar. 1930. „Die Bisherigen Errungenschaften Der Estnischen Sprachwissenschaft Und Volkskunde.“ – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat = Sitzungsberichte Der Gelehrten Estnischen Gesellschaft Zu Dorpat 1928*, 45–66. Tartu: K. Mattiesen.

Moss, Michael. 2018. „Memory Institutions, The Archive and Digital Disruption?“ – *Digital Memory Studies: Media Past in Transition*, toimetanud Andrew Hoskins, 253–279. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Noorhani, Piret ja Tiina Saluvere, toim. 2004. *Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. aastapäevaks*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

O'Carrol, Clóna. 2018. „Tradition Archives as Memory Institutions in the Past and in the Future: Foreword.“ – *Visions and Traditions: Knowledge Production and Tradition Archives*. FF Communications, toimetanud Lauri Harvilahti, 12–23. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Omeka. dat-ta. „Project.“ – *Omeka* (veebileht). Roy Rosenzweig Center for History and New Media. Vaadatud: 10. detsember 2020. <https://omeka.org/about/project/>.

Pruulmann-Vengerfeldt, Pille ja Agnes Aljas. 2011. „Digital Cultural Heritage – Challenging Museums, Archives and Users.“ – *Jornal of Ethnology and Folkloristics* 3 (1): 109–127.

Ruthven, Ian ja Gobinda G. Chowdhury, toim. 2015. *Cultural Heritage Information: Access and Management*. IResearch Series. London: Facet Publishing.

Ryan, Catherine ja Críostóir Mac Cárthaigh. 2018. „Legacy Folklore Collections and the Use of Thesauri.“ – *Visions and Traditions: Knowledge Production and Tradition Archives*. FF Communications 315, toimetanud Lauri Harvilahti. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica.

Sakova-Merivee, Aija. 2014. „Eesti Retrospektiivne Rahvusbibliograafia – kellele ja miks?“ – *Keel ja Kirjandus* 57 (11): 862–866.

Sakova, Aija ja Maarja Kaaristo. 2020. „Mõttestades minevikku, mäletamist ja mälu. Järelsõna.“ – Aleida Assmann, *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloolispoliitika*, tõlkinud Mari Tarvas. Tallinna Ülikooli Kirjastus [ilmumas].

Shiri, Ali. 2015. „Semantic Access and Exploration in Cultural Heritage Libraries.“ – *Cultural Heritage Information: Access and Management*, toimetanud Ian Ruthven ja Gobinda G. Chowdhury, 177–196. IResearch Series. London: Facet Publishing.

SIEF Working Group on Archives. n.d. „About Us.“ – *Tradition Archives* (veebileht). SIEF Working Group on Archives. Vaadatud: 10. detsember 2020. <http://www.traditionarchives.org/about-us/>.

Soules, George. dat-ta. „Omeka Classic – AvantRelationships.“ – *Omeka* (veebileht). Roy Rosenzweig Center for History and New Media. Vaadatud: 10. detsember 2020. <https://omeka.org/classic/plugins/AvantRelationships/>.

Stainforth, Elizabeth. 2016. „From Museum to Memory Institution: the Politics of European Culture Online.“ – *Museum and Society* 14 (2): 323–337. <https://doi.org/10.29311/mas.v14i2.646>.

Sugimoto, Shigeo, Mitsuharu Nagamori, Tetsuya Mihara ja Tsunagu Honma. 2015. „Metadata in Cultural Contexts – from Manga to Digital Archive in a Linked Open Data Environment.“ – *Cultural Heritage Information: Access and Management*. IResearch Series, toimetanud Ian Ruthven ja Gobinda G. Chowdhury, 89–112. London: Facet Publishing.

Taal, Kersti. 2006. „Õpetatud Eesti Selts: rahvaalgustuslikust seltsist teadusseltsiks kujunemine.” Magistritöö. Juhendanud Tiit Rosenberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo osakond. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/798>.

———. 2013. „Õpetatud Eesti Seltsi Muuseumi Asutamisest.” – *Eestimaa Provintsiiaalmuseum ja muuseumitraditsiooni algus Eestis*. *Varia historica* 7, 10–25. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.

———. 2018. *Õpetatud Eesti Seltsi Ajalugu*. Tõlkinud Olaf Mertelsmann. Tallinn: Argo.

Tamm, Marek. 2008. „History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation.” – *Journal of Baltic Studies* 39 (4): 499–516. <https://doi.org/10.1080/01629770802468865>.

———. 2013. „Ajalugu, mälu ja mäluajalugu: uutest suundadest kollektiivse mälu uuringutes.” – *Ajalooline Ajakiri* 1 (143): 111–134.

———. 2019. „Introduction: Juri Lotman’s Semiotic Theory of History and Cultural Memory.” – Juri Lotman. *Culture, memory and history. Essays in cultural semiotics*, toimetanud Marek Tamm, tõlkinud Brian James Baer, 1–26. Palgrave Macmillan.

Larissa Leiminger – (MA) on õppinud Augsburgi ülikoolis Euroopa kultuurilugu ja Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudis folkloristikat ja pärandirakendusi. Tema magistritöö koosnes teoreetilisest osast „Folkloorse arhiiviainese juurdepääsu ja konteksti küsimused: Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogu esitamine avastusliku andmebaasina” (<http://hdl.handle.net/10062/69928>) ja avastusliku andmebaasi „Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft” loomisest (<https://galerii.kirmus.ee/GEG/>).

E-post: [larissa.leiminger\[at\]gmail.com](mailto:larissa.leiminger[at]gmail.com)

Aija Sakova – (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Tema peamised uurimisvaldkonnad on mälu-uuringud, mäletamise poeetika, multikultuursus, kultuuriülekanne ja kultuuripärand. Ta on avaldanud viis raamatut, 2020. aastal ilmus „Mäletamise poeetika. Ene Mihkelsoni ja Christa Wolfi romaanid lähivaates” (Tartu Ülikooli Kirjastus).

E-post: [aija.sakova\[at\]kirmus.ee](mailto:aija.sakova[at]kirmus.ee)

S U M M A R Y

Issues of Access and Context of Archival Materials: Explorative Database of the Manuscript Collection of the Learned Estonian Society

Larissa Leiminger, Aija Sakova

Keywords: historic collection, cultural heritage, German-language manuscripts, memory institution, tradition archive, metadata, explorative database, user-experience

Access to archival sources is often determined by the cultural-historical context of the archive where it is preserved. The Estonian state funded archives' provenance is largely shaped by the Estonian Baltic-German colonial history, the earlier belonging of the Estonian territory to the Swedish Empire (1583–1721) and its later incorporation into the Russian Empire (1721–1917); as a result, archives contain very multi-layered and multi-language archival materials. This article is dedicated to the issues of access and context of German archival materials from the nineteenth century and the first half of the twentieth century in Estonian archives. It is based on the manuscript collection of the Learned Estonian Society (LES), located at two different archives of the Estonian Literary Museum: The Estonian Folklore Archives and the Estonian Cultural History Archives. The access to this collection is obstructed for non-Estonian speakers by a complex Estonian archival system.

However, without the public being able to interact with materials and re-evaluate and re-figure their contents (Hamilton, Harris, and Reid 2002, 7), the relevance of materials to be preserved in an archive diminishes. The questions of what, how, and when materials can be made accessible, especially through digitisation processes, are convoluted and carry a lot of weight. Every decision made in this regard by the custodians can reflect and perpetuate power dynamics in archives, favouring certain groups of materials and dismissing others. The article discusses how an archive's special role as a memory institution should influence these decisions about accessibility. Therefore, the relations between memory, history and institutions are reflected in the light of Aleida Assmann's and Juri Lotman's theories of memory.

The article also proposes the building of a new explorative database as one possible solution helping to overcome some of these issues connected to access and context. It thus presents the Master's Project by Larissa Leiminger (2020a) and the resulting website "Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft" (accessible via <https://galerii.kirmus.ee/GEG/>) (2020b), which explored and implemented this solution. The database is constructed on the basis of the Omeka Classic software and displays metadata according to the Dublin Core Metadata Initiative (DCMI). It currently contains 931 objects, (717 manuscript items and 214 individuals), which can be explored via two different search options as well as by a tag word system and the implicit relations between items and creators. At the same time, it provides some additional information on the context of the collections and the persons connected with the shaping of these collections. A short history of the LES, its collections and secondary literature can be found on the pages "Die Gesellschaft" and "Die Sammlungen". To follow the principles of transparency and to reflect the archival practices involved, the website also holds information about the scope, intention, and shortcomings of this Project on the "Das Projekt" page. The "F&A" page further clarifies some of the website's functions and provides some details on how the archival materials can be accessed either digitally or in

person. As a newly established resource, the website and the incorporated database could pave the way to a multitude of different research questions.

Larissa Leiminger – (MA) has studied European Cultural History at the University of Augsburg and Folkloristics and Applied Heritage Studies at the University of Tartu, Institute of Cultural Research. Her Master's Project consisted of writing the theoretical part "Issues of Access and Context of Archival Folklore Materials: Presenting the Manuscript Collection of the Learned Estonian Society in an Explorative Database" (<http://hdl.handle.net/10062/69928>) and building the explorative database "Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft" (<https://galerii.kirmus.ee/GEG/>).

E-mail: [larissa.leiminger\[at\]gmail.com](mailto:larissa.leiminger[at]gmail.com)

Aija Sakova – (PhD) is Senior Research Fellow at the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. Her main research areas are memory studies, poetics of remembrance, multiculturalism, cultural transfer and cultural heritage. She has published five books, in 2020 her book "The Poetic of Remembrance. Ene Mihkelson's and Christa Wolf's novels in close perspective" (Tartu University Press)

E-mail: [aija.sakova\[at\]kirmus.ee](mailto:aija.sakova[at]kirmus.ee)

Eluraamatute arvutianalüüs – prooviuurimus

Theo Meder

Teesid: Niipea, kui andmed muutuvad suurandmeteks, võib muutuda probleemiks lähilugemise abil tehtav analüüs: sellest võib saada lõputu protsess, mida uurija aju ei suuda enam hoomata. Osaliselt võib probleemi lahendada digihumanitaaria meetoditega: suurte, näiteks etnoloogia-alaste tekstihulkade kvantitatiivseks analüüsiks on võimalik kasutada mitmesuguseid töövahendeid. Näiteks programmi AntConc abil saab uurida nii sõnade sagedust kui jaotust tekstis. LIWC2015 abi on võimalik kasutada elulugude sentimendianalüüsis, programmi Stylo tekstide stilomeetrilises analüüsis. Selliste programmide kasulikkust katsetatakse siin suhteliselt väikese nn eluraamatute korpusel juures, et selgitada välja, kui väärtuslik võiks see tööriist olla peagi korpusesse lisanduva palju suurema tekstihulga puhul.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16912

Võtmesõnad: stilomeetria, sentimendianalüüs, konkordants, sagedus, digihumanitaaria

Arvutuslik pilootprojekt

2013. aastal alustas fondi Humanitas Almere osakond uut projekti nimega „Levensboek“ („Eluraamat“). Humanitase fondi vabatahtlikud küsitlesid vanemaid inimesi, et jäädvustada nende elulugu. Paljudel juhtudel salvestati nende lood mp3-formaadis, vabatahtlikud transkribeerisid need hiljem ja toimetasid saadud tekstid. Lõpptulemus, mida täiendasid jutustajate kogudest pärit fotod või internetist leitud ajaloolised illustratsioonid, trükiti ja avaldati väikesetiraažilise raamatukesena, nn eluraamatuna. Nagu varasematel hooldekodudes läbiviidud mälestustekogumise projektidel, oli ka seekord üheks eesmärgiks vanainimeste vaimu ärksana hoidmine ja nende hallidele ajurakkudele tegevuse pakkumine. Teiseks eesmärgiks oli aga elulugude kui möödunud aegade tunnistajate raamatu kujul levitamine neist huvitatud laste, lastelaste, perekondade ja sõprades seas.

Üks Almere Humanitase fondi algatajatest pöördus Theo Mederi poole küsimusega, kas need raamatukesed ei pakuks huvi Meertensi Instituudi arhiivile või uurijatele. Kuningliku Hollandi Kunstide ja Teaduste Akadeemia (KNAW) osaks olev Meertensi Instituut Amsterdams on Hollandi igapäevaelu kultuuri ja keele uurimise instituut. Meertensi arhiiv sisaldab palju igapäevaelu kultuuriga seotud materjale ja näiteks päevikuid on kogutud juba palju aastaid. Eluraamatud oleksid sellele tere tulnud täienduseks. Koostati lepingu tekst, kus jutustajad väljendavad nõusolekut oma lugude arhiveerimiseks ja täpsustavad, kui paljude aastate möödudes tohib raamatut uurimistöös kasutama hakata. Osa jutustajaid ei lubanud üldse oma elu-

raamatut kasutada, teistel polnud selle vastu midagi ja paljudel juhtudel lubasid nad oma eluraamatuid otsekohe uurimistöös kasutama hakata. Meertensi Instituut küsib alati ka eluraamatu digitaalset versiooni arvutuslikeks uuringuteks, kuid alati seda kaasa ei anta.

Arvutuslikes uuringutes saab rakendada automatiseeritud struktuurianalüüsi, uurida motiive, kasutada stilomeetriat¹ ja sentimendianalüüsi² – uurida võib kõike, alates muistenditest, rahvalauludest ja elulugudest kuni näiteks blogide ja säutsude kogumini. Võib teha ka soopõhiseid uuringuid: kas naised räägivad teistsugustest asjadest kui mehed? Meertensi Instituudis koostati küsimustik etnolooge kõige rohkem huvitavatel teemadel: muistendid, laulud, mängud, pidustused ja tähtpäevade tähistamised, rituaalid ja meedia kasutamine. Milliseid lugusid jutustati ja milliseid laule lauldi lastele? Mida söödi hommikul, lõuna ajal ja õhtul? Kuidas tähistati kuninganna päeva, lihavõtteid, Sinterklaasi päeva (nigulapäeva), jõule ja vanaaastaõhtut/aastavahetust? Kuidas korraldati eri aegadel pulmi ja matuseid? Milliseid mängu mängiti, milliseid spordialasid harrastati ja kuidas veedeti puhkust? Millised raadio- ja teleprogrammid olid lemmikud? Vabatahtlikud küsitlajad järgisid mõnikord seda küsimustikku, kuid praktikas jäi küsimustik siiski tihti kõrvale. See polnud ka koostatud arvutianalüüsi silmas pidades, vaid oli lihtsalt mõeldud küsitlajate abistamiseks intervjuude tegemisel.

Esimest eluraamatut esitleti Meertensi Instituudis pidulikult 2013. aasta mais, tegemist oli pr. Elly Ijsendijki raamatuga „Met Hart en Ziel“ („Südame ja hingega“). 2018. aasta märtsis anti raehärra René Peetersile Almeres üle 50. eluraamat (kasutamiseks ka haridusalases, noorsoo- ja vabatahtlikus töös).³ Meertensi Instituut polnud selleks ajaks veel kõiki 50 eluraamatut kätte saanud.⁴ Pärast nähtavat edu Almeres hakkasid eluraamatuid valmistama ka Humanitase teised, näiteks Apeldoornis ja Zaandamis asuvad osakonnad.

4. juulil 2019 kutsuti mind Humanitase Almere ruumidesse pidama ettekannet eluraamatutega tehtavast uurimistööst. Sel ajal Meertensi Instituut peamiselt alles kogus eluraamatuid oma arhiivi tulevase uurimistöö tarbeks ja tegeles hoopis suu-

1 Stilomeetria (*stylometry*) on digihumanitaariale arendatud tekstianalüüsi meetod, millega saab võrrelda suuri tekstimassiive lingvistilise stiili (sõnakasutuse) alusel.

2 Sentimendianalüüsiga (*sentiment analysis*) leitakse tekstist psüühilistele tundmustele osutavaid indikaatoreid.

3 <http://www.almeredezeweek.nl/nieuws/1453148-wethouder-krijgt-50e-humanitas-levensboek>.

4 2019. aasta septembris anti Meertensi Instituudile üle 25 digitaalset eluraamatut, arhiivis on nüüd 52 paberile trükitud eluraamatut; vt http://www.meertens.knaw.nl/archieven/index.php?action=expand&querystring_b64=aW50b3VkbWxldmVuc2JvZWsmYW1wO3NlYXJjaF9zdWJtaXR0ZWQ9Wm9law==&id=3918.

remate projektidega, uurides tänapäevaseid pidustusi ja rituaale, alternatiivseid raviviise, postkolonialismi ja rahvusvahelistel rahvauskumustel põhinevaid rahvajutte.⁵ Võibolla alustame edaspidi egodokumentide projekti ja haarame sellesse ka päevikud ja eluraamatud. Eluraamatute kogu võib selleks ajaks olla juba mitmesajaköiteliseks kasvanud, nii et saaksime kohe kasutada suurandmeid. Küsimusele, mida me praegu nende eluraamatutega teeme, pean ma kahjuks vastama, et veel mitte midagi, me ainult arhiveerime neid. Sellest hoolimata otsustasin alustada pilootprojekti minu käsutuses oleva 19 digitaalse eluraamatuga, et näha, kas analüütilisi, digitaalseid vahendeid kasutades võiksid nad huvitavaks uurimisobjektiks saada.

Pean rõhutama, et olen humanitaarteadlane ja huvitun digihumanitaariast, kuid nagu paljud teised minuealised kolleegid humanitaarteadustes, ei oska ma ise programmeerida ega algoritme koostada. Olen alati kasutanud juba olemasolevaid, soovitatavalt menüüpõhiseid töövahendeid. Eluraamatuid uurides otsisin struktuure, tundmusi, stiile, teemasid ja motiivide levikut, kasutades selliseid töövahendeid nagu LIWC2015 (Linguistic Inquiry and Word Count 2015), Stylo ja AntConc. Minu tegevus pole standardne etnoloogiline või antropoloogiline uurimistöö, kus kõige olulisem on igapäevase elu kultuuri kvalitatiivne uurimine (näiteks välitöödel inimesi küsitledes ja nende tegevusi vaadeldes). Projekti käigus otsisin kirjalikest tekstidest hulki ja mustreid. Lisaks olid intervjuude läbiviijad ilma etnoloogilise või antropoloogilise kogemuseta vabatahtlikud, kes enamasti jutustajatega lihtsalt juttu ajasid. Minu projekt keskendus edasistele võimalustele suurandmete kvantitatiivses uurimuses kasutamiseks (19 elulugu pole veel suurandmed).

Kõigepealt annan esmast infot eluraamatute ja nende jutustajate kohta, hiljem vaatlen mõnede arvutuslike töövahendite positiivseid ja negatiivseid külgi.

Jutustajad, toimetajad ja andmete puhastamine

Enamik elulugude jutustajaist on sündinud 1920.–1930. aastatel, väga vähesed sündisid pärast II maailmasõda. Lastena kogesid nad kriisiaastaid, enamik neist olid sõja tunnistajateks. On näha, et ilma eranditeta on need aastad jätnud jutustajatesse sügava jälje.

Digitaalsete tekstide arvutianalüüsi juures on alati üheks heidutavaks ülesandeks olnud materjali puhastamine ja arvutikõlbulikuks muutmine. Näiteks programmid Stylo ja AntConc sobivad lihtsa ASCII (või UTF-8) tekstiga töötamiseks.

5 Viimase tegevuse näiteks on „andmetesse kaevumise” projekt ISEBEL (Intelligent Search Engine for Belief Legends): <http://www.isebel.eu/site/>.

Eluraamatud aga alati kirjutatud MS Wordis või Adobe PDF-formaadis, nii et tekstid tuleb kõigepealt konverteerida ja puhastada, näiteks programmiga Sublime Text 3, ja salvestada lihtsasse txt-formaati. Uurijat huvitab ainult elulugu, jutustus ise, seega tuleb eemaldada ka tiitelleht, sissejuhatus ja kirjastaja andmed, aga ka fotod ja asjasse mittepuutuvad lõigud, leheküljenumbriid, kommentaarid ning toimetaja märkused. Lõpuks jääb järele „puhas“ elulugu, kuid seegi on teataval määral suhteline: eluraamatutes pole kunagi audiosalvestuste täiesti töötlemata koopiad, intervjuerijad on neid latusate ja loogiliste lugude saamiseks alati rohkem või vähem toimetanud.

Tahtsin pilootprojektiga teada saada, kui suures ulatuses on võimalik eluraamatuid kasutada strukturaalanalüüsiks, jutustamise stiilis ja teemavalikul sugudevaheliste erinevuste leidmiseks, sentimendianalüüsiks, korduvate teemade ja motiivide leviku ning, mis võibolla kõige tähtsam, temaatiliste lünkade leidmisel: milliseid (tähtsaid) küsimusi jutustajad ei ole puudutanud.

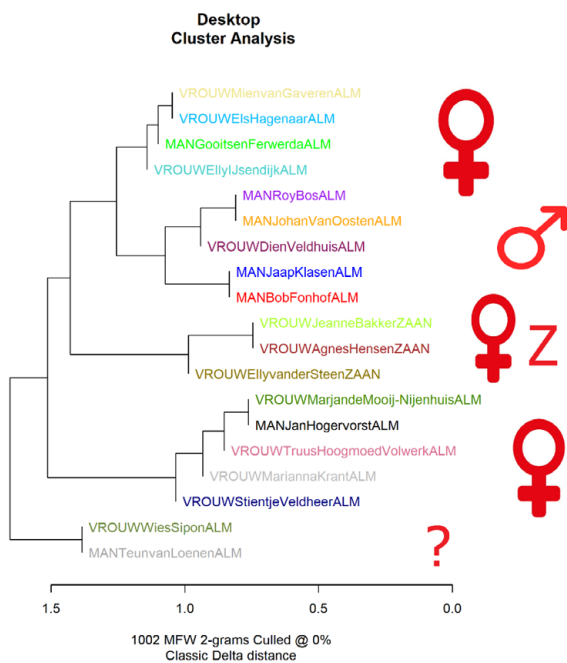
Pealiskaudseks strukturaalanalüüsiks pole arvutuslikke töövahendeid tarvis. Eluraamatute sisukordadest on kohe näha, et kõik lood on äärmiselt kronoloogilised. Sellise range kronologia puhul võib mängus olla ka intervjuerijate ja toimetajate käsi. Lugu algab tavaliselt inimese vanematega, jätkub lapsepõlvega, sõjaaja ja selle järelmõjudega, järgnevad kool, sõbrad, (meestel) sõjaväeteenistus, haridus ja elukutse, abielu, lapsed, kolimised, puhkused, haigused ja armastatud inimeste surmad. Lähilugemine näitab siiski, et hoolimata teatavate teemade rõhutamisest (näiteks võib lapsepõlv olla õnnelik, muretu, seikluslik või täidetud kannatuste ja õnnetustega) pole lood detailide tasemel kunagi sarnased. Iga kord on meie ees ainulaadne inimlik tunnistus elatud elust.

Pilootprojekti jooksul oli minu käsutuses 19 eluraamatut: seitse meesjutustajat elavad (või elasid, mõned neist on praeguseks lahkunud) Almeres. Kaheteistkümnest naisjutustajast üheksa elavad Almeres, kolm Zaandamis. Vanim jutustaja on 1909. aastal sündinud naine, noorim on 1970. aastal sündinud naine. Enamik jutustajaid on siiski sündinud 1920. ja 1930. aastatel. Mõned jutustajad sündisid väikestes linnakestes või külades, nagu Olst, Grootegast ja Scheveningen. Rohkem jutustajaid oli sündinud või vähemalt elanud suurema osa oma elust suurtes linnades: Amsterdamis, Rotterdamis, Haagis, Hilversumis, Enschedes, Nijmegenis ja Zaandamis. Lõpuks olid aga kõik jutustajad asunud elama Almeresse või Zaandami, kus Humanitase vabatahtlikud külastasid neid kodudes, vanadekodudes või hooldekeskustes.

Stilomeetria – jutustajate või intervjuerijate stiil?

Tahtsin statistikatarivaral R⁶ töötava programmi Stylo⁷ abil tekitada mõned eksperimentaalsed klastrid, et vaadata, kas meeste ja naiste lugude vahel on stiililisi erinevusi. Selle eksperimendi puhul tuleb kindlasti rõhutada, et eluraamatute intervjuerijad ja toimetajad (asjaarmastajad vabatahtlikud) võisid vabalt toimida teatava filtrina: nende enda keelekasutus ja isiksused võisid analüüsis teatavat rolli mängida. Teisalt aga võib Stylo abil tehtud keeleliste väljendite analüüs põhineda (ebateadlikul) abisõnade kasutamisel ja vähem sõltuda sisu edasiandvatest (täistähenduslikest) sõnadest. Stylo suudab peamiselt vaadelda hollandi keele sõnade ja sõnaühendite, nagu *de, het, een, op, over, naast, onder* (artiklid; 'peal', 'üle', 'lähedal', 'all') jne kasutamist. Kui jutustajaid tsiteeritakse sõna-sõnalt, ei lähe sellised abisõnad kaotsi. Kuid paljudel juhtudel sõnastatakse intervjueritavate ütlused ümber, neid ei tsiteerita sõna-sõnalt. Vaatlesin oma eksperimendis klastreid, mis põhinesid sõnade bigrammil (sõnapaaridel, kahe sõna kombinatsioonidel) ja tähtede trigrammil (kolme tähe kombinatsioonidel). Klasterite moodustumisel tekkisid alati eraldi meeste ja naiste grupid, (mõnikord ka segagrupid), nii et Zaandamist pärit naiste grupp moodustas omaette klasteri ja kaks jutustajat (Sipon ja Van Loenen) jäid süstemaatiliselt klasterist välja. Allpool on üks klasteri näide:

Joonis 1. 19 eluloo klasteranalüüs sõnapaaride põhjal. Ültalt alla: esiteks valdavalt naistest koosnev grupp, järgneb valdavalt meeste grupp, siis Zaandamist pärit naiste grupp, siis veel üks valdavalt naiste grupp ja lõpuks kaks autsaidertit.

6 Vt <https://www.r-project.org/>.

7 Vt <https://journal.r-project.org/archive/2016/RJ-2016-007/RJ-2016-007.pdf>.

Kõik analüüsid justkui näitaksid, et meestel ja naistel on erinev jutustamisstiil, kuid klasterdumise tulemusi on tõenäoliselt mõjutanud intervjuerijate sugu ja isiklik stiil. Esimeses, „naiste“ klastris olid intervjuerijateks Boudewijn Vossen (M), Janneke Wiegers (N), Jacqueline Streppel (N) ja Carla Prins (N). Teises, „meeste“ klastris kohtame intervjuerijat Carel de Vinki (M) kolm korda, ülejäänud teise klastris intervjuerijateks olid Lex Slager (M) ja Jolien van den Heuvel (N) koos Willem Jan Hagensiga (M) – peaaegu kõik olid mehed, mis ei pruugi olla kokkusattumus. Kõige otsustavam oli neljas, „naiste“ klaster, kus Ina van der Vaart (N) oli kõigil viiel juhul nii intervjuerija kui ka toimetaja. See katse näitab selgelt, et intervjuerijate ja toimetajate mõju stiilile ei saa välistada.

Selgitamist vajavad veel kaks probleemi. Esiteks, miks erinevad Zaandamist pärit naised (kolmas klaster) teistest? Asi pole selles, et tekstidest kumab läbi Zaandami kohalik keelepruuk – nii Almere kui Zaandami tekstid on kirjutatud hollandi kirjakeeles. Leidub aga üks selge stiililine erinevus. Kõik Almere eluraamatud on kirjutatud ainsuse esimeses isikus: „Mu nimi on X, ma sündisin Y aastal ja nägin esimest korda ilmavalgust A linnas“. Kõik Zaandami eluraamatud (välja arvatud mõned sõnasõnalised tsitaadid) on kirjutatud ainsuse kolmandas isikus: „Pr. X sündis Y aastal ja nägi esimest korda ilmavalgust A linnas“.⁸ Teine küsimus on, miks jutustajad pr. Sipon ja hr. Van Loenen seisavad kõigis visualiseeringutes alati eraldi (tihti rohkemgi, kui on näha joonisel 1). Neil ei leidu tüüpilisi sarnaseid jooni: nad on eri soost, ka nende intervjuerijad olid eri soost⁹ ja nad pole ka täpselt ühevanused (esimene on sündinud 1920. a, teine 1932. a). Mõlemad on sündinud Amsterdamis, kuid seal olid sündinud ka mitmed teised, kes ei sattunud nendega ühte klastrisse. Siin tundub olevat ainult üks mõistlik seletus – nende elulood olid üldse kõige lühemad, esimeses 3867 sõna, teises 5693 sõna. Mõlemal juhul oli eluraamatus palju fotosid¹⁰ ja vähe juttu. Stylo asetab Siponi ja Van Loeneni tekstid eraldi tõenäoliselt sellepärast, et ei leidnud piisavalt keelematerjali või klasterdas nad teistest eraldi kui „lühijutud“.

Niisiis ei sobi eluraamatute stilomeetriline analüüs väga hästi jutustamisstiilide klastritesse paigutamiseks. Tekstide pikkus ja intervjuerijate mõjutused põhjustavad liiga palju müra, et korralikult analüüsida jutustajate konkreetseid, näiteks nende sooga seotud jutustamisstiile.

8 Zaandami naisei ei intervjuerinud üks ja sama isik: kahte intervjueris Annemieke Blom (N), ühte Lidwien Berkhout (N). Intervjuerijate sugu võis siin rolli mängida.

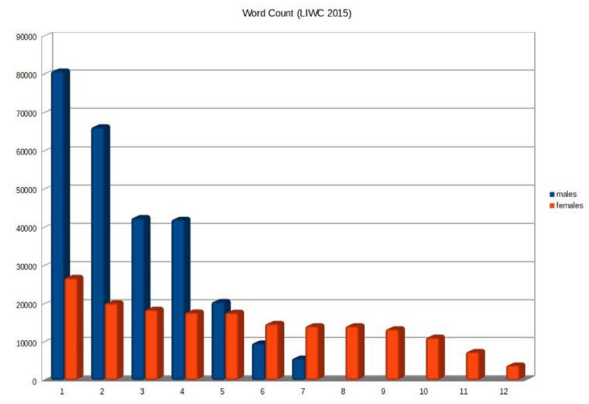
9 Siponi intervjueris Carla Prins (N), Van Loeneni intervjueris Willem Jan Hagens (M).

10 Fotod kustutati tekstist elulugude analüüsi võimaldamiseks.

Sentimentianalüüs

Jõuame küsimuseni, kas keskmiselt jutustavad pikemaid lugusid oma elust mehed või naised. Selgub, et kui mehed juba hakkavad oma elust rääkima, siis keskmiselt teevad nad seda palju üksikasjalikumalt. Naissoost jutustajate lood on keskmiselt 14 229 sõna pikkused, meeste juttudes on aga sõnu üle kahe korra rohkem, keskmiselt 38 139. Joonis 2 näitab, et selle tulemuse taga on peamiselt neli eriti pika loo jutustanud meest.

Joonis 2. Sõnade arv 19 eluloos LIWC2015 järgi, visualiseeritud MS Exceli abil. Sinine tähistab mehi, oranž naisi.

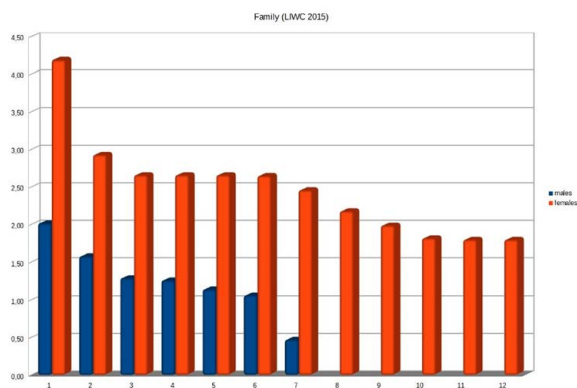

Programmi LIWC2015¹¹ on võimalik rakendada sentimentianalüüsis. LIWC2015 sisaldab hollandi keele sõnavara, kus eri tüüpi (peamiselt emotsionaalse laenguga) sõnad klassifitseeritakse kindlatesse kategooriatesse. Näiteks, vorm hollandi sõnast *hulien* ('nutma') sobitub järgmistesse kategooriatesse: tegusõna (kategoorias 20 korda), tundeline emotsioon (30), negatiivne emotsioon (32) ja kurbus (35). Kõik kategooriasse kuuluvad sõnad liidetakse kokku, jagatakse terve teksti sõnade koguarvuga ja tulemus korrutatakse sajaga. Tulemus 0,20 kategoorias „kurbus“ on paljudel juhtudel suhteliselt madal, kuid tulemus 5,20 on üsna kõrge. Eriti tähtis on aga tulemuste väärtusi vaadata tekste võrreldes. Kokkuvõttes võib öelda, et sõnaarendur LIWC on küllaltki sobiv tendentside esiletoomiseks suurandmetes.

Analüüsisin LIWC2015 abil järgmisi kategooriaid: positiivsed emotsioonid, negatiivsed emotsioonid, ärevus, sotsiaalsed protsessid, perekond, töö, surm ja seksuaalsus. Emotsionaalsuses on naiste tulemused alati kõrgemad kui meestel, pole tähtis, kas tegemist on negatiivsete või positiivsete emotsioonidega. Naistel on sotsiaalsetest kommetest ja käitumisest, emotsioonidest ja kindlasti ka hirmudest

11 Vt <http://liwc.wpengine.com/>.

lihtsam rääkida. Meeste ja naiste vahel võib erinevust näha isegi siis, kui räägitakse perekonnast. Joonis 3 näitab, et perekonnast räägivad naised väga palju rohkem.

Joonis 3. Naised ja mehed räägivad „perekonnast“ 19 LIWC2015 abil analüüsitud ja Exceli abil visualiseeritud eluloos. Naisi tähistab oranž, mehi sinine värv.

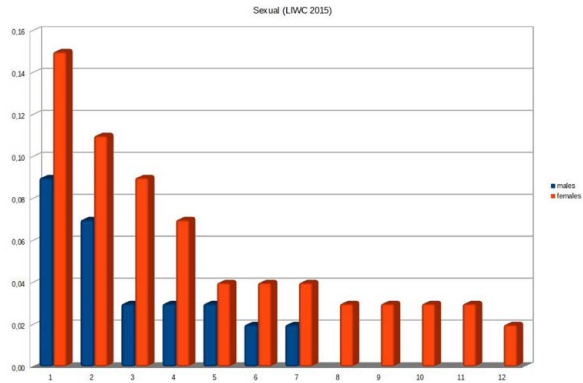
Võiks arvata, et vastandina naistele räägivad mehed sel juhul palju oma tööst, kuid tegelikult ei erine mehed ja naised selles osas märkimisväärselt. Pärast II maailmasõda hakkasid ka naised Hollandis palju rohkem tööle käima, kuigi pigem hoolitsemist pakkuvates elukutsetes nagu meditsiiniõed või ämmaemandad. Sotsiaalne praktika, et naised pidid pärast abiellumist töölkäimisest loobuma, on järkjärgult kadunud.¹²

Surm on naiste elulugudes palju tähtsamal kohal kui meestel. Selle mõistlikuks põhjenduseks on fakt, et keskmiselt elavad naised kauem kui mehed: ajal, kui naisi nende eluloo kohta intervjueritakse, on nende abikaasad tihti juba surnud. Kuid naised räägivad rohkem ka lastest ja vendadest või õdedest, kes surid noorelt.

Naised räägivad ka seksuaalsusest rohkem kui mehed, kuid siin tuleb LIWCi abil saadud tulemuste tõlgendamisel ettevaatlik olla. Väärtused (vt y-telge joonisel 4) ulatuvad 0,02 kuni 0,15-ni, ülejäänud tulemustega võrreldes on need väärtused väga madalad. Tegelikult võib öelda, et ei mehed ega naised pole seksuaalsuse teemat eriti puudutanud.

12 Selliste suundumuste jälgimiseks vt Stokvis 1999 (eriti lk 134); ajalugu, mille ta visandab sekulariseerumist, sotsiokultuuriliste barjääride kadumist, töötingimusi, kasvatust, demokratiseerumist, vaba aega, puhkusi, seksuaalharidust, lahtusi ja muud sarnast käsitlevate küsitluste põhjal, on üsna heas vastavuses eluraamatutes räägitud lugudega.

Joonis 4. Naised ja mehed „seksuaalsusest“ 19 LIWC2015 abil analüüsitud ja Exceli abil visualiseeritud eluloos. Naisi tähistab oranž, mehi sinine. NB: y-telje väärtused on siin märkimisväärselt madalad.

LIWCi analüüside põhjal võime niisiis öelda, et keskmiselt räägivad mehed pikemaid elulugusid kui naised. Naised aga kasutavad oma elulugudes rohkem emotsioone ja tundeid väljendavaid sõnu. Perefond on elulugudes väga tähtis teema ja seda rõhutavad üle kõige naised.¹³ Oma tööst rääkides erinevad mehed ja naised üksteisest üsna vähe. Seksuaalsusest rääkimine on aga ühtviisi raske nii meestele kui ka naistele.

Seksuaalsus, sõda ja sageli kasutatavad sõnad

AntConc¹⁴ on arvutuslik sobivuste leidmise töövahend, millega otsitakse sõnade sagedust ja varieeruvust: selle abil saab leida jutustustes löike, mida uurijal oleks muidu raske identifitseerida. Kui kasutada AntConc'i metamärgiotsinguga **seks** (sellega leitakse ka sõna *homoseksuaalsus*), on näha, et 13 eluloos ei leitud seda üldse. Ainult kolm meest ja kolm naist on seda mõned korrad maininud. See ei tähenda aga, et kogu seksuaalsusele viitav materjal oleks elulugudest üles leitud, sest kui otsida metamärgiga **kuritarvitamine**, annab see 14 vastust. Sellest on rääkinud peamiselt naised. Üks naistest¹⁵ jutustab, kuidas teda lapsena kuritarvitati (pärast selle sõna leidmist saame alustada vastava tekstilõigu lähilugemist):

13 Koostades nii naiste kui meeste elulugudest eraldi sõnapilvi, võib näha, et sõnad *lapsed*, *inimesed* ja *ema* ilmuvad valdavalt naiste lugudes. *Isa*, *ema* ja *lapsed* on selgelt näha ka meeste sõnapilves, kuid valdavaks on siin vormid tegusõnadest *minema*, *omama*, *tulema* ja *pidama*.

14 Vt <https://www.laurenceanthony.net/software/antconcl/>.

15 Privaatsuse huvides on tsitaadi allikas nii siin kui ka järgnevas anonüümseks jäetud.

Mind kuritarvitati viiendast kuni üheksanda eluaastani. [...] Lisasissetuleku saamiseks lasi mu isa kodututel inimestel meie pööningul magada. Siis nad maksid majutamise ja toidu eest. Nad sõid ka siin ja „mängisid“ minuga pööningul, või mul „lubati“ neil süles istuda. Mulle tundus, et mind aeti öösel üles, kuigi see oli arvatavasti hilja õhtul, ettekäändel, et mul lubatakse tulla ja praekartuleid, aga mõnikord ka kana süüa. Need polnud mingil juhul kenad mehed, suurema osa ajast olid nad purjus. Ma polnud ainuke laps, kellega nad nii tegid. Ma tahtsin oma nooremaid õdesid kaitsta. Ma ei tahtnud, et neid üles aetakse. Sain selliste meeste käest raha ja andsin selle emale. Nii sai ta jälle süüa osta ja mu õed olid kaitstud.

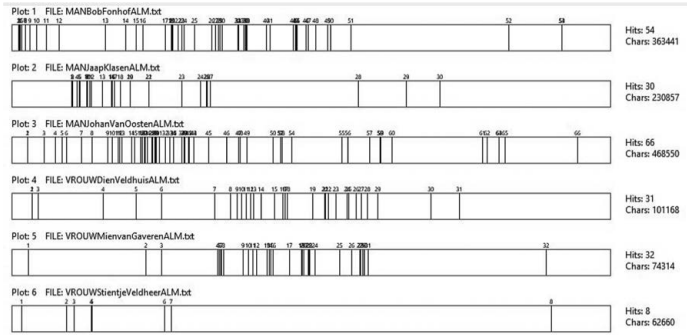
Paljude jutustajate nooruses oli seksuaalsusega seotud veel palju naiivsust ja teadmatust. Näiteks üks teine naine (tsitaadis: X) räägib meditsiiniõeks õppimise ajast, kui ta pidi elama ühes toas koos teise naissoost õpilasega:

Nad pidid ka üksteist medõdedeks kutsuma. Talle meeldis, et käidi kolme hoone vahet. Üks hoone magamiseks, üks töötamiseks ja kolmandas käidi söömas. Elati mitmekesi ühes toas. X oli kõige noorem, koos õde Y-ga anti talle tuba peahoones lastehaiguste osakonna kohal asuval korrusel. See oli kena vanniga tuba. Y ja X said omavahel väga hästi läbi, neist said lõpuks eluaegsed sõbrad. Nad kooskõlastasid oma vahetused ja tegid koos koduseid ülesandeid. Vabal ajal said nad ise otsustada, mida teha. Nad otsustasid pärast tööd koos vanni minna ja seal koduseid ülesandeid lahendada ja süüa. Nad arvasid, et see oleks väga meeldiv ja efektiivne. Seda kuuldes mõtles ülemõde aga teisiti. Ta kutsus tütarlapsed välja ja küsitles neid. Lõpuks tegi ta neile selgeks, seda ei lubata. X ja Y ei saanud millestki aru, aga ei pesnud ennast edaspidi enam koos. Nad polnud kunagi varem kuulnud homoseksuaalidest ega lesbilisusest. Jutustaja sai sellest teada hiljem, kui üks meessoost medõde talle avalikult teatas, et ta on homoseksuaal. Hiljem selgus, et kõik meessoost medõded olid homoseksuaalid.

Tulles tagasi varasema küsimuse juurde: kui mehed jutustavad nii pikki elulugusid, millest nad siis nii palju räägivad? Teisest maailmasõjast. Sõja üleelanud poistele tundub see tagantjärele meenutades olevat justnagu põnev poisteraamat. Mitmel mehel käsitleb pool eluloost või rohkemgi sõjaaegseid seiklusi. Joonis 5 esitab metamärgi *sõda* (hollandi k *oorlog*) jaotuse AntConci abil tehtud visualiseeringu (metamärgiotsing leiab ka sõnad *maailmasõda* (*wereldoorlog*) ja *sõjavägivald* (*oorlogsgeweld*)) algul kolme mehe loos, hiljem ka kolme naise loos. See tunnuste sarnasuse visualiseering, mis näeb välja nagu ribakood, näitab, kuidas sõna *sõda* jaotub üle kogu eluloo:

THEO MEDER

Joonis 5. Sõna *oorlog* ('sõda', koos metamärkidega) jaotus kolme mehe ja kolme naise elulugudes. AntConc'i abil tehtud visualiseering näitab leidude arvu, nende asukohta tekstis ja kogu teksti tähemärkide arvu.

Kui me visualiseerime sõna *mina* (*ik*) jaotust, siis mõnikord värvuvad terved jooniste plokid mustaks. Kui inimesed räägivad omaenda elulugusid, pole siin midagi imestada. Tabel 1 võtab kokku 19 eluloost koosneva korpuse väljapaistvad täistähenduslikud sõnad, millega inimesed viitavad iseendale, perekonnale, sugulastele ja oma lähikeskkonnale.¹⁶

Sõna	Kordused
Mina	12 495
Meie	4860
Laps(ed)	1043
Ema	1018
Isa	993
Maja	898
Perekond (+ sugulased)	483
Sõber (m/n)	388
Vanemad	366
Vend	293
Tütar	240
Poeg	152
Õde	125

Tabel 1. AntConc'i abil koostatud sagedusnimekiri kõigi 19 eluloo tähtsatest isikule, perekonnale, sugulastele, sõpradele ja lähikeskkonnale viitavatest sõnadest.

AntConc'i abil tehtud otsingud näitavad ka tähtsamaid momente elulugude jutustajate elus. Kolimistel ja abieludel, aga ka kirikul ja puhkustel on tähtis roll. Paljud jutustajad veetsid lapsepõlve kristlikus keskkonnas ja kindlasti mitte kõik ei lahkunud kirikust, hoolimata hilisemast ühiskonna ilmalikustumisest. Puhkused olid varasematel aegadel peamiselt rattaretked Hollandis. Jõukuse kasvades ja vaba aja lisandudes, kui autod muutusid kättesaadavamaks, nihkusid puhkusereii-

¹⁶ Abisõnad on välja jäetud ja kõiki täistähenduslikke sõnu pole siin ülevaates näidatud, nagu *aasta* (1050 kordust), *aeg* (826 kordust), *inimesed* (586 kordust), *kodu* (525 kordust) ja *kool* (470 kordust).

side sihtkohad kaugemale. Lennureisid viisid lõpuks inimesed puhkusele kaugesse paikadesse, millest jäid püsivad mälestused.

Mäletamisväärsed sündmused	Jutustajate arv	Kordused
Kolimised	19	207
Abielu	18	204
Kirik	18	203
Puhkus	17	167
Armastus	17	124
Jõulud	12	79
Sinterklaas (nigulapäev)	12	39
Ristimine	11	38

Tabel 2. AntConc'i kokkusobivusgraafiku funktsiooni abil 19 eluloost koosnevas korpuses leitud meeldejäädavate sündmused.

Sama meeldejäädav, kuigi negatiivsemas mõttes, on elulugudes haigused ja lähedaste ning armastatud inimeste surm. Kõik 19 jutustajat räägivad haigustest (kokku 558 kordust) ja kõik nad räägivad ka surmast (334 kordust). Surmasid mainitakse enamasti loo lõpus, kui partner sureb, kuid ka loo alguses, kui surevad vanemad või väikesed lapsed.

Välja arvatud noorim jutustaja, kes oli sündinud 1970. aastal, räägivad kõik jutustajad pikemalt või lühemalt II maailmasõjast ja jälgedest, mida see nende ellu jättis. Vanimad jutustajad räägivad ka sõjale eelnenud kriisiaastatest. Need sündmused on kirjas ka ajalooraamatutes. Pärast sõda leidsid aset põhjalikud muutused kultuuris, majanduses ja poliitikas, mis on samuti dokumenteeritud ajalooraamatutes. Üks veidi noorem jutustaja märkis, et ta oli ansambli The Beatles fänn ja et talle meeldis kuulata piraatraadiojaama Radio Veronica.

Kuna see on ainult pilootuurimus, oleks paljud tulemused olnud leitavad ka lähilugemise ja sõnade käsitsi kokkulugemisega. Niipea kui elulugude hulk hakkab suurenema, aitavad arvutitööriistad, nagu LIWC ja AntConc, suurtes korpustes mitmeid elulugudes esinevaid jooni ja detaile süstemaatilisemalt ja kiiremini leida: emotsioone, tähtsaid suhteid, olulisemaid sündmusi inimeste elus ja sõja mõjutusi.

Temaatilised lüngad: asjad, mida ei leitud

Paljut sellest, mida ajalooraamatutes nimetatakse meeldejäävateks sündmusteks, ei ole ära märgitud üheski 19 eluraamatust. AntConc'iga tehti palju päringuid. Kus on „nozomid“ (1950. ja 1960. aastate mässulised noored Hollandis) ja hipid, kus on The Rolling Stones? Kus on selliste narkootikumide proovimine nagu kanep, *speed* ja LSD? Kus on president Kennedy mõrvamine või esimene laskumine Kuule? Kus on „Dolle Mina“ (radikaalsed feministid), kus on rasestumisvastased tabletid ja

T H E O M E D E R

abort („Omaenda keha peremees“)? Kus on Maagdenhuusi¹⁷ okupeerimine (üliõpilaste demokraatiameelsed protestid Amsterdamis 1960. aastatel)? Isegi tuumaenergia ja neutronpommi vastaseid demonstratsioone ja proteste pole kusagil leida. Tundub, nagu poleks naftakriisi kunagi olnudki. Pole ka märke suurest näljahädast Bangladeshis. Elulugudes ei mainita ka kuulsaid Hollandi diplomaate, nagu Joop den Uyl, Hans Wiegel ja Dries van Agt.

Kokkupuuteid maailmas toimunud sündmustega mainitakse ainult juhuslikult. Korra ütleb üks Amsterdamist pärit naine:

Ma pole kunagi märganud ühtegi asja, mida räägitakse kõigis neis lugudes „Provo“¹⁸ ja üliõpilasarahutuste kohta. Märatsemist [kuninganna] Beatrixi pulmade ajal nägin televiisorist. Mul pole mingeid mälestusi külmast sõjast.

Teine naine räägib esimesest majast, mille nad ostsid:

Oivaline maja suure eenduva aknaga, topeltklaasidega, vitraažustega, väga kaunis. Majal oli eesaed ja suur tagaaed. Maja olid üle võtnud skvotterid, see nägi alguses kole välja. Lakke oli pruuni värvi visatud. [. . .] Skvotteritel olid kassid. Maja oli kirpe täis! Kui mina ja X majja astusime, hüppasid kirbud vastu me jalgu. Me panime meelega jalga valged püksid, et neid hästi näha ja kinni püüda. Pärast seda desinfitseeris Y kõik kohad. Ma tõmbasin tolmuimejaga tühjaks ja puhtaks kõik põrandapraod. Nii saime lõpuks kirbunuhklusest lahti. Naabrid olid väga õnnelikud, kui me selle ostime. Samal tänaval asusid üldarst, veterinaar [. . .], samas oli ka apteek. Nii olid need inimesed äärmiselt rahul sellega, et skvotterid olid läinud.

Siin kohtame episoodi 1980. aastate ajaloost, kuid skvotterite liikumisest ei räägita siin seoses protestiga eluasemete vähesuse pärast, vaid ainult nende korrapäratu ja destruktiivse eluviisi negatiivse maine tõttu.

Üks meessoost jutustaja mainib 11. septembri rünnakut kaksiktornidele, aga mitte poliitilise ja religioosse kokkupõrke tõttu USA ja ortodokssete moslemite vahel, vaid ainult sellepärast, et rünnak rikkus tema puhkuse Los Angeleses ja San Franciscos:

Pidime tagasi lendama 11. septembril – sellel kurikuulsal 11. septembril 2001, kui rünnati kaksiktorni – ja meie lend jäeti ära. Õhuliiklus peatus. Kui me oma hotellitoa aknast välja vaatasime,

17 Algul lastekodu, hiljem Amsterdami Ülikooli administratiivne keskus. Üliõpilased okupeerisid hoone 1969. a ja nõudsid suuremat avalikku kaasamist ja demokraatiat.

18 Provokatiivne ja autoritaarsusevastane noorteliikumine (1965–1967).

nägime, et Kuldvärava sild oli sõdureid täis. Teisel kaldal oli osariigi valitsus, ka seal olid sõdurid. X soovitas sõita tagasi Los Angelesse, sest sealt sai veel lennata. Teel sinna magasime neljakesi ühes toas. Kui jõudsimme Los Angelesse, selgus, et ka sealt ei saanud enam lennata. Saime üheks ööks hotellitoa, aga pidime pärast seda lahkuma, sest hotell oli täiesti täis. Sõitsime mingisse teise hotelli ja magasime seal järgmise öö. Kokku jäime terve nädala hiljemaks. Õnneks saime edasi kasutada autot ja selle lennujaama tagasi viia. Ootasime lennujaamas kella üheksast poole neljani enne, kui saime lõpuks koju tagasi lennata.

Üks jutustaja räägib pornograafiast, kuid ta oli mõned aastad sekspoodi pidanud. Üks teine mainib lühidalt „BOM“-ema (üksikvanem omal valikul). Üks naine räägib põgusalt PvdAst (Töölisparteist) ja VVDst (Demokraatlikust Rahvaparteist). Ja üks mees nimetab raudset eesriiet. Need on ainult pisidetailid pikemates elulugudes.

On väga tõenäoline, et II maailmasõja järgsed sündmused maailmas libisesidki inimestest mööda. Ei tohi ka unustada, et me palusime neil rääkida oma isiklikku elulugu. Inimesed pole eriti huvitatud ühiskonnas toimuvate protsessidest ega nendega seotud. Need asjad toimuvad väljaspool nende „mulli“. Mitmed nähtused ja sündmused pole nii suured, kui nad ajalooramatutes paistavad – inimestel, kes polnud õiges vanuses, õiges kohas ja õige hoiakuga, võisid need kergesti märkamata jääda. Võibolla kulub ka veel üks põlvkond, enne kui näiliselt kaduma läinud lood välja ilmuvad. Võibolla inimesed isegi märkasid neid sündmusi nende toimumise ajal, kuid kui jutustajad olid saanud 75- või 80-aastaseks, olid need tähtsuse kaotanud.

Siiski – üks jutustaja osutus selgeks erandiks: tema elulugu näitab, et ta kindlasti ei elanud oma „mullis“. Jutustajal on selgelt olemas oma arusaamad nii poliitikast kui ka ajaloost. Ta läks pärast II maailmasõda sõjaväkke ja saadeti Indoneesiasse osalema relvastatud mässuliste grupeeringute vastases võitluses. Jutustaja räägib realistlikult ägedatest lahingutest, kus võitsid kord ühed, kord teised, ja jõhkratest kuritegudest, mida mõlemad pooled korda saatsid. Järk-järgult sai ta aru, et Hollandi valitsuse tegevus oli seadusevastane, et tuleb loobuda kolonialistlikust tegevusest, et vastuhakkajad olid tegelikult vabadusvõitlejad ja et Indoneesia rahval oli õigus enesemääramisele ja sõltumatule riigile. Jutustaja räägib ilmekalt ka dekoloniseerimisprotsessi järgsest ajast: KNILi sõdurite¹⁹ saabumisest Hollandisse, Maluku saarte elanike immigratsioonist ja Hollandi valitsuse lubadusest kindlustada vaba Lõuna-Maluku vabariigi tekkimine, mis aga kunagi teoks ei saanud. Ta räägib ka rongi pantvangi võtmisest malukulaste poolt De Puntis 1977. aastal. See aga ei lõpeta veel tema osalemist maailma sündmustes. 1970. aastatel

19 Hollandi Indoneesia armee sõdurid.

T H E O M E D E R

töötas ta Nigeeria haridusministeeriumis. Ta räägib põhjalikult sealsest geograafilisest, poliitilisest, religioosest ja sotsiaalsest olukorrast, suguharudevahelistest konfliktidest ning moslemite ja kristlaste rivaliteedist. Lõpuks teeb ta juttu ka kodusõjast ja näljahädast endises Biafras (Lõuna-Nigeerias). Sellist tähtsate maailmaajaloo sündmuste analüüsi pole üheski ülejäanud 18 eluraamatus.

Kokkuvõte

Kas eluraamatute pilootprojekt oli edukas? Kas tulevikus on arvutianalüüsi võimalik kasutada ka palju suurema elektroonilise eluraamatute kogu puhul? Siinne eksperiment näitas, et narratiivseid struktuure on võimalik uurida ja see uurimistöö saab, vastavalt vajadusele, olla palju üksikasjalikum. Meeste ja naiste lugude stilomeetriline analüüs Stylo abil on üsna komplitseeritud, sest intervjuerijad/toimetajad võivad filtritena väga palju vahele segada. Eri stiilide kindlakstegemiseks otsib Stylo mustreid abisõnade kasutamises, kuid eluraamatud ei tsiteeri jutustajaid sõna-sõnalt, nii et mõnedel juhtudel võivad lingvistilised jooned, nagu abisõnade kasutamine, pärineda toimetajatelt, mitte jutustajatelt.

Teisalt on näiteks sooga seotud sentimentianalüüs võimalik LIWC2015 abil: see töövahend esitab üsna hästi elulugudes leiduvaid emotsioone, suhteid ja nendega seotud motive. AntConc osutub kasulikuks töövahendiks mitmesuguste teemade esinemise ja jaotuse uurimisel. Huvitavaks võimaluseks on ka teatavate teemade ja motiivide puudumise uurimine. Lõpetuseks võib järeldada, et Humanitase eluraamatud sobivad erakordselt hästi igapäevaelu kultuuri uurimiseks, kuid väga palju üksikasjalikku infot muistendite, laulude, mängude, pidustuste ja rituaalide kohta neis pole.

Tõlkinud Marika Liivamägi

Allikad

Collectie Humanitas levensboeken, 2013–2015. Meertens Instituut, inventarinumber 496. http://www.meertens.knaw.nl/archieven/index.php?action=expand&querystring_b64=aW5ob3VkPWxldmVuc2JvZWsmYW1wO3NlYXJjaF9zdWJtaXR0ZWQ9Wm9law==&id=3918.

Stokvis, Pieter R.D. 1999. *Terugblikken op het huiselijk leven in de twintigste eeuw. Een verzameling getuigenissen over veranderingen in levensstijl sinds 1920*. Leiden.

Theo Meder – PhD, Amsterdami Meertensi Instituudi vanemteadur hollandi rahvajutude alal ning Groningeni Ülikooli hollandi rahvajuttude ja narratiivse kultuuri professor. Tema peamised uurimisteed on folkloor, rahvajutud, etnoloogia, filoloogia, keskaja kirjandus ja kultuur, (rahvusvahelised) andmebaasid ja digihumanitaaria. E-post: Theo.Meder[at]Meertens.knaw.nl, T.Meder[at]Rug.nl

Computational Analysis of Life Books – a Probing Study

Theo Meder

Keywords: stylometrics, sentiment analysis, concordance, frequency, computational humanities

As soon as “data” turn into “big data”, analysis by “close reading” can become a problem: it can become an endless process that eventually the brain of the researcher can no longer get a grip on. Methods of computational humanities can partially solve the problem: various tools can be used to make quantitative analyses of large amounts of text, for example in the field of ethnology or folklore. Various tools may be considered for such text analysis. For example, the program AntConc can be used to study word frequencies, as well as the distribution of concepts across the text. LIWC2015 can be used for sentiment analysis of life stories and show differences between genders (or generations) in telling life stories. Stylo may be used for the stylometric analysis of texts. The usefulness of such programs is tested here on a still relatively small corpus of so-called Life Books. The Life Books (“Levensboek”) is a project of Humanitas Foundation in Netherlands to publish limited edition booklets of life stories compiled from interviews with older people, recorded and edited by volunteers. This study is based on 19 digital Life Books – in fact still small enough for close reading and qualitative analysis. However, the intention here is to use the corpus as a pilot to see how valuable the tools can be for a much larger amount of texts that will be added in the near future. In this pilot I want to see to what extent the Life Books can be used for structural analysis, gender differences in narrative style and subject choice, sentiment analysis, recurring themes, distribution of motifs, and perhaps most importantly: thematic gaps. That is to say: which (important) issues are not raised by the storytellers?

The experiment shows that it is possible to do research into narrative structures, although this could be much more refined in terms of events. Stylometric analysis with Stylo of male and female repertoires is rather tricky, because interviewers/editors can (very much) interfere as a filter here. Stylo looks for patterns in the use of function words to determine different styles, but Life Books are just not quoting narrators literally all the time, so in quite some cases linguistic features, like the use of function words, may not originate from the storytellers but from the editors.

On the other hand, sentiment analysis in combination with gender, for example, is possible using LIWC2015: this tool can give a fair representation of emotions, relationships and related motifs in life stories. Furthermore, AntConc proves to be a useful tool to investigate the occurrence and distribution of themes and topics. Research into the lack of certain themes and motifs remains an interesting option as well.

Theo Meder – PhD, Senior researcher of Dutch Folktales at the Meertens Instituut in Amsterdam and professor of Dutch Folktales and Narrative Culture at the University of Groningen. His research interests include: folklore, folktales, ethnology, philology, medieval literature and culture, (inter)national databases and computational humanities.

E-mail: Theo.Meder[at]Meertens.knaw.nl, T.Meder[at]Rug.nl

Soolisuse esitamine Eesti grafitis ja tänavakunstis¹

Eve Annuk, Piret Voolaid

Teesid: Artiklis on tähelepanu all sooline aspekt grafitis ja tänavakunstis kui konteksti- ja kommunikatsioonikeskses kultuuriilmingus. Põhiküsimused on, kuidas soolisuus ja sooline kommunikatsioon grafitis avaldub ning milline on grafiti soolisuusstatud esteetika. Analüüs osutab soolisu-tele klišeedele grafitis ja näitab stereotüüpseid arusaamu laiemas sotsiokultuurilises tähendus-tes. Teisalt toob uurimus esile ka grafiti ja tänavakunsti rolli sooliste stereotüüpide vaidlusta-jana ja uudsete tähenduste esiletoojana. Uurimus põimib grafiti ja tänavakunsti käsitletused soo-uurimusliku lähenemisviisiga ning kasutab uurimismeetodina grafiti ja tänavakunsti kui efe-meerse kultuuriilmingu kontekstualiseerimist vaataja perspektiivist. Artikli allikmaterjali moodustavad põhiliselt aastail 2010–2020 jäädvustatud grafitid, mis on koondatud internetiand-mebaasi „Grafiti andmebaas“.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16913

Võtmesõnad: grafiti, kontekstualiseerimine, kultuuriuuringud, soolisuusstatud esteetika, soouurin-gud, naiselikkus, mehelikkus, tänavakunst

Suhe grafitisse ja tänavakunsti võib olla väga erinev, sõltuvalt sellest, kas tegemist on grafiti loojaga või vaatajaga, samuti vaataja positsioonist ja erialasest rollist. Grafiti uurijatena on meile oluline esile tuua oma suhe grafitiga, sest see määratleb meie positsiooni ka selle ilmingu uurijatena.

Kirjandusuurija Eve Annuk ei ole varem grafitit uurinud, tema kokkupuude gra-fitiga on kogemuslikku laadi. Sügavamat huvi grafiti vastu tekitas temas üks ammune kokkupuude sellega, Loesje² sõnum tänavalaterna posti küljes – „Mu tii-vad ei kannatanud kriitikat, seepärast lendasingi ära“ –, mis mõjus keset linna argimelu ootamatuna, inspireerivana, otsekui luuletus. Kontrast linna argisuse ja sõnumi poeetilisuse vahel pani selle üle mõtlema, tekitas huvi nii selle sõnumi kui ka grafiti vastu laiemalt. Nähtusena tundus see ka väga demokraatlik: keegi lihtsalt

1 Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145), see on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektidega EKM 8-2/20/1 „Suhetepõhisus elulookirju-tuses ja kirjanduskultuuris: arhiivi perspektiiv“ ja EKM 8-2/20/3 „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid“ ning Haridus- ja Teadusministeeriumi projektiga EKKD65.

2 Loesje on rahvusvaheline, 1983. aastal Hollandis asutatud organisatsioon, mis tegeleb kriitika, filosoofiliste mõtiskluste ja päevakajaliste mõtete levitamisega avalikus ruumis. Sõnumitele on alla kirjutatud hollandi tüdrukuniimi Loesje (vt Loesje postritest Tartu tänavatel Voolaid 2013b, 14–16). Vt ka <http://www.loesje.org/> ja <https://web.archive.org/web/20110518035445/http://www.loesje.ee/?language=est&page=philosophy>.

kirjutas sõnumi avalikku ruumi, lootes, et keegi teine seda loeb. Selline väljendusvabadus väljaspool ühiskonna formaalseid institutsioone, mis kõike reguleerivad, mõjus ka ühiskonna võimustruktuuride vaidlustamisena.

Piret Voolaid alustas grafitiga tegelemist 2010. aastal, kui osales Eesti-Poola ühisprojektis „Creativity and tradition in cultural communication“ („Loovus ja traditsioon kultuurikommunikatsioonis“), milles analüüsiti ütlusfolkloori Poola ja Eesti grafitiaines. Folkloristina ja folkloori lühivormide uurijana on tema huvid olnud seotud põhiliselt paröömilise grafitiga³, ta on uurinud tekstuaalsuse esitamisi viise ja -eesmärke grafitis (Voolaid 2012, 2013b) ja loonud folkloristlikul põhimõttel toimiva žanritüpoloogilise grafiti andmebaasi (Voolaid 2013a).

Käesolevas artiklis keskendume grafiti sooliste tähendustele, mis on Eestis seni uurijate põhjalikuma tähelepanu alt kõrvale jäänud. Probleemiasetust ajendas see, et Eesti materjali põhjal näib grafiti meestekeskse alana, kus on vähe naisauto-reid. Kuid grafiti ei ole ka selle vaataja perspektiivi silmas pidades sooneutraalne ja seetõttu esitame uurimisküsimused, kuidas soolisuus ja sooline kommunikatsioon grafitis avaldub ning milline on grafiti soolistatud esteetika.

Grafiti ja tänavakunsti mõistmise teoreetilised lähtekohad

Grafitit, tänavakunsti ja teisi nn avaliku kunsti vorme on eri uurijad defineerinud ja/või piiritletud erinevalt (nt Blanche 2015, Szpila 2013, Ferrell 2019), seda ka Eesti kontekstis (Leete 1995, Palkov jt 2009, Joala 2017). Näiteks Sirla (Sirje Joala), kes on ka ise tänavakunstnik ja tänavakunsti korraldaja, väidab, et „tänavakunst ja muralism on kaks eri kunstiliikumist“, pidades muralismi all silmas suuremõtmelisi seinamaalinguid, mille loomine on bürokraatiareeglitega kooskõlastatud (Joala 2017, 9, 28).

Käesolevas artiklis kasutame grafiti mõistet laiemas tähenduses igasuguse eri stiile ja tehnikaid kasutava sõltumatu tänavakunsti kohta. Me mõistame grafitit ja tänavakunsti nii visuaalse kui tekstuaalse representatsiooni vormina avalikus ruumis, kui kommunikatiivset dünaamilist konteksti- ja ajastukeskset kultuuriilmingut (Voolaid 2014, 237). Selle nähtuse autoriks võib olla põhimõtteliselt igaüks meist,

3 Piret Voolaid (2013b) on paröömiliseks nimetatud grafitit, mille autor on oma sõnumi edasiandmisel rakendanud ütlusi vanasõnalistest mõtteüldistustest (sh klassikalised vanasõnad, nende modifikatsioonid ehk nn antivanasõnad) ja aforistlikest autoritsitaatidest kuni humoristlike ja mahlaka kujundlikkusega lendlauset, loosungite, käibefraasideni välja. Paröömilisele loomusele viitavad grafititekstide süntaktilised vormimallid, aga ka traditsiooniliste rahvatarkustega sarnased eesmärgid mõtestada argikogemusi. Paröömilisele grafitile iseloomulikud teemad on nt ühiskond, poliitika ja valitseva võimu kriitika, ideoloogiad ja religioon, elustiilid, kool, seks, alkohol, narkootikumid ja eraelusfäärid.

aga enamasti tegelevad sellega noored, kes tahavad väljendada oma meelsust või (kunstilisi) tõekspidamisi.

Grafitit ja tänavakunsti saab vaadelda nii kunsti kui ka subkultuuri valdkonda kuuluvana. Sotsiaalse nähtusena on grafiti kommunikatsiooni vorm, mis on seotud sotsiaalse, s.t avaliku/linliku ruumi kasutamisega, olles mõnes mõttes tänapäeva linnakultuuri avalikult kõige nähtavamaid vorme. Kuid selle keerukad tähendused võivad jääda vaatajatele märkamata, sest autorid põimivad oma teostesse allusioone, subkultuuri ajalugu ja krüptilisi sõnumeid ning informeerimata vaataja ei pruugi seda kõike mõista. Seega, olles nähtav, on grafiti ja tänavakunst „tihti samal ajal ka nähtamatu“. Aga on olemas ka teine nähtavuse ja nähtamatuse dünaamika, näiteks subkultuurilise kuuluvuse esitamine, kui autor maalib üle rivaali töö. (Ferrell 2019, xxxii.)

Samuti on grafitit ja tänavakunsti mõistetud kui „ääretöö vorme“ – oskuste ja riski voolavat koosmõju ohtlikes situatsioonides, mille kaudu need, kes on sellega seotud, suudavad „suruda välja inimkogemuse servani“ (*push out to the edges of human experience*: Lyng 1990; Ferrell 1996; 2019, xxxiii).

Linnakunstina (*urban art*) on grafiti seotud linnaruumiga, olles mitteametlik, sanktsioneerimata kujutusviis ja sellisena peetakse teda mõnikord vandalismiks (luriidilisest vaatenurgast vaadatuna); grafiti illegaalsena määratlemine sõltub ka konkreetse riigi seadusandlusest (Blanche 2015, 34).⁴ Grafiti illegaalne, „omavoline olemus“ viitab samal ajal sellele, et ta on seisukohavõtt kapitalismi ja tarbijalikkuse suhtes, ta ei saa funktsioneerida müügiturunduslikus mõttes ja sellisena on ta sõltumatu, erinevalt galeriikunstist, mille eesmärk on müüa (34). Olles küll avalikus ruumis nähtaval, ei ole grafiti ja tänavakunst siiski vaatajale ühtmoodi mõistetavad, vaid pigem vastupidi. Grafiti ja tänavakunst võivad küll iseenda eest rääkida, aga nad kõnetavad vaatajat erinevalt (38). Näiteks on paljude möödujate jaoks linnas grafiti ja tänavakunst „visuaalse müra vormid, mida nad ignoreerivad“ (36).

Grafiti ja tänavakunstiga seostub Blanche'i sõnul veel üks oluline tunnus: neid saab iseloomustada osaluskultuuri ja interaktiivsuse kaudu: igaüks võib neis osaleda, võib üle joonistada, kirjutada või täiendada, iga mööduja võib muutuda aktiivseks osalejaks selle loomisel (37). Selles mõttes on grafiti demokraatlik, avatud ja dialoogiline kujutamise/representatsiooni vorm, mis on avatud igaühele, kes võib sinna lisada oma kommentaare.

Üldiselt on grafiti mitteinstitutionaalne kunst ja see eristab teda avalikust kunstist, mis on seotud bürookraatlike reeglitega, nagu mitmesuguste kooskõlas-

4 Eestis on suhtumine grafitisse ja tänavakunsti olnud isegi kohaliku omavalitsuse tasandil erinev, nt Tallinn versus Tartu.

tuste taotlemine jmt. Näiteks on viimastel aastatel dekoreeritud mitmed Tartu kortermajad suurte põnevate seinamaalingutega, millest enamik on olnud seotud 2016.–2021. aastani kestva ametliku projektiga SmartEnCity.⁵ Nii on järgitud bürookraatlikke reegleid, nagu loaküsimine kohalikult omavalitsuselt, kunstnikud on oma ala professionaalid jmt.

Teisalt on grafiti seotud võimuga, võimuhierarhiatega ühiskonnas. See on oluline teema, kuna grafitit ja tänavakunsti on nähtud vastuseisuna avalikule võimule või avaliku võimu õõnestamisena (Joala 2017, 125). Grafiti kui seisukohavõtt tõstatab küsimuse, kellele kuulub avalik linnaruum ja kellel on õigus oma sõnumit seal esitada, samuti küsimuse kunstist (ja laiemalt kultuurist) kui institutsionaliseerunud valdkonnast, asetades sellele vastu institutsioonide poolt määratlemata kunsti (kultuuri).

Grafiti poliitilisele, ühiskondliku võimustusüsteemiga seotud tähendusele on viidanud prantsuse filosoof ja kultuuriteoreetik Jean Baudrillard oma essee „Kool Killer ou l’insurrection par les signes“ (1976), leides, et grafiti linnaruumis lõhub mängureegleid, katkestab linna märgisüsteemi ja kultuurilist koodi oma sisu mõttetuse tõttu. See viimane omadus ongi grafiti tugevus, sest grafiti toimib sellisena ka sümbolse korra vastu kui radikaalne, revolutsiooniline kultuuriline praktika. Grafitil ei ole poliitilist sõnumit, vaid ta on kui „metsik kultuuriline protsess, ilma eesmärgi, ideoloogia või sisuta, märkide tasandil“ (Baudrillard [1976] 2005, 33). Sellisena on grafiti kui massimeedia revolutsiooniline vastukultuur, kui rünnak kultuurilise hegemoonia koodi vastu.

Grafiti, tänavakunsti ja (avaliku) võimu seostele on viidanud ka kunstnik Tanel Rander, leides:

Tänavakunst on kontseptsioon, mille alusel avalik võim ja selle institutsionaalne kultuur on pooleldi legaliseerinud teatud hulga „tänavakuritegevust“. Osalt on see ka loomuliku deregulatsiooni tulemus, eriti kohtades, kus tänavakunsti surve avalikule võimule ja eraomanikele on ülisuur, ja kus pole ressursse, et oma majaseinu ja metrooronge pidevalt läikima lüüa. [. . .] on pelgalt poliitilise otsuse küsimus, kas pidada tänavakuritegevust kunstiks, ja vastupidi – mõlemal juhul on see indikaator, mis osutab avaliku korra vettpidavusele, samuti võitlusele avaliku ruumi pärast. [. . .] Tänavakunsti põhiaineks ongi minu arvates reaalne võimupinge – see on kaalukauss, mille ühel poolel on avaliku võimu autoriteet ja jõud, ning teisel poolel aga seda õõnestav sekkumine. (Rander 2017, 4)

5 SmatEnCity tulemusena tekib Tartu kesklinna nutikas ja energiasäästlik linnaosa, kus asuvad liginullenergiahooneteks renoveeritud kortermajad ning kus kaugküttes, tänavavalgustuses ja taastuvenergia kasutamises toimivad targad lahendused (<https://smartencity.eu/>).

Seostades grafitit võimupositsiooniga (grafiti kui vastand avalikule võimule), peab Rander grafiti autorina implitsiitselt silmas meesautorit. Ta käsitleb Edward von Lõnguse loomingut, leides et „Edward von Lõngus on Eestis „meie oma Banksy⁶“, kelle teostel on võime viia alaväärsuskompleksi käes vaevlev rahvuskultuur suurde ilma“ (Rander 2017, 4). Samuti on Rander kriitiline rahvuskultuuri ja selle institutsioonide suhtes, leides, et kultuuriinstitutsioonid on „avaliku võimu käepikendus ja Eesti ideoloogia kehasust“ ja kuna Edward von Lõngus „segab omavahel globaal-kultuuri autoriteeti ja rahvuskultuuri pühadust, satub ta automaatselt rahvusideoloogia võrku“ (samas).

Materjal, kogumismeetod ja analüüs

Artikli uurimismaterjal on pärit Eesti Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaasist (Voolaid 2013a), mille loomist alustati 2013. aastal. Andmebaas põhineb grafitifotodel, mille põhiautor on olnud Piret Voolaid, kuid kogumistöösse on panustanud ka teised pildistajad. Alates 2010. aasta jaanuarist on tehtud fotosid umbes 700 grafitist, keskendudes Tartu avalikele kohtadele, ent fotosid on ka muudest Eestimaa kohtadest, samuti välisriikidest.

Tehnoloogia mängib suurt rolli kohaga seotud grafiti kogumisel ja salvestamisel, pikendades grafiti eluiga, sest fotona võib grafiti säilida kauem kui reaalses kohas, kus ta võib olla juba ammu kadunud. Õueruumis on grafiti tundlik keskkonnamõjude suhtes (näiteks võib tühipaljas vihm ta maha uhtuda), aga teda võidakse ka üle värvida, kui avalikus ruumis tajutakse teda kui vandalismiakti. Samuti võivad teised grafitiloojad ta üle kirjutada/maalida. Grafiti ja tänavakunst on üürrike, efemeerne, kaduv, seetõttu on fotograafia hea abivahend grafiti säilitamiseks (Blanche 2015, 37). Fotode abil on ka teised uurijad loonud grafitist andmebaase (vt Novak 2015, Flynn ja Hansen 2015).

Grafiti andmebaas on näide humanitaarteadusliku vajaduse ja infotehnoloogia võimaluse liitmisest, mille tulemusena on folkloristlik žanritüpoloogiline andmekogu infotehnoloogia rakenduse abil avatud internetis (vt ka Voolaid 2014). Sellise veebilahenduse siht on (sageli väga lühiajalist) kultuurinähtust säilitada ja representeerida süsteemse folkloorikorpusena. Grafiti akadeemiline andmebaas erineb samateemalistest internetiblogidest ja albumitest eelkõige seetõttu, et põhineb konkreetsete uurijate vajadustel. Otsimismootor võimaldab uurijal leida grafitit konkreetsete tunnusoonte (nt peale grafiti enda teksti on esitatud kogumiskoht, kogumisaeg, koguja, keel, tehnika, märksõna jne) põhjal. Seega on iga grafitipildi

6 Banksy on üks tuntumaid Inglismaa grafitikunstnikke, kelle šabloontehnikas valmistatud teosed on leidnud rahvusvahelist tähelepanu. Tema isik on teadmata, selle kohta on esitatud mitmeid spekulatsioone.

kohta andmebaasis metaandmed. Esitatud on folkloristlik tüpologia. Mingite tunnuste alusel sarnastest, sisult ja vormilt kokkukuuluvatest variantidest moodustuvate kogumite ehk tüüpide nimistu avaneb andmebaasi päiselingil „Grafitid“.⁷ Tüübinumbri järel on kaldkriipsu järel esitatud rohkem kui ühe variandi korral variantide arv. Tüübi moodustavad esiteks eri paigus jäädvustatud samasisulised grafitid, teiseks on püütud näidata ühe ja sama grafititeksti jäädvustusi eri aegadel, et võimalikult hästi edasi anda grafititeksti dünaamilist iseloomu. Diakrooniline dokumendikogum on mõeldud nii folkloristidele ja kultuuriuurijatele kui ka laiemale, meelelahutuslike huvidega kasutajaskonnale. Lihtne ligipääs materjalile ja tekstide ingliskeelsed tõlked soodustavad rahvusvahelist teadlaskoostööd olenemata kasutajate füüsilisest asukohast. Uuriija vajadustest lähtuvalt on sellele lisatud ka žanri spetsiifikast lähtuv statistilise andmetöötuse võimalus.

Grafiti uurimine eeldab selle kontekstualiseerimist, sest tähendus on seotud kontekstiga. Grafiti mõistmiseks on eelkõige oluline näiteks selle subkultuuriline kontekst, kuna sageli on grafiti seotud subkultuuri ja elustiiliga. Samuti on oluline see kontekst, kuhu grafiti loodi – konkreetne koht linnaruumis, kuhu on visandatud tekstid ja visuaalsed kujundid – selles mõttes on grafiti alati kontekstist sõltuv kohaspetsiifiline vorm (Novak 2015, 14).

Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaasis on olemas info asukoha kohta, eriti hilisemaid kujutisi on pildistatud ka eri nurga alt ning lähi- ja kaugvaates. Samuti leidub andmebaasis üksikuid viiteid kujutise kontekstile, aga enamasti need kahjuks puuduvad.

Konteksti mõttes on oluline ka autoritega seonduv: kes nad on, kas nad on mehed või naised, kui vanad, millise subkultuuriga nad on seotud jmt. Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaas ei võimalda kõiki neid aspekte kahjuks vaadelda, sest enamasti puudub info autori kohta. Sageli ei ole ka võimalik seostada grafitit konkreetse subkultuurilise kontekstiga. Selles mõttes on meie lähenemisviis piiratud.

Artiklis analüüsime grafitit kui visuaalse ja tekstilise representatsiooni kooslust, kus mõlemad elemendid on tähendusrikkad, kuigi sageli koosneb grafiti ka ainult kujutisest või tekstist.

Andmebaasi materjalist umbes 25 % sisaldab mingil kujul viide soolisusele, võimaldades analüüsida grafitit sellistest aspektidest nagu soolised/soolistatud kujutised ja/või tekstid ning nende roll grafitis kui tervikus, naiselikkuse ja mehelikkuse kujutamine jmt. Andmebaas on piiratud ning ei võimalda väga suuri üldistusi teha, aga mingi ettekujutuse grafiti soolistest tähendustest see siiski annab.

7 <http://folklore.ee/Grafiti/grafitid>.

Arvestame ühtlasi grafiti konteksti – seda, kuhu ja kuidas ta on paigutatud, ning samuti infot autori kohta – juhul kui see on olemas. Võimalusel püüame lahti mõtestada ka grafiti subkultuurilist konteksti, kuigi vaataja ei pruugi sellega kursis olla ja ka meie uurijatena ei tea seda sageli, nii nagu enamasti puuduvad meil ka teadmised autori kohta. Sageli varjavad ka grafiti autorid ise oma sugu, kasutades autorisuse märkimiseks sooneutraalseid *tag*'e. On ka autoreid või autorite kollektiive, kelle nimi on sooliselt märgistatud, nagu Edward von Lõngus. Enamikul meie andmebaasis olevatest töödest puuduvad aga igasugused viited autorile.

Seetõttu, nagu Vittorio Parisi (2015, 54), peame ka meie grafitit/tänavakunsti tõlgendades silmas grafiti/tänavakunsti vaataja, mitte selle looja/autori vaatepunkti, sest ka meie uurijatena oleme vaataja positsioonis. Ka meie probleemipüstitus sarnaneb mõneti Parisi omaga, kui küsime, mil määral väljendab grafiti naiselikkust või mehelikkust või üldse soolisi tähendusi.

Mõnes mõttes võib meie käsitusviisi seostada visuaalse autoetnograafiaga: visuaalne on see selles mõttes, et analüüsime visuaalseid artefakte ja nendest loodud fotograafilist arhiivi (vt Hamdy 2015, 69). Ent ka meie enda grafiti-kogemused ja intuitiivsed tõlgendused on mõjutanud meie käsitusviisi, millele viitab ka artikli algul toodud grafiti teadvustamise kogemus, mis andis positiivse eelhäälestuse grafiti mõistmiseks ja analüüsimiseks. See tähendab ka, et me ei ole grafiti-uurijatena alati neutraalsed kõrvaltvaatajad, kui meie kogemuslik/intuiitivne suhe grafitisse on pigem positiivne.

Meie lähenemisviisi võib mõista ka kui Eesti kontekstist lähtuvat grafiti sooliste tähenduste uurimist, mis toob esile meie kui uurijate piiratud vaatenurga. Seda võib nimetada ka paigutatud teadmiseks (Haraway 1988). Donna Haraway sõnul on (teaduslik) teadmine seotud konkreetse konteksti ja konkreetse subjektipositsiooniga, s.t ta kritiseerib teadusliku objektiivsuse müüti, leides, et kogu teadmine sõltubki uurija positsioonist ja vaatenurgast. Kuna viimane mõjutab ka teadmist ennast (neid viise, kuidas seda teadmist luuakse ja mis tähendus sellele antakse), ongi oluline oma positsioon uurijana esile tuua.

Grafiti uurijad on seostanud grafitit ja tänavakunsti eelkõige meheliku subkultuuriga, mõistes seda paigana, kus luuakse mehelikke identiteete (Macdonald 2001, 94–150; 2019, 187). On ka väidetud, et grafitikultuur toetub hegemoonilistele mehelikkuse vormidele, mida muudetakse allutatud mehelikkuste kaudu, et luua uusi tähendussüsteeme. Need uued mehelikkused tekivad dialoogilistest suhetest klassi-, rassilise, soolise ja rahvusliku kuuluvuse, tarbimiskultuuri, vastupanu ja teiste teguritega. (Lombard 2013, 178.)

Grafiti ja tänavakunsti standardid ja väärtused muudavad keerukaks naiste täieliku aktsepteerimise sel alal (Macdonald 2019, 188). Jessica N. Pabón on kirjeldanud

grafitit kui „eeldatavasti meeste mehelikku subkultuurilist tegevust, kus naised oma soo tõttu ei ole võimelised meestega võrdväärselt esinema“ (Pabón 2013).

Grafitit peetakse ka noorte subkultuuriks ja kuna grafiti subkultuur „tähistab sotsiaalselt hälbivust“ ja julgustab osalejaid seisma vastu tavalistele ideedele suurekaasvamisest, ületab see „tütarlastele seatud sotsiaalseid ootusi“ (Pabón-Colón 2018, 3). Ent ka viisid, kuidas me vaatajatena grafitit vaatame, on tugevalt mõjutatud hegemoonilistest lääne soonormidest (Pabón 2019, 79).

Grafiti võib esitada soolisustatud esteetikat (*gendered aesthetics*: Parisi 2015, 54), aga autori soo ja sellise esteetika vahel puudub otsene seos, nagu on leidnud Vittorio Parisi (2015). Naisautorite grafitilooming ei sisalda tingimata naiselikku kujutusviisi, näiteks nn pehmeid teemasid, nagu armastus. Samamoodi ei viita alasti naisekeha kujutamine tingimata sellele, et autor on meessoost.

Grafiti soolisusest rääkides peetaksegi tavaliselt silmas seda, kas ja kuidas erineb mees- ja naissoost grafitiautorite loomingu (nt Lombard 2013; Macdonald 2001; 2019; Pabón 2013; 2019; Parisi 2015). Selline lähenemine eeldab, et grafiti autor on teada. Rahvusvahelises kontekstis see sageli nii ka on, vähemalt silmapaistvamate tööde puhul. Anonüümsete autorite puhul saab analüüsida kujutiste ja tekstide soolisi tähendusi, niivõrd kui neid grafitis leidub, kuid üsna suur osa grafitist mõjub sooliselt neutraalsena.

Grafiti andmebaasis on siiski üksikuid töid, mille autor on teada ja see võimaldab tõlgendust seostada autori sooga, mis võib mõnikord või mõnede teemade puhul olla oluline. Siiski ei ole grafiti autori sugu tingimata määrav ehk naisautorid ei loo tingimata teistsugust grafitit kui meesautorid. See aspekt seostub laiemalt kunstilise/kultuurilise representatsiooni eripäraga. Sooline identiteet ja selle kultuurilised väljendusviisid ei ole omavahel otseses seoses ja seetõttu ei saa sellist seost eeldada ka kultuuriliste artefaktide, sh grafiti puhul. Ka näiteks naiskunstnikud või -kirjanikud ei maali või ei kirjuta tingimata nn naiselikel teemadel (nagu nt emadus), vaid nende käsitusviis võib olla ka sooneutraalne.

Soo ja kujutamise probleemi on käsitlenud kunstiajaloolane Linda Nochlin oma juba klassikaliseks muutunud töös „Miks pole olnud suuri naiskunstnikke?“, kus ta põhjendab naiste vähest esindatust kunstiajaloo nende piiratud ligipääsuga sellele valdkonnale, sest ligipääs kunstiharidusele ja -tegemisele eeldas sündimist privilegieritud klassi liikmena: valge keskklassi mehena. Teisalt toob ta esile, et naised ei loo tingimata teistsugust või nn naiselikku kunsti ehk et puudub otsene ja tingimatu seos soolise kuuluvuse ja kunstipraktika või kunstilise kujutusviisi vahel, nimetades naiivseks ideed, „nagu oleks kunst individuaalse emotsionaalse kogemuse isiklik ja otsene väljendus“ (Nochlin [1975] 2000, 16). Teisalt võimaldab sooaspekti silmaspidamine tuua esile grafiti kui soolise või soolisustatud kommunikatsiooni. Grafiti kõnetab

küll vaatajad, ent nii nagu grafiti autorid, nii on ka vaatajad mehed ja naised, kes võivad grafiti sõnumit mõista erinevalt. Ka linn kui keskkond ei ole sooliselt neutraalne ja see võib omakorda mõjutada neid viise, kuidas grafitit luuakse ja mõistetakse.

Mehelikkuse esitamine/representatsioonid

Eesti Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaasi põhjal võib öelda, et umbes 20–25 % grafititest viitavad ühel või teisel moel soolisusele ja seda nii visuaalset kui tekstilist külge silmas pidades. Nii näiteks võib olla kujutatud mehi või naisi, kuigi leidub ka sootuid olendeid, nagu kummalisi (fantaasia)tegelasi (foto 1). Samuti võib tekst mingil moel seostuda naiste, meeste või soolise temaatikaga.

Silmatorikav on see, kuivõrd palju viidatakse nii tsitaatide kui visuaalsete kujutistena (tuntud) meestele ja kuivõrd vähe (tuntud) naistele. Selle ühe põhjusena võib näha asjaolu, et enamik grafiti autoreid on mehed, kelle jaoks autoriteeti esindavadi eelkõige mehed.

Grafiti viidatud meeste galerii ulatub maailmakuulsatest meestest kuni ainult kohalikus kontekstis tuntud isikuteni. Silmatorikavalt palju on viiteid nii Eesti kui teiste maade kirjanikele ja tsitaate nendelt: A. H. Tammsaare, Artur Alliksaar, Fjodor Dostojevski, Lev Tolstoi, Hans Christian Andersen, Haruki Murakami jt. Tundub, et kirjandus ja (mees)kirjanikud on grafiti autoritele oluliseks inspiratsiooniallikaks, mille kaudu oma sõnumit edasi anda. Samuti näitab see, et kirjandus on siiski tänapäeva maailmas oluline. Üheks palju tsiteeritud lemmikautoriks on Šveitsi kirjanik Robert Walser. Eesti kirjanikest on mitme tsiteeringuga populaarseim Artur Alliksaar, kelle eripärane luulelaad on grafitiautoreid inspireerinud. Kirjanik Oskar Lutsu portreed Tartus Riia tänaval tema majamuuseumi ees (foto 2) täiendab tsitaat raamatust „Suvi“: „Einoh, kui te nüüd nalja ei tee, siis see on küll päris kena nali.“

Suhteliselt palju viidatakse nii rahvusvaheliselt tuntud kui ka Eesti poliitikutele (Vladimir Putin, Andrus Ansip, Jürgen Ligi, Edgar Savisaar), samuti poplauljatele ja -artistidele (Koit Toome, Uku Suviste, strippar Marko Tasane). Peale Eesti lauljate on esindatud ka mitmed lääne popartistid, nagu Briti muusik Pete Doherty või USA räpplaulja Kendrick Lamal. On ka spetsiifilisemaid viiteid, mis eeldavad subkultuurilise konteksti tundmist, nagu viide keemik Albert Hofmannile, kes sünteesis psühhotropse vahendina tuntud LSD, või Ülo Kiplele, kes oli 1980. aastatel Eestis tegutsenud grafitilooja. Fiktsionaalseid tegelasi leidub vähe. Märkimist väärivad Sammalhabe (foto 10) ning Kalevipoeg ja siil Edward von Lõnguse teosel „Kalevipoeg 3.0, taaselustatud biomehaanilise supersõdurina ja tema juhtimiskeskus koos siiliga“ Tartus, Vabadussilla all, mida on pildistatud 2014. aastal (foto 3). Eesti rahvuseepose peategelast Kalevipoega on kujutatud Kalevipoeg-küborgina, kelle selja taga on arvutisse süvenenud siil.

Traditsiooniline lääne valitsev mehelikkuse konstruktsioon hõlmab tavaliselt selliste omaduste väärtustamist nagu autoriteetsus, võistluslikkus, võim, füüsiline tugevus, agressiivsus, domineerimine, aktiivsus, sõltumatus jmt (Lombard 2013, 179). Meeste rollid ja tegevused grafitis ja tänavakunsti teostes viitavadki enamasti traditsiooniliselt mõistetud mehelikkusele, kus mees esindab aktiivset tegutsejat, võimukandjat, seiklejat ja mõnikord ka maailmavallutajat – mees kui kosmonaut, boss, sõdur, poliitik, politseinik, tööline, aga ka mees kui intellektuaal (kirjanik, filosoof), kunstnik, poplaulja, autoriteetne kuju ja tehnoloogiahuviline.

Traditsiooniliselt mõistetud mehelikkusega seostuvad näiteks tunkedes töömehe kujutis (foto 4) Tartus Örne tänaval ning Pärnu rannas leidunud meesturisti kujutis, täiendusena tekst „Virossa on hyvä“ (foto 5). Viimane seob mehelikkuse tähenduse ka rahvusliku kontekstiga: Eesti kui postsotsialistlik maa, kus soomlase jaoks on odav reisida. Foto on tehtud aastal 2011, mil Eestis oli hinnatase veel suhteliselt soodne ja Soome turistide panus Eesti majandusse oli märkimisväärne.

Mehelikkusega seostatakse ka alkoholismi ja narkootikumide tarbimist. Näiteks leidub 2011. aastal tehtud fotol grafitist värss rahvalikust laulust „Joo, sõber, joo“ (foto 6). Kuigi tegemist on seltskondliku lauluga, mida võivad laulda nii naised kui ka mehed, mõjub selle laulu esivärsi rõhutatud kordamine viieteistkümnel real pigem meheliku eneseväljendusena.

Mehelikkusele viitavad ka kujutatud atribuudid, nagu piip või relv. Mehe kujutis võib olla esitatud ka lihtsalt mehe figuurina, ülikonnastatud mehena või väikese poisina.

Teisalt leidub ka mittetraditsioonilisena mõistetud mehelikkust, mis võib avalduda nii nn pehmete väärtuste esiletoomisena kui teistsuguse seksuaalse identiteedi näol, nagu homoseksuaalsus. Siiski leidub ka homoseksuaalsust stigmatiseerivaid grafititekste. Pehmete väärtustega seostub näiteks rätsepaistes istuva ja piipu tõmbava vanamehe kujutis, mida on ilmselt kellegi teise poolt täiendatud tekstiga „I love you all“ (foto 7). Ka lõõtspilli mängiva poisikese kujutis (foto 8) Tartus Vabadussilla all seostub pigem nn pehmete väärtustega – poisike tõmbab uljalt lõõtsa ja laulab, otsekui innustades vaatajaidki kaasa laulma.

Mehelikkuse kujutised võivad olla ambivalentsema tähendusega. Näiteks meest kui sõdurit on kujutatud mh vahva sõduri Švejki (foto 9). Tšehhi kirjaniku Jaroslav Hašeki satiirilise romaani „Vahva sõduri Švejki juhtumised maailmasõja päevil“ (1923) naeruvääristab inimlikke rumalusi ning ühiskondlikke institutsioone, autoriteeti ning võimuhierarhiaid, selle peategelane on sõdur Švejki, kes kas on idioot või mängib seda (raamat seda ühemõtteliselt ei määratle). Švejki kuju on omanäoline, kuna mõnes mõttes ta naeruvääristab ka traditsioonilist mehelikkust: sõdurina ei ole ta tugev, julge, kangelaslik, nagu võiks sõdurilt kui kangelaselt oodata, vaid

vastupidi, ta on nii vaimselt kui füüsiliselt saamatu, temaga juhtub igasuguseid äpardusi, ta esitab kohatuid küsimusi ega saa asjadest aru.

Grafitis (mis paiknes Tartus Võru tn alguse bussipeatuses) esineb Švejk iseloomulike detailidega selgelt äratuntava figuurina: rõõmus näoilme, mütsinokk silmil, püss rihmapidi üle õla visatud. Kujutise paremas allääres on autori(?) nimemärk B., muid tekstielemente kujutisel ei leidu.

Eraldi huvitav meestegelane on Sammalhabe Edward von Lõnguse grafitilt „Kannahabe ja nõiakütt“ (2014, foto 10). Eno Raua lasteraamatu „Naksitrallid“ ühe peategelasena on ta fiktsionaalne tegelaskuju, kes esindab mittetraditsioonilist, n-ö pehmet mehelikkust. Raamatutegelasena on ta looduslähedane, keskkonda hoidev, pehmeid väärtusi (armastust, hoolivust, leebust) esindav. Näiteks laseb ta raamatus oma samblast habeme sees olevas linnupesas linnupojad üles kasvada. Ka Sammalhabeme välimus on iseloomulik: kunstnik Edgar Valteri joonistatuna on see pisut hipilik: tal on pikk samblast habe, kus kasvavad pohlad, peas on suur lotakavõitu kaabu ja seljas pikk halatitaoline kollakasroheline hõlst. Kogu ta olemus mõjub sooja ja sümpaatsena. Edward von Lõnguse teosel on Sammalhabeme olemust täiendatud: samblast habeme asemel on kanepi(lehtedest) habe ja ta käed on painutatud Nõiaküti-nimesildiga politseiniku poolt selja taha, et neid raudu panna. See täiendus tegelikult ei muuda Sammalhabeme kui tegelaskuju olemust – kujutisel mõjub ta ikka looduslähedasena ja pehmeid väärtusi esindavana, mis tuleb eriti esile vastandusena politseiniku kui ametliku võimu esindaja suhtes.

Kunstniku ootamatu ja humoorikas tõlgendus viitab „karistus põhise uimastipoliitika ebapädevusele ja globaalse uimastipoliitika suunamuutustele“, nagu väidetakse selle teose koopiit müüva interneti-kunstipoe Noar kodulehel⁸. Teose asukoht endise Tartu sünnitusmaja, nüüdse Tartu ülikooli sotsiaalteaduskonna hoone seinal Riigikohtu vastas pole samuti ilmselt juhuslik, kõnetades ühiskonna võimu ja õigusemõistmise institutsioone ja avaldades oma suhtumist neisse.

Teisalt on selle teose, aga ka Edward von Lõnguse teiste tööde puhul tegemist tänavakunstiga, mis enam otseselt ei vastandu kunstiinstitutsioonidele, vaid mis on teataval määral muutunud selle osaks (kunst kui müügiartikkel), nagu näitab võimalus osta Edward von Lõnguse teoste koopiaid.

Leidub selliseidki taieseid, kus meest ja naist on kujutatud võrdväärsete partneritena, nagu kujutis Lääne maakonna Risti bussipeatuses mehe ja naise figuuriga (foto 11), kes istudes hoiavad teineteisel käest kinni. Kujud on maalitud nii, et jääb mulje neist kui pingil istuvatest bussiootajatest, kusjuures mõlema sugu on selgelt

⁸ <https://noar.eu/et/kunst/cannabeard-witch-hunter/>

markeeritud: naisel on pikad voogavad juuksed ja saledad käsivarred, mehe lühikeste juustega figuur on jõulisem.

Naiselikkuse esitamine/representatsioonid

Nii tuntud kui tundmatuid naisi esineb grafiti andmebaasi fotojäädvustustel väga vähe. Viidatakse eelkõige naispoliitikutele, nagu Anna-Maria Galojan, kelle aupärjaga ümbritsetud portreed saadab iroonilisena tõlgendatav tekst „Talendid koju“ (foto 12). Poliitikaga suhestumine ja poliitilised seisukohavõtud ongi grafiti tavapäraseks teemaks ja sõltumata soolisest kuuluvusest on poliitikud alati grafiti autorite vaateväljas, poliitikute tegemisi kommenteeritakse ja kritiseeritakse grafiti kaudu. See on seotud ka grafiti üldisema ühiskonnakriitilise hoiakuga, mis avaldub mitmesuguste ühiskonnaähtuste/probleemide kritiseerimises, kuni ühiskondliku süsteemi kui niisuguse kritiseerimiseni.

Tuntud naistest viidatakse veel Lydia Koidulale (foto 13), mis on ka üsna mõistetav, sest ühena vähestest naistest on tema positsioon eesti rahvuslikus mälus väljapaistev. Koidula ei ole ainult ajalooline isik, vaid ka rahvusliku identiteedi sümbol, mida on kinnistanud ka tema kujutise kasutamine Eesti 100-kroonisel rahatähel. Koidula figureerib pidevalt nii kultuurimälus kui avalikus diskursuses ja tema kuvandi kasutamine Eesti grafitis ei ole seetõttu üllatav.

Pigem on üllatavad tervelt neli tsitaati prantsuse päritolu Ameerika moetoimetajalt Diana Freelandilt, kes töötas tuntud moeajakirjades Harper's Bazaar ja Vogue, olles ka viimase peatoimetaja, ja kes Eesti laiema avalikkuse jaoks tõenäoliselt eriti tuntud ei ole. Pole võimatu, et Freelandi tsiteerinud grafitilooja on moeteadlik (ja/või) naine.

Tähelepanu väärrib ka grafiti Soome ja Eesti kirjaniku Aino Kallase maja seinal Tartus Raja tänaval (foto 14), kus Aino Kallas elas aastatel 1912–1918 koos abikaasa, rahvaluuleteadlasest diplomaadi Oskar Kallasega. Uusklassitsistlikus stiilis maja, mille arhitekt on soomlane Valter Thomé, on eravalduses ja seisab praegu mahajäetuna. Maja on kultuurilooliselt oluline, sest seal veetis oma lapsepõlveaastad ka kirjanik Jaan Kaplinski (Hanson 2011). Grafiti asukohta ja sisulisi tähendusi arvestades näib, et autor on ilmselt tuttav Aino Kallase elu ja loominguga, sest Kallas ei ole Eestis väga laialt tuntud, aga grafiti autoril on öelda oma sõnum tema kohta. Tekstiga „Aino“ märgistatud kujutisel on lehtedega ümbritsetud lilleõis, mis on paigutatud seinapinna keskele. Sobivalt paigutatud kujutis mõjub austusavaldusena tähelepanuväärsele naiskirjanikule. Jääb mulje, et teose autor on tahtnud rõhutada ja esile tuua Aino Kallast kui väljapaistvat naist, otsekui vastukaaluks linnaruumis/grafitis rohkelt esindatud meestele.

Viidatakse ka fiktsionaalsetele naissoost tegelastele, nagu näiteks seriaali „Twin Peaks“ tegelasele Laura Palmerile. Omamoodi paralleelina Sammalhabemele kui meessoost fiktsionaalsele tegelasele esineb vihje Lumivalgekese kujule (foto 15 – tekst „Peeglike, peeglike seina peal, kes on kõige vingem võistkond planeedi peal?“ Tartus Ujula tänava spordihoone naiste WC-s), kuid üldiselt fiktsionaalseid naistege-lasi analüüsimaterjalis eriti ei leidu.

Naiselikkuse kujutamine on enamasti seotud teatud naiselikeks peetavate oma-duste ja tegevustega, nagu naiste seostamine puhtusega (foto 16: tekst „Pidage puh-tust“ naise kujutise juures) ja kaine olemisega (foto 17), naine kui ema või *lady*, naine kui ingel päeval, aga nõid öösel (foto 18), naine kui kunstnik (foto 19), heegeldamine kui naiselik tegevus (foto 20), naine kui liiga jutukas (foto 21). Viimane aspekt on esile toodud nõukogude perioodi agitatsiooniplakati reprodutseerimise kaudu (tekst „Par-teilane peab suu“ ja naise kujutis, sõrm suul (tänavakunstnik von Bombi šabloonlehe alustekst), kuigi selle grafiti tähendused viitavad irooniliselt eelkõige nõukogulikule tähendussüsteemile.

Naiselikkuse seostamine puhtuse või kainusega viitab mh ka sooliste stereotüü-pidele, mis eeldavad naiselt teistsugust käitumist kui mehelt. Nii leidub grafiti tekstiga „ilus naine on kaine“ (foto 17). Puhtus ja kainus on soostereotüüpse arusaama järgi naiste jaoks olulised omadused, samal ajal kui mehelik mees pigem tarbib alkoholi.

Naine ja loovus või naiselik loovus on samuti pälvinud tähelepanu: teosel naisest kui kunstnikust (foto 19) on kujutatud lillelises kleidis ja kõrgete kontsadega naist, kes maalib spreivärviga suurele seinapinnale värvilisi voogavaid kujundeid. Teoselt kumab naise loominguline inspiratsioon, mida visualiseeritakse pintsliga maalivaks käeks muutunud spreivärvi joa kaudu. Teos, mis asus Tartus Tolstoi tänaval, oli üsna suur, kattes terve seina, ja sellisena üsna mõjuv.

Loovusega, intellektuaalsusega seostub ka mõtleva naise mustvalge, pliiatsiga joonistatud kujutis (foto 22) Tartus Vallikraavi tänavas, mis esitab naist kuni vöö-kohani ja kus prillitatud tõsisele näoilmele vastandub suur rinnapartii. Kujutisele on lisatud üsna pikk tekst:

[Töötame], et avastada elu: kuidas see toimib, kui ilus see on ja kuidas maailma natuke paremaks muuta. Igaühel meist on võimalus oma oskustega ühiskonda mõjutada. Kõik sõltub sellest, milline inimene sa oled. Kõik peaksid tegema seda, mida nad armastavad.

See mõjub ühelt poolt nagu elutarga naise sõnavõtt, teisalt mõneti nagu varjatud ühiskonnakriitika, sest autori sõnum rõhutab maailma paremaks muutmise vajadust. Kohustus tegeleda sellega, mida inimene armastab, on maailma paremaks muut-mise eeltingimus ja autori kategooriline imperatiiv.

Naiselikkuse kujutamine on seotud ka selliste omadustega nagu armsus ja pehmus. Näiteks leidub grafiti armsa ja lapseliku Hello Kitty kujutisega, kuigi seda on täiendatud tekstiga „Hello Kitty/Fuck the police“ (foto 23). Vaataja jaoks mõjub selline temaatika tõenäoliselt naiselikult, tekitades kujutluse autorist kui noorest naisest.

Nn naiseliku kujutusviisi või stiili teadlikku kasutamist leidub ka kunstnik Mina-jaLydia teostes, nagu pealkirjata teoses (foto 24), kus kujutatakse kaht võidumärki näitavat prillidega tütarlast, kes on kaunistatud naiseliku atribuutikaga (nad on naiseliku välimusega, neil on juustes kaunistused, kaelas kaelakeed).

Jessica Pabón on leidnud, et ajalooliselt on naissoost grafitiautoreid ja tänavakunstnikke marginaliseeritud ja see on loonud esteetilise hierarhia, kus naiselikuna määratletud kujundlikkus ja lähenemisviis on degradeeritud, mis viitab ühtlasi sellele, et ainult mehed suudavad luua mehelike joontega grafitit ja tänavakunsti. Seksistliku väärtussüsteemi aktiivseks dekonstrueerimiseks, soolise võrdsuse toomiseks sellesse väärtussüsteemi või selle tagasilükkamiseks märgistavad naissoost grafitiautorid oma tähti kaunistustega, viidetega popkultuurile, või naiselikkusele viitavate tiitlitel, nagu Miss. Teised võivad tähtede graafilise kuju kaudu viidata naiselikule seksuaalsusele ja hüperfeminiinsusele. (Pabón 2019, 83.) Pabón on väitnud ka, et grafitis teatud esteetiliste valikute abil naiselikkust esitades võivad naisautorid teadlikult soovida suurendada naiste nähtavust avalikus ruumis (86).

Sellist „naiselikuna määratletud kujundlikkust“ leidub grafitites „Tahan olla öölinn“ (foto 25) ja „Sulame ära teise sisse. Linnuke“ (naisekuju, foto 26). Mõlemal grafitil on sarnane visuaalne kujundus/stiil, ka sõnum mõjub naiselikult, nii et vaataja võiks tõlgendada neid kui naisautori vaatenurka.

Siiski leidub ka selliseid naiselikkuse kujutusi, mis ei seosta naist/naiselikkust ainult traditsiooniliste omadustega. Näiteks tekstiga „Love is concrete“ („Armastus on konkreetne/betoon“) täiendatud grafitil on kujutatud tööriietes naist, kes hoiab käes kellut (foto 27, Tartus Vabadussilla betoonseinal). Pildil kujutatud neiu on päriselus betoonehitiste õppejõud ja tänavakunsti kolleksionäär (Eesti Ekspress 2011, 37).

Naiselikkust võidakse esitada ka mõneti negatiivses võtmes, seostatuna näiteks hirmuga, nagu „pimedus sööb väikeseid tüdrukuid“, pildil kuri hunt ja tütarlapse kujutis (foto 28). Selles sõnumis võib näha naiselikku pimedusehirmu, mis on leidnud väljenduse poeetilises võtmes, metafoorses keelekasutuses. Hirm pimeduse ees, näiteks üksi öises linnas ringi liikumise ees võib olla soospetsiifiline. Hilisõhtune ja öine linnaruum, kus naistel ei ole turvaline ringi liikuda, kuuluks nagu pigem meestele. Otsesemalt naise vaatepunkti väljendusena mõjub grafiti tekstiga „kardan pimedas koju minna“, sest selle lihtsa ja lakoonilise sõnumi autorina on raske kujutleda meest.

MinajaLydia teos „Perekond Ideaalne“ (foto 29) Tartus, Tähe ja Pargi tänava nurgal elektrikposti küljes, mis on autori poolt signeeritud, kujutab perekonnaportreed emast, isast, pojast ja tütrest. Teos mõjub iroonilise kommentaarina stereotüüpse ettekujutuse kohta ideaalperekonnast ja perekondlikest väärtustest.

Siiski on naiste rollide ja tegevuste ulatus üsna piiratud, võrreldes meeste omaga, mis võib olla tingitud sellest, et enamik grafiti autoreid on mehed, kelle loodud teosed kajastavad nende (mehelikku) kogemust.

Naiste võimestamine (*women empowerment, girl power*)

Eraldi huvitav küsimus Eesti kontekstis seostub grafiti ja feminismi teemaga. Läänes on feminism mõjutanud näiteks naisautorite esiletulekut grafiti valdkonda, kuna grafiti on varem olnud eelkõige meeste pärusmaa, samuti ka grafiti sisulist külge. Eestis, kus feminismist läänelikus mõttes (nagu 1970. aastate feministlik liikumine) eriti rääkida ei saa, võib eeldada, et feminismi ja feministlike ideede osakaal grafiti mõjutajana on väike. Siiski võib mõningaid naisautorite loodud kujutisi tõlgendada ka feministlikus võtmes. Sellega seostub naiste võimestamise (*women empowerment*) teema: see on vaatenurk ja kujutamiseviis, mis esitab naisi ja naiselikke või naistega seotud teemasid positiivsest vaatenurgast kui (naiseliku) jõu allikat, kui positiivset maailma muutvat jõudu. Eesti Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaasis on mõned kujutised, mida saaks sellises võtmes tõlgendada. Näiteks grafiti „Live fast, die young“, millel kujutatakse last imetavat naist, mille autor on MinajaLydia (foto 30). MinajaLydia on tänavakunstnik, kes Internetis iseloomustab ennast nii: „Kui Mina veedab oma päevad olmeprobleeme lahendades rindel Kinder, Küche, Kirche, siis Lydia veedab ööd kavandades, ateljees töötades või mööda linna luusides ja tänavatele endast pilte maha jättes.“ Ta rõhutab sellise identiteedi kahestumise olemuslikkust ka oma tööde kohta: „[S]ee, kuidas ühes inimeses on mitu inimest peidus, ei käi ainult tänavakunstnike kohta, kes loovad illegaalse kunstnikutöö jaoks uusi identiteete, vaid ka kõikide minu töödes kasutatud karakterite kohta“ (<https://minajalydia.tumblr.com/about>).

Imetava naise kujutis mõjub naiselikkust esiletõstvana/ülistavana, naiselikkuse kui positiivse, eluandva jõu rõhutamisenä. Võib ka väita, et see kujutis on loodud naise vaatenurgast ja naine kui vaatamise objekt on seal naiseliku pilgu jaoks. Filmiuurija Laura Mulvey on oma juba klassikaliseks muutunud artiklis „Visuaalne nauding ja narratiivne kino“ (1975) esile toonud naise filmilinal kui vaataja mehe(liku) pilgu objekti: naine konstrueeritakse vastavalt mehe soovidele/ihadele ja ka naine ise on teadlik, et ta on meheliku pilgu objekt ja see loobki vaatamise naudingut, sest ka naine vaatajana võib sellise meheliku pilgu omaks võtta (Mulvey [1975] 2003). Selles mõttes võib MinajaLydia imetava naise kujutist tõlgendada naiseliku seis-

kohavõtuna – naisele suunatud meheliku pilgu vaidlustajana ja naiselike väärtuste rõhutajana avalikus ruumis.

Ka Astrid Linnupõja grafiti „Pipi piiksub“ (foto 31) funktsioneerib kui naiseliku võimu/jõu esiletõoja, tuues keskmesse kirjanik Astrid Lindgreni tuntud tegelaskuju Pipi Pikksuka, kes juba iseenesest on *girl power*’i sümbol. Tegelaskujuna on Pipi ju soolisi ootusi ja norme eirav tüdruk, kes on tark, teravmeelne, leidlik, väga tugev, iseseisev ja rikas, samal ajal heatahtlik ja hoolitsev. Pipi teod ja sõnad ei ole kunagi mõeldud halbade eesmärkide jaoks, aga alati on tal maailmale öelda oma sõnum. Grafitis on Pipi rolli mõtestatudki ühelt poolt sõnumitoojana, s.t et Pipil on maailmale/möödujale midagi öelda. Visuaalselt tugevdab seda kuvandit Pipi kujutis, mis on nähtav ainult pooleldi: Pipi otsekui piilub plangu tagant. Ent see, mida tal öelda on, on grafiti autori arvates muutunud piiksumiseks: tekst „Pipi piiksub“ viitab sellele, et Pipi sõnumit ei võeta tõsiselt või et seda ei panda tähele. Piiksumine tähendab ju nõrka, abitut, kõrget heli, mis ei ole oma mõjukuselt võrreldav selge ja kõvahäälsel lausungiga. Grafiti autor, keda võiks tema pseudonüümi arvestades pidada naiseks, tahaski juhtida tähelepanu sellele, et kuigi naised on arvestatav jõud ühiskonnas, siis seda, mida naistel on öelda, ei märgata või alavääristatakse.

Seksuaalsuse kujutamine

Traditsiooniliselt leidub grafitis seksualiseeritud soolisi klišeid ja naiste kujutamist. Pariisi (2015, 60) toob esile ka seisukoha, mille järgi läänelikus linnaruumis sallitakse eksplitsiitselt seksualiseeriva või naisi objektistava sisuga reklaame (vaatamata sellealastele protestidele), ning küsib, kas ka erootilise sisuga tänavakunsti suhtutakse sama sallivalt. Ta väidab, et praeguseks teame, et nii mehed kui ka naised võivad luua erootilise sisuga tänavakunsti, kuid vaatamata sellele peetakse erootilise kunstiga tegelemist mehelikuks jooneks, näiteks peetakse alasti naise kujutamist mehelikuks tegevuseks. Kokkuvõtvalt leiab Pariisi, et tänapäeval loovad ka naised tänavakunsti, kasutades mitmesugust sisu, eri stiile, tehnikaid, esteetilisi väljendusvahendeid.

Selliseid seksualiseeritud soolisi klišeid leidub ka grafiti andmebaasis, kuigi nendele võib olla antud ka laiem sotsiaalkriitiline tähendus, nagu grafitis (foto 32), mis kujutab poolpaljast naist juurde lisatud ingliskeelse tekstiga: „Mu õde elab Londonis, tal on nüüd seal hea töökoht“. See on omamoodi kapitalismikriitiline seisukohavõtt ja paljastatud naise kujutamine on mitmetähenduslik: seda võib võtta kui „seksualiseeritud soolist klišeed“ ja/või kui ühiskonnakriitikat (Ida-Euroopa naine, kes töötab Londonis prostituudina). Enamasti on aga naist kujutatud lihtsalt seksuaalobjektina (fotod 33–35).

Kokkuvõte

Grafiti ja tänavakunst kuuluvad lahutamatu nähtusena tänapäeva linnaruumi ja selle sotsiokultuurilised tähendused on mitmekesised, seostudes mitmete subkultuuriliste kihistustega.

Grafiti ja tänavakunsti seotus linnaruumiga viitab sellele, et tegemist on mitteametliku kujutusviisiga, mida mõnikord on mõistetud ka vandalismina. Teisalt on grafiti demokraatlik, avatud dialoogiline representatsiooni vorm, sest igaüks võib seda täiendada, lisada sinna oma kommentaare. Grafiti ja tänavakunst toovad esile võimusuhted ühiskonnas ja seda on nähtud avaliku võimu õõnestamisena. See on seotud ka grafiti ja tänavakunsti kui mitteinstitutionaalse kunsti eripäraga.

Lääne uurijad on seostanud grafitit ja tänavakunsti meheliku subkultuuriga, kohaga, kus luuakse mehelikke identiteete. Kuigi ka naised autoritena on selles valdkonnas viimastel aastatel nähtavamaks muutunud, tuues ühtlasi esile nn naiselikke teemasid, ei ole see oluliselt muutnud grafiti kui meheliku subkultuuri kuvandit.

Artikli allikmaterjal lubab pidada grafitit ja tänavakunsti mehelikuks subkultuuriks, kuigi viimasel aastakümnel on naiste kui grafiti loojate osakaal ja panus nähtavamaks muutunud. Grafiti ja tänavakunsti tähendused sõltuvad alati ka vaatajast ja tema suhtumisest sellesse nähtusesse, mis võib ulatuda täielikust eitusest kuni arusaamani, et grafiti ja tänavakunst vaidlustavad ühiskondlikku võimustusüsteemi ja institutsionaliseerunud kultuuripraktikaid. Grafiti ja tänavakunsti uurimine võimaldabki mõista selle tähendusi ja funktsioone nii autori, vaataja, (linna)ruumi kui ühiskondliku võimudünaamika aspektist. Erinevalt lääneriikidest ei ole Eestis grafitit ja tänavakunsti eriti palju uuritud, grafiti ja tänavakunsti soolisustatusele ei ole aga üldse tähelepanu pööratud. Seetõttu keskendusimegi artiklis grafiti ja tänavakunsti sooliste tähenduste ja tõlgendusvõimaluste analüüsimisele.

Grafiti ja tänavakunst on efemeerne nähtus, mistõttu on selle uurimisel suur abiline grafiti fotodest koostatud andmebaas, millesse on võimalusel lisatud kontekstuaalne teave konkreetse grafiti kohta, nagu autor, asukoht jmt. Kuigi Eesti Kirjandusmuuseumi grafiti andmebaas, mille loomist alustati 2013. aastal, esindab väikest osa Eesti grafitist, võimaldab see saada teatud ülevaadet grafitist ja tänavakunstist ning nende eri külgedest, sealhulgas soolistest tähendustest.

Grafiti ja tänavakunsti andmebaasi analüüsidest selgus, et soolisus avaldub mingil moel umbes neljandikus grafititest ja tänavakunstiteostest. Analüüsisimegi, millised soolised tähendused esinevad nii tekstis kui pildilises kujutises, kuidas kujutatakse naiselikkust ja mehelikkust, kas esitatakse mehelikku või naiselikku vaatepunkti ja kuidas seda tehakse.

Andmebaasi põhjal võib järeldada, et suur osa grafitist esitab sageli mehelikku vaatepunkti (suur osa tsitaate ja visuaalseid kujutisi seostub tuntud meestega ja väga

vähe tuntud naistega), mis võiks viidata sellele, et suur osa autoritest on meessoost ning et mehed on ühiskonnas ja kultuuris endiselt nähtavamad, mis omakorda peegeldub ka grafitis. Meeste suurem nähtavus ühiskonnas ja kultuuris on seotud ka meeste ja mehelikkuse suurema autoriteediga. Naiselikkust seevastu kujutatakse sageli stereotüüpselt, nagu näiteks naisekeha seksualiseerimise kaudu. Andmebaasis leiduv grafiti kajastabki muuhulgas ühiskonnas juurdunud ja levinud soolisi stereotüüpe, nagu arusaam naistest kui puhastest, korralikest ja kainetest, samal ajal kui mehi nähakse mõjukate avaliku elu tegelastena (nt poliitik) ja mehelikkusega seostatakse stereotüüpseid käitumisviise, nagu alkoholitarbimine. Mehelikkuse stereotüüpidele vastukaaluna leidub erandlikke viiteid nn pehmele mehelikkusele, samuti leidub üksikuid kujutisi, kus meest ja naist on esitatud võrdväärsete partneritena.

Ent ka naised on grafiti loojatena nähtavad, mis avaldub nii uute vaatenurkade esiletoomises kui grafiti ja tänavakunsti visuaalse väljendusviisi mitmekesistamises. Naiste loodud grafiti ja tänavakunst, nagu nt MinajaLydia teosed, toovad esile naiseks olemise kui positiivse kogemuse, mida võib mõista ka püüdena suurendada naiste nähtavust ja autoriteeti avalikus ruumis.

Teatud osa grafitist ja tänavakunstist mõjub soospekti arvestades neutraalsena, samal ajal sõltub sooline tõlgendusvõimalus ka vaatajast, kes on aktiivses tähendustelooja rollis.

Andmebaasis ei ole enamasti kirjas autorit, mistõttu ei olnud võimalik uurimises keskenduda sellele, kuidas erineb naiste ja meeste loodud grafiti. Tulevikus oleks huvitav ja vajalik analüüsida Eesti grafitit ja tänavakunsti rohkem ka autorite lõikes. Andmed autorite kohta lubaksid grafitit rohkem kontekstualiseerida ja mõista mees- ning naisautorite loomingu eripära. Edaspidi tuleks Eesti grafiti ja tänavakunst asetada ka laiemasse, rahvusvahelisse konteksti, et tuua esile nii sarnasusi kui erinevusi. Pidevalt täienev andmebaas pakub järjest rohkem analüüsimaterjali nii selleks kui ka grafiti uurimiseks mitmetest eri vaatenurkadest.

Allikad

Baudrillard, Jean. [1976] 2005. *Kool Killer ou l'insurrection par les signe*. = *Kool Killer or the insurrection of signs*. Éditions Les partisans du moindre effort. <http://lpdme.org>.

Blanche, Ulrich. 2015. „Street Art and related terms – discussion and working definition.” – *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. Methodologies for Research* 1 (1): 32–39.

Eesti Ekspress. 2011. „Kuidas Anton ja Lydia tänavatele said ehk Eesti tänavakunst tõstab häält.” 9. juuni 2011, 37.

Ferrell, Jeff. 2019. „Foreword. Grafiti, street art and the politics of complexity.” – *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art*, toimetanud Jeffrey Ian Ross, xxx-xxxvii. London; New York: Routledge.

- Flynn, Danny ja Susan Hansen. 2015. „Longitudinal photo-documentation: Recording living walls.” – *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. Methodologies for Research* 1 (1): 26–31.
- Hamdy, Basma. 2015. „Walls of Freedom: Process and Methodologies.” – *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. Methodologies for Research* 1 (1): 67–79.
- Hanson, Raimu. 2011. „Tsaariaegsest häärberist kiirgab kultuurilugu.” – *Postimees*, 19. aprill.
- Haraway, Donna. 1988. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.” – *Feminist Studies* 14 (3): 575–599. DOI: <https://doi.org/10.2307/3178066>.
- Joala, Sirje. 2017. „Tänavakunsti korraldamise mõju isetekkelisele tänavakunstile.” Magistritöö. Juhendanud Maie Kiisel. Tartu Ülikool: Ühiskonnateaduste Instituut. https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/58993/joala%2C%20sirje_ma_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Leete, Art. 1995. „Kriipamisest.” – *Lipitud-lapitud. Tänapäeva folkloorist*, toimetanud Mare Kõiva, 59–70. Tartu: Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti TA Eesti Keele Instituut. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/lipitud/Kriipamisest.htm>.
- Lombard, Kara-Jane. 2013. „Men Against the Wall: Grafiti(ed) Masculinities.” – *The Journal of Mens's Studies* 21 (2): 178–190. <https://doi.org/10.3149/jms.2102.178>.
- Lyng, Stephen. 1990. „Edgework: A Social Psychological Analysis of Voluntary Risk Taking.” – *American Journal of Sociology* 95 (4): 851–886.
- Macdonald, Nancy. 2001. *The Graffiti Subculture. Youth, Masculinity and Identity in London and New York*. Palgrave, Macmillan.
- . 2019. „Something for the boys? Exploring the changing gender dynamics of the graffiti subculture.” – *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art*, toimetanud Jeffrey Ian Ross, 183–193. London; New York: Routledge.
- Mulvey, Laura. (1975) 2003. „Visuaalne nauding ja narratiivne kino.” – *Ariadne Lõng* 4 (1/2): 192–200.
- Nochlin, Linda. (1975) 2000. „Miks pole olnud suuri naiskunstnikke?” – *Pandora laegas. Feministliku kunstikriitika võtmetekste*, koostanud Katrin Kivimaa ja Reet Varblane, 11–50. Tallinn, Kunst.
- Novak, David. 2015. „Photography and Classification of Information: Proposed Framework for Graffiti Art.” – *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. Methodologies for Research* 1 (1): 13–25.
- Pabón, Jessica N. 2013. „Shifting Aesthetics: The Stick Up Girlz Perform Crew in a Virtual World.” – *Rhizomes: Cultural Studies in Emerging Knowledge*, nr 25. <http://rhizomes.net/issue25/pabon/index.html>
- . 2019. „Ways of being seen: gender and the writing on the wall.” – *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art*, toimetanud Jeffrey Ian Ross, 78–91. Routledge, London; New York.
- Pabón-Colón, Jessica Nydia. 2018. *Graffiti Grrlz: Performing Feminism in the Hip-Hop Diaspora*. New York: New York University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479806157.001.0001>.
- Palkov, Tõnis, Uku Sepsivart ja Andres Siplane. 2009. *Haiguste ravi. Kontrollitud. Raamat tänavakunstist*. Tallinn: Eesti Pakendiringlus.
- Parisi, Vittorio. 2015. „The Sex of Graffiti – urban art, women and „gender perception”: testing biases in the eye of the observer.” – *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal. Methodologies for Research* 1 (1): 53–62.

Rander, Tanel. 2017. „Keisri uued rõivad.“ – *Kunst.ee. Eesti kunsti ja visuaalkultuuri kvartaliajakiri = Quarterly of art and visual culture in Estonia* 4: 3–15.

Szpila, Grzegorz. 2013. „Tegelikkuse mõtestajad. Vanasõnad poola grafitis.“ – *Mäetagused*, nr 53, 39–54. <https://doi.org/10.7592/mt2013.53.szpila>.

Voolaid, Piret. 2012. „In graffiti veritas: A Paremic Glance at Graffiti in Tartu.“ – *Estonia and Poland: Creativity and change in cultural communication*. 1. kd, *Jokes and humour*, toimetanud Liisi Laineste, Dorota Brzozowska ja Wladislaw Chlopicky, 237–268. Tartu: EKM Teaduskirjastus. doi:10.7592/EP.1.voolaid.

———. 2013a. *Graffiti andmebaas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. www.folklore.ee/Graffiti.

———. 2013b. „Täägin, järelikult olen olemas. Paröömiline pilguheit Tartu grafitile.“ – *Mäetagused*, nr 53, 7–38. 10.7592/MT2013.53.voolaid. <https://doi.org/10.7592/mt2013.53.voolaid>.

———. 2014. „Collecting and representing newer paremiological forms: the academic online database of paremic graffiti.“ – *Scala Naturae. Festschrift in honour of Arvo Krikmann*, toimetanud Anneli Baran, Liisi Laineste ja Piret Voolaid, 225–240. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Eve Annuk – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Peamised uurimisteemad on eesti kirjanduse ajalugu, autobiograafiauuringud, soo-uuringud. Ta on uurinud kirjaniku, ajakirjaniku, pedagoogi ja Eesti esimese feministi Lilli Suburgi (1841–1923) elu ja tegevust, samuti luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) elu- ja loomingulugu. Ta on avaldanud arvukalt teadusartikleid ja kirjanduskriitikat. Ta on koostanud ka Eesti esimese naiste elulugude kogumiku „Naised kõnelevad“ (1997).

E-post: eve[at]kirmus.ee

Piret Voolaid – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur, Eesti-uuringute Tippkeskuse tegevjuht. Peamised uurimisteemad on folkloori lühivormid (mõistatuste liigiline mitmekesisus ja sotsiokultuurilised kontekstid, vanasõnade kaasaegsed kasutuskontekstid), laste- ja noortefolkloor kui ühiskondlike muutuste ja hoiakute indikaator, mediafolkloor, sh interneti sotsiaalmeedia ilmingud, multimodaalsed ja visuaalsed folkloorivormid (nt paröömiline grafiti, piltmõistatused) kui nüüdisühiskonna sünkreetilised kultuurinähtused. Viimastel aastatel on tegelenud spordifolkloristika ehk spordifolkloorile keskenduva uurimissuuna arendamisega, analüüsides dopingufolkloori, spordi rolli identiteedinarratiivide konstrueerimisel. Koostanud mitmeid folkloori lühivormide andmebaase, avaldanud teadusartikleid, toimetanud artiklikogumikke ja ajakirjade erinumbreid.

E-post: piret.voolaid[at]folklore.ee

EVE ANNUK, PIRET VOOLAID

Foto 1. Tartu, Vallikraavi tn.
Foto: Anastasya Fiadotava, 2019.

Foto 2. Tartu, Riia tn.
Foto: Piret Voolaid, märts 2015.

Foto 3. Tartu, Vabadussilla all.
Foto: Piret Voolaid, okt 2014.

Foto 4. Tartu, Õne tn.
Foto: Piret Voolaid, 2018.

Foto 5. Pärnu, Pärnu rand.
Foto: Piret Voolaid, 2011.

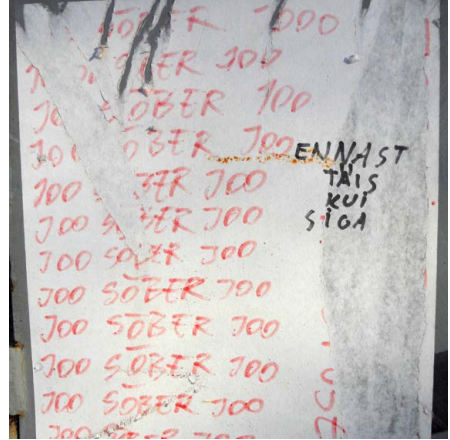

Foto 6. Tartu, Vaksali ja Vanemuise tn nurk. Foto: Piret Voolaid, 2011.

Foto 7. Tartu, Villa Margaretha.
Foto: Piret Voolaid, 2012.

Foto 8. Tartu, Vabadussilla all.
Foto: Piret Voolaid, 2014.

Foto 9. Tartu, Võru tn Riimäe bussipeatus.
Foto: Piret Voolaid 2011.

EVE ANNUK, PIRET VOOLAID

Foto 10. Tartu, Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna hoone juures. Foto: Piret Voolaid, 2014.

Foto 11. Risti bussipeatus, pildistatud läbi bussiakna. Foto: Siiri Pärkson, aprill 2019.

Foto 13. Tartu, Kompanii tn. Foto: Hanna Linda Korp, aprill 2013.

Foto 12. Tartu, Kaarsild. Foto: Piret Voolaid, 2012.

Foto 14. Tartu, Raja tn. Foto: Piret Voolaid, mai 2018.

Foto 15. Tartu, Ujula tn spordihoone naiste tualettruum.
Foto: Eda Kalmre, märts 2014.

Foto 16. Tartu, Vallikraavi tn.
Foto: Piret Voolaid, 2012.

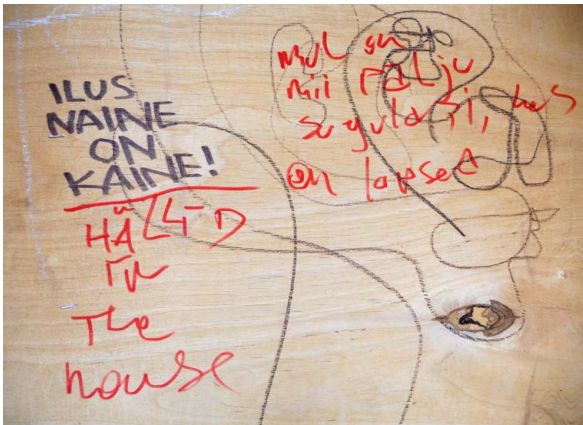

Foto 17. Tartu, Vallikraavi tn.
Foto: Piret Voolaid, aprill 2012.

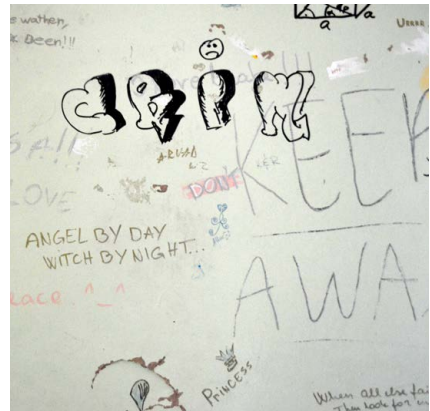

Foto 18. Põltsamaa, Põltsamaa Gümnaasiumi ühiselamu. Foto: Piret Voolaid, juuli 2014.

Foto 19. Tartu, Tolstoi tn, Tartu Kõrgem Kunstikool.
Foto: Piret Voolaid, 2011.

EVE ANNUK, PIRET VOOLAID

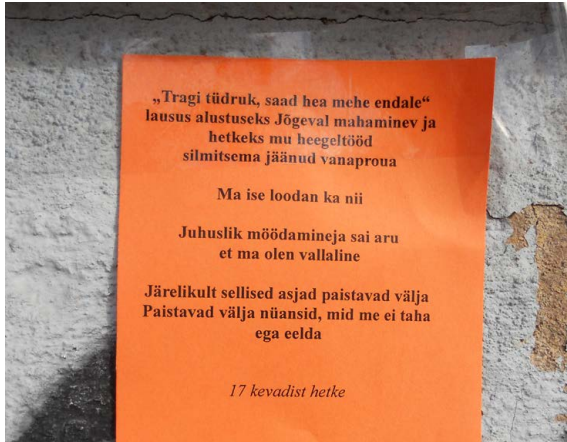

Foto 20. Tartu, Tähe ja Pargi tn nurgal.
Foto: Piret Voolaid, aprill 2012.

Foto 23. Tartu, Riia mnt.
Foto: Hanna Linda Korp, 2013.

Foto 21. Tartu, Vanemuise tn 19, Tartu Kirjanduse Maja.
Foto: Piret Voolaid, 2013.

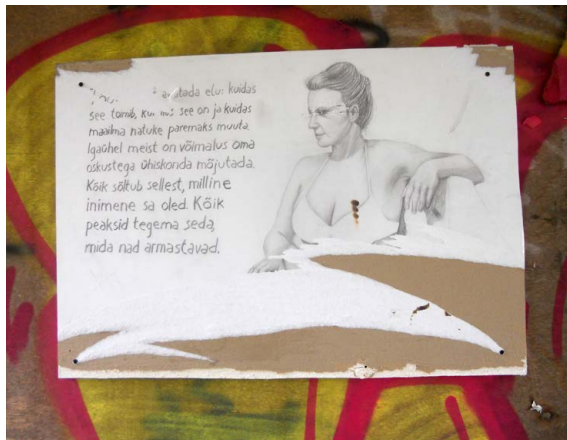

Foto 22. Tartu, Vallikraavi tn.
Foto: Piret Voolaid, mai 2015.

Foto 24. Tartu, Kompanii tn.
Foto: Piret Voolaid, aprill 2014.

Foto 25. Tartu, Sõpruse sild.
Foto: Piret Voolaid, dets 2013.

Foto 26. Tartu, Sõpruse sild.
Foto: Piret Voolaid, dets 2013.

Foto 28. Tartu, Lootuse tn. Endine restoran Kaseke.
Foto: Piret Voolaid, 2011.

Foto 29. Tartu, Tähe ja Pargi tn nurgal.
Foto: Piret Voolaid, veebr 2013.

Foto 27. Tartu, Vabadussild.
Foto: Piret Voolaid, 2011.

EVE ANNUK, PIRET VOOLAID

Foto 30. Tartu, Kompanii tn 12.
Foto: Piret Voolaid, okt 2014.

Foto 31. Tartu, Vaksali tn.
Foto: Urmas Sutrop, 2019.

Foto 32. Tartu, Vabadussilla all, nn Vabaduse galerii.
Foto: Piret Voolaid, märts, 2014.

Foto 34. Tartu, endise Kaubahalli sein.
Foto: Hanna Linda Korp, aprill 2013.

Foto 33. Tallinn, Balti jaam.
Foto: Hanna Linda Korp, 2013.

Foto 35. Tartu, Lootuse tn, endine restoran Kaseke.
Foto: Piret Voolaid, 2019.

Representing of Gender in Estonian Graffiti and Street Art

Eve Annuk, Piret Voolaid

Keywords: graffiti, contextualisation, culture studies, gendered aesthetics, gender studies, femininity, masculinity, street art

Graffiti and street art belong inseparably to the present-day urban space and their various sociocultural meanings are related to different subcultural layers.

The involvement of graffiti and street art in urban space refers to the fact that these are informal ways of depiction which have sometimes been taken to be vandalism. On the other hand, graffiti are a democratic, open and dialogical way of representation, as everyone can make changes in them and add their own commentaries. Graffiti and street art reveal power relations in society, that is why they have also been seen as the undermining of public authority. Such opinion is related to the specific character of graffiti and street art as non-institutional art.

Western researchers have associated graffiti and street art with the male subculture, with an area where male identities are created. Although women have in recent years become more visible among street artists and they have also introduced the so-called feminine subjects, this has not changed the general image of graffiti as the male subculture. Differing from Western countries, graffiti and street art have been relatively less studied in Estonia and no attention have been paid at all to the gender aspect of graffiti and street art.

The article focusses on the study of gender relevance in Estonian graffiti and street art. The key questions here are how gender (or femininity and masculinity) and gender communication are represented in graffiti and how the aspects of gender aesthetics are revealed.

As its sources, the article uses the examples of graffiti, collected in Estonia in 2010-2020 and recorded in the internet database "Graffiti andmebaas" (www.folklore.ee/Graffiti). The database contains also different graffiti-related metadata, such as the context, the time of its making, the author (when known), etc., including, all in all, about 700 different records of graffiti.

The database does not have much information about the authors; therefore, we could not concentrate on the analysis of the differences in the graffiti and street art created by men and women. Our research method was to interpret graffiti and street art from the position of the viewer. In a way, this approach can be associated with visual autoethnography, analysing visual artefacts and the archive containing photos of these artefacts (see Hamdy 2015, 69). The authors' practical observations and intuitive interpretations of graffiti also play a role in this approach.

We analyse graffiti as a mix of visual and textual representation where both elements carry some important meaning; however, very often, a piece of graffiti is formed either by an image or a text only.

Analysing the graffiti and street art database, we discovered that gender is in some way or other expressed in one fourth of the works of graffiti and street art included in it. We analysed how gender is represented in texts and images, how femininity and masculinity are represented, whether the works express masculine or feminine points of view, and how all this is done by the artists.

On the basis of works collected in the database we can conclude that a large part of graffiti and street art often represents the masculine point of view (most of the quotations and visual images are related to

S U M M A R Y

well-known men, but very few of them refer to well-known women). This could possibly indicate that the majority of authors are men and that men continue to be more visible both in society and in culture which, in its turn, is again reflected in graffiti. The greater visibility of men in society and culture is related to the greater authority of men and masculinity. On the other hand, femininity is often represented in stereotypes, e.g., by sexualising the female body. Among other aspects, the graffiti recorded in the database reflects the gender stereotypes which are widely spread and accepted in society, such as the notion of clean, neat and sober women, while men are seen as influential public figures (e.g., politicians), and masculinity is related to stereotypical behaviour, such as the consumption of alcohol. To counterbalance the masculine stereotypes, there are some exceptional hints on the so-called soft masculinity, and a few images where men and women are represented as equal partners.

However, we can say that women are also visible as the authors of graffiti, as it can be seen in the emergence of new perspectives as well as in the diversification of the visual way of representation in graffiti and street art. Graffiti and street art created by women, such as works made by MinajaLydia, highlight the positive experience of being a woman, which can be seen as an attempt of increasing the visibility and authority of women in public space.

Regarding the gender aspect, a certain amount of graffiti and street art can be considered neutral, but the possible gender interpretations may depend on the viewer in the role of the active creator of meaning.

Eve Annuk – PhD, Estonian Cultural History Archives at the Estonian Literary Museum, Senior Research Fellow. Main fields of research: history of Estonian literature, autobiography studies, gender studies. She has studied the life and work of Lilli Suburg (1841–1923), a writer, journalist, pedagogue and the first Estonian feminist, as well as the Estonian poet Ilmi Kolla (1933–1954). She has published a number of academic articles and literature critics. She has compiled the first collection of life stories of Estonian women *The Women Talk* (1997).

E-mail: eve[at]kirmus.ee

Piret Voolaid – PhD, Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Senior Research Fellow, Executive Manager of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Main fields of research: short forms of folklore (typological variety and sociocultural context of riddles, contemporary usage of proverbs), children's and youth's folklore as the indicator of social changes and attitudes, media folklore, incl. aspects of social media and the Internet, multimodal and visual forms of folklore (paroemic graffiti, rebuses) as the syncretic culture phenomena of contemporary society. Recently, she has developed the field of sport folkloristics, analysing doping folklore and the role of sports in the construction of identity narratives. She has compiled many databases of short folklore forms, edited collections of articles and special issues of journals.

E-mail: piret.voolaid[at]folklore.ee

Regilaulude teema-analüüs: võimalusi ja väljakutseid¹

Mari Sarv

Teesid: Artikkel uurib regilaulu teema-analüüsi võimalusi teemade modelleerimise meetodi abil. Meetodi kasutamisel on probleemiks regilaulu keele piirkondlik varieeruvus. Laulutekstide esmane analüüs näitas, et sisukamaid tulemusi annab teema-analüüs ühtlasema keelega kogumite puhul. Lähemaks vaatluseks valitud Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu laulude teema-analüüsil tuvastati 20 teemat, mis annavad kiire ülevaate vaadeldavate laulude temaatilisest struktuurist. Uurimus näitas, et tuvastatud teemad jaotuvad vaadeldud piirkonnas võrdlemisi ühtlaselt. Kuid arvustuslikud teemarühmad ei kattu üheselt regilaulu varasema liigitusega, arvestamata laulude žanrilisi erinevusi ning tuues esiplaanile vaadeldavas laulukogumis sagedamini esinevad laulutüübid.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16914

Võtmesõnad: regilaul, teemade modelleerimine, korpuspõhine analüüs, folkloor, digihumanitaaria

Artikli eesmärgiks on uurida eesti regilaulutekstide arvutusliku teema-analüüsi võimalusi teemade modelleerimise meetodi abil. Meetod võimaldab eristada valitud tekstikogumis abstraktsed teemad, mis leitakse puht-statistiliselt selle alusel, kui sageli sõnad samas tekstis üheskoos esinevad. Regilaulu puhul võiks sellisest analüüsist abi olla suurte laulukoguste temaatilise struktuuri tuvastamisel ja piirkonnatraditsioonide võrdlemisel, aga ka laulude klassifitseerimisel ja seniste liigituspõhimõtete analüüsimisel. Regilaulutekstide arvutusliku analüüsi juures on väljakutseks laulude suur keeleline varieeruvus ja korpuse ebaühtlus nii kogumistiheduse kui eri laulutüüpide esindatuse osas. Need asjaolud tekitavad küsimuse, kas sellise tekstikogumi teema-analüüsiga on üldse võimalik laulude sisutasandini jõuda ning kui mõttekas selline analüüs oleks. Siinne artikkel vahendab esimeste katsetuste tulemusi selles vallas.

Regilaulude korpuspõhise uurimise võimalused ja väljakutsed

Regilaul, eesti kultuuri üks eripärasemaid nähtusi, moodustab osa läänemeresoomlaste ühisest laulutraditsioonist. Regilaule ja teavet selle sisu ja kasutuse kohta

1 Uurimuse valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projekt EKKD65 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides“), Soome Akadeemia (projekt nr 333138 „Vormellik intertekstuaalsus, teemavõrgustikud ja poeetiline varieerumine läänemeresoomse suulise luule piirkonnatraditsioonides“), Eesti Kirjandusmuuseum (baasrahastusprojekt EKM 8-2/20/2) ja Euroopa Liit Euroopa Regioonarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

M A R I S A R V

on kogutud, kirja pandud või salvestatud eri aegadel ning põhiline osa sellest teabest on koondatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi, mille ülesandeks on tagada selle teabe säilimine, kättesaadavus ning uurimise, tänapäevase mõtestamise, teavitus- ja haridustöö kaudu selle hoidmine meie kultuurikäibes ka edaspidi. Regilaulutekstide avalikkusele kättesaadavaks tegemiseks ja nende paremaks uurimiseks on alates 2003. aastast koostatud rahvaluulearhiivis eesti regilaulude andmebaasi (Oras, Saarlo ja Sarv 2003–2020). Praeguseks sisaldab andmebaas ligikaudu 2/3 kõigist Eestis kogutud regilaulutekstidest, s.o umbes 100 000 teksti koos põhilise teabega kogumise aja ja koha, koguja ja esitaja kohta (juhul kui vastav info on dokumenteeritud).

Suure osa regilaulutekstide olemasolu digitaalkujul avab meile uusi võimalusi regilaulutraditsiooni uurimiseks. Digieelsel ajastul oli väga raske, kui mitte võimatu süstemaatiliselt läbi töötada suuri tekstikogumeid, et saada ülevaatlikke ja samas tõepäraseid teadmisi eesti regilaulu kohta. Nii näiteks on laialdaselt käibele läinud (ja isegi kooliõpetusse jõudnud) ekslik väide, et eesti regilaulus kehtivad kalevalamõõdu kvantiteedireeglid (vt nt Aavik 1914; Laugaste 1977, 144–145; Tedre 1998, 550). Värsi-analüüsi ajamahukus ei võimaldanud seda väidet enne digiajastu saabumist kontrollida, kuid nüüdseks teame, et läänemeresoome regilaulude hulgas on eesti regilaulud nimelt sellised, kus kvantiteedireeglid pigem ei kehti (vt lähemalt Sarv 2015). Praegu, mil andmebaasi on lisatud juba kõige olulisemad ja mahukamad regilaulukogud, on mõttekas kasutada ära võimalus saada selle põhjal teadmisi eesti regilaulutraditsiooni kohta, mis võtaks arvesse kogu regilaulu andmestikku, ning kõrvutada neid varasemate uurimistulemustega (nt Sarv 2019). Nii näiteks on arvutianalüüsiga võimalik selgitada, kuidas, milliste tunnuste põhjal on kujunenud piirkondlikud traditsioonid ja kus kulgevad regilaulupiirkondade eraldusjooned, uurida regilaulu arhailise keele erijoonte levikut jpm.

Regilaulude analüüsil peame arvestama, et varieeruvus, mis on üks folkloori põhitunnuseid, avaldub ja on levinud folkloori eri aspektide puhul erinevalt – sisu, vormi, esitust ja kasutust iseloomustavad jooned järgivad erisuguseid levikumustreid. Meie rahvaluulekogude tekstide arvutianalüüsil tuleb silmas pidada, et folkloorse varieerumise aluskihiks on alati keeleline varieerumine – folklooritekstid on enamjaolt kirja pandud murdekeeles, kus varieerumine hõlmab keele eri aspekte (sõnavara, morfoloogia, süntaks jm). Lisaks sellele ei ole arhiivi kogutud materjal jaotunud võrdselt ei teemade ega ka piirkondade lõikes. Nagu Arvo Krikmann on näidanud, kehtib Georg Kingsley Zipfi poolt keelekasutuse kohta formuleeritud seadus, mis lihtsustatult öeldes näitab, et keeles kasutatakse väga väheseid sõnu väga sageli

ja väga paljusid sõnu väga harva, ka rahvaluulekogude tüpoloogilise jaotuse² kohta (Krikmann 1997). Samuti erineb regilaulude kogumistihedus piirkonniti märkimisväärselt, mõistetavatel põhjustel on rohkem regilaule jäädvustatud kogumisajal elujõulisema ja vanapärasema traditsiooniga kihelkondadest ja vähem piirkondadest, kus regilaulutraditsioon on varem kaduma hakanud või olnud vähem tuntud (näiteks eesti-rootsi sega-asustusega alad). Kogu korpuse statistilisel vaatlusel tuleb mees pidada, et andmestikus kipuvad sagedased tüübid ja suurema tekstiarvuga esindatud kihelkonnad domineerima. Neid näitajaid on võimalik ühtlustada, kuid ka see pole alati sobiv lahendus, kuna annaks teistpidi moonutatud tulemuse, milles tõuseksid eaproportsionaalselt esile haruldasemate tüüpide või hõredama regilaulutraditsiooniga alade tekstid.

Digihumanitaarias on loodud ja kasutusele võetud mitmeid võimalusi tekstide statistiliseks uurimiseks. Tihti eeldavad keelestatistikal põhinevad meetodid, et sõnad on lemmatiseeritud, s.t sõna eri esinemiskujud ja vormid on kokku viidud. Eriti oluline on see tekstide sisu kohta käivates uuringutes ning keeltes, kus ühel sõnal võib olla palju eri vorme, nagu see on läänemeresoome keeltes. Väga paljude keelte jaoks on loodud automaatsed keeleanalüüsi vahendid, mida saab kasutada tekstisõnade grammatiliseks analüüsiks ja lemmatiseerimiseks. Selliste vahendite loomine ongi tavaliselt mõistlik ja vajalik standardiseeritud kirjakeelega keelte puhul, kus kasutatavad sõnavormid väga palju ei varieeru. Varieeruva murdekeele jaoks, ja veelgi enam, rohkete eripäraste arhaismidega regilaulukeele jaoks keegi sellist analüsaatorit seni veel loonud ei ole, kuna selles keeles tekstide maht piirdubki peamiselt rahvaluulearhiivi kogudega ning tekstide massilist lisandumist tulevikus oodata ei ole. Regilaulutekstide analüüsimine sõnahaaval, nagu seda on tehtud näiteks Tartu Ülikooli eesti murrete korpuse loomisel (vt Lindström 2015, 10), annaks küll täpse ja usaldusväärse tulemuse, kuid oleks äärmiselt ajamahukas tegevus. Keeleanalüüsi vahendid ja meetodid arenevad kiiresti ja küllap oleks ka juba praegu suur osa regilaulu sõnedest võimalik ära analüüsida, kuid paratamatult oleks tulemus eri murdealadel ebaühtlane ja valiidsama tulemuse saamine nõuaks regilaulu- ja murdekeele-tundja olulist ajalist panust sellesse tegevusse. Kuna lemmatiseeritud ja morfoloogiliselt analüüsitud regilaulutekstid oleks teadlastele siiski äärmiselt huvitav uurimismaterjal ja see teave oleks abiks ka regilauluandmebaasi otsinguvõimaluste parandamisel, siis loodame tulevikus sobiva lahenduseeni kindlasti jõuda. Siiski on juba praegu suur soov saada uusi teadmisi meie regilaulutraditsiooni kohta, kasutades

2 Tüüp on folkloristikas kasutatav mõiste, mis hõlmab kindla sisu ja vormiga folkloorinähtuse ideed ja selle võimalikke esitusi (variante), vt nt Tedre 1974. Näiteks moodustavad ühe jututüübi muinasjutu „Punamütsike“ idee ja selle kõik võimalikud esitused.

ära mahuka digikorpuse olemasolu ja võimalusi saada sellest arvuti abil uut laadi teavet. Regilauluandmebaasi tüpoloogiline korraldamine ei ole praegu veel nii kaugel jõudnud, et saaksime teha üldistavat statistikat eesti regilauluvarast ja öelda, kui suure osa üks või teine temaatiline või funktsionaalne laulurühm mingi piirkonna lauludest moodustab ning millised on temaatilise jaotuse piirkondlikud iseärasused, ning siin võiks tulla appi sõnastatistikal põhinev arvutuslik lähenemine.

Teemade modelleerimine: meetodi tutvustus

Teemade modelleerimine on meetod, millega on võimalik tuvastada uuritava tekstikogumi eri tekstides (või tekstide osades) korduvad sõnakogumid ehk abstraktsed, statistiliselt leitud „teemad“. Meetod võimaldab saada kiiresti ülevaate vaadeldava tekstikogumi sisulis-temaatilisest koostisest ning on tänapäeval laialt kasutusel, et arvuti jõul analüüsida suuri ja väiksemaid andmehulki, mida eri elualadel meie käsutusse järjest rohkem ja rohkem lisandub. Arvutusliku teema-analüüsiga hakati tegelema 1990. aastatel ning aja jooksul on välja töötatud mitmesuguseid teema-analüüsi võimalusi, levinuimaks teemade modelleerimise algoritmiks tänapäeval on LDA (latentne Dirichlet' jaotamine – Blei jt 2003). Piiratud arvu tekstide põhjal treenitud mudelit on hiljem võimalik kasutada suurema hulga (või tulevikus lisanduvate) tekstide kategoriseerimiseks (teema-analüüsi meetodeid on täpsemini ja lugejasõbralikult lahti seletatud nt Topic Analysis 2020 ja Mäkelä 2018).

Arvuti poolt tuvastatud abstraktsed teemad on, nagu öeldud, sõnakogumid, mis korduvad üheskoos eri tekstides. Kui ajalehetekstides esinevad koos näiteks sõnad *võrkpall*, *kohtunik*, *söötis*, võime arvata, et tegemist on sporditeemaliste artiklitega, kui aga *peaminister*, *eelarve*, *majandus* ja *meetmed*, siis ilmselt poliitikateemaliste artiklitega. Kuna teema-analüüsiga soovitakse tavaliselt liigitada tekste nende sisu põhjal, jäetakse analüüsist kõrvale niinimetatud stoppsõnad ehk grammatilisema funktsiooniga sõnad, mis teksti sisu kohta ütlevad vähe (vt Uiboaed 2018). Algoritmi rakendamine tekstikogumile genereerib iga kord unikaalse ja teistest rakenduskordadest veidi erineva teemajaotuse. Arvuti teemade sisu ei mõista, analüüsitulemuste interpreteerimiseks on enamasti vajalik nende sildistamine ehk sõnakogumitele nimetuse andmine. Ka seda tööetappi on võimalik juba varem kogunenud digitaalse teabe alusel automatiseerida, kuid tihti tehakse seda siiski teema võtmesõnade põhjal inimjõul.

Enne oma uurimisküsimuste juurde asumist püüdsin selgitada, kuivõrd on arvutuslikku teema-analüüsi eesti ainesel, näiteks humanitaarteadustes, juba kasutatud. Eesti Teaduse Infosüsteem (ETIS) koondab lisaks selle muudele funktsioonidele ka teabe Eesti teadlaste poolt või nende osalusel valminud publikatsioonide kohta. ETISe andmetel näib teemade modelleerimine Eesti teaduses üsna haruldane meetod ole-

vat: märksõnade *topic modeling* ja *topic modelling* otsing andis kokku kolm kirjet, neist kahed konverentsiteesid; eestikeelne termin *teemade modelleerimine* on ETISE jaoks seni veel tundmatu.³ Võrdluseks, rahvusvahelises teaduspublikatsioonide andmebaasis Google Scholar on samade märksõnadega seotud kokku 60000 kirjet, lisaks annab 20000 kirjet märksõna *topic models*, mis ETISest üldse puudub. Google Scholaris otsing „teemade modelleerimine“ andis tulemuseks kaheksa vastet, selgub et meetodit on eesti keeles kirjutavate teadlaste poolt kasutatud või selle kasutatavust hinnatud isiksusetestide, maanteeameti e-kirjade, pahaloomuliste kasvajarakkude DNA mutatsioonide ja sarnaseid tooteid arendavate ettevõtete analüüsimisel. Internetiotsinguga tuleb välja veel mitmeid eri mahu ja tasemega katsetusi ja uuringuid (näiteks on tuvastatud peamised teemad A. H. Tammsaare teoses „Tõde ja õigus“ ja analüüsitud eri teemade käsitlemist erakondade valimisprogrammides, vt Eilat 2019 ja Mölder 2019). Üheks värskemaks teema-analüüsi rakenduseks on Maria Ivanova ettekanne vene kirjanduslike ballaadide teemade modelleerimisest ajaloo, kirjanduse ja kultuuriteaduste tudengikonverentsil (Ivanova 2020).

Regilaulutekstide teema-analüüs: eesmärk, uurimismaterjal, meetod

Minu uurimuse eesmärgiks on selgitada, kas teemade modelleerimise meetodiga on üldse võimalik saada sisukaid ja mõtestatavaid tulemusi regilaulude varieeruva ja lemmatiseerimata tekstikogumi kohta, täpsemalt, (1) kas sellest meetodist võiks olla abi regilaulukorpuse temaatilise struktuuri ja selle piirkondlike eripärade kirjeldamisel ning (2) kuidas suhestuks arvutuslikult saadud temaatiline jaotus varasema, regilaulude teadusliku liigitamise ja tüpologiseerimise käigus saadud jaotusega. Kasutan seda meetodit oma töös esimest korda, seega on ka minu enda jaoks tegemist meetodialase avastusretkega, mille käiku ja tulemusi siin vahendan.

Uurimismaterjalina kasutasin tekste pidevalt täienevast „Eesti regilaulude andmebaasist“ (Oras, Saarlo ja Sarv 2002–2020) 2018. aasta novembri seisuga. Regilaulude andmebaasi puhul ei ole tegemist lõpetatud andmebaasiga, vaid andmete lisamine ja korrastamine toimub pidevalt. Andmebaasi lisatakse originaaliga võrreldud ja ortograafiliselt ühtlustatud tekstid, kuid laulude liigitus pärineb suuresti andmebaasi loomise aluseks olnud masinakirjakoopiadelt, mida on praeguseks üle vaadata jõutud ainult osaliselt. Seepärast ei ole andmed laulude liigilise ja tüübilise kuuluvuse kohta täiesti täpsed ja võivad sisaldada eksitavat teavet. Valisin oma vaatluse jaoks andmebaasist tekstid žanrimääratlusega „ainult regilaul“ ootusega, et need

3 Eesti Teaduse Infosüsteemi administraatori Priit Tuvikese andmetel hõlmab ETISE publikatsioonide otsingu vormi lahter „Otsisõna“ päringuid nii publikatsioonide pealkirjadest kui publikatsioonidele lisatud märksõnadest – e-kiri 12.11.2020.

tekstid sisaldaks võimalikult vähe muude rahvaluuležanride või laulustiilide elemente, mis võiks tulemust hägustada.

Tekstikogumist teemade tuvastamiseks kasutasin rakendust MALLET (McCallum 2002) ning levinuimat LDA algoritmi. Rakendusele tuleb anda tekstid ja soovitud teemade arv, täiendavalt võib lisada eri parameetreid: kas soovitakse koostada teemad nii, et nende osakaal kogumis oleks võrdne, või lähtutakse teemade loomulikust jaotusest (valisin viimase); kas eemaldatakse stoppsõnad või mitte jm (juhendit rakenduse MALLET kasutamiseks vt Graham jt 2012). Masina poolt arvutuslikult leitavate teemade arvu (ehk selle, mitmesse eri kogumisse arvuti sõnad jagab) määrab uurija; sageli selgub alles katsetuste käigus, milline arv teemasid konkreetse, uurimiseks valitud tekstikogumi puhul annab kõige sisukamaid tulemusi. Analüüsi väljundiks on (1) põhiinfo teemade kohta, s.t iga teema osakaal tekstikogumis ning olulisemate sõnade (võtmesõnade) loend; (2) iga teksti protsentuaalne jaotumine teemade vahel – üks tekst võib sisaldada ja enamasti sisaldabki sõnu rohkem kui ühest teemast; ning (3) teksti kõigi sõnade loend koos iga sõne asukohaandmete ja talle omistatud teema numbriga.

Sobiva mahuga ainekogumi valik

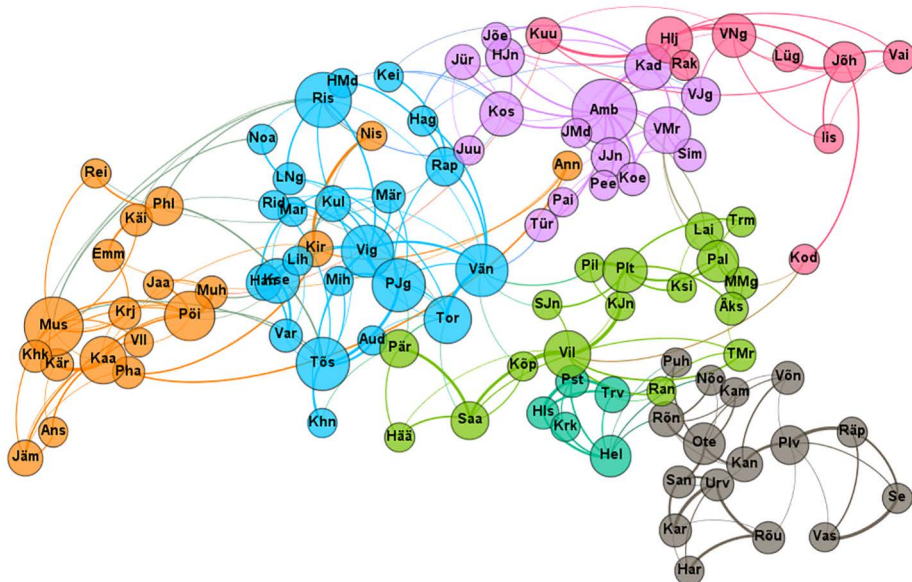
Otsustasin rakendada teema-analüüsi kõigepealt väikesele arvule failidele, et andmestik ja kuvatavad tulemused oleks minu jaoks hoomatavates mõõtmetes, ühtlasi aga saaksin hinnata meetodi toimivust ja ainese eripära tõttu esile kerkivaid probleeme. Koondasin kõik uuritavad regilaulutekstid maakondlikesse kogumitesse⁴ (14 faili) ja lasin rakendusel tuvastada nendest 20 teemat. Tulemuste vaatlemisel selgus, et teemade määramisel olulisel kohal (ehk võtmesõnade hulgas) on palju grammatilise funktsiooniga sõnu ning sisu alusel teemade tuvastamiseks oleks kasulik siiski stoppsõnad eemaldada. Et grammatilise funktsiooniga sõnad esinevad keelekasutuses üleüldiselt sagedamini kui sisusõnad, oli võrdlemisi lihtne sõnavormide sagedusloendi alusel koostada sagedasemate stoppsõnade loend, ning edaspidi jätsin need teema-analüüsist kõrvale. Selgus, et laulukogumi teemadeks jaotamisel omandavad sellisel juhul olulise positsiooni lauludes esinevad refräänsõnad. Ka selgus teemade võtmesõnade vaatlusel, et teemade arvutamist on oluliselt mõjutanud keelemurre, kuus teemat kahekümnest olid selgelt lõunaeestikeelsed.

4 Folklooriainese arhiveerimisel ja liigitamisel lähtutakse üldiselt 19. sajandi lõpu administratiivsest jaotusest (kihelkonnad, maakonnad). Maakonnapiiridest sõltumatult paigutasin eesti keeleala peamisest jaotusest lähtuvalt eraldi kogumisse lõunaeestikeelse Mulgi ala laulud (maakondlikult jagatud Viljandi- ja Pärnumaa vahel) ning eraldi kogumitesse ka Lõuna- ja Põhja-Tartumaa laulud.

Järgmise katsetuse tegin keeleliselt mõnevõrra ühtlasemate põhjaeestikeelsete lauludega (8 maakonnakogumit), kus stoppsõnade loendisse olid lisatud (ehk teema-jaotusest eemaldatud) ka tavalisemad refräänsõnad. Kaheksa põhjaeesti keeleala maakondliku tekstikogumi teema-analüüs genereeris teemad siiski nii, et eri teemades domineerisid eri murdealade regilauluidoomidesse kuuluvad sõnavaralised, häälikulised ja grammatilised vormid. Nii näiteks sisaldasid 20 teemast üheteistkümne võtmesõnad mõiste „ema“ eri variante ja vorme: *ema* (3 teemas), *emä* (2), *emakene* (1), *eit* (3), *eide* (3), *eite* (2), *eidekene* (4), *memme* (2), *memmekene* (2). Sellest esmasest vaatlusest oli ilmne, et regilaulude teema-analüüsi tulemusi kujundavad lisaks sisutunnustele laulutekstide murdelised erinevused – nagu oli ootuspärane arvata, takistas arvutuslike vahenditega regilaulu sisu juurde pääsemist laulude keeleline varieeruvus. Seega leidsin, et teema-analüüsi oleks mõttekam rakendada keeleliselt homogeensematele tekstidele.

Järgmiseks ülesandeks regilaulude sisuni jõudmisel oligi tuvastada regilaulukorpuses keeleliselt ühtlase(ma)d alad, mille piires teema-analüüs sisukaid tulemusi annaks. Teadupärast ei varieeru regilaulukeel mitte üksnes murdeliselt (Peegel 2006, 198–199), vaid regilaulukeele morfoloogiat kujundavad oluliselt ka värsimõõdu eripärad, kusjuures murde- ja värsimõõdu alad omavahel üheselt kokku ei lange (Sarv 2019). Otsustasin ka selle ülesande lahendamisel kasutada arvuti abi, nimelt stilomeetrilist analüüsi, mis põhineb (praeguseks juba korduvalt kontrollitud) väitel, et igal inimesel on oma personaalne stiil, mis ilmneb statistiliselt tema poolt kõige sagedamini kasutatavate sõnade (vm üksuste) sagedusmustris. Nende sagedusmustrite võrdlemisel saab teha kindlaks eri tekstide omavahelise keelekasutusliku (ehk stilistilise) läheduse või kauguse. Stilomeetria esmaseks rakendusallikaks on autorsuse tuvastamine, kuid selle meetodi abil on võimalik uurida ka keelekasutuse muutumist ja varieerumist laiemalt.

Teostasin regilaulukorpuse kihelkonnakogumite stilomeetrilise analüüsi rakendusega Stylo (Eder jt 2013) ning selle väljundina saadud võrgustikuandmetele rakendasin võrgustikuanalüüsi programmis Gephi (Bastian jt 2009) kasutatavat modulaarsusanalüüsi (Blondel jt 2008, vt ka Barabási 2016, peatükk 9), mis jagas Eesti kihelkonnad regilaulutekstide sagedasemate sõnade kasutuse mustrite sarnasuse alusel sarnase keelekasutusega kogumiteks (joonis 1). Edasiseks teema-analüüsiks valisin ühe sidusa piirkonna, Lääne-Eesti saarte, täpsemalt Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu regilaulud (ma ei kaasanud analüüsi kogukonna põhiosast geograafiliselt eemal paiknevate üksikute kihelkondade Anna, Kirbla ja Nissi laule).

Joonis 1. Eesti regilaululad regilaulutekstide sagedasemate sõnavormide kasutusmustrite sarnasuste põhjal (kihelkonnad on paigutatud kihelkondade geograafiliste koordinaatide alusel, joone jämedus kajastab sõlmede omavaheliste seoste tihedust, võrgustikus omavahel tihedamalt seotud sõlmekogumid on värvitud sama värvil).⁵

Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu laulude teema-analüüsi tulemused

Teema-analüüsiks kasutasin regilauluandmebaasis olevaid Hiiumaalt, Saaremaalt ja Muhust kogutud laule (žanrimääratlusega „ainult regilaul“), kokku 3673 teksti.⁶ Seekord valisin analüüsitavaks laulu tasandi (erinevalt esialgsel vaatlusel kasutatud maakonnakogumitest) nii, et iga laul moodustas omaette analüüsteksti. Lasin programmil tuvastada tekstidest, millest olid eemaldatud sagedasemad stoppsõnad, 20 teemat, mille osakaalud ei olnud ette antud, vaid järgisid teemade loomulikku jaotust materjalis. Esitan siinkohal analüüsi tulemusel saadud teemade tõenäosusnäitajad, võtmesõnade loendi ja sildi, mille panin võtmesõnade alusel ning mis viitab võtmesõnadega seostuvalde regilaulude rühmale, mitmel juhul ka konk-

5 Selle kaardi üksikasjalikum analüüs ei kuulu käesoleva artikli eesmärkide hulka. Olgu ainult mainitud, et (1) siin toodud geograafilise paigutusega võrgustikujoonisel ei tule ilmsiks, et võrgustikus eristuvad omavahel selgelt lõuna- ja põhjaeesti murded, ja (2) analüüsi olid kaasatud refräänsõnad, mis oma sagedase esinemuse tõttu lõunapoolse Eesti regilauludes mõjutasid ka sarnasusnäitajaid ja võrgustiku kogukondadeks jaotumist, kuid peegeldavad pigem kultuurilist kui keelelist omapära. See puudutab eelkõige lõunaeesti keeleala ja sellega piirnevat põhjaeesti ala, aga ei tohiks oluliselt mõjutada siinses artiklis edaspidi vaadeldavat saarte piirkonda, kus refräänsõnu kasutatakse regilauludes väga harva.

6 Andmestik, teema-analüüsi tulemused ning muud sinne uurimusega seotud failid on huvilisele kättesaadavad ja kasutatavad Eesti Keele Ressursside Keskuse repositooriumi Entu vahendusel (Sarv 2020).

reetsele laulutüübile. Tabelis järjestasin teemad sisu alusel, paigutades lähestikku samadesse või lähedastesse laulurühmadesse kuuluvad teemad.

1	0,04	neidu peiu neiu pane tulid tõid saavanem sae siidisärki läks ehi kakku tulite mees aitimal pissi kuulis pange kannu vanema	pulm: ehtimine
2	0,04	tere venda neiu eile tuba tullid aitimal lähme andemasta peiu neitsikene metsa nurme tee korda tehtud neitsi õlut lauda uksi	pulm: teretamine
3	0,06	neiu neidu poiss tulla poisi ilus poissi õue aasi sööma tuleb viige kasvab viin kena tulge võtan näha neid nutab	pulm: viimine
4	0,06	pulma lehma kokku anda tegi natti palka härja vaka sukad anna püksid suure vei kivi ema kindad isa vaene nadu	pulm: veimed
5	0,04	äia ämma võta õde silmad pane meele anna vii nõuad tuleb nao mehe leina miele mine vennad küdi tubaje kera	pulm: õpetus
6	0,04	kiike kiige kiik metsa tehtud lähme poisid neidu poiste venna toodud aitimal pereisada tulge meeled põldu teinud neid lauda pereemada	kiige
7	0,05	saani neidu küla neiu sai juua anna läks alli neid tegi said isa kirju viisin vaene nägin ütles musta sõitsin	kosjad: saan
8	0,04	laeva neid pani tuli riita valge vesi linna mehed kinni said teinud hakkas viru noored sadu pannud tulli udu vanad	kosjad: laev
9	0,04	ema isa vara tõuse tähte mari tütar vakka läksin mulla kuu muru mullu tulla tõusta valmistama kostis haua karja läks	ema haul
10	0,05	laula isa laulan ema kuku küla ohjad viisi laulu kurjad kinni kodu metsa ussi ütleb koju alba kardan moodi laulaksin	laula
11	0,05	läksin tuli emm läks ema isa löid härjad andis eit kodu küsima ärjad piitsa nutad metsa koduje õue kuldine viis	korduslaul
12	0,11	saab vana sai palju minna suure lapsed mees naene kodu välja leiba saaks katki valla naese kätte lahti neid teeb	kodu tööd
13	0,04	läks karju lähme tehtud pea alli kulda tegi mere kulla irnu jäid hiie mehe õue venda saba poisid karva lahti	hobune
14	0,04	sai läks karu vanamees kivi vesi jähi otsas ätsed tamme kõvasi härg metsa must neitsit raius jäljed vana vee maale	karu
15	0,05	mõista kell piima kulda mere tegi kits metsa sõela heina pekki kuus tulnud lehti villa rauda oksa sepp õues õeke	kits
16	0,02	ann anne laeva annan koju saagu aita kodu läks isa hakkas tuleb anna laskem ema laevad korra ajaks purju vaske	lunastatav Ann
17	0,03	kaske pihta aita kargajada miku meeli läks eide kaski pelgajada läksin tuli kata piima pinu sinda tooma tooge peta mere	mehetapja Meeli
18	0,04	kassi sain sai saksad kass saksa linna kingad tegin lähme teeksin nina panin teista saab läksin olemine sadula tegemine mees	kass
19	0,08	kubjas mõisa läksin poisid isa tuli saksa linna viinad kodu õuna las kulla ema kasva kosjad hakkas valda pani kubja	kubjas
20	0,04	isa sõjas ema armas läks õue vene õde vend tuli poega meeste venda kallid venna kaasa vennad tunne korda läheb	nekrut

Tabel 1. Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu 3673 regilaulutekstist rakenduse MALLETT abil genereeritud 20 teemat, teemade Dirichlet-parameetrid, mis kajastavad vastava teema ligikaudset proportsiooni andmekogumis, võtmesõnad ja teema folkloristlikule sisule viitavad sildid.

Teemajaotuse võtmesõnadest on näha kõigepealt, et seekord eristuvad arvuti poolt genereeritud teemad üksteisest tõepoolest sisuliselt ning seostuvad regilaulu temaatiliste rühmade või konkreetsemate laulutüüpidega. Ühe teema võtmesõnade hulka koonduvad ka teema sisu seisukohalt oluliste sõnade vormid ja sünonüümid. Nii näiteks kuuluvad mõiste „ema“ eri variandid, mis suuremas, põhjaeesti laulude rühmas jagunesid eri keelemurdeid esindavatesse teemadesse, siin üheskoos 11. teema alla (*emm, ema, eit*),⁷ niisamuti leiduvad sõna *neiu* eri vormid viie, eelkõige pulma- või kosjalauludega seonduva teema võtmesõnade hulgas.

Teemade tegelik sisu on enamasti laiem, kui seda võtmesõnadest aimata on, hõlmavad ju 20 teemat vaadeldava lauluvara kogu selle mitmekesisuses. Kuigivõrd peegeldab sinne teemajaotus kindlasti ka eri laulutüüpide populaarsust, kuid laulutüüpide ja teemade vahekorra uurimiseks tuleks esmalt vaadeldava laulukogumi tüpoloogia üle vaadata ja tüübinimetused ühtlustada.

Järgnevalt kirjeldan lühidalt eri teemade sisu ja nendega seonduvaid laule, et selgitada arvutuslikult saadud sõnakogumite suhteid regilaulu liigilise ja tüpoloogilise jaotusega. Esimese viie teema (kokku ca 25 % laulukogumi mahust) võtmesõnad seostuvad üldisemalt pulmadega ja konkreetsemalt pulmarituaali eri etappidega.

1. pulmateemasse kuuluvad nende pulma episoodidega seotud laulud, mis on seotud pulma teekäikudega, pulmamajja sisenemise või sealt lahkumisega ning neiu ehtimisega, lisaks pulmalauludele ka mõned haakuvate teemadega laulud või motiivid („Laevamäng“, „Nukumäng“ jm).

2. pulmateemasse kuuluvad pulmaõue, pulmamaja, pruudi ja pruudi riiete tere-tamine, kiitmine ja kirjeldamine, pulmasöögid ja -joogid, pruudikoju sissepalumine ja sealt äramine koos tänamistega ning peigmehekodus pruudi nägu rituaalselt varjava peakatte uju äravõtmine ja noorpaari magamapanemine, lisaks teretamised muudes lauludes ning mõned kosjalaulud.

3. pulmateema seondub ühelt poolt pruudi kodust kättesaamise, väljameelitamise ning äraviimise lauludega, teisalt aga kuuluvad siia ka pulma sõimu- ja laidulaulud (ning vihapidamise teema ka väljaspool pulmi). Lisaks pulmalauludele liitub sellesse teemasse ka üsna mahukas noorte abieluelseid suhteid ja seksuaalseid ihasid, aga ka soovimatut ligitikkumist kajastav laulude rühm ning „Ätsemäng“.

4. pulmateema on seotud eelkõige veimede ja pruudile tehtavate kingitustega, lauldakse nii veimede tegemisest, vedamisest, jagamisest kui ka kiitmisest ja laitmisest. Loodetakse, et pruut saab peigmehe perekonnalt kingiks koduloomi. Lisaks

⁷ Lisaks sellele teemale kuulub *ema* veel kuues teemas võtmesõnade hulka, kuid neis pole sünonüümsed variandid esile tulnud.

pulmalauludele kuuluvad teemasse eelnevaga seotult mitmesugused käsitöö ja riie- tega seotud laulud, loomade ja karjandusega seotud laulud, pulma või peole kutsu- mata jätmise laulud, mõned vaeslapselaulud ning usside, madude, konnade ja sisali- kega seotud laulud ja loitsud.

5. pulmateema sisaldab õpetusi peamiselt pruudile, kuidas uues kodus olla ja käituda nii pulmade ajal kui pärast seda, aga ka peigmehele, keda manitsetakse pruuti hästi hoidma ja mitte vägivalda tarvitama. Õpetuslauludega seostuvad pulma episoodidest tanutamine ja põlletamine ning noorpaari magamapanemine. Teemaga liituvad veel mõned muud hoiatus- ja õpetuslaulud, laulud elust isa- ja mehekodus, murelaulud ja „Leinamäng“.

6. teemasse kuuluvad eelkõige kiigelaulumotiivid ning ka sellega seonduv kolme metsa, järve, põllu nägemise kirjeldus. Teine suurem teemadering seondub õlle, selle valmistamise ja joomisega, pidutsemisega laiemalt ning sealjuures ka tantsu ja pillimänguga. Ilmse noorte teemaga seondub ka seksuaalne „kella kergitamise“ motiivistik. Teema juurde kuuluvad tänamislaulud kokale, õlletegijatele, härjatapja- tele ja ka pererahvale, kes on lubanud oma maja pidutsemiseks. Pidustused, söö- mine, joomine ja tänamine on neis lauludes nii mõnigi kord seotud pulmaolukorraga.

7. teema seostub kosjaskäiku ja naise valimist kujutavate lauludega, siia teema- plokki kuuluvad lüroepilised jutustused saani tegemisest ja hobuse hoidmisest, mis tihti liituvad kaevul kosimise ning kalmuneiu motiividega, ning teiseks saartel hästi tuntud musta naise saamise laulutüübiga. Nendega liituvad veel motiivid, kus noor- mees väljas kohatud neidusid või neiud uhkelt ringi sõitvat noormeest vaatavad ja imetlevad, ning noormehe naisevaliku kriteeriumid (või vastavad õpetussõnad kellegi teise poolt).

8. teema keskmes on laeva ehitamine ja kosjaskäik laevaga, aga ka muud laeva- sõidu teemad (kauba toomine, laevahukk, pruut põgeneb meritsi). Laevasõidu tee- maga liituvad veel ilmastikunähtusi puudutavad laulud ja motiivid (tuule tuba, sadu rikub riided, vihma Virumaale saatmine), linnas poes käimisega seonduvad teemad (sealhulgas „Väravamäng“) ning kosjateemaga eri piirkondade neidude kirjeldused, naisevaliku soovitusel ning pulmadeta meheleminek ning lapsesaamine. Selle tee- maga seondub ka üsna palju kohanimedid alates lähimatest randadest ja laevatee- konna kirjeldustest kuni kaugete sadamateni.

9. teema põhiosa moodustavad mitmesugused vaeslapselaulud, mille keskmes vanemate haul nende appikutsumine pulmadeks ettevalmistusi tegema, samasse rühma kuulub ka surma sajatamine. Teise suurema rühma moodustavad lüroepi- kasse kuuluvad taevaste kosilaste laulud ja suure kuuse ümberistutamise motiiv. Lisaks kuuluvad selle teema alla veel laulud neiu tantsimaminekust ja pärast pois-

tega magamisest, samuti naisevõtusoovi väljendav laulutüüp „Murran mullikaid“ ning piibu ja tubaka teemalised laulud.

10. teema sisaldab laia ja mitmekesise rühma laule lauludest ja laulmisest, sealhulgas ka mõned otseselt laulmist ja häält kiitvad või laitvad pulma sõimulaulud. Lisaks neile kuuluvad siia teemasse ka laulud, kus vanemad oma last kas halvustavad ja/või jätavad loomade-lindude hoida, ning väike rühm petja poisi või peiu laule, millest mõned kirjeldavad ka abielumehe vägivaldset käitumist.

11. teema sisaldab mitmesuguseid kordustaulude hulka liigituvaid laule – need on laulud, kus noor neiu või poiss satub täbarasse olukorda, kas on kadunud haned, hobune või kari, varastatud ehted, rikutud riided, kas on neiu langenud poiste rünnaku ohvriks või ei saa noormees omale sobivat naist. Pärast oma loo jutustamist vanematele saab õnnetu laps neilt abi või lohutust. Samasse teemasse kuulub veel teisiigi lüroepilisi süžeid (kadunud (pea)hari, tedrelaskja, karja kauplejad) ning neis lauludes ettetulevad motiivid ka iseseisvalt (neiu pole püssil püütav). Lisaks jutustavatele lauludele kuuluvad siia teemasse veel laulud, mis kirjeldavad, kui hea oli kodus kasvada (ja mõnel juhul tuuakse paralleeliks ka vastupidine olukord kas mehe kodus või võõrsil teenimas).

12. teema keskmes on kodused tööd, naised ja mehed. Suur osa lauludest on seotud noormehe kosjaminekuga ja kaalutluste või kirjeldustega, milline naine paremini tööd teeb. Siia liituvad ka naise ja neiu elukorralduse võrdlused. Kosjateema kõrval tulevad kõneks noorte abielueelsed seksuaalsuhted. Lisaks sellele seostub teema ka töödega mõisas, kurtmisega raske mõisatöö üle ja lootusega teotöölt pääseda. Teemale on iseloomulikud uuemasse regilaulu stiilikihistusse kuuluvad pikemad loetelud, kus (erinevalt tavapärasest regivärsi stiilist, mis otsest kordamist väldib) korratakse põhilisemat teemaelementi värsist värssi (kümme kosilast, nädalapäevade toimetused, loendid asjadest, mida on palju, naise kehaosade kirjeldus, erisuguste veskite kirjeldus jne). Veidi uuemas stiilis ja/või vähem arhailise keelega tekstidest kuuluvad siia ka osalt torupillilauludega segunenud tantsulaulud („Pill hüüab pinu taga“), mõned loitsud („Varesele valu“) ja hulk siirdevormilisi või suisa uuemaid riimilisi laule, mis regilauluandmebaasi esialgses määratluses on ekslikult regilauluks klassifitseeritud (andmebaasitekstide aluseks olnud masinakirjakoopial puudus täpsustav märge laulu žanri kohta). Tegemist on mahu poolest kõige suurema teemarühmaga laulukogumis, kuid suur osa selle teema alla kuuluvatest sõnadest on jaotatud hajusalt laiali eri laulude vahel ning need koonduvad suhteliselt harvemini kompakseteks terviklauludeks.

13. teema peategelaseks on hobune. Siia kuuluvad nii jutustavad, hobuse otsimisest ja hobusega kosjaskäimisest rääkivad laulud kui lühemad episoodid uhkest

hobusest ja tema seljas sõitjast ning ka „Hobusemärg“. Metsast hobuse otsimise lauluga seonduvad ka muud metsas aset leidvad sündmused, sh pikemad jutustavad laulud hiies käimisest. Teema on valdavalt meestekeskne ja siia kuuluvad ka laulud ja motiivid ainsa venna tegemistest, naise otsimisest või kuldnaise tegemisest ning ei puudu ka laulud noormeeste ihast neidude järele ning naissuguelundist, kes oma tahtsi mööda ilma ringi uitab. Teemasse mahuvad ka pikemad arendused käsikivist ja tema saamisest (ning hobustega vedamisest) ja ka üks pulma sõimulaulu motiiv (suust ja habemest tuleb suitsu).

Edasi järgnevad kaks ahellauludega seotud teemat. Ahellaulud koosnevad suuresti küsimuste ja vastuste jadadest, need on paljuski kuulunud laste repertuaari ning moodustavad koos mõnede teiste lastelauludega eraldi poeetilise süsteemi, mis on küll regilaulule väga lähedane ja võib sellega kergesti põimuda, kuid kasutab rõhulist värssi ning ka regilaulule iseloomuliku parallelismi kasutus on juhuslikum.

14. teema keskmes on nn karu ahel (mis tihti algab sõnadega *liiri-lõõri lõoke*), ning üks haruldasem, kuid karu ahelaga väga sarnane ahellaul (algab Jaani kaeralõikusega). Karu ahelale liitub sageli, kuid esineb ka iseseisva süžeenä arendus karu muule maale minekust. Lisaks ahelatele liitub teemale muidki lastelaule, mis oma vormilt jäävad kõik regilaulu piirialadele, ning muudest lauludest „Sirbiviskamise laul“. Regilaulupärasematest tekstidest kuuluvad siia mõned laulud, kus on tegemist loomade looteludega, üks neiu ja noormehe heinamaal kohtumise episood ning „Laevamäng“ koos imemaa kirjeldamisega. Siia teemasse kuulub ka pulmasõimulauludest üks loomadega seotud motiiv (laugi lehmaga ja kirju koeraga võitlemine).

Ka **15. teemaga** kõige selgemini seostuv laul on ahellaul, nimelt kitses, kes heinu tooma läheb, kuid võrreldes eelmisega on teema ülejäänud sisu palju regilaululisem. Lisaks kitse ahelale kuuluvad peaaegu tervenisti sellesse teemasse veel ahelalaadsed mõistatuslaulud ning samuti küsimustel ja vastustel põhinev mütoloogiline laul merest meie õue all. See laul läheb nii mõnigi kord üle „Loomislauluks“, millele lisaks seonduvad lüroepilistest motiividest teemaga veel mere pühkimine ja venna otsimine. Ülejäänud selle teema laulud on üsna mitmekesised, siia kuuluvad mõned noorte suhteid käsitlevad regilauluteemad, hällilaulud ja mängitused, mõned loitsud, liisulugemised ning mängudest „Kuningamäng“ ja „Kullimäng“.

Järgneva kahe teema kõige iseloomulikud esindajad on laulud, mida oma sisu ja stiili poolest võib seostada Lääne-Euroopa ballaaditraditsiooniga: laulud käsitlevad skandaalset sündmust, mis toimub nimeliselt tuntud isikuga (vt Asplund 1994, Kuusi 1963).

16. teema on teistega võrreldes väga kompaktne ning seondub kõige enam lauluga laeva tõmmatud või meelitatud ja väljalunastamist soovivast neiust, kelle nimeks saarte regilauluvariantides on Ann (riimilise laulu samateemalistes süžeedes on peategelaseks tihti Lilla). Teemasse kuulub veel lunastatava neiu lauluga sisuliselt seonduv ja motiiviti ka kattuv vanemate poolt müüdud neiu laul, laul Hollandi sulasest ning mõned sajatustekstid.

17. teema võtmelauluks on traagiline lugu mehetapjast, kes vaadeldava piirkonna lauludes kannab nime Meeli või Meelas. Teemasse kuuluvad veel lüroepilised lood põllul kündva kure leidmisest ja kojuviimisest ning osalt ka mütoloogilised laulud neljast neiust ja mere pühkimisest. Lisaks lüroepikale kuulub selle teema alla üsna mitmekesine ring laule, siia kuuluvad mardi- ja kadrilaulud, ahellaul metsa tuld tegema minevast väikeloomast (nn hiire ahel), kalapüügilaulud, laul noore ema hooldest, rannas ja metsas elamist võrdlevad laulud, mõned labasusse kalduvad laulud ja mitmeid loitsulaadseid tekste. 17. teema lauludes kasutatakse käskivat kõneviisi silmatorkavalt rohkem kui muudes teemades.

18. teema keskmes on saarte piirkonnas hästi tuntud ja levinud laul pahategijast kassist, kes laulu käigus kinni püütakse ja ära tapetakse. Lauluga liituvad mitmesugused eellood, kuidas tekib söök, mille kass nahka paneb, milleks võib olla kas suure härja või sea tapmine, haraka ja kiive (kiivitaja) tüli, kalalkäik, kitse toitmine vm. Need motiivid esinevad ka sama teema all iseseisvate lauludena. Teine teemasse kuuluv laulukogum seondub noormehe tegudega, keda vanemad ei luba kosja, ta teeb omale tuulest hobuse ja ehitab omale metsa maja, mida kõik imetlevad. Viimane motiiv võib esineda ka iseseisvalt ja sarnaneb samuti siia teemasse kuuluva lauluga neidude ehitatud linnast. Kolmas pikem teemasse kuuluv arendus seostub vaeslaste pisaratest kasvanud suure tammega, mille all voolavas jões püütud kaladest ja vähkidest saab põllurammu ja rikkust. Neljandaks alarühmaks on laulud sellest, mida laulik teeks, kui ta saaks (oleks minu olemine), peamisteks seonduvateks motiivideks on siin sakste töölepanek ja taevasse talli ehitamine.

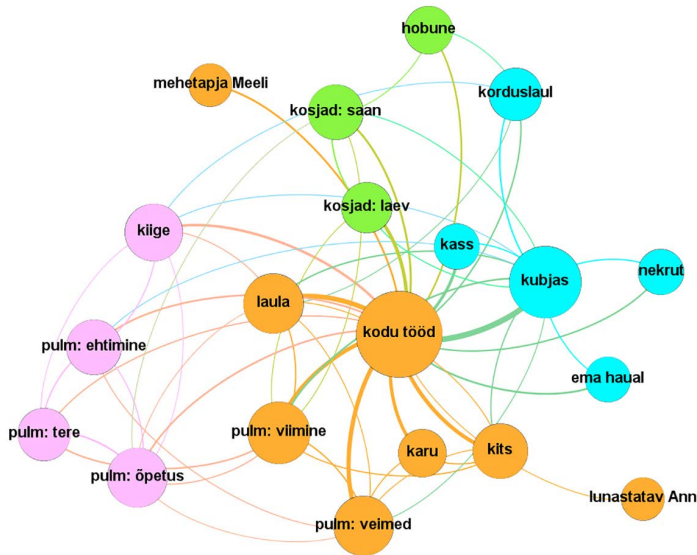
19. teema koosneb kahest suuremast alateemast. Esimeseks on mõisatööd ja tegemised, kurtmised mõisaorjuse üle ning vastuolud mõisa ametimeeste (eriti kupja) ja teoliste vahel, ka kupja sõimamine ja tapmine. Teise alateema keskmes on mitmesugused kosimisolukorrad neiu poolt vaadatuna (sageli kosilaste peletamine) ning sellega seonduvate olukordade kirjeldused (töötamine heinamaal, mäel tantsimine või metsas hulkumine, unemäele uinumine, neiu uhked ehted ja mis neist arvatakse). Lisaks kahele suuremale alateemale kuuluvad siia veel mõned väiksemad laulurühmad: laulud kündmisest ja viljalõikusest, laulud täide noppimisest, laulud

koduste halvast suhtumisest lapsedesse, laulud noorest abielunaisest, kes töö juures ootamatult „põlvist põdema“ jääb, laulud imelikust metskitsest ja imelisest kasukast.

Viimane, **20. teema** sisaldab laule nekrutiks võtmisest ja sõjaskäimisest ning lisaks neile ka laule muidu kaugemalt koju pöördumisest tihti koos selgitustega, miks ja millal kodust lahkuti. Sellele küllalt kompaktselt laulurühmale lisaks kuulub teemasse veel väikelaste tammutamislaul „Kasva taadile tammeraiujaks“.

Iga laul koosneb enamasti mitme teema elementidest, kõige olulisem teema moodustab laulust 19 % kuni 100 %, keskmiselt 68 %. Uurisin teemade omavahelisi seoseid selle alusel, kui sageli nad esinevad koos laulu kõige olulisema ja olulisuselt järgmise teemana.⁸ Arvutasin kokku teemapaaride seosed ja kuvasin need võrgustikuna (kasutasin jällegi Gephit ja selle modulaarsusarvutust – joonis 2). Jooniselt näeme, et kesksel kohal on ka muidu kõige mahukam kodu ja koduste tööde teema, millel on seoseid kõige rohkemate teemadega. Kodulauludega samasse võrgustikujaotisse (mõtteliselt siis koduga seotud sfääri) kuuluvad veel osa pulmalaulu-teemasid, mõlemad ahellaulu-teemad, laulmise teema ja kaks naistekeskse lüroepika teemat. Viimased on mõlemad küllalt selgepiirilised ja neil on vähem seoseid teiste teemadega. Lauludes, kus domineerib lunastatava Anne teema, on sellega seotud keskmiselt 76 % sõnadest, mehetapja Meeli teema puhul vastavalt 66 % (kõige madalam, 58 % on see näitaja kodu teema puhul, mis haakub kergesti kõigi teiste teemadega). Teemade seoseid kujutaval graafil näeme veel, et omaette koonduvad kokku pulmalaulud ja nendega lähedased, samuti kombestikuga seotud ja noorte suhteid puudutavad kiigelaulud. Eraldi võrgustikujaotusesse kuuluvad meestekeskseid ja valdavalt meespeategelasega kosjalaulud ning hobuse ja hiie teema, moodustades justkui meeste iseseisvalt kodust väljas toimetamise sfääri. Omaette tegevussfääri kuuluvad mõisa ja sakstega seotud teemad, millega liituvad kaks jutustavate laulude teemat, mille tegevus toimub samuti pigem kodust eemal. Nii peegeldaks teemavõrgustik justkui sündmusi või tegevuspaiku, mille keskmes on kodu.

8 Selline mitme teema koostus on mingis mõttes kõrvutatav folkloristikas kasutusel oleva kontaminatsiooni mõistega, kus üks laul võib koosneda mitmest laulutüübist või mitme laulutüübi elementidest. Erinevuseks on see, et siinse analüüsi teemad on määratletud sõnatasandiga ning eri teemad võivad laulus omavahel üsna segiläbi paikneda.

Joonis 2. Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu lauludes esinevate teemade omavahelised seosed iga laulu kahe olulisema teema koosinemiste põhjal. Joonisel on kuvatud seosed, mis esinevad rohkem kui 20 laulu puhul, sõlmede paigutus lähtub sõlmedevaheliste seoste arvust ja tihedusest – paigutuseks kasutasin Gephi algoritmi Force Atlas 2, joone jämedus kajastab teemade vaheliste seoste arvu, ringi suurus kajastab seostuvate teemade arvu, võrgustiku omavahel tihedamalt seotud alaosa on värvitud eri värvi.

Lisaks teemade eneste võrgustikule võimaldab andmestik ka vaadata, kuidas teemad jaotuvad kihelkonniti. Kihelkondade ja teemade omavahelised seosed on esitatud võrgustikuna joonisel 3. Graafikul kuvatud ringide suurus sõltub sellest, kui palju seoseid igal teemal kihelkondadega või kihelkonnal teemadega on. (Kuna kihelkondi on vähem kui teemasid, siis on ka teemade seostamispotentsiaal väiksem ja ringid üldiselt väiksemad kui kihelkondade omad.) Selle vaatluse kõige olulisemaks tulemuseks on, et teemad on jaotunud vaadeldava ala lõikes üsna ühtlaselt, üldiselt esinevad tuvastatud teemad kõigis kihelkondades, mis näitab taaskord, et siinse materjali puhul keeleline varieeruvus teemajaotuse genereerimisel suurt rolli mänginud ei ole. Võrgustik on sedavõrd tihe ja ühtlane, et ka võrgustiku jaotusanalüüs annab siin igal käivitamisel veidi erineva tulemuse, kordagi ei ole see aga vihjanud, et Hiiumaa laulud temaatiliselt (või keeleliselt) Saaremaa ja Muhu lauludest eristuksid.⁹

Võrgustikku silmitsedes võib siiski täheldada, et lüroepiliste lauludega seonduvad teemad koonduvad pigem Muhu ja Põide ümbrusse, kus regilaulutraditsioon on

⁹ Minu kogemuses on nii regilaulude meetrilise kui ka stilomeetrilise varieeruvuse alusel kihelkondade seostetiheduse põhjal joonistatud võrgustikud andnud tegeliku geograafia üsna hästi kooskõlas oleva tulemuse. Siinsel teemavõrgustikul on meie läänesaarte kihelkondade geograafia aimatav ainult tükati.

made ühe teema alla kokku viimise aluseks olid kommunikatiivsed või laulu tegevusi raamistavad vormelid (näiteks palumine mardi- ja kadrilauludes ning mehetapjast jutustavas laulus või küsimus-vastus-struktuurid ahellaulude, mõistatuslaulude ja mõnede teiste laulutüüpide puhul) – mis juhib tähelepanu regilaulule iseloomulikule võttele kasutada poeetilisi vormeleid eri teema ja sisuga lauludes. Kui lähtuda selgete alateemade ilmnemisest arvuti poolt genereeritud teemade sees, siis tundub õige valida algoritmi rakendamiseks mõnevõrra suurem teemade arv. Tekstikogumi jaoks paraja teemade arvu kindlakstegemine on osutunud teema-analüüsi puhul pead murdma panevaks ülesandeks ning tegeletud on ka meetodite arendamisega, et see näitaja tekstide põhjal automaatselt tuvastada (nt Sbalchiero ja Eder 2020, Satpathy 2018). Mistahes arvu teemade puhul nõuaks analüüsitulemuste valiidsuse hindamine siiski ajamahukat arvukate tekstide sisusse süvenemist.

Uurimuse üheks lähteküsimuseks oli, kas ja kuidas mõjutab teemade modelleerimist eesti keelele iseloomulik sõnavormide paljusus lemmatiseerimata tekstide puhul. Ühest küljest võib öelda, et teemade tuvastamist ei seganud see kuidagi – arvuti oli võimeline tuvastama temaatiliselt kokkukuuluvad tekstid ja motiivid. Teisest küljest on aga ilmne, et lemmatiseerimata tekstide puhul osalesid teemade modelleerimisel ka grammatiliste vormidega edasiantavad sisu aspektid. Nii näiteks viitavad juba teemade võtmesõnade hulgas olevad tegusõnad oma vormi ja modaalsusega ka laulurühma žanrile ja funktsioonile: kombestikuga seotud laulude verbivormid on pigem olevikku või isegi tulevikku suunatud, jutustavates lauludes on tavalisemad minevikuvormid, õpetuslauludes levinumad sõnavormid on käskivas kõneviisis. Laulmise ja mõisateemaga seoses on oluliseks osutunud ka tingivas kõneviisis vormid, mis viitavad tegelikkuse erinevusele soovitatavast: *laulaksin, teeksin*. Iseenesest on see regilaulude liigitamisel isegi hea valik, kuid siiski peab tulemuste interpreteerimisel meeles pidama, et tegemist ei ole grammatilistest aspektidest sõltumatu liigitusega. Laulukeele murdelise varieeruvuse küsimus õnnestus ilmselt laulukogumi piiramisega lahendada, uurimistulemused ei sisaldanud otseseid viiteid olulistele piirkondlikele erinevustele keeles ning teemad olid jaotunud kogu vaadeldaval alal võrdlemisi ühtlaselt.

Teiseks uurimisküsimuseks oli, kuivõrd mõjutavad laulutüüpide ebavõrdsed proportsioonid teema-analüüsi. Teemadesse kuuluvate laulude vaatlus näitas, et suurema üleskirjutuste arvuga laulutüübid ja ka korduvate vormelite või tekstiosadega laulutüübid (nagu meie vaatluses „Lunastatav neiu“, mehetapjalaul, sõjalaul ning ka korduslaulu struktuuriga laulud) ning ka püsivama, vähem varieeruva tekstiga laulud (nagu meie vaatluses ahellaulud) satuvad sagedamini teemade keskmesse. Haruldased laulud ja laulurühmad kas moodustavad kõrvalteema mõne suurema teema all või pudenevad laiali eraldi teemade vahel. Kuigivõrd aitaks selle mure vastu kind-

lasti suurema arvu teemade genereerimine. Praegune laulukogumi jaotus 20 teemaks vastab oma mahult ligikaudu regilaulude folkloristlikule liigitusele temaatilis-funktsionaalseteks laulurühmadeks (vrd nt antoloogia „Eesti rahvalaulud“, kus on 14 laulurühma, mis jagunevad omakorda alateemadeks ning kokku 3286 tüübiks). Vaadeldud kogumi jaotamine suuremaks arvuks teemadeks tundub mõistlik, arvestades mõnede siinses vaatluses tuvastatud teemade kirevat sisulist koostist, kuid samas kaotaksime analüüsitulemuste ülevaatlikkuses. Teoreetiliselt on võimalik ka lasta genereerida teemad ligikaudu laulutüübi mahus, kuid esialgu veel on läbi proovimata, kui tulemuslik selline jaotus oleks, kas ta oleks võimeline tuvastama teemadena samasse folkloristlikku tüüpi kuuluvaid laule või pudeneksid laulutekstid praegusest veelgi enam eri teemade vahel laiali ning kuivõrd mõjutaksid tulemusi laulutüüpide erinevad esinemissagedused. Tegin ka katse laulukogumi jagamiseks 50 teema vahel ning selles jaotuse tulemused on mõnevõrra täpsemad ning mitmed puudused lahenenud, nii näiteks on eraldi teemadesse määratud mehetapjalaul ning kadri- ja mardilaulud. Kui 20 laulu puhul oli suurima teema osatähtsus laulus keskmiselt 68 % sõnadest, siis 50 teema puhul on see näitaja püsinud ligikaudu samas suurusjärgus, 64 %.

Kolmandaks uurimisküsimuseks oli, kuidas suhestub teema-analüüsi tulemusel saadud liigitus folkloristlike liigitustega. Teema-analüüs lähtub otseselt uurimiseks valitud kitsama ala materjalist ja selles leiduvate laulude sagedusjaotusest, mitte folkloristlikust tüpoloogiatraditsioonist, mis arvestab kogu Eesti ala lauludega ning osalt ka nende žanriliste ja vormiliste tunnuste ning funktsiooniga (vt Tedre 1974). Seetõttu toob see ka esile veidi teistsugused teemarühmad, kui oleme harjunud nägema regilaulude akadeemilistes väljaannetes. Erinevused pole mõistagi kardinaalsed, kuid näiteks kalendrilauludest tõusevad eraldi rühmana esile üksnes kiigelaulud. Samuti on teema-analüüs ühte teemasse kokku toonud folkloristlikus liigituses eri laululiikidesse kuuluvad, kuid sama teemaga seotud laulud (sellisteks teemadeks on siinses analüüsis näiteks laevasõit ja hobune, mis ühendavad vastavaid lüürilisi ja lüroepilisi laule ning mängu). Mõnes kohas järgib aga siinne teema-analüüs regilaulu liigilist jaotust üllatavalt hästi, seda võib täheldada nii pulmalaulude puhul, mis tõesti näivad olevat koondunud kindlatesse teemadesse, kui ka näiteks lüroepilistest lauludest perekonnaballaadide puhul, millest suurem osa on koondunud ühe-teistkümnendasse, korduslaulude teemasse.

Üheks põnevamaks tulevikuväljavaateks on uurida, kuivõrd teemad kajastavad regilaulu ajaloolisi või stilistilisi kihistusi. Nägime eespool, et omaette teemadesse olid koondunud laste- ja mängulaulud, mille meetriline eripära ei nõua kindlat silbiarvu ja seega pole neis lauludes (ka muudes Eesti piirkondades) nii suurt tarvidust säilitada arhailisi keelendeid. Samamoodi olid eraldi teemadesse koondunud teada-

M A R I S A R V

olevalt hilisemasse kihistusse kuuluvad ja ka keeleliselt seetõttu uuemad nekrutilaulud ja mõisateemaga seonduvad laulud ning ühe teema alla olid koondunud ka laulukogumisse sattunud päris uuemasse kihistusse kuuluvad tantsulaulud, siirdvormilised ja riimilised laulud. Kas ja kuivõrd ülejäänud teemariühmad võiksid seonduda keele (ja seega ka laulude kujunemisloole) eri kihistustega, jääb edaspidise uurimise ülesandeks. Teadaolevalt eesti regilaulu romantilisi tundeid eriti ei väljenda, seetõttu on mõneti märgiline, et sõnad *armas* ja *kallis* on võtmesõnadeks uuemate nekrutilaulude puhul, seevastu pulmalauludes olulisteks omadussõnadeks on hoopis *ilus* ja *kena*.

Kokkuvõtteks

Siinse artikli vaatlused regilaulude teema-analüüsi võimalikkuse ja mõttekuse osas võib kokku võtta järgmiselt: (1) teema-analüüsi jaoks on mõistlik kasutada võrdlemisi ühtlase keelekujuga materjale, vastasel korral hakkavad keelelisel erinevusel mõjutama teema-analüüsi tulemusi; (2) teema-analüüsiks on võimalik kasutada lemmatiseerimata tekste, kuid sellisel juhul osalevad teemade genereerimises ka grammatilised kategooriad (nt verbi aeg või kõneviis), mis võivad osundada tekstide laadile, žanrile ja funktsioonile; (3) varieeruvate ja püsivate elementide (laulutüübid, motiivid) proportsioonid ainekogumis mõjutavad selgesti teemade moodustamist: mida sagedamini element materjalis esineb ja mida püsivama sõnastusega see on, seda suurema tõenäosusega moodustab ta teema keskme, samal ajal jäävad harvaesinevad sisuelemendid tähelepanu keskmest välja ja pigem kipuvad jagunema eri teemade vahel; (4) ühe teema alla koondunud sõnakogumid võivad, lisaks samale sisuvaldkonnale, viidata ka laulu sisu raamistavatele elementidele, näiteks ümbrusele (mets), käitumis- või suhtlusmallidele (näiteks millegi/kellegi palumine) ja vormlikele elementidele lauludes.

Võrreldes regilaulude folkloristliku liigitusega (1) tõstab automaatne analüüs rohkem esile tekstikogumis sagedamini esinevat sisuainest, tüüpe ja motiive (nii näiteks tõstab eraldi teema fookusse kiigelaulud, erinevalt folkloristlikust liigitusest, mille üheks peakategooriaks on kalendrilaulud); (2) jätab automaatne analüüs osaliselt märkamata žanripiirid (nii näiteks leiab teema-analüüsis mängud eri teemade alt, folkloristlikus liigituses moodustavad need aga eraldi laulurühma).

Allikad

Aavik, Johannes. 1914. *Eesti rahvusliku suurteose keel*. Keelelise Uuenduse Kirjastik 1. Tartu: Reform.

Asplund, Anneli. 1994. *Balladeja ja arkkiveisuja: Suomalaisia kertomalauluja*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 563. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Barabási, Albert-László. 2016. *Network Science* [veebileht]. <http://networksciencebook.com/>.
- Bastian Mathieu, Sébastien Heymann ja Mathieu Jacomy. 2009. „Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks.” – *International AAAI Conference on Weblogs and Social Media* 8, 361–362. San Jose, California, USA.
- Blei, David M., Andrew Y. Ng, Michael I. Jordan ja John Lafferty. 2003. „Latent Dirichlet allocation.” – *Journal of Machine Learning Research*, nr 3, 993–1022. <https://www.jmlr.org/papers/volume3/blei03a/blei03a.pdf>.
- Blondel, Vincent D., Jean-Loup Guillaume, Renaud Lambiotte ja Etienne Lefebvre. 2008. „Fast unfolding of communities in large networks.” – *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, nr 10, P10008. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-5468/2008/10/P10008>.
- Eder, Maciej, Mike Kestemont ja Jan Rybicki. 2013. „Stylometry with R: a suite of tools.” – *Digital Humanities 2013: Conference Abstracts*, 487–489. University of Nebraska-Lincoln, NE
- Eilat, Toomas. 2019. „Tõde ja Õigus IV osa topic modelling.” – *Toomase blogi*. 15. juuli. <http://eilat.ee/2019-07-15-tode-ja-oigus-topic-modelling/>.
- Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat 1969–1974. <http://haldjas.folklore.ee/laulud/erla/>.
- Graham, Shawn, Scott Weingart ja Ian Milligan. 2012. „Getting Started with Topic Modeling and MALLET.” – *The Programming Historian* 1. <https://doi.org/10.46430/phen0017>.
- Ivanova, Maria. 2020. „What happened to Lenore? Describing changes in ballad genre by means of a statistical model.” – *AKK Sügiskool: Ajaloo, kirjanduse ja kultuuriteaduste tudengikonverents. Teesid*, 9–10. https://sisu.ut.ee/sites/default/files/akksygiskool/files/teesid_theses_0.pdf.
- Krikmann, Arvo. 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid. Žanrisuhteid. Üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://folklore.ee/~kriku/LEX/KATUS.HTM>.
- Kuusi, Matti. 1963. *Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki: SKS & Otava.
- Lindström, Liina. 2015. *Ülevaade eesti murrete korpusest*. Tartu. https://www.keel.ut.ee/sites/default/files/fl/emk_teejuht2015.pdf.
- McCallum, Andrew Kachites. 2002. *MALLET: A Machine Learning for Language Toolkit*, versioon 2.0.8. Alla laetud: 10. märts 2019. <http://mallet.cs.umass.edu>.
- Mäkelä, Eetu. 2018. „Digging into a method: topic modeling” – *Computational literacy for the humanities and social sciences*. <https://jiemakel.gitbook.io/clit4hss/computational-data-analysis-method-literacy/digging-into-a-method-topic-modeling>.
- Mölder, Martin. 2019. „Valimisprogrammide kvantitatiivne tekstianalüüs.” – *Martin Mölder* [blogi]. 18. veebruar. <https://martinmolder.com/blog/valimisprogramm2019/>.
- Oras, Janika, Liina Saarlo ja Mari Sarv. 2003–2020. *Eesti regilaulude andmebaas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. <http://www.folklore.ee/regilaul/>. <https://doi.org/10.15155/9-00-0000-0000-0000-0008FL>.
- Peegel, Juhan. [1954] 2006. *Eesti vanade rahvalaulude keel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Sarv, Mari. 2015. „Regional Variation in Folkloric Meter: The Case of Estonian Runosong.” – *RMN Newsletter*, 9: 6–17.
- — —. 2019. „Poetic metre as a function of language: linguistic grounds for metrical variation in Estonian runosong.” – *Studia Metrica et Poetica* 6 (2): 102–148. <https://ojs.utlib.ee/index.php/smp/article/view/smp.2019.6.2.04>.

M A R I S A R V

———. 2020. „Hiiumaa, Saaremaa ja Muhu regilaulude teema-analüüsi failid.” – *ENTU. Eesti Keeleressursside Keskus*. <https://entu.keeleressursid.ee/entity/document/9771>.

Satpathy, Amit. 2018. „Topic Modeling with Automated Determination of the Number of Topics.” – *GitHub*. <https://github.com/bademiya21/Topic-Modeling-with-Automated-Determination-of-the-Number-of-Topics/commits?author=bademiya21>.

Sbalchiero, Stefano ja Maciej Eder. 2020. „Topic modeling, long texts and the best number of topics. Some Problems and solutions.” – *Qual Quant*, nr 54, 1095–1108. <https://doi.org/10.1007/s11135-020-00976-w>.

Tedre, Ülo. 1974. „Rahvaluule ja rahvalaul.” – *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. IV. Toimetaja Ülo Tedre, 9–19. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1998. „Rahvalaulud.” – *Eesti rahvakultuur*, toimetanud Toomas Tamla, 548–564. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

„Topic Analysis.” – *MonkeyLearn* (veebileht). Vaadatud: 14. detsember 2020. <https://monkeylearn.com/topic-analysis/>.

Uiboaed, Kristel 2018. „Eestikeelsete stoppsõnade loend.” – *Tekstikaeve* (blogi). 18. aprill. <http://www.tekstikaeve.ee/blog/2018-04-18-eestikeelsete-stoppsõnade-loend/>.

Mari Sarv – PhD, Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Tema peamiseks uurimistema on eesti regilaul. Sel teemal on ta avaldanud kaks monograafiat (2000, 2008), korraldanud konverentse, toimetanud artiklikogumikke, samuti osalenud regilaulude andmebaasiga seotud töödes. Lisaks regilaulu-uurimisele on ta korraldanud välitöid, pannud aluse Eesti digitaalhumanitaaria konverentside seeriale ning osalenud Eesti Kirjandusmuuseumi digitaalarhiivi rajamisel.

E-post: mari[at]haldjas.folklore.ee

Topic Analysis of Estonian Runosongs: Prospects and Challenges

Mari Sarv

Keywords: runosong, topic modelling, corpus-based analysis, folklore, digital humanities

The article explores possibilities of computational topic analysis of Estonian runosong texts using the latent Dirichlet allocation (LDA) topic modelling. Runosong is an oral poetic tradition known among most of Finnic peoples. Estonian runosong texts, the material of the current research, have been collected mainly since 1880s and gathered into the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, where the runosong database with more than 100 000 texts has been compiled (Oras et al 2003–2020). Language of runosongs varies considerably across dialects and, in addition to that, it uses a specific archaic idiom different from the spoken language which complicates the computational analysis of the content aspects of the texts.

Topic modelling is a method that enables to discover abstract topics detected statistically on the basis of the frequency of the co-occurrence of the words in the texts. In case of a runosong corpus, the method could be used to automatically detect the thematic structure of a large amount of runosong texts, to compare the thematic distribution of regional traditions of the runosong, and to analyse how the thematic distribution obtained with the help of computational methods relates to the classification of the texts resulting from folkloristic analysis. The idea of the current article is to explore whether topic modelling can give meaningful results if applied to unlemmatized and highly variative runosong texts.

For LDA topic modelling I used the application MALLET (McCallum 2002). The initial trials with the whole corpus of runosong texts made it clear that the language of the songs is too variative to reach the level of content. It also became obvious that it is necessary to remove stopwords and refrain words. The topics, obtained from the runosongs from all over Estonia, represented dialectal variants of the language rather than thematic clusters and it was necessary to restrict the material. I used stylometric analysis (using R package *stylo*, Eder et al 2013) to divide the area into linguistically more homogenous subregions, and chose the area of Western islands of Estonia with 16 parishes and 3672 song texts for further explorations.

With this material I decided to generate 20 topics. Within this smaller area the topics did not cluster regional language variants any more: (1) the linguistic variants of the main concepts of a topic were brought together under the keywords of the same topic; (2) in most cases, the detected topics were distributed among all the parishes included in the selection.

Looking at the 20 keywords, the topics indeed seemed to reflect certain thematic subgroups of the songs. In several cases the most prominent song type of a topic was reflected in keywords, in other cases the keywords referred to larger groups of songs. Five of the 20 topics focused on weddings, more precisely, on different episodes of the wedding ritual: adoration and dressing, arriving and greeting, finding the bride and taking her to her new home, sharing the presents prepared by the bride, and recommendations to the bride and the groom. In all these topics the verbs refer either to the present or the future (rather than to the past which is common in narrative songs). A topic of swinging songs includes also the songs about dancing and feasts. Five topics focus on different narrative plots about the troubles of young people, about wooing and marriage. Lyric songs about the life of orphans and about singing form a separate topic each,

S U M M A R Y

and there is a separate male topic covering the songs of various genres related to horses, riding and the woods. The largest topic includes the songs on working at home and outside, but also the songs about premarital sex. There are two topics with the focus on well-known children's songs and lullabies. Two topics relate to German landlords, their power and activities, and one to recruiting and the war.

As a conclusion of this exploration: (1) for topic modelling it is necessary to use the texts in homogeneous language variants; otherwise, the linguistic differences override the topics at some point; (2) it is possible to use unlemmatized texts for topic modelling, but in this case the grammatical features (tense, modality) interfere with topic analysis; (3) the proportions of variable and stable (recurrent) elements (song types, motifs) in the material have a clear impact on topic formation: the more frequently an element occurs in the material, and the more stable is its wording, the bigger its probability to form the centre of a topic, whereas distinct but rare themes remain unnoticed and will be shared between the topics of more prominent subjects; (4) common sets of words assembled together as the topic may, in addition to the common thematic focus, refer to a common framework, for example environments, and behavioural or communicative patterns (for example, begging for something). Compared to the folkloristic classification of folk songs, the automatic distribution of songs (1) highlights the subjects occurring more frequently in the body of songs (for example, a topic highlights swinging songs instead of calendar songs of the folkloristic classification); (2) partly overrides the genre differences (for example song games can be found under different topics, whereas forming a distinct group in folkloristic classifications).

Mari Sarv – PhD, senior researcher at the Estonian Folklore Archives (Estonian Literary Museum). Her main subject of study is Estonian runosong tradition. She has published two monographs on the topic, organized the conferences, edited the proceedings, and participated in compiling and developing the database of Estonian runosongs. She has also organized several folkloristic fieldworks, has initiated Estonian DH conference series, and has contributed to the establishing of the digital archival system of the Estonian Literary Museum.

E-mail: mari[at]haldjas.folklore.ee

Tegelasvõrgustikud kahes raamatus Reinuvader Rebasest¹

Risto Järv

Teesid: Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Reinuvader Rebane“ (1850) oli loomaeposežanri esimeheks tutvustuseks eesti keeles. Ernst Peterson-Särgava kogumik „Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest“ (1911) on sarnaste rebasejuttude valimik lastele. Mõlemas teoses on ühisosa eesti folkloorsete loomamuinasjuttudega. Võrgustikuanalüüsi kasutades analüüsitakse kahe raamatu tegelaskonda. Neis teostes tegelastena esitatud loomade kogum ja nendevaheliste suhete võrgustik katab enamiku eesti loomamuinasjuttude põhitegelastest. Mõlemas teoses on täheldatav vaenuliku võrgustiku domineerimine sõbraliku võrgustiku üle. Tsensuurist ja enesetsensuurist tulenevad muutused raamatutes ei ole tegelasvõrgustikesse olulisi muutusi toonud.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16915

Võtmesõnad: võrgustikuanalüüs, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Ernst Peterson-Särgava, rebaseepos, euroopa muinasjutt, isikunimi

„Rebase kohta tarvitati ikka reinuvaderi nimetust, et rebane sõber oleks ning kahju äi teeks. Vader on üldse sõbramehe nimetus.“²

Friedrich Reinhold Kreutzwaldi vanas kirjaviisis „Reinowadder Rebbane“ alustas ilmumist Heinrich Laakmanni kirjastuse 1848. aasta „Ma-rahwa Kassulises Kalendris“ ning jätkus järgmise aasta kalendris kuni neljanda osani. Omaette trükisena ilmus Kreutzwaldi rebaseraamat 1850. aastal 12 peatükis. Kreutzwaldi raamat on vaba ümbertöötlus Johann Wolfgang von Goethe värss-eposest „Reineke Fuchs“ (1794, allpool viidatud 1832. a ilmunud teose lehekülgedele), paaris esimeses peatükis on kasutatud ka Aleksander Friedrich Franz Hoffmanni rahvaraamatut „Geschichte von Reineke dem Fuchs“ (vt lähemat analüüsi nende allikate vaheldumisest tõlkija-ümbertöötaja laual Gerda Laugastelt [1959, 81–84]). Nii tehes toetus Kreutzwald pikale loomaepose-traditsioonile, eri rahvaste folkloorsetele-kirjanduslikele rebaseromaanidele; Laugaste (74–79) annab lühiülevaate ka sellest rah-

1 Uurimuse valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (EKKD65), Eesti Kirjandusmuuseum (baasrahastusprojekt EKM 8-2/20/2) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus). Artiklis on tehtud redaktsioonilisi muutusi, võrreldes 15.12.2020 veebis (<https://ojs.utlib.ee/index.php/methis>) ilmunud tekstiga.

2 EKM ERA, RKM II 2, 504/5 [84] < Kihelkonna khk, Lümända v, Kipi k – Laine Tarkin < Olev Talur [1947]. Ilmunud: Hiimäe 2019, 207.

vusvahelisest traditsioonist ning selle eri harudest. Ka Goethe töötles omakorda varasemat allikat, nimelt Christoph Gottschedi 1752. a proosaväljaannet (Haljaspöld 1932, 485; Düwel 2004, 495). Kui „Reinuvader Rebane“ oli algselt mõeldud täiskasvanud lugejale, siis rohkem kui pool sajandit hiljem ilmunud kirjanik Ernst Peterson-Särgava kogumik „Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest“ oli selgelt määratud laste lugemislauale.

Käsiteldavatest rebaseraamatutest esimene meenutab ülesehituselt rohkem rebase-eepest, teine on hajusamalt seotud loomamuinasjuttude kogum. Mõlemad toovad triksterliku peategelasega rebaseromaani lood eestlase lugemislauale, teoste keskendus on pisut erinev. Kreutzwaldi raamat annab klassikalise rebaseromaani sarnaselt ülevaate kuninga (lõvi) kohtu ette kutsutud Reinuvader Rebase pahategudest, kes pärast oma teist oskuslikku kaitsekõnet aga lõplikult õigeaks mõistetakse ja riigi valitsejaks ülendatakse. Peterson-Särgava alustab sündmuste kirjeldust metsaäärses talus elavast eidest-taadist ja nende lapsest, pisikesest Pillekesest, seejärel kirjeldatakse metsarahva omavahelisi vastasseise ning kemplemisi eide-taadiga, raamat lõppeb rebase surmaga.

Erinevale ülesehitusele vaatamata on nii Kreutzwaldi kui Peterson-Särgava raamatu põhisisu paljus sarnane, sisaldades ennekõike rebase kelmusi kirjeldavaid lugusid, mis on tuntud eri rahvaste, nii ka eesti rahvapärimuses. Rebane on „päris meie oma loom, kui kirjanduslikult väljenduda,“ on sõnastanud Marju Kõivupuu (2017, 77) ülevaates loomadest eesti folklooris. Mall Hiimäe viitab kogumikus „Väike loomaraamat rahvapärimusest“, et rebane koos hundi ja karuga kuulub meie „rahvapärimuse loomtegelaste etteotsa“ (Hiimäe 2019, 7). Mõlemad pärimusest ajendatud teosed on ka pärimust taasmõjutanud, nagu näeme kirjapanekutest Eesti Rahvaluule Arhiivis. Noarootsi kihelkonnast on üles kirjutatud tekst,³ mis on variandiks folkloristlikust jututüübist „Inetud lapsed“ (ATU 48*, vrd Kreutzwaldi VIII ptk).⁴ Ka Peterson-Särgava rebaselood on rahva muinasjuttude üleskirjutustesse tagasi peegeldunud, kohati isegi nii sõnasõnaliselt, et võib arvata mahakirjutamist, nagu leiame näiteks ühest Keila kihelkonnast tehtud kirjapanekust (ATU 152, vrd II ptk).⁵

3 EKM ERA, E 60143 [20] < Noarootsi khk – Paul Ariste < Joosep Simonson (1927). Ilmunud Kippar 1997, nr 44. Muidugi on muinasjutud traditsiooni vastastikku mõjutanud, ka Jacob Grimm oli rebaselood tõlkinud Rosenpläneri vihikust oma uurimuses „Reinhart Fuchs“, avaldades kuus eesti rebasejuttu (Grimm 1834). August Annist (1966, 375) kirjeldab samuti, kuidas Kreutzwaldi „Ennemuistsed jutud“ on uuesti „läinud rahva suusõnalisse repertuaari ja sealt ehtsa rahvajutuna uuesti üles kirjutatud“.

4 Muinasjututüüpide märkimiseks kasutan siin ja edaspidi rahvusvahelist rahvajuttude Aarne-Thompsoni-Utheri tüübiloendit (ATU).

5 EKM ERA, E 72861 < Keila khk ja v, Nahkjala k – J. Wiroja (1926). Ilmunud EMJ II 2020, nr 198.

Autorite eneste määratluse järgi sisaldavad mõlemad vaadeldavad raamatud muinasjutte – ehk toonase keelepruugi järgi „ennemuistseid jutte“. Kreutzwaldi „Reinuvader Rebase“ loo alapealkiri on „Üks ennemuistne jutt“ ning Peterson-Särgava teoses sisaldub see mõiste põhipealkirjas endas: „Ennemuistsete jutud Reinuvader Rebasest“. Rebasemuinasjutud on muinasjutte koondava rahvusvahelise rahvajuttude tüübikataloogi ATU algusosas ning esimene jututüüp ongi „Rebase kalavargus“ (ATU 1, „The Theft of Fish“). Näeme, et rahvapärilises populaarne tegelane on leidnud oma tee ka kirjanduslikesse väljaannetesse.

Kreutzwald ei viita Goethele ei kalendris ilmunud järjeloos ega tervikteoses, ajas-tule sümptomaatiliselt ei viidata seal tegelikult isegi autorile. Ka Peterson-Särgava puhul pole lasteraamatu allikad avatud, küll on ta möönnud oma suulises vestluses Bernard Söödile, et on teost kirjutades lisaks rahvapärasele ainesele kasutanud saksa ja vene muinasjutuväljaandeid:

Pange tähele, et pole öeldud: eesti ennemuistsete jutud. Paljud jutud olid võetud küll otse rahvasuust. Kuid ma kasutasin ka vene muinasjutte Afanasjevi teosest „Русские народные сказки“. Mina ei arvanud ja ei arva ka nüüd, et rahvajuttu ei või ümber töötada. Iga jutustaja rahva hulgast annab ikka omalt poolt midagi uut juurde. Nii tegin ka mina. [. . .] Kasutasin ka saksakeelseid teoseid „Aus Grahl und Jurte“, Jakob Grimmi jutte. (Sööt 1968, 241)

Endel Nirk (1953, 94) märgib, et eesti rahvaluulest on Kreutzwald „otseselt oma teosesse sisse võtnud terve rea motiive ja sündmusi (kalavargus talumehelt; rebane õpetab hunti kalu püüdma ja kella lööma; rebane ja hunt küsivad märalt varsa hinda jne.)“ – nii kalavargus ja hundi kalapüük kui varsa hinna teadasaamine esinevad ka Peterson-Särgaval (vastavalt jututüübid ATU 1, ATU 2, ATU 47B). Kreutzwald on rebase- raamatusse põiminud mitmesse paika ka Kalevipoja-ainest. Nirk järeldab lisatud eesti rahvajuttude, Kalevipoja-ainese ning vanasõnade ja kõnekäändude tõttu, et „...Reinuvader Rebasest“ võib just seepärast „täie õigusega pidada Kreutzwaldi teoseks“ (samal).⁶

Kreutzwaldi raamatu väljaandmisel oli mõningaid probleeme tsensuuriga, tsensor Samson on välja jätnud vähemalt kolm pikemat lõiku, „mis halvustavalt riivasid vaimulikke või ilmlikke ülemaid“ (Laugaste 1959, 71), hilisemates trükkides on tehtud täiendavaid kärpeid. Tsensuuriga, täpsemalt enesetsensuuriga on olnud probleeme ka Peterson-Särgava väljaande puhul. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvas käsikirjas (EKLA, f 276, m 1:1) on näha autori tehtud olulised

6 Ent Kreutzwaldi raamatus esineb rebase kalavargus, mida kirjeldatakse juba Goethe teoses (XI ptk). Ka pärineb vähemalt mõni vanasõna samuti Goethelt, vt alaviide 22.

muutused, mis olid aluseks väljaande kolmandale ning ühtlasi esimesele nõukogude ajal ilmunud trükile (1955), nendest nõukogudeaegse tsensuuri tingitud muudatustest on uusimas väljaandes loobutud (Järv 2019, 121).

Järgnevalt analüüsin nende kahe raamatu tegelasvõrgustikku (ingl k *character network*, kasutatud on ka terminit *suhtlusvõrgustik* (Mets ja Praakli 2007)) visuaalse representatsiooni abil. Tegelasvõrgustik ehk tegelaste seostest visuaalselt nähtava pildi loomine võibki olla üldine vahend raamatutegelastest esmase üldpildi saamiseks (vrd Moretti 2011). Loomamuinasjutud ning loomamuinasjuttude süžeid sisaldavad kirjandusteosed võiks eelduspäraselt olla tegelaspaaride suhtluse analüüsiks hea aines, need on enamasti lühikesed, üheepisoodilised, samuti rohkete dialoogidega, väikese tegelaste arvuga ja sageli vastanduvate tegelastega (vrd EMj 1967, 469–470; EMj II 2020, 27). Selles suhtes on kirjanduse ja pärimuse piiril paiknev rebaseraamat uurijale huvitavaks väljakutseks. Muinasjutud sobivad oma lihtsa struktuuri ja stereotüüpsete tegelastega ilmselt paremini analüüsiks kui näiteks romaan või mingi muu teos, kus arvukate tegelaste rollide määramisega võib olla probleeme. Nii on äärmuslike näidetena just võrgustikuanalüüsis vastandatud Sherlock Holmesi tegelasrohket võrgustikku ning „Hansu ja Grete“ muinasjutu lihtsaid struktuure (Fernandez ja Ulmer 2015, 3).

Siinses artiklis kasutan tegelaste omavaheliste seoste andmestiku põhjal visuaalseeritud võrgustikku kahe raamatu tegelaste struktuuri iseloomustamiseks ja võrdlemiseks, süvenemata eraldi kuvatud võrgustike parameetritesse (vrd nt Agarwal 2012, 1204 jj) ning kõrvutatavalt autoriteksti lähilugemisse.

Artiklis püüan vastust saada järgmistele oletustele:

1. Kreutzwaldi ja Peterson-Särgava rebaseraamatutes esinev loomade kogum ning nendevaheliste suhete võrgustik katab enamiku eesti loomamuinasjuttude põhitegelastest.
2. Mõlema raamatu peategelane on Reinuvader Rebane, kuid olulisel kohal suhtluste arvult on lisaks peategelasele veel esimesena mainitud tegelane, kelle ümber osa tegevusest koondub – Kreutzwaldil lövi, Peterson-Särgaval pisike Pilleke (Pill).
3. Enamik rebaseraamatute loomtegelaste suhtlustest on negatiivsed. See tähendab, et tavaliselt üks tegelane ilmutab teise suhtes mingisugust agressiooni, sõbralikke suhteid esineb ainult vähestel puhkudel.
4. Mõlema väljaande tsensuurimuutused ei vasta autorite algsele kirjanduslikule tahtele ning osa tekstist on trükitud raamatutes kärbitud. Nii võivad tsensuur ja enesetsensuur olla avaldanud mõningast mõju tegelaskujude koguarvu vähenemisele.

Alustekstid ja meetod

Võrdluse alustekstidena kasutan Kreutzwaldi raamatust „Reinuvader Rebane“ autori 150. sünniaastapäevaks ilmunud akadeemilist väljaannet „Teoste“ II osas kirjastuselt Eesti Raamat (edaspidi lühend KRR⁷). Laiale üldsusele on rohkem tuntud teose rahvaväljaanne (Kreutzwald 1953b), mille tiitlipöördel on märges „Noortele kohandatud väljaanne“. Sellele väljaandele toetuvad ka hilisemad trükid, mis raamatust ilmunud on, kuni viimase trükini (2002). Peterson-Särgava Reinuvaderi-raamatust kasutasin Eesti Kirjandusmuuseumi avaldatud kogumikku (edaspidi lühend PSE). Peatükke on KRRis 12 (nagu Goethel), PSEs aga 20, seevastu sõnu sisaldab KRR enam kui poole rohkem PSEst. Kirjaviisi on mõlemas kasutatud väljaandes tehtud esmatrükiga võrreldes tänapäevasemaks.

Tegelasvõrgustike loomise aluseks olid andmed tegelaste suhtlustest – tegelastevaheliste kontaktidena võtsin arvesse ühe episoodi piires kahe tegelase vahelist suhtlust, mis vähemalt ühe tegelase jaoks on teadvustatud (Agarwal jt 2013, 1203). Selleks tuli esmalt tegelaskujude esinemine märgendada. Leidsin samades lõikudes esinevad loomade paarid, lugedes samade tegelaste suhtlused järjestikustes lõikudes ühe kontaktina. Samuti märkisin ka iga suhtluse modaalsuse (positiivne või negatiivne), mida kasutan allpool (vt „Sõbralik ja vaenulik seosevõrgustik“). Modaal- suse märkimise puhul oli veel üks erisus – kui muidu käsitlesin sama peatüki samade tegelaste vahel toimuvat suhtlust ühe kontaktina, siis kui samas tegevuskohas järgmises lõigus ilmnes samade tegelaste vahel teistsuguse modaalsusega suhtlusakt, tegin eraldi suhtluskirjed. See kõik on muidugi tinglik ja subjektiivne, teame ju hästi, et nagu päriselus, saavad ka raamatu „rebased“ musta valgeks rääkida kasvõi mõne lausega.

Tegelased on teoses mainitud kas nimede või loomanimetustega. Viimased ei ole kummaski raamatus märgitud suurtähega; seepärast ei olnud nende otsimine lauslihtne, ainsaks erandiks on Reinuvader Rebane, kes esineb Kreutzwaldil enamikel puhkudel (üle 300) „Reinuvaderina“, ligi kümme korda vähem lihtsalt „rebasena“ ja viiel korral „Reinuvader Rebasena“. Seevastu Peterson-Särgava tekstis esineb enamasti „Reinuvader“, ühel korral lihtsalt „Rein“ ning „Reinuvader Rebane“ esineb täiskujul vaid raamatu peakirjas, mille puhul suur- ja väiketähe kasutus pole üheselt mõistetav.⁸

7 Viitamisel on esitatud pärast vastavat lühendit KRR/PSE peatüki number rooma numbritena ning koma järel leheküljenumber aluseks olnud teoses.

8 Reinuvader Rebase tõlkenimes (*Reineke Fuchs*) on Kreutzwaldi poolt ilmselt saksa keele eeskujul suurtähe kasutamine loonud eesti traditsioonis paraja segaduse. 1911. a ilmunud Peterson-Särgava väljaande esikaanel on *rebane* suure tähega, aga tiitellehel väikese tähega. Lastekirjanduse koguteostes on PSE pealkirjas kasutatud

Tegelassuhtlusi märgendada võib nii tekste läbi lugedes kui toetudes kiiremale automaatanalüüsile, mis võimaldaks saada kiiret ülevaadet suurtest andmehulkadest. Suhtlusaktide leidmiseks ei piisanud ainult loomanimetuste leidmisest, ühe ja sama looma kohta kasutavad mõlemad autorid nii liiginimetust kui pärisnime või välimusest ajendatud nimesid.⁹ Pärast sünonüümi esmakordset tuvastamist oli edaspidi võimalik leida tegelaste esinemus teoses ka otsinguga (eriti Kreuzwald kasutab nii nimesid kui sünonüüme: hunt = *laane lambuline* ja *laane isand*, *Kriimsilm*; karu = *vana Mesikäpp*, ka *mesikäpp-karu*; jänes = *Argpüks*; määr (mäger) = *Irmhabe*; oinas = *Kohekell*; samuti välimusel põhinevaid nimesid: "eesel, priinimega Pikk-kõrv").¹⁰ Nii ei saanud ma käitada lihtsaid otsinguid, mida olen kasutanud varem, näiteks muinasjuttudes esinevate pärisnimede esmaotsinguks nn „Suure rehaga“ tekstisiseseid nimesid välja riisudes (vrd Järv 2005a, 447–448).

Palju nimesid võttis Kreuzwald üle Goethelt. Esmalt muidugi Reinuvader Rebane, Goethel Reineke Fuchs. Nimed võivad olla nii pärisnimed – kassi nimi Hints (Goethel „Hinze, der Kater“), rebase naine Ermeliina (Goethel „Frau Ermelyn“) ja poeg „Rossel, väike võrukael“ (Goethel „Rossel, das Schelmchen“), pärdik Martin (Goethel „Martin, der Affe“)¹¹ jne, samuti ka välimuse põhjal loodud nimed – määr (mäger) Irmhabe (Goethel „Grimbart, der Dachs“). Kui nimemarker võib pärimustekstides olla oluline indikaator selle kohta, kas tekst võib pärineda mingist eelnevast trükiallikast (vrd Järv 2003, 102), siis siin on Kreuzwald toiminud mõlematpidi – nii nimesid samaks jättes kui asendades pärisnimesid välimusel põhinevate nimedega (nt on pärisnimedega Goethel varustatud ka hunt („Isegrim, der Wolf“), karu („Braun, der Bär“) või vähem olulistest tegelastest eesel („der Esel Boldewyn“).

nii väiketähga (Vinkel 1969, 276) kui suurtähga nimekuju (Palm 2018, 28). 2019. aastal ilmunud teoses on nimi suurtähga „Ennemuistsete jutud Reinuvader Rebasest“.

9 Kuna loomad on raamatute peategelased, on nendel ka palju eri tegelasnimesid; seevastu näiteks „Eesti rahva ennemuistsetes juttudes“ on nimi vaid kokku neljal loomal – kirjeldav nimi kolmel koeral jutus „Õnne-rublatükk“ vastavalt igäihe vastutusülesandele (Jookse-too-süüa, Murra-maha ja Lõhu-raudad) ning jutus „Vaeaselapse käsikivi“ liiginimetusest ajendatud nimi Krants (Ernits 2018, 24).

10 Muuhulgas aitas tegelaste mainimisi leida ka see, et Kreuzwald on paljud (aga mitte kõik) nimed esmamainimisel esitanud sõrendatult – see viis kordab Goethe värss-eepose tava. 1953. a noorteväljaandes on sõrendustest loobutud.

11 Koduloohuviga süvalugeja, bioloog Mati Laane (2013, 232) kommenteerib väidet, et selle tegelasena on kujutatud Martin Körberit: „Ainsa tegelasena nimetab ta teda kohe otse eesnimega pärdik Martiniks ja laseb tal muu kontekstiga seostumatult öelda: „Ma lähen praegu Kuressaarde“, kuhu Martin Körber ka tööpoolest läks.“ Omaette teema ongi isiku- ja kohanimede reaalse mõningane sшипärasus teoses, nii viitab KRRRis väljendatud rebase plaan minna Kuusalu ilmselt minekule Georg Ahrensi juurde (vt Laugaste 1959, 92).

Kasutasin märgendamisel ja hilisemal skeemide loomisel vanemate ja murdekeelsete nimetuste asemel tänapäevaseid nimetusi, nii näiteks KRRis kasutatakse sõna *lõukoer*, lõvi vanapärast nimetust, minu skeemil on see *lõvi*. Kreutzwaldil esinevad ka vormid nagu *määr* (mäger), *paskatraat* (vaenukägu). Kuna KRRis esineb lisaks jänesele tegelasena ka *kodujänes*, on kasutatud märgendamisel (Kreutzwaldi ajal veel loomata) sõna *küülik*.

Analüüsitav aines polnud väga mahukas, seetõttu oli käsitsi märgendamine võimalik, suurema korpuse puhul oleks see muidugi sootuks raskelaadne ülesanne. Vaadates võrdluseks filmide käsikirjadest automaatselt tuvastatud tegelasvõrgustikke repositooriumis (Kaminsky jt 2018), näiteks Roald Dahli raamatul põhineva Wes Andersoni filmi „Fantastiline härra Reinuvader“ („Fantastic Mr. Fox“ (2009)) võrgustikku, näeme, et automaattuvastusel on muidugi oma vigu, nii on tegelasteks märgitud lisaks päris tegelastele ka sellised sõnad nagu *Now*, *Times*, *Ok* ja *Of*, mis kõik saavad loogilise tekkeseletuse, kui vaadata filmi stsenaariumi.¹²

Siinses analüüsis ei olnud minu jaoks oluline ega vajalik püüda üksnes kauglugemise teel jõuda tegelassuhtluste täielikult automaatse tuvastamiseni ja sellega teoste mõistmiseni, vaid kasutada (siiski uurijale hoomatava mahuga) teostest leitud suhtluste andmestiku põhjal visualiseeritud tegelasvõrgustikke neist täiendava (üle-)vaate saamiseks.

Kõiki loomade tegelassuhtlusi ma ei märgendanud. Üheks kõige olulisemaks väljajätteks olid juhtumid, kus sündmusi kirjeldatakse raamatuajast kauges minevikus toimununa ehk n-ö ajal veel enne rebaseraamatute (ennemuistset) aega. Näiteks KRRis Reinuvader Rebase jutt:

„Minu kadunud isa“ – alustas ta juttu – „oli ükskord õnnekaupa salatee peal ennemuistse vägeva kuninga K a l e v i p o j a varanduse leidnud, aga ei saatnud see kogemata õnn temale kasu. Suure vara juures läks tema süda endasuguste vastu väga uhkeks, ta hakkas oma ligimesi põlgama ja suurema sugu rahva sõprust otsima. Seal saatis ta isase kassi Hintsu Pohlamaale Mesi-käpp-karule sõnumeid viima, palus karu Tallinna tulla ja lubas teda kuningaks tõsta. (KRR V, 121)

Selliste puhkudel pole tegemist raamatu tegevuse käigus, vaid fiktsionaliseeritud minevikus toimunud sündmusega, mis seega ei kajasta otseselt raamatu tegelaste suhtlusakte. Rebase fantaasialend, mis teda KRRi 10. peatükis kohtu ees olles päästab, maalib väga suurelisi pilte, milles kirjeldatud kõigi tegelaste kujutamise teeks võrgustiku põhjuse ta tihedaks.

¹² Tegelassuhete visualisatsioon on nähtav lehelt <https://moviegalaxies.com/movies/view/301/fantastic-mr-fox/>, stsenaarium andmebaasis MSDb (<https://www.imsdb.com/scripts/Fantastic-Mr-Fox.html>).

R I S T O J Ä R V

Seevastu raamatutes lihtminevikus esitatud sündmused on arvesse võetud, kuna need on äsjaseid suhtlusakte kirjeldavad:

Hunt jutustas, kuidas ta päev otsa lauda taga varitses ja viimaks leidis paraja silmapilgu: kui perenaine laudaukse lahti jättis, tormas ta sisse ja jooksis põrsaga metsa, põrsas pistis karjuma, koerad jooksid järele – ja kuidas ta viimaks ometi jõudis eest ära joosta. (PSE X, 66)

Kuna märgendamisel on lähtunud ainult reaalsest kokkupuudetest tegelaskujude vahel, on tulnud meetodile truuks jäädes paraku vaatlusest välja jätta terved narratiivid – osa narratiive on esitatud rebase jutuna, kus ta kirjeldab toimunut, seda ei ole arvesse võetud. Nii näiteks jääb ära XI peatükist, kus rebane iseäranis luulendab, suisa kolme muinasjututüübi sisu: „Kalapüük sabaga“ (ATU 2), „Üks tuleb, teine läheb“ (ATU 32) ja „Inetud lapsed“ (ATU 48*).

Välja jätsin ka loomad kui objektid – näiteks koduloomad, keda ei saa käsitleda n-ö valmitegelaseks, isikustatud subjektidena.

Seal hüüdis määr meelepahandusega: „Kas see on teie meeleparanduse töö? Oh, õndsaksamata lell, kes te juba ühe kana pärast patu paelu tagasi langete!“

Reinuvader laskis kana suust ja ütles: „Seda tegin sügavas mõttes üsna hinge teadmata.“ (KRR III, 112)

Või siis:

Niipea aga, kui taat rebast enam tähele ei pannud, hakkas see kalu ree pealt ükshaaval, ikka ühekaupa maha pilduma. (PSE VII, 47)

Üks loom võib esineda ka mitmes rollis, nii subjektina kui objektina, ning ületada inimeselaadselt toimiva „mõtleva“ olendi piirid, mis mõlemas raamatus niikuinii kummastavalt mõjuvad – kuigi tegelasteks on nii inimesed kui loomad, siis loomad peavad omakorda loomi ja saavad neid inimestelt tänutäheks. Kui Kreutzwaldi „Reinuvader Rebase“ üsna alguses ongi sündmuste lähteks kana Siblijala surm ja tema leinamine, siis teisalt võib rebane kohelda kana ka lihtsalt koduloomana, ilma temaga kahekõnesse asumata.¹³

13 Loomad kasutavad ka mõistagi fraseoloogisme loomadest, näiteks Kreutzwaldil autoritekstis „Seda rääkides putkas ta minema, tee peal nõu pidades, kuidas jälle uut koerust soetada“ (KRR III, 105) ning Reinuvaderi suhu pandud „Seda koormat, mis vande töötamine minu südamele teeb, võiks kass saba otsas ära kanda“ (KRR VI, 135). Või siis Peterson-Särgavalt leiame laused: „...Heake küll!“ tellis karu edasi. „Meest sõnast, härğa sarvist: maali

Mõistagi on kirjanik vaba valima oma teostesse kõikvõimalikke tegelaste kooslusi ning eeldatavasti lähtub ta sealjuures oma idee seisukohast parimatest konstellaatsioonidest. Autori loomevabadus tähendab ka, et kunstikavatsuslikult võib ta ajuti lavale tuua tegelasi, kelle eesmärk ei tarvitsegi olla tingitud süžee arengust, vaid näiteks eufoonilisest meeleheast, alliteratsiooniarbastusest. Sellist poeetilist võtet on sageli viljelenud Peterson-Särgava, näiteks lausetes:

Hirm ajab eidele higi otsaette; taadi süda väriseb: ehk on hunti hullu teinud, karu kuri kägistanud, rebane Pille rebinud! (PSE I, 8)

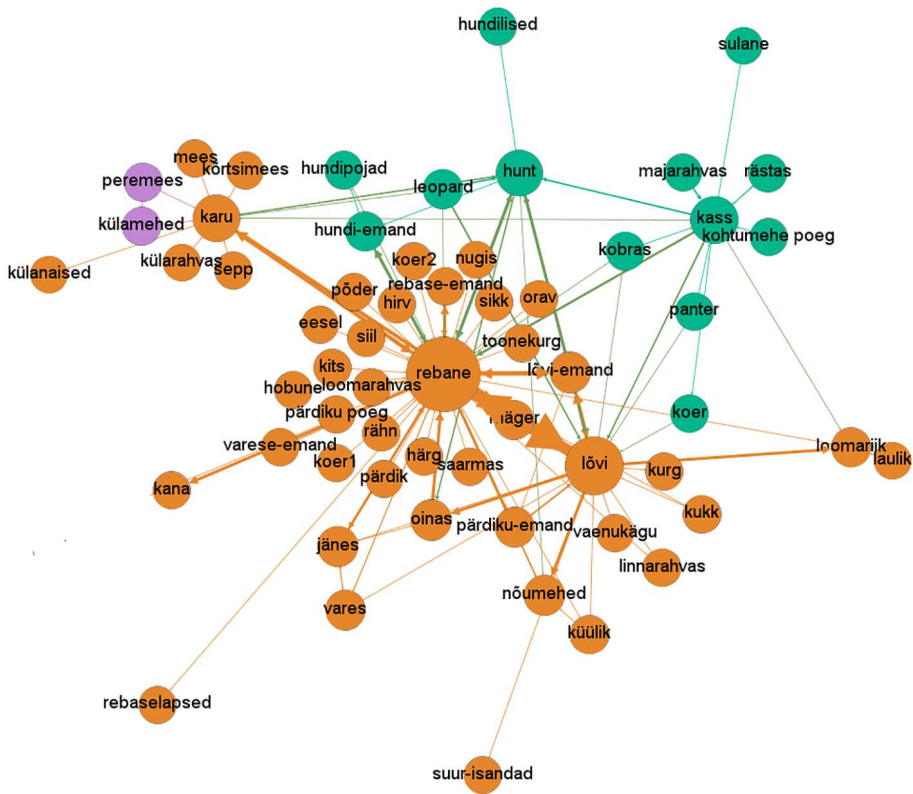
Pealegi võis asi kardetavaks minna, siin ei olnud enam eide valitsust: siin hulkus hunt ja kõndis karu, hiilis ilves ja roomas rebane... (PSE XIII, 79)

Peterson-Särgava on mõnikord tegelasi tegutsema pannud ka puht-poeetilisel põhjusel, ilma et nad süžee seisukohalt erilist tähtsust omaks. Poeetilisele hääle (vrd Sarv 1999, 143) vaatamata pole siin tehtud erisust ja sellised loomtegelaste mainimised on kõik arvesse võetud.

Võrgustikupildid ja nende esmaanalüüs

Võrgustikuanalüüsi kasutades ja tegelasvõrgustikke visualiseerides tekib küsimus, kas see annab meile midagi sellist, mida me pelgalt raamatut lugedes ei märkaks või ei tajuks. Kuigi palju sellest on tuletatav ka teksti lugedes, annab joonist parema ülevaate. Kasutasin võrgustiku visualiseerimiseks programmi Gephi (Bastian jt 2009). Joonistel on visualiseeritud raamatutegelaste omavahelised kontaktid (nooled, ingl k *edges*), sõlme ehk ringi (ingl k *node*) suurus näitab, kui mitme teise tegelasega tegelasel kontakte on, joone paksus suhtluse intensiivust, värvid markeerivad võrgustiku alaosi, mis on arvutatud Gephi sisse ehitatud modulaarsusanalüüsi abil (mille tulemused võivad lähtuvalt kasutatud algoritmist igal käivituskorral veidi erineda). Eelkirjeldatud protsessi ja programmi abil on joonistatud mõlema raamatu tegelasvõrgustikud, mida järgnevalt kasutan teoste sisu interpreteerimiseks.

mind ka rummuliseks!” (PSE II, 16) ning mõned peatükid edasi sama fraseologismi (ütlus paistab olevat raamatu-karu lemmik!) „...Olgu!” urises karu. „Meest sõnast, härğa sarvist!” (PSE V, 37).

Joonis 1. Kreutzwaldi „Reinuvader Rebase” tegelasvõrgustik.

KRRi tegelasvõrgustik (joonis 1) näitab, et kõige suurema suhtluspartnerite arvuga (ehk joonisel tähistatud suurima ringiga) on eelduspäraselt peategelane, Reinuvader Rebane. Tema ümber koondub ring loomadest, kellega ta suhestub teksti järgi pigem nende pahameeleavalduste tõttu, kõik esinevad üsna nõrga sidemega, ehk iga tegelasega on rebane suhelnud vaid korra või paar. Olulisel kohal on tegelaskontaktidest veel lõvi, kelle ümber koondub teine suur ring. Nagu graafilt nähtub, on lisaks lõville olulisemad kõrvaltegelased KRRis veel karu, kass ja hunt. Kui prantsuse loomaeepose lōdva kompositsiooni juures on peetud lābivaks teemaks võitlust rebase ja hundi vahel (Alltoa 1962, 551), mis on üks vanimaid rebaseromaani harusid (Krapoth 2004, 796), siis joonistelt nähtub, et KRRi puhul ei ole hunt teose tegelasvõrgustikus oluliselt suurem teistest olulistest tegelastest karust ja kassist, võitlusele keskendub XII peatükk. Karu ning kassi ringide suurus tegelasvõrgustikus on tingitud nende hāttasattumisest – Reinuvader Rebane suunab nad sundimatult neid suhtlusvõrgustikus ümbritseva tegelaskogumi kurja meelevalla vastavalt teose II, III ja VI osas.

Kuigi tegelaste sugu on eesti keeles määratlemata, selgub, et paljude raamatus nimetatud loomade puhul on tegu isaste isenditega (antropomorfismi arvestades

mees-isenditega). Kõige olulisemad loomtegelased moodustavad paare: kaasa on olemas raamatus rebasel, lõvil, hundil, varesel ja pärdikul.

Mõnede nais-isendite poole pööratakse nimetusega *emand* – nii esinevad hundiemand (ka Kriimsilma-emand), pärdiku-emand (ka Suudmööda-emand).¹⁴ Lihtsalt emandana kõnetab rebane ka kuningannat. Skeemil on kasutatud isaslooma nimetusena ainult loomanime ja emasloomad on markeeritud täiendsõnaga *emand*. Kasutan joonistel ja käsitlustes ühtluse huvides tehnilise terminina nimetusi *rebase-emand*, *lõvi-emand* ja *varese-emand*, kuigi Kreutzwald neid nimetusi ei kasuta, esimest kutsutakse järjepidevalt pärisnime pidi Ermeliinaks, teist Kuningannaks¹⁵ ja varese-emanda kohta öeldakse vaid eesnimi Teravnokk. Teistest eraldi seisab pärdiku poeg, kes asub rebasele võitluses hundiga käemeheks, kuid kellest seni pole üldse juttu olnud.

Lisaks loomadele leiame ootamatu tegelasena „lauliku ja kandlelööja“, kes tuleb rahvale raamatu teises pooles pärast esimest andeksandi rääkima Reinuvaderi vana-isast „mõnda kentsakat lugu“ (KRR VII, 139); teiste tunnistusest saame peagi teada, et Rebane ei ole oma patutegudest vabanenud, ja seejärel kutsutakse ta teist korda kohtu ette.

Mõlemas teoses esineb lisaks üksiktegelastele ka tegelaskogumeid. Märgendamisel kasutasin sõna *rahvas* ühtluse huvides vaid inimeste kohta (*külarahvas* jm), loomade kogumi tähistajana võtsin kasutusele Kreutzwaldilgi samas tähenduses esineva sõna *riigielukad*, mille leiab KRRi avalõikude (KRR I, 86) lausetest (noorteväljaandes on selle asemel kasutatud sõna *riigielanikud*).

Ilmselgelt mõjutab võrgustiku üldpilti see, et mitmed tegelased esinevad teoses vaid üks või kaks korda ning süžee seisukohalt neil iseseisvat rolli pole. Näiteks kohtustseenis on episood:

Seal ütles oinas K o h e k e l l: „Aeg on tulnud, läki nüüd kaebama!“ – Ja sedamaid tulid Laane lambuline hunt kõigi sugulastega, isane kass Hints, Mesikäpp karu ja palju muid elajaid karjakaupa: eesel, priinimega P i k k ö r v, jänes A r g p ü k s, väike koerake P i t s ja suur karjakoer K r a n t s, M e k m e k kits ja P u k k - s a r v sikk, ka härg ja hobune ei jäänud teistest maha; metselajatest nähti veel oravat, põtra, hirve, kobrast, nugist ja siili; niisamuti lendasid kohtu ette

14 Lisaks esinevad raamatus veel mära-emand ja määrkassi-emand, kumbagi looma pole „kauge [jutu]mineviku“ kriteeriumi tõttu andmestikus ning joonistel tegelasena arvesse võetud.

15 *kuningan(n)a* ongi Kreutzwaldi loodud eestikeelne sõna, mida ta just „Reinuvader Rebase“ raamatus esimest korda kasutas. Seal märkis ta lõpuga *-na* nii „kõrgemate“ seisuste naisterahvaid kui loomi (nt *lõwjna*, *tjgrina*; Kask 1984, 312). Kreutzwaldi selgitab lugejale allviites: „Kuningana, kuningasa, on üks uus sõna ja tähendab: kuningas-emand ehk abikaasa“ (KRR IV, 116).

R I S T O J Ä R V

toonekurg, rähn, kurg, kaaren ja muud linnud; ujujatest tulid Piilupapa part, Sulgnik hani ja mitmed teised lestajalad. Kannusjalg, leinaja kukk, astus ka oma järelejäänud lasteriismetega kuninga aujärje ette ja hakkas ägedasti kaebama.

Aga kes jõuaks seda määratud linnuparve või elajate-hulka siin üles nimetada, mis aegamööda sinna kokku kogus. (KRR IV, 114)

Viimane lause iseloomustabki ilmekalt strateegiat – Kreutzwald on nimetanud oma kirjapanekus suurt hulka eri loomi, et oleks ilmne: rebase tegude käes kannatasid tõepoolest paljud loomad. (See loend ja kokkuvõttev lause on üsna samasugune ja isegi pisut pisem kui Goethe vastav passaaž „Reineke Fuchsi“ neljandas osas.¹⁶) Nii on tegelaskaardil palju episoodilisi tegelasi, kes on autoril vajalikud pigem rebasevaenuliste hulga näitamiseks. KRRis esinevad näiteks kits, härg ja hobune ainult selles mainitud loendis, kahel korral mainitud tegelasi on rohkem.

Teine selline tegelasi kuhjav episood on „võõraspeost“:

Harakas ja noor sikk olid osavad tantsumehed; orav, kass ja rähn ronisid võidu ritva mööda üles, kuhu hiiri, pähkleid ja tõukusid otsa oli pandud, mis võitjale palgaks lubatud. (KRR VII, 138)

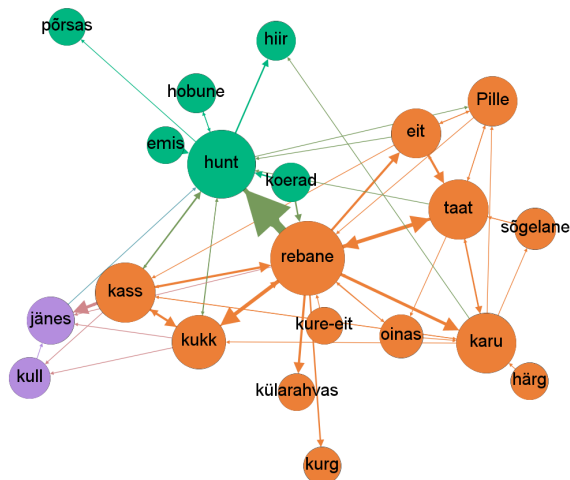
Harakas esineb vaid selles stseenis, sikk, orav ja rähn on kõik esinenud ainult kirjeldatud kaebamisstseenis kohtus (hiired ning tõugud on siin objektid ning jäävad tegelasmaatlustest välja). Neil tegelastel selle teose käigus sisulist tegevust rohkem ei ole.

Suhtlusvõrgus väiksel kujutatud ring rebase ümber on väga ilmekas, võrgustiku-pildilt on näha, et kõik nad seostuvad ainult ühe tegelasega, Reinuvader Rebasega. Nii tuleks pildi see sektsioon hoopis teistsugune, kui eemaldaksime loendist need loomad, kes esinevad ainult kahes mainitud „grupipildi“-episoodis. Võrgustike visuaalseerimisel jäetaksegi tihti vähem olulised seosed kuvamata (ja nii kaovad pildilt ka nende seostega seotud võrgustikusõlmed, tegelaseanalüüsi puhul tegelased). Näiteks „Tõe ja õiguse“ suhete võrgustikuanalüüsi ette valmistades võttis Kristel Uiboaed

16 „Da begann der Widder Bellyn: Die Zeit ist gekommen./ Laßt uns klagen! Und Isegrim kam mit seinen Verwandten./ Hinze, der Kater, und Braun, der Bär, und Tiere zu Scharen./ Auch der Esel Boldewyn kam und Lampe, der Hase./ Wackerlos kam, das Hündchen, und Ryn, die Dogge, die Ziege/ Metke, Hermen, der Bock, dazu das Eichhorn, die Wiesel/ Und das Hermelin. Auch waren der Ochs und das Pferd nicht/ Außen geblieben; daneben ersah man die Tiere der Wildnis./ Als den Hirsch und das Reh und Bokert, den Biber, den Marder./ Das Kaninchen, den Eber, und alle drängten einander./ Bartolt, der Storch, und Markart, der Häher, und Lütke, der Kranich./ Flogen herüber; es meldeten sich auch Tybbke, die Ente./ Alheid, die Gans, und andere mehr mit ihren Beschwerden./ Henning, der traurige Hahn, mit seinen wenigen Kindern/ Klagte heftig; es kamen herbei es kamen herbei unzählige Vögel/ und der Tiere so viel, wer wüßte die Menge zu nennen!“ (Goethe 1832).

arvesse ainult sellised tegelaste seosed, „mille esinemissagedus on kümnest suurem“ (Uiboed 2018).

Peterson-Särgava „Ennemuistsete juttude“ tegelasvõrgustik (joonis 2) on märgatavalt napim kui KRRi oma. Rebane paigutub ka siin majesteetlikult suurena ühenduste ringi keskele ning talle järgnevad hunt ja karu. Mitmeid ühendusi on ka pisikesel Pillekesel. Näeme, et kui välja jätta „grupipilt“, on peamised tegelased üsna samad kes Kreutzwaldi teoses. Siiski on mõned lisandused, näiteks sögelane ja hiir.

Joonis 2. Peterson-Särgava „Ennemuistsete juttude...“ tegelasvõrgustik.

Kui vaadata traditsioonilise perekonna kuvandit Peterson-Särgava teoses, siis siinses raamatus on lisaks inimpaarile taat-eit ainult üks loomapaar: kurel on kure-eit, kes „söögid pika kaelaga pudelites lauale töi“ (PSE XIV, 87).¹⁷ Mees- ja naissoo suhted tunduvad Peterson-Särgava raamatus olevat pisut pingestatud, nii ärgitab just kana värvuse üle sündinud suur vaidlus meest kotis oleva naisega taevasse ronima, misjärel mees kogemata koti naisega õnnetult ja viimasele fataalselt maha pillab: „Taat sai päris kurjaks, ja ta hüüdis täie suuga: „Kirju!“ Kott kukkus aga hammaste vahelt välja ja lendas alla maa poole“ (PSE XIX, 112).

Folkloristile on muidugi endastmõistetav, et eri rahvaste muinasjuttudes ning ka sama rahva muinasjutukogumis võivad süžeed või motiivi „edasi anda kord ühed, kord teised loomad“ (Kippar 1989, 149). Mu esimeseks katseks sellel tegelaste variaabluse ja seoste teemal on olnud „Lohetapja“-muinasjutu (ATU 300) tegelaste, vastaste ja valekangelaste võrgustikujoonis; toona seadsin ülesande teisipidi, visualiseerida mitte ühes narratiivis koos esinevaid tegelasi, vaid kolme tegelase variaabluse võrgustikku; selgus, et valekangelase kujutamine on suhteliselt kinnistunud kui peakangelase või ta vastase rollide täitjad (vt Järv 1999, 63). Päris vabalt need asendused muidugi tehtavad pole, teatud parameetrid peavad olema samad, et tegelane sinna

17 Lisaks hakkavad koos ühes leivas elama kass ja kukk (PSE XIII), hiljem kass ja jänes ning viimase õnnetu surma järel (PSE XV) kass ja rebane (PSE XVI).

sobituks. Huvitav on vaadata, kuidas on Kreuzwald ja Peterson-Särgava jälginud seda, mida on folkloristikas nimetatud miljöömorfoloogiliseks kohastumiseks – rahvajuttudele tüüpilist nähtust, kus „muust piirkonnast, teistsuguse levikuareaaliga algsed loomtegelased asendatakse jutu vastuvõtmisel oma kodumaiste, lähedaste loomadega“ (Kippar 1989, 149).

Kõrvutasin kummagi teose loomtegelaste esinemise sagedustabelit Pille Kippari koostatud ülevaatega eesti loomamuinasjuttude populaarsematest tegelaskujudest (1989, 155): esitosinas tüüpide arvult on: hunt,¹⁸ rebane, inimene, karu, koer, jänes, hobune, vares, härg, kass, kukk, lõvi. Silmatorkav on, et mõlema raamatu tegelasloendis domineerivad samad loomad mis eesti loomamuinasjuttudes, peale mõne markantse erandi. Sõltuvalt teoste rõhuasetustest on aga muutunud loomade positsioonid tähtsusreas. Kui rebane on sama tähtis nii mõlemas raamatus kui folkloorsetes kogumis, siis folkloorsetes loomamuinasjuttudes üsnagi populaarsed tegelased karu ja hunt esinevad KRRis märksa harvemini.

Ainsaks erandiks ongi miljöömorfoloogilise kohastumise seisukohalt tegelasloendis meie faunale võõras lõvi, kes esineb suisa 17 eesti jututüübis (Kippar 1989, 156). Seevastu Kreuzwaldil tegelasena esitatud leopardi (KRRis 7 korda, esmatrükis kujul *lõupard*), eeslit (2) ja pantrit (1, kõik need pärinevad Kreuzwaldil Goethe algteosest) pole eesti muinasjuttude loomaloendis üldse.¹⁹

Sõbralik ja vaenulik seostevõrgustik

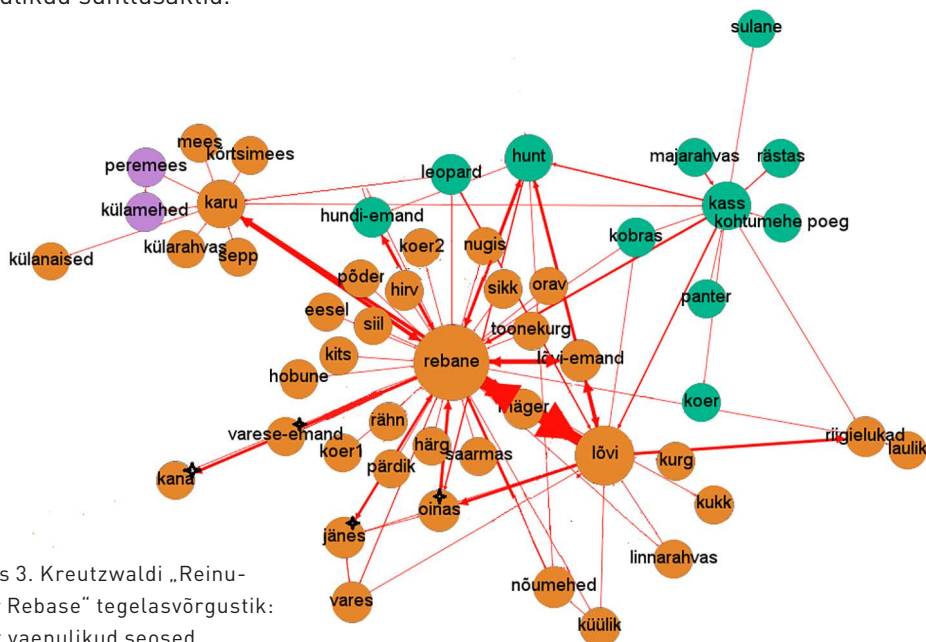
Rahvapärased loomamuinasjutud on sageli üles ehitatud vastandustele. Ka rebaseraamatud on täis pealtnäha vaenulikke suhtlusakte. Ilmekalt annab sellest tunnistust KRRi kirjakoht: „Sõnum kuulutas kuningalinnas Reinuvaderi tulekut; seal ruttas igaüks – suur ja väike – teda vaatama; pisut sõbrameelelisi, suurem osa enamasti kõik vaenlasi“ (KRR IV, 112). Peterson-Särgaval rebase „küljed valutasiid hoopidest, mis ta taadilt oli saanud, ja siis läksid nad kõik [rebane, hunt ja karu] sügavasse metsa „südant sööma““ (PSE II, 23).

Suhtlusakte märgendades olin märkinud ära ka nende modaalsuse – kas see on sõbralik või vaenulik. Mõistagi on selline suhtlusüksuste jaotamine üsna lihtsustav, näiteks „Troonide mängu“ telesarja vaatluse puhul on suhtlused kodeeritud kolmeks – positiivne, negatiivne ja neutraalne (Misch 2015). Arvestades oma oletust ennekõike

18 Osa hundiga muinasjututüüpe on pigem reaalelulised süžeed, mitte päris loomamuinasjutud, nõnda järeldab Kippar, et ka eesti loomamuinasjuttude eri tüüpides on kõige populaarsem tegelane rebane (Kippar 1989, 155).

19 Huvitav on, et just „lõupard“ ja lõvi on kaks esimest looma, keda Kreuzwald on tutvustanud oma aimesarja „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on“ üsna alguses, kohe pärast Maa ja Päikese tutvustust (vt Kreuzwald 2003, 8–14). Sarja esmatrükk hakkas ilmuma samal, 1848. aastal, kui ajalehtedes „Reinuvader Rebane“.

negatiivsete ühenduste domineerimisest, olin märgendanud käesolevas uurimuses modaalsuse siiski vaid kaheks. Joonistele 3 ja 4 on kantud ainult kummagi teose vaenulikud suhtlusaktid.

Joonis 3. Kreutzwaldi „Reinuvader Rebase“ tegelasvõrgustik: ainult vaenulikud seosed.

Jooniselt 3 on näha, et valdav enamik suhtlusakte on pärast sõbralike suhtlusaktide väljavõtmist alles, ära on kadunud ainult mõningane osa: loomaperekondade sisesed suhted, paljude tegelaste suhted lõviaga ning mõned muud ühendused (näiteks hunt–karu, hunt–kass, jänese–oinas). Hoopis ära kaovad pildilt panter ja leopard, samuti rahvale rebase vanaisa tegusid meeldetuletav laulik (KRR VII).

Enamasti positiivselt on KRRis kirjeldatud peresuhteid. Suisa roosiline on peategelase suhe oma armsa abikaasaga, mistõttu kaob pildilt rebase-emand. Niisiis on Kreutzwald krutskiga tegelast kirjeldanud koduses suhtluses päris hoolitseva abikaasana, kellele rebase-emand on „armas Ermeliina, kallis loomake“. Pildilt kaovad sootuks ka pärdik ja pärdiku-emand, viimane on küll arvukate positiivsete suhtlusüksuste valdaja, ent täiesti ilma negatiivse modaalsusega suhtlusaktideta (samuti pärdiku poeg Moonike, rebase käemees). Seega ilmneb rebaseraamatu vähem vaenulik pool, koduses majapidamises on tegelased valdavalt heas läbisaamises. Siiski pole see tendents ainuvaldav, näiteks lõvi suhted oma lõviemandaga on nii ühe- kui teise- laadsed.²⁰

20 Näiteks mõrgab kuningas lõvi kurjalt kuningannale: „Ega ma siiski viimaseks kahetsejaks jää, kes naise nõu läbi õigelt teelt eksis“ (KRR VII, 141).

Positiivseks on märgitud suhtlusaktid ka siis, kui loomad peavad ühiselt plaani kolmanda vaenlase vastu astuda (kes on siin objekt, ehk jäänud märkimata). Seda enam tuleb arvestada, et tegelikult võib eksplitsiitne positiivsus olla tegelikult implitsiitne negatiivsus. Näiteks episoodis, kus karu tuleb rebasele teadet tooma:

Kui ta Mesikäpa üksi ukse eest leidis ja muid abimehi ligidal ei olnud, mõtles kaval rebane: „Küllap selle mehega korda saan,“ ja astus julgesti välja. Karu teretades hüüdis ta petliku lahkusega, otsekui imestades: „Või ise olete siin, austatud onu! Andke andeks, et ma teid nii kaua ukse taga lasksin oodata; ma lugesin parajasti päraślõuna-palvet ja ei võinud jalapealt tulla, sest jumala teenistus on suurem kui inimeste talitus. Südame põhjast teretan teid sõprusega, armas onu!“ (KRR II, 96)

Ilmselgelt pole näiliselt positiivse suhtumise taga tegelikult tõde, nii on see loendis arvestatud negatiivse modaalsusega suhtlusaktina.

Ambivalentne on Reinuvaderi suhtlemine mägraga (määraga). Raamatu algul on tema üldse ainus, kes Reinuvader Rebast teiste süüdistuse eest kaitseb, põhjuseks ilmselt see, et ta rebasega väidetavalt sugulane on: „See ainuke, keda ta tänini puutumata jätnud, oli ta lellepoeg määr“ (KRR I, 87), nimega Irmhabe. Nii nende ühenduse kui mägra nime kohta saame seletuse Goethelt, kel on üsna samasugune konstruktsioon koos hallist habemest tuleva viitega (Goethe 1832, 6).²¹ Kreutzwald nimetab teda veel ka rebase lellepojaks, mis jääb bioloogilisest tõest tegelikult muidugi kaugemale (mäger on kärplaste sugukonnast, rebane koerlaste sugukonnast). Pärast aga asub rebane ka mägrale „mäkra mängima“:

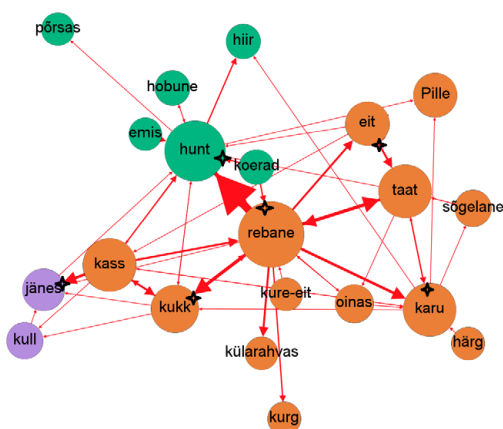
Võtkem siin pikemalt kuulda, mis kavalusega Reinuvader ennast päästis ja teisi kimbutas. Põhjata valega teotas ta oma kadunud isa põrmu hauasängis ja tõstis kurja laimu Irmhabeme peale, kes kui truu sõber igas kohas tema eest kostis; aga Reinuvader kelm ei pidanud nüüd kellestki lugu. (KRR V, 121)

Nii et tegelikult pole tõesti „lellepojaga“ mõeldud sugulassuhet; ka kass Hintsu ja pärdik Martinit kutsub rebane raamatus tädipoegadeks.

Olukordades, kus KRRi tegelaste suhted osutuvad ohtlikuks ja kohati jõhkraks, on tihti süüdi inimesed. Kass Hintsul torgatakse välja silm (vrd Goethel III peatükis *schlug ihm grimmig ein Aug aus*), karu pekstakse nii hullusti, et ta on peaaegu pool-surnud, kuid mõlemad jäävad ellu. Loomtegelastele lõpu toonud olukordi on Kreutzwaldi rebaseraamatus vaid neli. Alguosas (I ptk) sureb kana, edasi jänes

21 „Und nur Grimbart, den Dachs, den Sohn des Bruders, verschont' er“.

(V ptk), siis surmavad hunt ja karu, küll rebase krutski ja lõvi loa tõttu, oina (VI ptk) ning vares kirjeldab oma emanda Teravnoka surma (VII ptk). Neist neljast surmajuhutumist ainult kahest on juttu pikemalt, ülejäänud toimuvad kui muuseas ning üldiselt on vereohvreid piisavalt vähe, säilitamaks sümpaatiat Reinuvaderi vastu. Täiendasin visualiseeringus parema ülevaate saamiseks mõne tegelase jaoks fataalselt lõppenud negatiivseid suhtlusüksusi musta tähekesega.

Joonis 4. Peterson-Särgava „Ennemuistsed jutud...“: ainult vaenulikud seosed.

Veel huvitavam on aga vaenulike seoste suhtlusvõrgustik (joonis 4) Peterson-Särgava teose puhul, mis on üsna sarnane raamatu üldise tegelasvõrgustikuga (vt joonis 2). Kui Kreutzwaldi „Reinuvader Rebases“ oli tegelassuhetes tea-

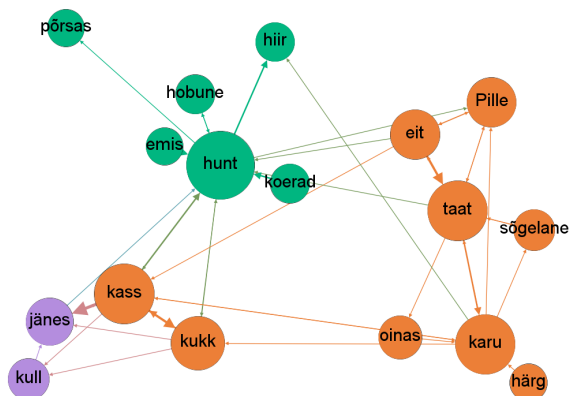
tud mitmekülgne, siis Peterson-Särgava raamatu puhul on tegelastevaheline modaalsus üsna üheplaaniliselt negatiivne. Sellest annab tunnistust ka tegelaste suur suremus, suisa kolmandik tegelasi sureb loo käigus, mis annab raamatu lõpu poole liikudes järjest eepilisemana mõjuva mõõtme, viimaks sureb koguni peategelane rebane ise (ja sealjuures ei jää viimases peatükis tegevus keskendatuks suurrekskasvanud Pillele, vaid pigem taadile). Seejuures tapab raamatus rebane ise ainult ühe looma – kuke, kõik ülejäänud tapmised toimuvad teiste tegelaste poolt. See on ilmselt veel üks põhjus, miks Reinuvader kõigele vaatamata lugejale kaasa- elamist võimaldav tundub. Harva on loomadest juttu ühise tegevuse kontekstis, välja arvatud ehk juhul, kui nad punuvad mingit intriigi.

Ilma peategelaseta võrgustikud

Inspireeriv võrgustikuanalüüsija Franco Moretti (2011, 5) on sõnastanud, et võrgustikuanalüüs otse kutsub proovima, mis saab, kui võtta Hamleti-võrgustikust ära Hamlet. Peategelast, Reinuvader Rebast ära võttes kaob „Reinuvader Rebase“ raamatu puhul ära märkimisväärne grupp tegelasi, kes esinesid teoses ainult rebase peale kaebajatena (joonis 5), kuid suhtlusvõrgustik jääb suuresti alles. Pilt on puh- tam ja klaarim ning keskseks tegelaseks saab lõvi (= kuningas), mis on kõigiti mõis- tetav, sest just kuninga kohtupidamine on see, mis raamatule raami annab ja tege- vuse käigus hoiab.

Võtan mina vaene mees kuskil kanapoja kinni, siis tehakse suurt kära ja kisendatakse: „Pooge varas võlla!“ Väikesed vargad puuakse võlla, suured tõstetakse tõlda. Seda olen, armas lellepoeg, igas kohas tähele pannud, ja kui mul himu peale tuleb, siis teen niisamuti. (KRR VIII, 145)²²

Sootuks huvitav on aga tulemus, kui eemaldada rebane Peterson-Särgava raamatu tegelastvõrgustikust (joonis 6). Selgub, et alles jääb enamik loomi, ehk raamatutegelaste omavaheline suhtlus on väga mitmekülgne ka ilma rebaseta.

Joonis 6. Peterson-Särgava „Ennemuistete juttude“ tegelastvõrgustik rebaseta.

Tervenisti on kadunud võrgustikust ainult rebasega seotud kurepaar (ptk XIV, folkloristlik jututüüp „Rebane ja kurg teineteisel külas“, ATU 60) ning samuti rebase suhtes kurjalt mee-

lestatud külarahvas. Kõigi ülejäänud tegelaste vahel on aga seosed täiesti olemas. Ehk on siin põhjuseks see, et raamat toetub paljudele (sh rebaseta) loomalugudele.

Kui KRRi alguslausetes osutus oluliseks tegelaseks lövi, kelle tutvustamisega raamat ka algas, siis PSE algab kirjeldusega pisikesest Pillekesest: „Elasid kord suure metsa äärses talus eite-taati. Neil oli kena tütar, pisikene Pillekene. Palus pisikene Pillekene kord metsa marjule minna“ (PSE I, 8). Terve järgnev peatükk keskendubki Pille eksimisele ning esmaohtumisele hundi, karu ja lahke rebasega. Kui aga võtame pisikesest Pillekesest võrgustikust ära – ei muutu võrgustikus mitte midagi! Kõigil tema suhtluspartneritel on seos teistega. Ka teose kontaktide arv kinnitab, et ilmselt on Pilleke raamatu algusossa sisse toodud vaid selleks, et lähendada muinasjuturaamatut lapsele, hiljem tegeletakse Pillekesega kokku küll neljal korral, ent kõik need on vaid selleks, et luua seost süžee kulgemisega, aktiivses tegevuses ta enam ise ei osale, teda mainitakse vaid möödaminnes.²³ Nii pakub autor siinkohal

22 Vanasõna pole Kreutzwald initsieerinud, vaid see toetub Goethe versioonile: „Kleine Diebe hängt man so weg, es haben die großen/ Starken Vorsprung, mögen das Land und die Schlösser verwalten“ (Goethe 1832, 133).

23 Eit rebasela: „Kas see kana, mis sa Pille eest said, oli valge või kirju?“ (PSE XIX, 109), kass kukele: „Neil tulevat

lugejale paraja rebasetüki, alguspeatükis justkui ülioluline tegelane osutub tegelasvõrgustiku seisukohalt väheoluliseks.

Tsensuuri mõju raamatute tegelasvõrgustikele

Kreutzwaldi „Reinuvader Rebasega“ seoses on käsitlustes tihti peatunud tsensuuriteemaga seotud väljajätetel. 1850. aastal on teosest tsensuri nõudel mitmeid lõike välja jäetud, veelgi enam teisest trükist. Kolmandast trükist (1869) alates on kärbitud tekst enamjaolt taastatud ja see on olnud ka 1953. aasta trüki aluseks (Taev 1953, 582), mis on tuntud laiale üldsusele kui „noortele kohandatud väljaanne“. Gerda Laugaste märgib oma sisukas analüüsis, et siiski sellest tuntud noortele mõeldud trükist on „elideeritud röövemaigulised motiivid ja väljendid“ (Laugaste 1959, 74).

Analüüsides esmalt tsaariaja ning siis nõukogude aja käigus väljajätut, selgub, et puudusi tegelasvõrgustikus väljajätete tõttu tekkinud pole, väljajätted noorteväljandes on piirdunud vaid üksikute motiividega.²⁴ Rahvalikku robustsust ei ole lastud lugejatel näha näiteks hundiemanda pattude kirjelduses, esimesest peatükist on puudu:

Ja kui nooremal põlvel Reinuvader tõesti mõne korra Kriimsilma noorikule sõprust on näidanud, siis teame selgesti, et emand seda iial pahaks ei ole pannud, veel vähem mehele häda kaevanud. Oleks hunt pisut targem, siis võtaks ta parem säherdusi õrnu juhtumisi kinni katta kui teistele naeruks üles tunnistada! (KRR I, 91)

Samuti on välja jäetud tema sohilastest rääkimine (VIII ptk) ning peretüdruku mure, kui kass sulase reite vahelt „narris ta koledasti ära“, nimelt löik tüdruku mõtetest:

[. . .] ja keelas peretüdruku mõtlemast, sellepärast ütles ta täie suuga: „Seda põrgumängu on kurat mulle meelegaiguseks ja kahjuks läkitanud!“

Ja kaks, kolm korda ütles ta vandudes, kuidas ta ennemini kõik oma pisut vara oleks ära kaotanud, kui seesugust õnnetust sulase küljes näinud.

nüüd varsti Pille pulmad ja lubasid su pulmadeks ära tappa!“ (PSE XII, 77). Kahel korral mainitakse Pillekest autori-positioonilt: „Kirju kana, kelle rebane oli saanud Pille leidmise eest, oli ammu söödud“ (PSE III, 24) ning lõpupeatüki algul: „Taadi kurvastus oli suur. Küll kutsus Pille taati enese juurde elama, aga taat ei tahtnud: vanal inimesel olevat üksinda parem! Ainsaks seltsiks olid tal nüüd kaks koera, kasvatatud pärast Pille pulmi“ (PSE XX, 114).

24 Küll leiame veidra ärajättena, ilmselt lihtsalt lugemise hõlbustamiseks, et puudu on ühe tegelase nimi: „astus pisuke kodujänes, K a n i n k e n nimi, kuninga ette“ (KRR VII, 139), noortevariandis lihtsalt „astus pisuke kodujänes kuninga ette“ (Kreutzwald 1953b, 56), mis oletatavasti ei ole tegelikult kuidagi seotud tsensuuriga. Võib oletada, et see oli lihtsalt liiga sarnane Goethe versiooni liiginimele „küülik“ (*Kaninchen*).

„Ja kui mul potitäs hõberaha oleks, tahaksin lahkel meelel selle ära anda, kui sulase viga seeläbi küljest läheks!“

Nõnda kahetses tüdruk sulase teotust ja haavu! (KRR III, 107)

Samuti on kõrvaldatud lõpupeatükis (XII) rebase ja hundi võitlusest täpne paik, kust rebane haaras „mõlemate käppadega hundist kinni, veel valusamalt näpistades.“ Tõsi, seejärel ütleb ka Kreutzwald: „kus ta kõige õrnemast kohast kinni võttis ja kibedasti näpistas ja – aga lõpetame jutu“ (KRR XII).²⁵

Muidugi tuleb arvestada ka vajadust kohandada teost lapse lugemislauale. Kui keskaegses rebaseromaanis näidatakse seksuaalsust ja füüsilisi reaktsioone ilma tõketeta (Krapoth 2004, 800) ning Goethe vahendusel Kreutzwaldki neid esitas ja tsensorgi esmatrükist läbi lasi, siis siin on see rahvarobustne kiht sootuks välja toimetatud. Tänapäeval on teos liigitatud ennekõike lastekirjanduseks, mille „mõistmine laste poolt siis, veel enam aga tänapäeval eeldab häid teadmisi tookordsete olude kohta Eestis“, nagu on kirjutanud lastekirjanduse uurija Ants Järv (1989, 46). Moraalselt sobimatu väljajätmine seostub raamatu kasutusfunktsioonidega, nii nagu folkloori kogumisel ja kasutamisel kultuuripärandina on tegelikkusega võrreldes pilti nihutatud moraalsema poole (vrd Sarv 2019).

Peterson-Särgava rebasejuttude kogum on sellest aspektist sootuks siivas ning lastekirjandusse sobituv, Pilleke kasvab neiuks ja teeb kenasti pulmad. Ometi on Peterson-Särgava teose puhul paljudele tuntud trükkides muutusi, mille kohta on kirjandusloos vaid napp lause „Nõukogudeaegsetes väljaannetes on autor teinud mõned redaktsioonilised muudatused“ (Vinkel 1969, 276), kuid tegelikult on ära võetud terve episood ja hulk väljendeid. 1947. aastal ilmunud esimeses nõukogudeaegses trükis on Peterson-Särgava lisaks muudele muutustele teinud (enese)tsensuurist tingitud teisendusi. Ilmselgelt ei tundunud autorile sobilik kasutada Jumala nime, loos „Eide surm“ (XIX) võttis ta ära Jumala juurde ronimise stseeni ning selle asemel kirjutas autor juurde pikema lisaarenduse vanapagana ronimisest kuu peale. Põhjus on endastmõistetav: oletatavasti ei oleks raamat saanud ilmuda, kui seal oleks viidatud Jumalale (Järv 2019, 121). Siiski tegelasvõrgustikku Jumal ei pea kuuluma, kuna temani taat ei jõua. Ka muid kärpeid ei ole tegelasvõrgustikus enesetsensuuri tõttu juhtunud.

Nii võib öelda, et tsensuurist ja enesetsensuurist lähtuvad muutused raamatutes ei ole toonud kaasa muutusi teoste tegelasvõrgustikku.

25 Jällegi – delikaatsus tuleb juba Goethelt: „Bei den empfindlichsten Teilen ergriff er denselben und ruckte,/ Zerrt' ihn grausam, ich sage nicht mehr –“ (Goethe 1832, 220).

Kokkuvõte ja kooda ehk saba: Kalevipoeg

Kokkuvõttes võib öelda, et:

1. Kreutzwaldi raamatus „Reinuvader Rebane“ ning Peterson-Särgava raamatus „Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest“ tegelastena esitatud loomade kogum ja nendevaheliste suhete võrgustik katab enamiku eesti loomamuinasjuttude põhitegelastest.
2. Mõlema raamatu peategelane Reinuvader Rebane on ühenduste arvukuselt keskne tegelane. Mõlemas raamatus on lisaks peategelasele suhtluste arvult olulisel kohal veel esimesena mainitud tegelane, kelle ümber osa tegevusest koondub: Kreutzwaldil lõvi, Peterson-Särgaval pisike Pilleke. Viimase roll tegevustiku seisukohalt on aga üsna vähene.
3. Mõlemas teoses on tähtsatu vaenuliku võrgustiku domineerimine sõbraliku võrgustiku üle. Kreutzwaldi rebaseraamatus esineb peaaegu võrdselt nii positiivseid kui negatiivseid seoseid, kuid Peterson-Särgava raamatus on enamik tegelastevahelisi ühendusi negatiivsed.
4. Tsensuurist ja enesetsensuurist tulenevad muutused raamatutes ei ole toonud kaasa muutust teoste tegelasvõrgustikesse.

Aga veel – sabaotsaks. Raamatu „Reinuvader Rebane“ lõpetab Kreutzwald nii:

Ennemuistne jutt ja tõsi jooksevad ülemal jutus kõrvuti; kes sõeluda oskab, leiab siin ja seal mõne õpetuseiva. Tarkus on küll kallim kui kuld, kavalus ülem kui vara; siiski jääb õiglane komme ja vaga südametunnistus i n i m e s e loomale kõige ü l e m a k s varaks. (KRR XII, 174)

Kõlab kuidagi tuttavalt?

Ülaltoodud tegelasvõrgustikest on välja jäetud need tegelaskujud, kes esinesid tegelaste „mineviku“-kõnes, mitte aktiivses tegevuses. Seetõttu ei ole tegevusse kaasatud Kalevipoeg, keda kohtame „Reinuvader Rebase“ raamatus märkimisväärselt, nii viiendas, kuuendas, kaheksandas kui ka kümnendas peatükis. Kokku mainitakse Kalevipoega 14 korral, mida on natuke rohkem kui näiteks rebase-emanda nime Ermeliina (13). Goethel on Kreutzwaldi teose Kalevipoja positsioonis kuningas Emmerich (vrd Laugaste 1959, 92), aga märksa vähematel kordadel.

Eesti esimene rebaseromaani-tõlge jääb aega, mil Kreutzwald polnud veel mees, kelle järgi saab hiljem õigusega nime anda tervet sajandit hõlmavale kultuuriloolisele veebikogule. „Reinuvaderi“ esmaosa ilmunisega samal aastal kirjutab ta „Maailm ja mõnda“ eessõnas 1848. aastal (vanas kirjaviisis): „Meie ramato kirjutajale ei olle veel kuddagi wiisi kuulsat nime sanud; mis kena krantsikese sisse punutud otse kui pitser essimese lehhe peale tohiks panna, egga olle ka sedda lotust nisuggust

au leida" (Kreutzwald 2003, 2). Siis hakkas Kreutzwald tegelema ka eesti muinasjutude kirjapanekuga, 1849. aastal asub ta tööle oma esimese muinasjutuga, mis hiljem leiab koha kogumikus „Eesti rahva ennemuistsed jutud“ loona „Tänulik kuningapoeg“ (Annist 1966, 60). 1850. aastal, Faehlmanni surma järel asub tööle „Kalevipojaga“. Kreutzwald suhtub teist korda innovatiivselt žanri diktaati: kui Goethe värsivormilise loomaeepose otsustas ta esitada jutustusena, siis hiljem põimib ta Kalevipojamuistendeid ja Faehlmanni kavatsatud proosaeepose oma luulenduseks ja soomlaste „Kalevala“ sarnaseks värsivormiks.

Eepose „Kalevipoeg“ puhul on Ülo Valk (2003, 81) osutanud, et ajaloolise ja müütilise kangelase samaaegse loomise tõttu on eeposes segunenud müütilised maastikud ja Eesti geograafia. Ka „Reinuvader Rebase“ geograafiline haare ulatub üle Eesti ning fiktiivsesse maailma. Mitmel korral esinevad tekstis näiteks Tallinn, Kuusalu ja Kuressaare, ühel korral näiteks Märjamaa, Munamägi, Vasknarva, Võru, Ülemiste. Fiktiivseid paiku mainitakse veel rohkem: Kurjasünnituse mõis (8), Tõlparu allikas ja selle lähedal asuv Narrika pöösas (7) jne. Nimesid on palju olnud juba Goethel, need kõik asendab Kreutzwald tuttavamatega ning toob neid ka juurde (vrd Laugaste 1959, 91–92). Kes teab, võib-olla avaldas Kalevipoja laiaulatuslikule geograafiale oma mõju ka „Reinuvader Rebases“ hõlmatud kohtade geograafia?

Veelgi enam – kui Kreutzwald sai omale ülesande Kalevipoja koostamiseks pärast Faehlmanni surma 1850. aasta sügisel („sõna otseses mõttes tähendab see palve tellimist, ühelt poolt teisele asetatud ülesannet“ – Annist 2005, 450), oli Kalevipoeg juba olulistesse paikadesse rebaseraamatus sisse põimitud – tsensor Samsoni trükiluba on saadud 1850. aasta väljaande tiitlipöörde andmete järgi juba 13. aprillil 1850. Niisiis tundnuks Kreutzwald justkui oma ülesannet ette. Goethe Reinuvader jutustab sõrmusest, kammist ja peeglist, Kreutzwaldi Reinuvaderil on kammi asemel peegel ja antiikmütoloogia asemel Kalevipoeg. Kui Kreutzwald lõi Kalevipojast „mütoloogilist triksteri“ (vrd Krull 2012), siis kes teab, kas kokkupuude Reinuvaderi ja loomaeeposega on pisut kallutanud ka tema vormitud „Kalevipoja“ aspekte?

Vaatamata sellele, et rebast on nii rebaseromaanis kui selle tuletistes kirjeldatud „kavala kelmi ja hurmurina, aga ka petva valetaja ning patustajana, kuid mitte kunagi abistaja ja heategijana“ (Düwel 2004, 498), on raamatutegelane pälvinud ikka kaasa- elamist ning kaasa toonud hulga nii eestikeelsete rebaselugude kui teistest keeltest tõlgitud teoste uustrükke. Kuigi kahe käsitletud rebaseraamatu suhtlusaktid on enamikus pigem vaenulikud, on siiski nendes raamatutes lumm ja helgus, mis on neid väljaandeid läbi aja lugemislaual hoidnud. Eks elu eredate hädadega hakkamasaamiseks sobibki teatud puhkudel hästi triksterlik tarkus.

Allikad

Agarwal, Apoorv, AugustoCorvalan, Jacob Jensen ja Owen Rambow. 2012. „Social network analysis of Alice in Wonderland.” – *Proceedings of the NAACL-HLT 2012 Workshop on computational linguistics for literature*, toimetanud D. Elson, A. Kazantseva, R. Mihalcea ja S. Szpakowicz, 88–96. Montreal: Association for Computational Linguistics. <http://aclweb.org/anthology//W/W12/W12-2513.pdf>.

Alltoa, Villem, koost. 1962. *Keskaja ja varenessansi kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Annist, August. 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjutude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.

— — —. 2005. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg“*. Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ATU = Uther, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. 1.–3. köide. FF Communications 284–286. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Bastian, Mathieu, Sebastien Heymann ja Mathieu Jacomy. 2009. „Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks.” – *International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*. <http://www.aaai.org/ocs/index.php/ICWSM/09/paper/view/154>.

Dekker, Niels, Tobias Kuhn ja Marieke van Erp. 2019. „Evaluating named entity recognition tools for extracting social networks from novels.” – *PeerJ Computer Science*, nr 5, 189. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.189>.

Düwel, Klaus. 2004. „Reineke Fuchs.” – *Enzyklopädie des Märchens*. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung, 11, 488–502. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

EKM ERA, E = Matthias Johann Eiseni käsikirjakogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Fernandez, Matt, Michael Peterson ja Ben Ulmer. 2015. „Extracting social network from Literature to predict antagonist and protagonist.” – *CS224N/Ling284 Final Projects 2015-2016*. <http://stanford.io/2aCjRnT>.

Goethe, Johann Wolfgang. 1832. *Reineke Fuchs. In Zwölf Gesängen von J. W. von Goethe*. Stuttgart; Tübingen: Verlag der J. G. Gotta'shen Buchhandlung.

Grimm, Jacob. 1834. „Ehstnische Thierfabeln.” – Jacob Grimm, *Reinhart Fuchs*, CCLXXXIII–CCXCII. Berlin: Reimer.

EMj. 1967. *Eesti muinasjutud*. Koostanud Vaina Mälk, Ingrid Sarv ja Richard Viidalepp, toimetanud Richard Viidalepp. Tallinn: Eesti Raamat.

EMj II. 2020. *Loomamuinasjutud*. Eesti muinasjutud II. Monumenta Estoniae antiquae V. Koostanud ja toimetanud Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik ja Kärrri Toomeos-Orglaan. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Ernits, Enn. 2018. „Pärisnimedest Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kogumikus „Eesti rahva ennemuistsed jutud.” – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 64, 9–36. <http://dx.doi.org/10.3176/esa64.01>.

Haljaspõld, H[erbert]. 1932. „Reinuvader Rebane“ ja maailmakirjandus. – *Eesti Kirjandus*, nr 10, 481–486.

Hiiemäe, Mall. 2019. *Väike loomaraamat rahvapärimusest*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Järv, Ants. 1989. *Eesti lastekirjandus. Kujunemine ja areng kuni aastani 1917*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Järv, Risto. 1999. „Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest „Lohetapja“ (AT 300) põhjal.“ – *Lohetapja*. Pro folkloristica 6, toimetanud Mall Hiiemäe, Janika Oras, Kadri Tamm, 52–69. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

———. 2003. „Kas nimi rikub muinasjutu“. – *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*, koostanud Tiiu Jaago, 94–103. Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

———. 2005. „Sehvtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes [I].“ – *Keel ja Kirjandus* 48 (6): 442–454.

———. 2019. „Saateks.“ – PSE, 116–121.

Kaminski, Jermain, Michael Schober, Raymond Albaladejo, Oleksandr Zastupailo, César Hidalgo. 2018. „Moviegalaxies – Social Networks in Movies.“ Harvard Dataverse, V3. <https://doi.org/10.7910/DVN/T4HBA3>.

Kask, Arnold. 1984. *Eesti murded ja kirjakeel*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus.

Kippar, Pille. 1987. *Loomad, linnud, putukad. Eesti loomamuinasjutte*. Tallinn: Varrak.

———. 1989. „Eesti loomamuinasjuttude tegelastest.“ – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. Uurimusi XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks, 148–157. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum; Tallinn: Eesti Raamat.

Krapoth, Hermann. 2004. „Romand de Renart.“ – *Enzyklopädie des Märchens*. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung 11, 795–803. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

[Kreutzwald, Friedrich Reinhold. 1850.] *Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut. 10 kena pildikujudega*. Tartus: Trükkitud ja müa H. Laakmanni jures.

———. 1953a. *Jutud. Teosed*, [2. köide]. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1953b. *Reinuvader Rebane*. [Noortele kohandatud väljaanne.] Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1956. *Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele: 1847–1866*. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. [1848–1849] 2003. *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikkuks aeawiteks Ma-rahvale. Faksiimiletrükk on pühendatud Fr. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale*. Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu].

KRR = *Reinuvader Rebane. Üks ennemuistne jutt*. Friedrich Reinhold Kreutzwald. – Kreutzwald 1953a, 86–174.

Krull, Hasso. 2012. Trikster ja mütoloogiline turist. Pärimuse ümberpööramine Kreutzwaldi „Kalevipojas“. – *Keel ja Kirjandus* 55 (3): 161–174.

- Kõivupuu, Marju. 2017. *Loomad eestlaste elus ja folklooris*. Tallinn: Tänapäev.
- Laane, Mati. 2013. *Andekuse geen baltisaksa ja eesti suguvõsades*. Tallinn: Varrak.
- Laugaste, Eduard. 1970. *Alexander Heinrich Neusi osa eesti rahvaluuleteaduse ajaloos*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 259. Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu, 95–146.
- Laugaste, G[erda]. 1959. *Alexander Heinrich Neusi osa eesti rahvaluuleteaduse ajaloos*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 77. Keelteteaduslikke töid. Tartu, 68–95.
- Mets, Mari ja Kristiina Praakli. 2007. Suhtlusvõrgustikud võrukeste keelelise käitumise tõlgendajaina. – *Keel ja Kirjandus* 50 (10): 799–817.
- Misch, Ben. 2015. „Game of Nodes: A Social Network Analysis of Game of Thrones.” <https://gameofnodes.wordpress.com/2015/05/06/game-of-nodes-a-social-network-analysis-of-game-of-thrones/>.
- Moretti, Franco. 2011. „Network Theory, Plot Analysis.” – *Literary Lab. Pamphlet 2*. <https://litlab.stanford.edu/LiteraryLabPamphlet2.pdf>.
- Nirk, Endel. 1953. „Järelsõna.” – *Kreutzwald* 1953, 92–96.
- Palm, Jaanika. 2018. „Ernst Peterson Särgava.” – *Eesti lastekirjanduse kuldvara*, 28–29. [Tallinn]: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- Peterson, E[rnst]. 1911 [kaanel 1912]. *Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest*. Laste jutud, nr 2. Ernst Petersoni jutustatud. Kunstniku R. R. Hirsch'i joonistused. Tallinn: Tallinnamaa kooliõpetajate vastastikku-abiandmise Seltsi kulul.
- . 1920a. *Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest*. Laste jutud, nr 2. Kolmas trükk. Ernst Petersoni jutustatud. Kunstniku R. R. Hirsch'i joonistused. Tallinn: Kirjastusühisus „Kooli” kirjastus.
- . 1920b. *Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest*. [Autori käsikirjalised märkused väljaandel.] Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKLA, f 276, m 1:1. <http://kivike.kirmus.ee/meta/EKLA-11346-65166-06153>.
- PSE = Ernst Peterson-Särgava. 2019. *Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest*. Redigeerinud ja saatesõna kirjutanud Risto Järv, pildid joonistanud ja kujundanud Katrin Ehrlich. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- EKM ERA, RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi käsikirjakogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- Sarv, Mari. 1999. „Alliteratiivse häo hajumisest regilaulus.” – *Lohetapja*. Pro folkloristica 6, toimetanud Mall Hiimäe, Janika Oras, Kadri Tamm, 143–155. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Sarv, Mari. 2019. Teadlase moraalsed valikud kultuurimälu loomisel. – *Keel ja Kirjandus* 62 (8–9): 673–681.
- Sööt, B[ernard]. 1968. „Vestlustest Ernst Särgavaga.” – *Keel ja Kirjandus* 9 (4): 241–242.
- Taev, Karl. 1953. „Selgitavaid märkusi.” – *Kreutzwald* 1953a, 578–599.
- Valk, Ülo. 2003. „Autorsus ja tekstuaalsus: „Kalevipoeg” kui eepiline maastik.” – *Paar sammukest XX*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, koostanud Kristin Kuutma, toimetanud Tiina Saluvere, 77–91. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vinkel, Aarne 1969. „Ernst Peterson-Särgava.” – *Eesti kirjanduse ajalugu*, 3. köide. XIX sajandi lõpust 1917. aastani, toimetanud Heino Puhvel, 255–284. Tallinn: Eesti Raamat.

Uiboaed, Kristel. 2018. „Tõe ja Õiguse suhete võrgustik: eeltöötlus.“ – Tekstikaeve (blogi).
26. oktoober. <http://www.tekstikaeve.ee/blog/2018-03-26-tode-ja-oigus-suhete-vorgustik/>.

Risto Järv – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, Tartu Ülikooli dotsent. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on mitmesugused rahvajutužanri, eriti muinasjuttude aspektid ning folkloristika historiograafia. Ta juhib Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tartu Ülikooli muinasjuttude töörühma, mis on koostanud üle 20 rahvajutuväljaande. Samuti redigeerinud ja toimetanud Peterson-Särgava raamatu „Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest“ uusväljaande (2019), milles on taastatud enesetsensuuri tõttu nõukogude ajal väljajäänud osa.
E-post: risto.jarv[at]folklore.ee

S U M M A R Y

Character Networks in Two Books about Reynard the Fox

Risto Järv

Keywords: network analysis, Kreutzwald, Peterson-Särgava, *Roman de Renart*, European Folktale, personal name

Friedrich Reinhold Kreutzwald's *Reynard the Fox*, a 12-chapter work of fiction loosely based on Johann Wolfgang von Goethe's epic poem *Reineke Fuchs* and Aleksander Friedrich Franz Hoffmann's popular book *Geschichte von Reineke dem Fuchs*, first introduced the genre of the animal epic into the Estonian language. Ernst Peterson-Särgava's collection of stories for children *Old Tales about Reynard the Fox* (1911) had a somewhat similar structure; most of its tales are connected with the fox and have been brought together by the author to form a 20-chapter book of tales for children. The former book on the fox more strongly resembles an animal epic, the latter rather appears to be a less rigorously connected collection of animal tales. Both works, however, have elements in common with the animal tales of Estonian folklore. Both introduce the tales of the animal epic with a tricksterly protagonist to the Estonian readership, yet the focus of the works is slightly different. Similarly to the animal epic, Kreutzwald's book gives a survey of Reynard the Fox's misdeeds as he is summoned to the court presided by the Lion, but after giving a skilful talk in his own defence the fox is judged to be not guilty and is promoted to become the ruler of the whole state in the end. Peterson-Särgava starts the description of the events from a girl named (little) Pilleke who lives at a farm close to the forest; thereafter different confrontations between the woodland creatures and their shenanigans concerning the old man and woman are described, while the book ends with the fox's death.

Both works have had to undergo censorship in their various editions. Several paragraphs were cut from the 1850 edition of Kreutzwald's *Reineke the Fox* at the behest of the censor, and even more were omitted from the second edition. The cut text was mostly restored in the third edition (1869). In the first Soviet-time edition of Peterson-Särgava's text, that appeared in 1947, the author made not only stylistic changes but also those prompted by self-censorship. The character networks of the books, however, have remained almost uninfluenced by censorship and the authors' self-censorship.

Network analysis is used to study the characters of the two books. The communication of the characters is annotated as concerns communication at least one character is conscious of within the limits of an episode, as is the (positive or negative) modality of the communication. Visual representation of the interaction of character networks is an efficient way of obtaining an overview both of a work's characters as well as the relationships between them. Narratives such as literary stories about animals and animal tales serve as a good basis for analysing character pairs as in animal tales characters usually appear in twos with much dialogue between them. The network has been visualised using Gephi software. The number of animals represented as characters in Kreutzwald's *Reynard the Fox* and Peterson-Särgava's *Old Tales about Reynard the Fox*, as well as the network of the relationships between the animals covers most of the main characters of Estonian animal tales. The character lists of both books mostly contain the animals who appear in the list of the top dozen most popular animals in the animal tales of Estonian folklore.

Reynard the Fox, the protagonist of both books, appears as the central character judging by the number of links connected to him. In Kreutzwald's book also the lion, as well as the more important side characters the bear, the cat and the wolf appear in important positions in the network of characters con-

nected with the fox; in Peterson-Särgava's book the positions are held by the wolf, the bear, the old man and his daughter little Pilleke. The general outlook of the network is also influenced by the fact that several characters only appear once or twice in the book and have no independent roles from the perspective of the plot; Kreutzwald in particular has used (based on Goethe) a lengthy list of animals who do not participate in other activities to make it obvious to the reader that there were indeed many animals who suffered from the fox's actions. Both books mention a character other than the fox first and a part of the plot centres around them – in Kreutzwald it is the lion and in Peterson-Särgava it is little Pille who seemingly emerges as the protagonist in the opening chapter.

An analysis of the modality of the characters' relations in both works reveals the domination of the unfriendly network over the friendly network. In Kreutzwald's book about the fox positive and negative associations appear to an almost equal measure, while in Peterson-Särgava's work most of the links between characters are negative.

Although the communication acts appearing in the two fox-centred books discussed rather tend to be hostile, the books still retain a certain charm and delightfulness that has kept them among the people's reading material throughout the years. It is tricksterly cleverness, after all, that on occasion turns out to be the best means to cope with the obvious ills in life.

Risto Järv – PhD, Head of the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, associate professor of the University of Tartu. His main fields of scholarly interest are various aspects of the genre of the folk tale, particularly fairy tales and the historiography of folkloristics. He is the head of the joint folk tale work group of the Estonian Literary Museum and the University of Tartu and has compiled and edited over twenty volumes of folk tales either alone or in collaboration with colleagues from the team. He is also the editor of a new edition of Peterson-Särgava's collection *Old Tales about Reynard the Fox* (2019) in which the part omitted in the Soviet period due to the author's self-censorship has been restored.

E-post: risto.jarv[at]folklore.ee

Kirjanduslikud digikeskkonnad keeleressursside baasina. Mõjukriitika juhtumiuuring päringusüsteemis KORP¹

Marin Laak

Teesid: Eesti Kirjandusmuuseum on olnud teerajajaid digihumanitaaria valdkonnas juba 1990. aastest, alates arvutikultuuri laiemast levikust. Väärtuslike andmekogude haldamisel on olnud missooniks nende kättesaadavaks tegemine avalikkusele. Kultuuripärand avati laiemale kasutajale kahes suunas: sisupõhised otsitavad andmebaasid ning suhtepõhised andmekeskonnad. Siinse artikli eesmärgiks on näidata arvutusliku kirjandusteaduse tänapäevaseid võimalusi ja nendega seotud kirjanduslike keeleressursside loomist koostöös korpuslingvistidega. Artiklis analüüsin kultuuripärandi sisukeskkondade ja andmekogude kasutusvõimalusi masinloetava keeleressursina. Esimeste selliste katsetena on valminud kirjavahetuse ja kriitika märgendatud keelekorpused päringusüsteemis KORP. Käesolev uurimus toob on 20. sajandi alguse mõjukriitika probleemi näitel välja kirjanduslike keelekorpusete potentsiaali kultuuripärandi uurimisel.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16916

Võtmesõnad: digitaalne kultuuripärand, sisu-põhiseed andmebaasid, keeleressursid, päringusüsteem KORP, kirjanduskriitika, Noor-Eesti, Gustav Suits

Sissejuhatuseks

Tänapäevased võimalused digihumanitaaria töövahendite kasutamisel on viinud vajaduseni otsida võimalusi ka digitaalse kultuuripärandi andmete (ingl k *data*) kasutamiseks arvutusliku kirjandusteaduse (ingl k *computational literary studies*) vaatepunktist. Mistahes arvutuslike tööriistade (nt R, Phyton, Stylo, Gephy, MALLETT) rakendamiseks on eesti kirjandusliku kultuuripärandi valdkonnas juba olemas aastakümnete vältel loodud masinloetavate, s.t arvutisse sisestatud tekstide arvestatav hulk. Lähiaastatel on oodata selle hüppelist suurenemist: riikliku projekti „Kultuuripärandi digiteerimine 2018–2023” (vt Kultuuripärand 2018) tulemusel saab avaandmetena² kättesaadavaks kogu eestikeelne ilukirjandus kuni aastani 1940. Kuivõrd selline kirjanduslike „suurandmete” (ingl k *big data*) analüüs arvutuslike meetoditega võiks muuta seniseid arusaamu kirjandusest ja isegi kultuuriloost, näitab Peeter Tinitša

1 Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi projekt „Suhtepõhisus elulookirjutuses ja kirjanduskultuuris” (EKM 8-2/20/1) ja Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

2 Avaandmete all mõistetakse veebi kaudu vabalt kasutamiseks antud ja masinloetavas formaadis nn toorandmeid, millel puuduvad autoriõiguste ja patendikaitse ning kasutus- ja levitamiskiirangud, vt <https://opendata.riik.ee/kkk/>.

uuring eesti ajalehtedest, mis tõi visuaalselt välja ladina, saksa, vene ja eesti keele dūnaamika 19. sajandil (Tinits 2019).³ Huvi tõusu kirjanduslike korpuste analüüsi vastu on märgata eriti nooremate kirjandusteadlaste seas, nt on digihumanitaaria kauglugemise (ingl k *distant reading*) meetodit kasutades valminud originaalne uuring „avatud tsitaatide“ kasutamisest eesti 20.–21. sajandi proosakirjandusest (vt Meriste 2020). Siinses artiklis uuritakse, millised võimalusi arvutusliku kirjandusteaduse uute tööriistade ja meetodite rakendamiseks võiksid pakkuda kirjanduslikud digikeskkonnad ja tekstikorpused, millesse kirjandusteadlased on panustanud varasematel aastatel. Püüan välja tuua, milline on sisupõhiste kultuuripärandi projektide kasutus ja potentsiaal keeleressursina ning millised võimalused veel avanevad masinloetavate tekstide olemasolul. Artikli esimeses osas annan ülevaate kirjanduslike sisukeskkondade kui infosüsteemide loomisest ja teises osas sisukeskkondade alusel loodud keeleressurssidest. Kolmas artikli osa on eesti 1920. aastate mõjukriitika juhtumiuuring, mis näitlikustab kirjanduslike keeleressursside kasutamisevõimalusi päringusüsteemi KORP abil. Noor-Eesti perioodil alanud kirjanduslike mõjude temaatika on kirjandusliku mõtte arengu ning tänapäevase võrdleva kirjandusteaduse vaatepunktist siiani mõtestamata.

Eesti Kirjandusmuuseumi kirjandusressursid

Digihumanitaaria avaramas tähenduses hõlmab ka digitaalset kultuuriloomet, selle mõjude analüüsi ning kultuuripärandi sisupõhiste projektide loomist (Schriebmann, Siemens ja Unsworth 2016, xii–xviii) ning just viimase suuna pioneerideks võib pidada eksperimentaalsete sisupõhiste keskkondade loomist projektides „ERNI“ ja „Kreutzwaldi sajand“ Eesti Kirjandusmuuseumis, millega alustasime juba 1990. aastate lõpul. Mõlema projektiga kaasnes autentsete kirjanduslike arhiivi- ja trükiallikate, sealhulgas kirjanduskriitika viimine masinloetavale kujule ning kasutajasõbralik sisu ülesehituse arhitektuur, mis tugines ühel või teisel viisil teostatuna semantilistele, formaalsetele või mitteformaalsetele seostele digitaalsete andemete või objektide vahel. Mõlemat projekti on juba analüüsitud mitmest, näiteks digipöörde ja kasutaja (Laak 2013, 94–99) ning kirjanduse ja tehnoloogia aspektist (Laak ja Viires 2019, 138–141). Siinses artiklis peatun nende sisukeskkondade arhitektuuril veelkord, eelkõige nende loomiseks kulunud töö ajalise (ja rahalise) ressursi mahukuse tõttu ning rõhutades selliste projektide seotust teadusliku uurimistööga (vt Laak 2006).

3 Eesti ajalehtede andmebaas DEA/DIGAR on moodustunud Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eesti Rahvusraamatukogu koostöös aastakümneid kestnud mikrofilmitud ja digiteeritud perioodika kogu alusel, vt <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea>.

Digitaalsete kirjanduskeskkondade mudelite konstrueerimise aluseks on olnud idee kirjandusloo mittelineaarsest narratiivist ja andmete võrgustikust. Kujutlus sellistest mudelitest vastas arvutite ja interneti ülemaailmsele levikule 2000. aastatel, mis muutis pöördumatult inimtsivilisatsiooni ajalugu, nagu on kirjutanud essee raamatute tulevikust Umberto Eco:

Kuid masina väljund pole enam lineaarne: see on semiootilise ilutulestiku plahvatus. See mudel pole niivõrd sirgjoon kui tõeline galaktika, kus kõik saavad luua ootamatuid seoseid erinevate tähtede vahel, et moodustada uusi taevapilte igas uues navigeerimispunkti. (Eco 2003, [3])

See oli totaalne pööre ka iga üksiku inimese kui internetikasutaja jaoks. Kui näiteks 2000. aastate alul rääkis ka Eco veel „võimalustest“, siis nagu on näidanud Tartu Ülikooli meediasotsioloogide pikaajalised uuringud (vt Kõuts jt 2017), on nendest praeguseks kujunenud vääramatud kasutajaharjumused ja -ootused – arvestada tuleks neid ka tänapäevaste kultuuripärandi representatsioonikeskkondade loomisel mäluasutustes.

Digitaalse pöördega läksid 1990. ja 2000. aastatel kiiresti kaasa ka kirjanduse ja kultuuriuurijad. Digitaalse keskkonna jaoks püüti luua uusi kirjandus- ja kultuuriloo representatsiooni mudeleid paljudes kirjandusuurimise keskustes üle maailma. Sellise tegevuse suureks eeskujuks oli Ameerika kirjandusloolane George P. Landow, selle ala pioneeri maailmas, kelle ideedest 1990. aastatel kasvasid välja kolm mastaapset projekti: „The Postcolonial and Postimperial Web“⁴, „The Victorian Web“⁵ ja „The Women Writers Project“⁶. Tegem on multidistsiplinaarsete ning selgepiirilise fookustega ehk sisupõhiste (ingl k *content-based*) andmekeskondadega, mille sisearhitektuur toetab peamiselt hüpertekstuaalsetele seostele. Kõik need kolm sisupõhist andmekeskonda koondavad nii autentseid ilukirjanduslikke tekste kui teemakohaseid uurimusi, täienevad pidevalt ning on kujunenud arvutusliku kirjandusteaduse ja digihumanitaaria empiiriliste andmete arvestatavaks baasiks.

Selliste kirjanduskeskkondade kui mastaapsete digitaalsete infosüsteemide sisu loomine on kultuuripärandi ühe kasutajagrupi roll. Selle täitmise eelduseks on põhjalikerialane uurimistöö: eri objektide vahel seoste loomine ja digikeskkonnas materialiseerimine eeldab materjali sisulist valdamist.

4 „The Postcolonial Web: Contemporary Postcolonial and Postimperial Literature in English” – <http://www.postcolonialweb.org>.

5 „The Victorian Web: Literature, history, & culture in the Age of Victoria” – <http://www.victorianweb.org>.

6 „The Women Writers Project” – <https://www.wwp.northeastern.edu>.

1.1. Digitaalne kirjanduskeskkond „ERNI“

Alustasime Eesti Kirjandusmuuseumis esimese kirjandusloo sisupõhise projektiga „ERNI. Eesti kirjanduslugu tekstides 1924–1925“ 1997. aastal.⁷ Projekti eesmärk oli kasutada suhteliselt piiratud koguses hästi uuritud lähtetekste, keskendudes kirjanduse ja kriitikatekstide omavahelisele suhetele 1920. aastate kirjandusliku mõtte arengu laiemas kontekstis.⁸ Konstrueerisime Eesti esimese digitaalse mudeli hüpertekstuaalse võrgustikuna, mis põhineb kirjandustekstide ja kriitika (arvustused, aastäulevaated, poleemika jms) omavahelistel sisulistel ja intertekstuaalsetel seostel, nagu vastastikused tsitaadid, vihjed, vastused, teoste refereeringud jms, samuti on interaktiivsete seostena nähtavad mitmed, sageli vastuolulised arvamused ühe ja sama teose kohta. Projekt „ERNI“ oli esimesi edukaid „Tiigrihüppe“ projekte Eestis, mille missiooniks oli ka uute õppematerjalide loomine: tegime koostööd Hugo Treffneri gümnaasiumi õpetajatega, kes töötasid „ERNI“ materjalide alusel välja tunnikonspektid, küsimustiku jm.⁹

„ERNI“ arhitektuuri väljatöötamisel seisime esmakordselt silmitsi probleemiga, kuidas digimeedia keskkonnas anda edasi kirjandusloo traditsioonilist, trükitud raamatu lineaarset loonarratiivi veebikeskkonnale sobivama mittelineaarse diginarratiivina (Landow 2006, 62–65, vt ka Bolter ja Grusin 1999). Niisiis kontseptualiseerisime kirjandusloo kui süsteemi uuesti ka kirjandushistoriograafia vaatepunktist – kirjandusloo allikate mitmemõõtmelise võrgustiku ja paljude sissepääsudega galeriina, vastavalt poststrukturealistliku kirjandushistoriograafia kontseptsioonile (vt Saari luoma [1989] 1997). „ERNI“ on kirjanduslooline keskkond, mille loomise laiemaks eesmärgiks oli masinloetavate tekstide semantilisel võrgustikul põhineva uuendusliku kirjandusloomudeli väljatöötamine selliselt, et see oleks tulevikus rakendatav mistahes (perioodide) kirjanduste esitamiseks. Tänapäevased, 21. sajandi tehnoloogilised võimalused lubavad niisugust sisukeskkonna arhitektuuri realiseerida juba

7 Vt <http://www2.kirmus.ee/erni>. Andmekeskonna idee pärines Marin Laagilt, arhitektuuri ja kunstilise kujunduse autor oli Virve Sarapik. Projekti põhisisu ja teostusega töötasid Marin Laak, Piret Viires, Toomas Muru ja Ülo Treikelder, kokku kuulus töörühma 15 inimest. Keskkonna arendus jäi perioodi 1997–2001, mõningad vormilised ja tehnilised uuendused tehti 2019. aastal (Laak ja Sarapik 1997–2001).

8 Projekti idee kasvas välja Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ala IV kursuse kirjandusseminari lõputööst ja diplomitööst „Kriitika kirjandusloo konstrueerijana“ (Laak 1990), andmekeskonna sisu, kriitikatekstide valik ja sisestus toimus Eesti Teadusfondi grantide „Eesti kirjanduskriitilise mõtte ajalugu“ (ETF 765, P. Viires) ja „Eesti kirjanduskriitilise mõtte ajalugu II. Teksti ja konteksti probleeme“ (ETF 2791, P. Viires) Uunderi ja Tuglase Kirjanduskeskuses. Antoloogia on jäänud käsikirja, läbi töötatud kriitikatekstidest osa on esitatud „ERNI-s“.

9 „ERNI“ materjalide alusel töötas Helgi Tering välja küsimustiku ja kirjandiõpetuse (vt Luukammer) ning Tiina Pluum avaldas e-Koolikoti keskkonnas gümnaasiumi III astmele 48 emakeeletunni konsepti (Pluum 2016).

uuel tasemel, matemaatiliste mudelitena.¹⁰ Paratamatult aga eeldab töö selliste, tekstuaalsele sisule üles ehitatud projektidega masinloetavate tekstide mahuka korpuse olemasolu.

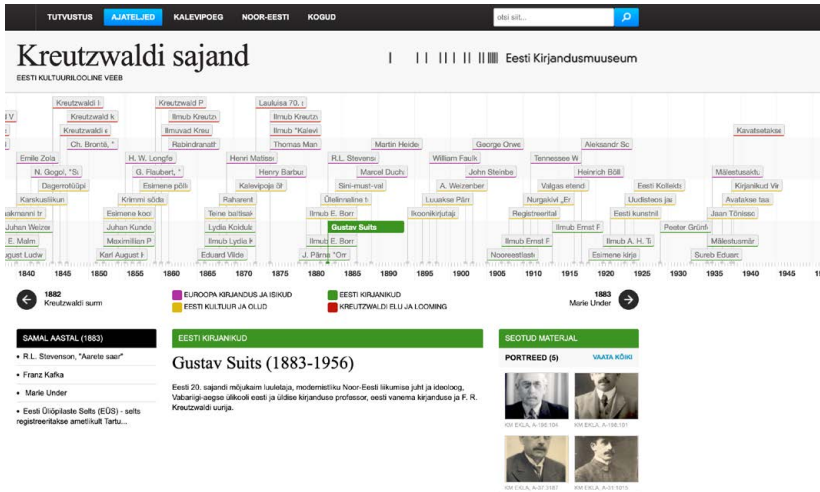
1.2. Kultuuripärandi sisupõhine andmekeskond „Kreutzwaldi sajand“

2004. aastal alustasime Eesti Kirjandusmuuseumis teise digitaalse kirjanduskeskkonna projektiga „Kreutzwaldi sajand. Eesti kultuurilooline veeb“. Selle arhitektuur põhineb eesti rahvuseepose „Kalevipoeg“ (1861) autori, eesti Lauluisa ja kirjandusklassiku Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) elul ja loomingul, millel oli otsene mõju ka Eesti rahvuslikule liikumisele 19. sajandil, nagu näitab tema enda tegevusega kaasnenud plahvatuslik eestikeelse kirjanduse areng.¹¹ „Kreutzwaldi sajand“ on ambitsioonikas ja tekstiressursside rohke suurprojekt, mis nägi ette vanema eesti kirjandusloo esitamist dünaamiliste, interaktiivsete ajatelgede kaudu tervikliku seostepõhise andmekeskonnana.¹² Projekti eesmärgiks oli muuta ajastu autentse kirjandusloo allikad kättesaadavaks dünaamilise, interaktiivse seostevõrgustiku mudeli alusel. Põhiideeks oli teha kasutajale digitaalselt kättesaadavaks iga kirjaniku kõik raamatud, liita nendele autori biograafilised leksikoniandmed, tema fotoarhiiv Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust ja võimalusel ka näiteid teoste käsikirjadest, kirjadest ja muudest minadokumentidest. Sellises mudeli põhianimekogudeks ongi raamatud, isikud ja fotod ning kõik need kolm on kasutatavad eraldiseisvate terviklike andmekogudena. Kasutajale on need ligipääsetavad ka dünaamiliste ajatelgede kaudu lisaväärtust andvas kontekstis.

10 „ERNI-ga“ võrreldavat, seostele rajatud sisukeskkonna projekti esitles nt Hollandi kirjandusteadlane Joep Leerssen ettekandes „Behind Gutenberg’s Back: World Literature beyond Print Culture“ võrdleva kirjandusteaduse maailmaorganisatsiooni ICLA kongressil Viinis (vt Leerssen 2016).

11 Vt ajateljed: https://kreutzwald.kirmus.ee/et/kreutzwaldi_sajand.

12 Infosüsteemi rakendus ehitati kiht-kihilt selleks tarkvaraarendusfirma OÜ Labyrint (arendusetappides OYE Network) väljatöötatud lahendustele.

Joonis 1. Ajateljed projekti „Kreutzwaldi sajand“ andmumudel. is.

Projekti mahukaim osa on eesti ilukirjanduse trükipärand: „Kreutzwaldi sajandi“ digitaalses raamatukogus leidub 375 ilukirjandusliku teose esmatrükki. Teosed on esitatud lehitsejas kolmel eri kujul: 1) trükiste visuaalse kuju säilitamiseks faksiimile pildifailidena;¹³ 2) HTML-formaadis tekstifailidena, mis vastavad üheselt trükise lehekülgedele ja on tsiteeritavad ka teaduskasutuses ning 3) e-raamatutena formaadis e-pub,¹⁴ ligi 2/3 sellest raamatukogust on potentsiaalselt kasutatav ka masinloetaval kujul, nt arvutuslike meetodite rakendamiseks.

Joonis 2. Ilukirjandusteoste esitamine projekti „Kreutzwaldi sajand“ raamatukogus.

13 Projekti sisu loomine algas 2004. aastal, s.o 15 aastat enne riikliku trükiste massdigiteerimise projekti algust, nii et algusaastatel oli oluline ka rariteetsete, 19. ja 20. sajandi alguse trükiste digiteerimine pikaajaliseks säilitamiseks raamatukogunduslikust vaatepunktist.

14 Mitmeaastane kirjandusklassika e-pubide loomise projekt viidi läbi Kultuuriministeeriumi toetusel Eesti Rahvusraamatukogu ja kirjandusmuuseumi koostöös.

Ka selle projekti puhul oli tegu universaalsust taotleva mudeliga, millesarnaseid katseid, küll väiksemate andmemahtudega, võime kohata tänapäeval rahvusvahelises digihumanitaaria kirjandusala projektides. Kui „Kreutzwaldi sajandis“ leidub 125 eesti kirjaniku loominguline ja 165 isiku fotopärand, siis maailma praktikas teostatakse selliseid projekte ühe-kahe autori loomingust. Näiteks Austria kirjaniku Peter Handke pärandit koondav projekt „Handkeonline“,¹⁵ milles on kirjandusuuri ja IT-spetsialisti tihedas koostöös (nn *twinn-talks*’i formaadis) tehtud kasutajale kättesaadavaks kirjaniku teosed ja nende käsikirjad, näitab autori poolt tehtud parandusi jmt (vt Hanneschläger ja Andorfer 2019).

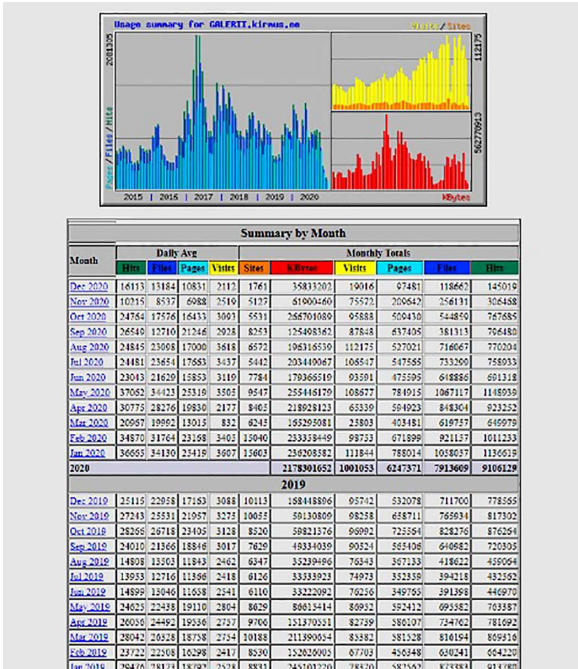

Joonis 3. Digihumanitaaria projekt kirjanik Peter Handke pärandist.

Ka sisupõhise andmekeskonna „Kreutzwaldi sajand“ arhitektuuri loomisel oli prioriteediks kasutajasõbralikkus ja nende vajadused.¹⁶ Kuigi otseseid kasutajauuringuid pole viimasel ajal tehtud, võib positiivse tagasiside alusel öelda, et suur osa „Kreutzwaldi sajandi“ kasutajatest tuleb haridusvaldkonnast. Formaalne statistika näitab üllatuslikult suuri arve: 2020. aasta jaanuarist detsembrini on tehtud keskkonda 8 986 555 klikki ning seitsme aasta vältel (detsembrist 2013 kuni detsembrini 2020) on klikkide arv 64 627 380.

15 Vt Handkeonline. Österreichischen Nationalbibliothek – <https://handkeonline.onb.ac.at/>.

16 Kultuuripärandi kasutajate vajaduste uurimiseks viisime projekti arendusega samaaegselt läbi kaks kasutajauuringut grandi „Kultuuripärand digitaalajastul“ [ETF7162, M. Laak] toel. Uuringu tulemusi on kõrvutatud Eesti elanikkonda hõlmava internetikasutajate küsitlusega artiklis „Mäluasutuste töötajad digitaalse kultuuripärandi tarbijatena ja loojatena“ [Aljas ja Prullmann-Vengerfeldt 2017].

Joonis 4. Projekti „Kreutzwaldi sajand“ kasutajad 2020. aasta 2. detsembri seisuga.

Arvestades infotehnoloogia pidevat arengut, oleme tunnistasime digitaalse kultuuripärandi efemeersuse probleemile (Saemmer ja Dufrêne 2014). Näiteks „Kreutzwaldi sajandi“ olemuselt suhetepõhises andmebaasis on serveritarkvara perioodiliste uuenduste tõttu lakanud töötamast mõningaid linke raamatute metaandmete ja failide vahel repositooriumides, seevastu eraldiseisvate digitaalsete andmekogude väärtust efemeersus ei kahjusta.

Rõhutagem, et mõlema teabekeskonna, nii „ERNI“ kui „Kreutzwaldi sajandi“ loomise eelnes aastaid kestnud põhjalik uurimistöö, kasutades kirjandusteaduse tavapäraseid meetodeid (Laak 1990, 1999, 2006). Mõlemate projektide aluseks olid tekstianalüüsi, lählugemise, tekstikriitilise allikaurimuse jne meetodid ning Carl Robert Jaussi retseptiooni esteetika teoreetiline raamistik, mille järgi kirjandusteoste tähenduse mõistmisel tuleb lähtuda nende loomise aja kirjanduslikust ja kultuuriloolisest kontekstist.

Mõlemas projektis lähtuti kirjandusteoste ja arhiiviallike valimisel senistes eesti kirjandusloos väljaannetes juba kinnistunud kanooniliste tekstide valikust – vastupidiselt digiteerimisprojektidele GLAMi institutsioonides, kus valdavalt on valiku aluseks füüsilise objekti (trüki, dokumendi, foto) seisund, rareiteetsus ja/või kasutussagedus. Seega on nende projektide sisuloomine tähendanud ka mahuka kirjandusliku masinloetava tekstiresursi loomist ja talletamist ning vajaks seetõttu tänapäevases digihumanitaaria kontekstis ümbermõtestamist isegi mitmest aspektist. Kõige olulisemad on kaks küsimust: 1) kuidas selliste mitut kultuuripärandi liiki koondavate sisupõhiste keskkondade modelleerimine, arhitektuuri konstrueerimine ja digitaalse sisu loomine haakub digihumanitaaria tähendusraamistikku; ning 2) milliseid sisukeskkondade ressursse saab kasutada arvutuslike meetodite rakendamisel.

Digitaalsete kirjanduskeskkondade potentsiaali ärakasutamiseks ja laiendamiseks alustati Eesti Kirjandusmuuseumis koostööd Eesti Keeleressursside Keskusega (EKRK)¹⁷, mille missiooniks on keeleressursside ja -tehnoloogia kättesaadavaks tegemine ühtse, koostöimiva teadustaristu kaudu üle-euroopalises koostöövõrgustikus CLARIN.¹⁸

2. Kirjanduspärand keelelise ressursina päringüsteemis KORP

Kirjandusuurimusest arvutuslike meetoditega saab otsesõnu rääkida juhul, kui kasutatakse digihumanitaaria meetodeid ja spetsiifilisi platvorme, mille eelduseks on uuritavate „andmete“ – arhiivdokumentide, kirjandusteoste, kriitika, biograafilise materjali jm – kättesaadavus tekstifailidena, s.t masinloetavas vormis. Andmetel põhinev arvutuslik kirjandusteadus (ingl k *computational literary studies*) on kirjandusuurijatele tõeliseks väljakutseks, nii Eestis kui rahvusvaheliselt, ning eeldab sageli transdistsiplinaarset koostööd korpuslingvistika, arvutiteaduste ja kirjandusteaduse piirialadel. Alates 2017. aasta sügisest on Eesti Kirjandusmuuseumi ja EKRK koostöös valminud kaks kirjandusajaloolist andmekogu: „Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse korpus“ (2018)¹⁹ ja „Eesti kirjanduskriitika korpus, Noor-Eesti ja 1920. aastad“ (2019).²⁰ Koostööprojekt meie väikeses töörühmas kestab nimetusega „Kirjandusteadus kohtub korpuslingvistikaga“ (vt Laak jt 1919).

2.1. Kirjavahetuse korpus

Koostöö kirjandusteadlaste ja lingvistide vahel märgendatud kirjandusloolise tekstikorpuse loomisel algas pilootprojektina ja perspektiivide uurimiseks 2017. aastal. Korpuse empiiriliseks aluseks on haruldane, käsitsi kirjutatud vastastikuste era-kirjade kogu Noor-Eesti ajast kuni Eesti Vabariigi okupeerimiseni (1911–1940). Tegu on enam-vähem terviklikult säilinud kirjavahetusega kahe eesti avangardikirjaniku, Johannes Semperi (1892–1970) ja Johannes Barbaruse (1890–1946) vahel. Kirjutajaid ühendas sarnane, koolipõlvesõprusest alguse saanud maailmapilt. Semperi ja Barbaruse kirjad on vahetud tunnistused Noor-Eesti ideede arenemisest ja teisenemisest Eesti Vabariigi ajal enne Teist maailmasõda. Kirjanikest autoreid ühendas ka kiring rei-

17 Vt www.keeleressurssid.ee.

18 CLARIN – European Research Infrastructure for Language Resources and Technology – <https://www.clarin.eu/>.

19 Semperi ja Barbaruse kirjavahetus tekstikorpuse kujul. Center of Estonian Language Resources. <https://doi.org/10.15155/9-00-0000-0000-0000-00190L>.

20 Eesti kirjanduskriitika korpus, Noor-Eesti ja 1920. aastad. Center of Estonian Language Resources. <https://doi.org/10.15155/9-00-0000-0000-0000-00193L>.

simise vastu: kirjad pakuvad värvikirevat akent kaasaegsesse suurlinnade Euroopasse.²¹ Kirjavahetuse korpusesse liideti kokku 675 vastastikust kirja mahus 310 892 sõnet (sõnatarvitusjuhtu). Korpus pakub nii kirjandusteadlastele kui humanitaaridele laiemalt kättesaadavaid rikkalikke (keelelisi) andmeid nii kirjanduslike kui ka ajaloo, etnoloogia, elulookirjutuse või siis epistolaarse žanri eripära küsimuste uurimiseks. Keeelise tervikkorpuse on kirjavahetus kasutatav koos teiste EKRK korpustega arvutuslingvistikas, kuid pakub samal ajal võimalust esitada nii kirjandusteaduse traditsioonilisi, ent ka selliseid uuenduslikke, „kastist välja“-küsimusi, mis oleks trüki-allikate puhul mõeldamatu. Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse tekstikorpuse loomisel EKRK päringusüsteemis KORP on kaks laiemat eesmärki:

- 1) selgitada ajalooliste ja varieeruva keelekasutusega erakirjade korpuse loomise keelelis-stilistilist eripära ja selle märgendamisel tekkivaid probleeme;
- 2) katsetada märgendatud tekstikorpuse rakendatavust kirjandusanalüüsi meetodina, eriti traditsiooniliste meetoditega tehtud järelduste kontrollimisel.

Kõnekas näide KORPi kasutamisest võiks olla korpusotsing kirjavahetuse nimi-loendi järgi: kui nimiloendis paistab silma prantsuse kirjaniku André Gide'i nime sage esinemine, siis päringusüsteem KORP võimaldab jälgida konkreetse kirja konteksti ning kirja metaandmetes selle autorit ja kuupäeva. Korpusotsing näitas selgelt, et Gide'i nime kasutati kogu kirjavahetuses 16 korral ning peamiselt Semperi poolt seos magistritööga „André Gide'i stiili struktuur / Le style d'André Gide“ (Tartu, 1929).

word	sender	~date	Total
Gide'i	Semper	-	6.4 (2)
Gide'i	Semper	1926-14-13	3.2 (1)
Gide'i	Semper	1928-05-26	3.2 (1)
Gide'il	Barbarus	1928-05-26	3.2 (1)
Gide'i	Semper	1929-04-03	3.2 (1)
Gide	Semper	1929-05-06	3.2 (1)
Gide'i-raamatule	Semper	1929-07-31	3.2 (1)
Gide'i	Semper	1929-10-29	3.2 (1)
Gide'	Semper	1929-11-10	3.2 (1)
Gide'i	Barbarus	1929-12-08	6.4 (2)
Gide	Semper	1930-01-10	3.2 (1)
Gide'i	Semper	1930-10-13	3.2 (1)
Gide'i	Barbarus	1930-10-19	3.2 (1)
Gide'i	Semper	1931-07-03	3.2 (1)
Σ	Σ	Σ	51.5 (16)

Joonis 5. André Gide'i mainimiste statistika KORPis, sorteeritud sõnavormi, autori ja kuupäeva järgi. Esinemissagedused on esitatud eeldatava suhtelise sagedusena miljonisõnelises korpuses, sulgudes on toodud tegelik esinemiskordade arv (absoluutsagedus) Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse korpuses (Laak jt 2019, 40).

Selliste täpsete keeleliste tulemuste saamiseks on ajalooliste kirjanduskorpuste loomisel tehtud mahukas käsitöö, alustades käsikirjade – Semperi ja Barbaruse kirjade puhul masinakirjakoopiate arvutisse sisestamisest, s.t masinloetavaks muutmisest kuni korpuste (pool)automaatse märgendamiseni, mil-

21 Korpuse loomisele aitas kaasa samaaegselt toimunud väljaande „Euroopa, esteedid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940“ toimetamine ja trükkiks ettevalmistamine (vt Euroopa 2020).

lele valminud kirjavahetuse korpuse loomisel lisandus ulatuslik käsitöö kirjanikest autorite varieeruva keelekasutuse tõttu. Kirjavahetuse morfoloogilise märgendamise väljakutseid, võõrkeelsete sõnade probleemi ja tulevikuvõimalusi oleme analüüsitud artiklis „Digidokumendist tekstikorpuseks: Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse töötlemine masinanalüüsitavaks päringusüsteemis KORP“, näiteks on:

[. . .] kumbki autor kasutanud kirjades lisaks eesti keelele erinevaid võõrkeeli. Raske on öelda, kui palju, sest eesti keele automaatse morfoloogilise analüsaatori oletaja pakkus arusaadavatel põhjustel neis kohtades palju liiaseid ja valesid analüüse. [. . .] Tekstis leiduvad olulised üksused, näiteks ajaväljendid või nimeüksused, võivad tulevikus samuti saada märgendatud ning muutuda päringukategooriateks. Ka süntakiline ja semantiline märgendamine on võimalik ning realiseeritav tulevikus. See võimaldaks meil näiteks otsida teatud sõnatähendusi, jättes kõrvale sama sõna esinemised teistes tähendustes. (Laak jt 2019, 40–41)

Tänapäevane tehnoloogia kiire areng lubab ennustada, et käsikirjalise arhiivipärandi muutmisel masinloetavateks andmeteks on oodata kvalitatiivset ja kvantitatiivset hüpet juba lähitulevikus: masina (tehisintellekti) õpetamine käekirju tuvastama on aja küsimus, sest sel suunal käib töö mitmetes rahvusvahelistes koostööprojektides. Näiteks on Rahvusarhiiv hõlmatud sellisesse projekti tarkvaraplatvormil Transkribus õigeusu käsikirjaliste kirikumeetrikate tuvastamiseks.²²

2.2. Kriitikakorpus

Kriitikakorpus koosneb eesti kirjanduskriitika tekstide valimist, mille aluseks olid varasemate sisupõhiste projektide „ERNI“ ja „Kreutzwaldi sajand“ jaoks töödeldud masinloetavad tekstiandmed. Korpus sisaldab Noor-Eesti väljaannetes ilmunud ja 1920. aastate kirjanduskriitika eri žanritesse kuuluvaid tekste (lühiarvustused, arvustuslikud esseed, aasta- ja autoriülevaated, tutvustused, kirjanduslikud poleemikad) järgmistest allikatest:

- 1) albumid „Noor-Eesti“ (I–V köide, 1905–1915) ning väljaanne „Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri“ (nr 1–5/6, 1910–11);²³

22 Transkribus on pidevalt arenev terviklik tarkvaraplatvorm, mis on mõeldud ajalooliste käsikirjaliste dokumentide digiteerimiseks, masintuvastuseks ja otsinguteks. Transkribus loodi araabia, inglise, vanasaksa, poola, bangla, heebrea ja hollandi keeles kirjutatud tekstide töötamiseks, kuid tööd on juba alustatud platvormi treenimisel teiste keelte, nt vene, saksa ja eesti keele baasil. Rahvusarhiivi kogemustest Transkribuse kasutamisel kõneles hiljuti Kadri Tooming Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud XXVIII eesti raamatuteaduse konverentsil „Oskar Kallase päev“ 26. oktoobril 2020.

23 Noor-Eesti albumid ja ajakiri digiteeriti 2005. aastal rühmituse 100. sünniaastapäevaks, need said kättesaadavaks lehel „Noor-Eesti 100“ (toim. M. Laak), vt <https://www.kirmus.ee/nooreesti/>. Esitamiseks „Kreutzwaldi

- 2) Eesti Vabariigi kesksetest päevalehtedest Postimees, Päevaleht ja Vaba Maa, kuid ka väiksematest väljaannetest (Agu, Kratt, Nädal, Urikivi, Vikerkaar, Tallinna Teataja, Üliõpilasleht) ning ajakirjadest Eesti Kirjandus ja Looming digiteeritud tekstidest, mida kasutati teabekeskonna „ERNI. Eesti kirjanduslugu tekstides 1924–1925” loomisel.

The screenshot shows the MetaShare interface for the resource 'Eesti kirjanduskriitika korpus, Noor-Eesti ja 1920. aastad'. The page features a header with navigation links, a main title, and a sidebar with various metadata fields. The sidebar includes sections for 'Levitamine', 'Saadatus', 'Litsents', 'Kontaktisik', 'Üksikeelne tekst korpus', 'Keel', 'Eesti', 'Keelus', 'Keeluse tüüp', 'Maht', and 'Metaandmed'. The main content area contains a description of the corpus and its components.

Joonis 6. Kriitikakorpuse kirjeldus EKRR registris MetaShare.²⁴

Sisupõhiste andmekogude tekstiressursid oli kõrge kvaliteediga, sest selle loomiseks oli tehtud arvestataval määral eeltööd, ka kriitikakorpusesse koondatud arvustused, esseed jm tekstid on trükitistest arvutisse sisestatud manuaalselt, käsitööna või siis digiteeritud ja tärgituvastatud; mõlemal juhul hoolikalt ka kollatsioneeritud ning

tehniliselt redigeeritud. Kokku sisaldab korpus 120 eri pikkusega teksti, millest 7 pärinevad albumist „Noor-Eesti”, 10 ajakirjast ning 103 teabekeskonnast „ERNI”; kokku on kriitikakorpuses 247 343 sõnet, mis on võrreldav kirjavahetuse korpuse mahuga. Tegu on samuti pilootprojektiga – kriitikakorpust võib uute tekstiandmetega täiendada tulevikus.

3. Mõjukriitika uuring päringusüsteemis K O R P

Päringusüsteem K O R P võimaldab keelekorpustes teha eri parameetritel põhinevat (statistilist) analüüsi, kasutades teksti metaandmeid (autor, väljaandmise aasta,

sajandis” viidi pildina digiteeritud trükiväljaanded masinloetavale kujule, vt https://kreutzwald.kirmus.ee/et/noor/mis_on_nooreesti.

²⁴ Vt <https://metashare.ut.ee/>.

tekstitüüp jne) ning keelelist märgendust (lausestamine ja sõnestamine, interpunktsioon, morfoloogia, süntaks ja semantika; Borin jt 2012). Päringusüsteem loodi Göteborgi Ülikoolis Rootsi Keele pangas, kuid seda arendatakse lisaks Rootsile veel mitmes Põhja-Euroopa riigis, vastavalt iga keelekultuuri vajadustele, näiteks Soomes, Norras, Taanis ja Islandil; eestikeelset KORPi arendab Eesti Keeleressursside Keskus (vt Laak jt 2019, 29–30).²⁵ Kuigi päringusüsteem on kõige enam kasutatav korpuslingvistide töövahendina, leiab see just Põhjamaades üha enam kasutust ka kirjandusteaduses, näiteks leidub Rootsi KORPis August Strindbegri ilukirjanduslike teoste korpus.²⁶

Kirjandusteadlastelt, kes ei ole korpusotsingutega harjunud, nõuab töötamine päringusüsteemiga sisseelamist. KORPi tulemuslikuks kasutamiseks tuleks uurimisküsimused läbi mõelda keeleüksuste põhiselt nii, et tekiks võimalus kombineeritud sõnalisteks päringuteks. Siinse esmauringu jaoks, kirjandusteadusliku probleemi lahendamiseks korpusuuringu abil, töötasin välja uurimisküsimuse euroopalike mõjude dünaamikast Noor-Eesti perioodist 1920. aastateni. See oli periood, mil eesti kirjandusliku mõtte liikumises oli hoogu ja ambitsioone jõuda järele aastasade vältel kujunenud „suurele“ Euroopa kirjandustele. Kirjanduslik-estetiilised väärtused kajastuvad alati sünkroonses kriitikas. Sajandialguse, 1905.–1925. aastate kriitika teemaanalüüsil tavapärastegi meetoditega paistis üllatuslikult silma sõna *mõju* ümber koonduv kirjanduskriitiline arutelu. Kahekümne aasta vältel omandab *mõju* vastakaid tähendusi, mille põhjuseid lähemalt uurimata võiksime hüpoteesina oletada, et kui 20. sajandi esimesel kümnendil, Noor-Eesti liikumise kontekstis seostus sõna *mõju* Noor-Eesti programmiga, s.t Euroopasse püüdlemise ja suuremate kirjanduste eeskujuks seadmisega,²⁷ siis järgmisel, iseseisva Eesti 1920. aastate kriitika selgitab kaasaegse Euroopa kirjanduse positiivset mõju nüüd juba iseseisva Eesti kirjandusele. Mida näitab korpusuuring 20. sajandi alguskümnendite kirjandusliku mõtte liikumise kohta, vahendades autentseid tekstiandmeid Semperi ja Barbaruse kirjavahetuses ning kriitikakorpus? Mõjukriitika küsimuse selgitamiseks enne korpusuuringu tulemuste juurde asumist mõne sõnaga selle perioodi kirjandusloolisest taustast.

25 Eestikeelses KORPis kättesaadavad korpused koosnevad praegu rohkem kui 850 miljonist tekstiühikust. Peaaegu kõik eestikeelsed korpused on automaatselt morfoloogiliselt märgendatud ja ühestatud morfoloogia tasandil, võimaldamaks nii vormi- kui lemmapõhist otsingut (vt Laak jt 2019, 29–30).

26 Strindbergi loomingute tekstikorpuse maht on aukartustäratav – 5 816 995 sõnet. Vt <https://spraakbanken.gu.se/korp>.

27 Vt ajakirja Methis erinumber „Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus“ ja artikkel „Noor-Eesti rollist eesti kirjandus- ja kultuuriloos“ (Laak ja Olesk 2008).

3.1. Kultuurilooline taust

Mõjude otsimine oli eesti kirjanduskriitilise mõtte arengus uus nähtus, mis tekkis seoses professor Gustav Suitsu ja tema koolkonnaga Tartu Ülikoolis.²⁸ Kirjandusprotsessi ülevaadetest on mõjukriitika kõrvale jäänud, kuigi selle mõiste ümber koondub silmapaistev hulk 1920. aastate arvustustest. Põhjusena võiks näha selle aja kultuuriloolist tausta, „loomise aega“, mil arvustuse ja kriitika energia kulus praktiliste, suurte kirjanduslik-eluliste küsimuste, näiteks Eesti Kirjanikkude Liidu loomise (Raid 2002) või kultuurkapitali aluspõhimõtete arutamisele (vt Laak 1996), mille kõrval mõjukriitikale omane formalistlik „nokitsemine“ jäi teisejärguliseks. Ka oli mõjukriitika kiretu tekstikeskne lähenemine eesti kriitikapildis harjumatu, mõistetamatu ja isegi ärritav, eriti võrreldes emotsionaalse ja kujundliku Siuru-aegse följetonistliku arvustusmalliga.

Mis oli 1920. aastate mõjukriitika tuumaks? Tegu oli arvustustega, milles keskenduti välisautorite, ent ka teiste eesti kirjanike loomingu „mõjude“ otsimisele teiste kaasaegsete eesti autorite loomingus. Mõjukriitika tunnustena võib välja tuua: 1) väikeste tekstiühikute, motiivide kõrvutamise poeetiliste kõnekujundite, ent ka meetrika sarnasuse alusel; 2) teose ülesehituse kõrvutamise makroelementide sarnasuse alusel, nt sündmustik, tegelaste karakterijoonised jne; 3) teoste kõrvutamise neis väljenduvate umbmäärase „meeleolude“ alusel. Viimast pandi eriti pahaks ja see oli ka üks ajend, miks 1920. aastate metakriitikas hakati üha sagedamini rääkima ka „objektiivsete“ hindamiskriteeriumide vajalikkusest. Lisada võib, et mõjukriitika kui selgepiirilise kriitikažanri tunnuseks oli just sõnade *mõju* ja/või *mõjutus*, *eeskuju*, *imetlemine*, *võõras* jms kasutamine.

Seega võiks järgnevalt tegu olla digihumanitaaria kontekstis ka mõju-teema uuringuga, mis toetub korduvate sõnakogumite arvutianalüüsile. Siinse uuringu tasutaks olnud 1920. aastate kriitika esmakäsitus viidi läbi küll kriitika „tekstikorpus“ alusel, kuid siiski selle tavatähenduses: kriitikatekstid indekseeriti/kodeeriti temaatiliselt manuaalselt. Uus korpuspõhine kriitika pilootuuring võimaldab võrrelda varem traditsiooniliste meetoditega saadud tulemusi.

3.2. Mõjukriitika korpusanalüüs

Päringuvastused sõnadele *mõju*, *mõjutus* ja *eeskuju* päringusüsteemi KORP korpuses „Noor-Eesti ja 1920. aastate kriitika“ tõid välja mõjukriitika dünaamika ja tähenduse muutumise Noor-Eesti perioodil ja 1920. aastatel.

28 Sõna *mõjukriitika* võttis kasutusele Erna Siirak, seda on kasutanud ka Harald Peep, kuid sellele veel otsest terminiraskust asetamata. Mõiste kujunemise tagamaadest kõneleb Keeles ja Kirjanduses ilmunud pikem artikkel „Mõjukriitika kui Noor-Eesti kõverpeegel“ (Laak 2008).

Noor-Eesti aegses kriitikas kasutati sõna *mõju* enamasti tavatähenduses, sarnaselt verbiga *mõjuma*:

Kahtlemata, selle Liivi luuletuste võrdlemata mõju põhjuseks on esimeses reas nende rütmus, mis nende aineid kõige täpikäsemalt vastab, sest juba need ained on rütmilistena sündinud, rütmust on luuletaja iga valuline tundmus täis. (Tuglas 1910, 184)

Ja ei ole sellepärast midagi iseäralikku, kui Huysmansi kultiveeritud keele mõju all kasvanud stiilmaitse Tammsaare otsimata, värvitas, vahel tõesti vesises lauses enese keele idealilevastamist ei leia [. . .] (Tuglas 1910, 185)²⁹

Seevastu hilisemal kümnendil see muutub nii, et mõiste omandab üsna negatiivse ja ideoloogilise konnotatsiooni.

Selle aja arvustuses paistab silma kaks tähendusvälja, mida saab kirjeldada kunstilise teose kommunikatsiooni süsteemis A–T–L (autor-teos-lugeja): teose mõju l u g e j a l e ja (2) ühiskondlike olude mõju t e o s e l e . Kriitikakorpuse uuringust selgub, et kirjanduslike väärtuste ja kontaktide vaatepunktist tõlgendati mõju-küsimust oluliselt avaramalt kui järgmisel kümnendil.

Tulemus on kõrvutatav Marju Mikkeli varasemate uurimustega „Nooreestlased ja nende lugejad: ootushorisonidist 1905.–1915. aastate päevakriitika põhjal“ (Mikkel 2007) ja „Vaikse teadmuse avaldumine kriitikakirjutuses Noor-Eesti näitel: hinnangud kaasaegsele eesti kirjandusele“ (Mikkel 2008). Viiteid teiste maade ja rahvaste kirjandustele kaasaegses kriitikas otsiti, kuid pigem abstraktsemal tasandil: „Noor-Eesti lugejad näevad kirjanduse mõjutajatena eelkõige (k a a s) a e g a ning (ü h i s - k o n d l i k k u) e l u, aga samuti (eelkõige välismaise taustaga) k u l t u u r i l i s i k o g e m u s i ning l o o d u s t“ (Mikkel 2008, 57; minu rõhutused – M. L.). Ilmnes ka, et uusi teoseid ei kõrvutatud oma kaasaegsete teiste teostega, vaid pigem vene ja saksa kirjandusklassikaga üldisema koolilugemuse taustal (Mikkel 2008, 32–33).

Ka kriitika korpusuuring toob välja, et sõna *mõju* leidis Noor-Eesti perioodil kasutust tõesti ainult vene ja saksa kirjanduse mõjude kontekstis. Need andmed lubavad oletada, et rühmituse üleskutse „Saagem eurooplaseks!“ tõukus otseselt kaasaegses arvustuses sõnastatud vene ja saksa kultuuriruumi ülekaalukast mõjust. Näiteks ilmus 1911. aastal Bernhard Linde artikkel „Vene mõju Eesti kirjanduses“, milles

29 Päringud KORPIs saab salvestada veebiaadressidena, vt https://korp.keeleressursid.ee/?mode=correspondence#?lang=et&stats_reduce=word&corp=%5Bword%20_%3D%20%22liiv%22%20%26%20word%20%5E%3D%20%22luute%22%20%25c%5D%20%5B%5D%20%5Bword%20%5E%3D%20%22m%C3%B5ju%22%5D%20%5B%5D&corpus=kriitika_long&page=0&prefix&search=word%7CHuysmans.

autor põhjendab nooreestlaste Euroopa-orientatsiooni ja kirjanduslike laenude rikastavat mõju kunstilise vormi seisukohast (Linde 1911).³⁰ Sõnale *mõju* tehtud otsing KORPis toob välja vene mõjude küsimuse, mida näiteks Jaan Oks oma „Noor-Eesti“ III albumis ilmunud essees „Kriitilised tundmused“ näeb kaasaegses kultuuri-ruumis, võiks isegi öelda et „meemistunult“:

Teiselt poolt avaldatud mõtete hulgas on jälle kõige kangekaelsemalt korduv ja, võib olla, kõige enam tähelepanemiseväärt Vene „mõju“-mõte. Kõiki ja paljugi tahetakse Vene mõjuga ära seletada. [. . .] Vene mõju lugu on ainult umbkaudne arvamine. (Oks 1903, 291)³¹

3.3. Kivika ja Visnapuu juhtum

KORPi kirjanduskorpuste kasutamise teise näitena sean eesmärgiks uurida mõjukriitika retseptsiooni autorite vaatepunktist. Järgnevalt võtan kriitikakorpuse andmete alusel lühidalt kokku 1920. aastate mõjukriitika juhtumid ning kõrvutan neid teises, kirjavahetuse korpusest saadud tulemustega samadele sõnakombinatsioonidele. Nagu varemgi rõhutatud, on ka korpusuuringu tulemuste mõtestamisel oluliseks taustaks varasem uurimistöõ.

Esimene mõjukriitika juhtum leidis aset juba 1921. aasta kevadel. Läbi kahe Päevalehe erinumbri ilmus Albert Kivika artikkel „Vene mõju Henrik Visnapuu loomingu“, mille sisuks oli otseste seoste näitamine Visnapuu ja Igor Severjanini luuletuste vahel. Tegu oli uudse lähenemisnurgaga: juba artikli alguses rõhutab Kivikas selle erinevust ärkamisaegsete mugandustega:

Võõras mõju avaldub meie nooremate kirjanikkude teokseis, kas ühiseis meeeloludes, kaudselt sarnases sündmustikus, isegi vahetevahel stiilis ja kirjanduslikus väljendusviisis, äärmisel juhtumisel aga kas tahtlikult või kogemata ühte sattunud fraasis ja lauseehitusel [. . .]. (Kivikas 1921, 41)

Visnapuu vastas arvustajale Päevalehes samuti avalikult artiklis „Henrik Visnapuu vaidluskiri“ ning lükkas kriitiku väited Siuruliku vaimukusega ümber, näiteks väites, et arvustaja näiteluuletused olid kirjutatud enne Severjaniniga tutvumist (vt Visnapuu 1921). Sellele järgnes omakorda Kivika vastus, jne. Näeme, kuidas esimesest katsest otsida „teise“ kirjanduse mõjusid elava autori loomingus kasvas välja

30 Bernard Lindega oli Gustav Suitsul pidev kirjavahetus ka Helsingi perioodil (vt Suits 1912–1940).

31 https://korp.keeleressursid.ee/?mode=correspondence#?lang=et&stats_reduce=word&cqp=%5Bword%20%3D%20%22vene%22%20%25c%5D%20%5Bword%20%3D%20%22m%C3%B5ju%22%5D&corpus=kriitika_long&prefix&search_tab=1&search=cqp

artiklite seeria vene kubofuturismi mõjust kogu eesti luulele ja eesti kirjanike isiklikest kontaktidest Severjaniniga, kes oli 1918. aastal asunud elama Toilasse. Järgmistel aastatel mõjude otsimisega tegelevate arvustuste hulk eesti kriitika tervikkorpus suurenes, nii et juba mõne aasta pärast on mõjukriitika kui selgepiiriline kriitika „instrument“ välja kujunenud. Kivika ja Visnapuu vaheline vene mõjude vaidlus salvestub eesti kirjanduskriitilise mõtte „vahemällu“, hakates nüüdsest perioodiliselt aktualiseeruma.

3.4. Taustauuring – Gustav Suitsu seminarid

Kivika ja Visnapuu 1921. aasta avalik vaidlus Igor Severjanini ja vene mõjude üle eesti kirjanduses oli alguse saanud Tartu Ülikoolis sama aasta kevadsemestril alanud Gustav Suitsu esimestest eesti kirjanduse eriseminaridest. Seminarid toimusid eesti kirjanduse ülemastmes, teemaks „Võõrad mõjud eesti kirjanduses“ ja jätkusid järgmiselgi semestril (vt Peep 1991). Albert Kivika ja Henrik Visnapuu avalike vaidluste tagamaa selgub aastaid hiljem Kivika meenutustest. Professor oli andnud seminariteemad tudengitele isiklikult ning kaitsta tuli oma uurimusi avalikult:

Oponendiks määras Suits mulle ei kellegi muu kui Visnapuu enda. Minu seminaritöö, Visnapuu oponeerimisest hoolimata, tunnistati professori poolt kiiduväärseks. Visnapuu aga haavus kõigest sellest ja see haavumus jäi tal minu vastu terveks eluks... Ma ei olnud ta vastu oma töös kaugeltki sihilik, vaid piirdusin range teadusliku meetodiga, mida Suits seminari lõppsõnas märkis. (Krusten 1978, 140)

Siia kõrvale tuleks paigutada fakt, et vahetult enne Helsingist Tartusse jõudmist ja õppetooli asumist tegeles Suits „kolmanda laudaatori omandamisega“ slaavi keeltes ja kirjanduses. Tema laudaatorieksami teemaks oli „Vene mõju eesti kirjanduse arenemises“ (Jaan Roosi käsikirjaline monograafia, mis toetub Gustav Suitsu toimikule Tartu Ülikooli arhiivis, vt EKLA, f 236, m 18). Artiklis „Gustav Suits *ex cathedra*“ on Harald Peep kirjutanud:

Valides oma esimese seminari teemaks „Võõrad mõjud eesti kirjanduses“, vallandas Suits mõjude, muganduste, jäljenduste ja plagiaatide pikaajalise otsingute laine. See oli vajalik, et meie vanema kirjasõna laenuallikaid leida, kuid see oli ka järeldustes poolik ning protsessi mõistmist pärssiv, sest hakati hoolega uurima, mida ja kust on laenatud, mitte aga seda, kuidas laenatu kujundas meie oma kultuurikonteksti. (Peep 1991, 45)

3.5. Semperi ja Barbaruse juhtum

1920. aastate lõpuks oli mõjude otsimine juba kaasaegse kriitilise kirjutuse osaks saanud niivõrd, et sellele enam tavalistel juhtudel tähelepanu ei pööratudki, poleemika tekkis vaid kõige äärmuslikematel juhtumitel.

Kummaline olukord tekkis Johannes Barbaruse luulekogude „Geomeetriline inimene“ (1924) ja „Multiplitseerit inimene“ (1927) retseptisioonis, milles pandi tähele ainult „võõraste“ suurlinnamotiivide rohkust, mitte aga otsest mõju, mida autori enese hinnangul oli talle avaldanud kaasaegne prantsuse kirjandus ning millest ta oma artiklites „Pilk prantsuse moderni lüürikasse“ (Barbarus 1925) ja „Märkmeid viimaste aastate prantsuse luulest“ (Barbarus 1929) otseselt kirjutab (vt Laak 2002).

1920. aastate lõpus hakkasid ilmuma sellised artiklid, milles vastandati Euroopa mõjud ja eesti rahvuslik kirjandus, „omajuur“ ja „omapära“ kui iseseisvad väärtused kirjanduses. Euroopa oli saanud positiivsest märksõnast negatiivseks. Julgen väita, et rahvusliku kirjanduse kui kriteeriumi sõnastamises oli pöördepunktiks Eesti Kirjanike Liidu ajakirjas Looming 1927. aasta jaanuaris ilmunud Eduard Hubeli programmiline artikkel „Kirjanduslikke ääremärkusi“. Sellest kumavad läbi mõjukriitika alusseisukohad ning sisuliselt paneb see punkti nooreestilikule Euroopa-püüdlusele ja kehtestab uue paradigma – „rahvuslik omapära *versus* läänlusesse uppumise hädaoht“:

Meie kirjandus saab olemasolu õigustuse omapärasest vaimust, omapärasest laadist. Nõndapalju kui oleme omapärased, nõndapalju on mõtet meie olemasolul. Kas tahame jääda ainult Euroopa eeskujude jäljendajaks, euroopaliku tapeti pahempooleks? [. . .] Aeg on loobuda võõraste klaaspärlite imetlemisest ja nende levitamisest. (Hubel 1927, 43)

Hubeli artikkel tähendab ametlikku seisukohavõttu ja riikliku kultuuriprogrammi kehtestamist. See on 1920. aastate

[. . .] mõjukriitikas pöördepunktiks, millest alates võõraste mõjude otsimine muutub kirjandusideoloogiliseks küsimuseks. Senine luule „välisvormi“ analüüs asendub teoste sisu analüüsi ja rahvusliku truuduse jälgimisega: mis tahes võõrad motiivid ja nimed, isegi võõras stiil ja meeleolud, saavad nüüdsest kriitikas senisest halvustavama ja ühemõtteliselt hukkamõistva värvingu. (Laak 2008, 508)

Hubel soovib meile suhtuda kriitilisemalt suurlinnale. Naiivselt ei või vaimustuda liikumisest, sest sel liikumisel polla „iseväärtust“. [. . .] Lähed paremat kätt, puuakse yles, lähed pahemat, lõigatakse pää otsast. Hubel tahaks muidugi, et yldse ei läheks ei paremat ega pahemat kätt, vaid istuks ilusasti maha, ränikivi peos ja mängiks sellega nagu lapsepõlves kive mängiti. Puutelgedega vankrist tuleb luuletada, autost mitte, ja enne ei tohi ka kiirusest juttu olla, kui Eidapere tee valmis pole. [Semper Barbarusele 8. veebruaril 1927]³³

Mõjukriitika diskursus kestab eesti kriitikas veel aastaid ning hakkab pikapeale kujundama kogu eesti kirjanduse palet, mõjudes eeskätt autoritele. Sellise „võõraste“ mõjude tuvastamist eesmärgiks seadva kriitika tabas väga teravalt nii Semperit kui Barbarust autoritena, eriti arvestades nende kui Noor-Eesti aadete vaimus kujunenud kirjanike loomingut: vaimult Euroopa-meelsed nooreestlased, mässajad ja esteedid, olid Semper ja Barbarus 1920.–1930. aastatel jõudnud Euroopasse, seda nii osaledes aktiivselt rahvusvahelise PEN-klubi tegevuses kui Euroopas reisides, nad tundsid koduselt end nii Euroopa kirjanduselus kui Pariisi tänavatel. „Nooreestlastena olid nad püüdnud välja murda kitsalt rahvuslikust kirjanduse voolusängist, püüelda kunsti poole kunsti enese pärast, eemalduda nii rahvusromantismist kui realismist“ (Laak 2020, 1141). Barbaruse puhul tuleb arvesse ka tõsiasi, et ta polnud mitte ainult viljakas autor, vaid tema kirjandusliku tegevuse hulka kuulus ka prantsuse kirjanduse järjekindel tutvustamine kodumaal ning ka vastupidi, eesti kirjanduse tutvustamine prantsuskeelsetes PEN-klubi väljaannetes Bifur jm,³⁴ rääkimata prantsuse kaasaegse kirjanduse ja v o r m i e s t e i k a , veel rohkem aga reaalselt suurlinnade inspiratsiooniallikast tema enda suurlinnade-luulele (vt Laak 2002). Seda tausta teades on mõistetav, et Barbaruse isiklik esteetiline programm ei sobinud kokku riigi poolt toetatavate väärtustega, mida näitavad ka otsingutulemused KORPis sõnale *eeskuju*. Järgnevas väljavõttes kirjavahetusest leidub nii isiklikku tragöödiat, kirjanduslikku üksindust kui ka ennustavaid märke ka juba mõne aasta pärast Eesti kirjandusellu tungivast elulähedusest, tööeestlusest ja positiivse kirjanduse nõudest:

Ja siis need sõnad – välismaa, Euroopa, mood jne. – mis ju korratakse Sinu puhul samuti kui minu puhul: need on saand juba nii tyytavaks, nii kinnikleebituks enese kyljes, et võid kirjutada kas või laule à la Maarjamaa, sind tembeldetaks ikkagi võõrapärasuses. [. . .] Ma loen kõigist arvustustest,

33 Vt ka Euroopa 2020, 412–413.

34 Nt Barbarus, Johannes. 1930. „Lettre d’Estonie.“ – *Bifur*, nr 5. (Artiklit on refereeritud Loomingus 1930, nr 7, lk 846.)

M A R I N L A A K

mis viimasel ajal on ilmund, välja yhe kitsa suuna diktatuuri, otse terrorit. Ei lasta sõnagi kõnelda teisiti, kui seda nõuab kodumaaline maitse. Pigista ainult ränikivi, kõnele ärkamisaja keelt, ära kedagi syddista, ära irvita, ole lämmi, pehme ja mugav, ära kedagi ärrita, ole igapidi isamaalik, mõistlik ja šabloonilik, siis tembeldetaks sind rahvuspäraseks, eeskujuliseks ja loomevõimeliseks inimeseks. Kui aga kuidagi oled algupärane, individuaalne, erinev teistest, siis oled omapärasuseta, oled laen, oled võõras, oled kahjulik ollus Maarjamaa organismis. (Barbarus Semperile 29. jaanuaril 1928)³⁵

Seega võib öelda, et „võõraste“ mõjude otsimine kaasaegses kirjanduses oli olnud Gustav Suitsu projekt kirjandusteadlasena, kui ta asus Tartu Ülikooli kirjandusprofessori ülesannetesse. Suitsu esimesed seminarid mõjutasid eesti kirjandusliku mõtte arengut mitmel tasandil: 1) õpetasid mõjukriitika paradigma loomisega kasutama kirjanduskriitilist formaalanalüüsi ning 2) rakendama võrdleva kirjandusteaduse vaatepunkti, 3) kasvasid kirjanike-arvustajate kõrvale professionaalsete arvustajate põlvkonna ning 4) edendasid kriitika kriitikat ehk metakriitilist arutelu kirjandusarvustuse olemusest, adreessadist ja diskursusest.

Seega suunasid Gustav Suitsu kirjandusseminarid Tartu ülikoolis eesti kirjanduse protsessi tervikuna. See kiirendas rahvusliku kirjanduse kui mõiste ja väärtuse määratlemist ning mis veelgi olulisem – tuues eesti kirjandusteadusesse võrdleva kirjandusteaduse meetodilise aparadi. Tänapäevastes tõlgenduses võiks öelda, et Gustav Suits tõi eesti kirjandusuurimisse rahvusvahelise kirjandusteaduse Euroopast, seega oli Noor-Eesti projekt lõpule jõudnud.

Kokkuvõtteks

Senine uurimiskogemus näitab, et korpuslingvistika vahendid on tekstikorpuste analüüsil kirjandusteadlastele suureks abiks ja kiirendavad uurimistööd, kuid tekstide ja nende seoste mõistmiseks ja mõtestamiseks tuleb tunda autori pärandi kõiki tahke (teoseid, positsiooni kirjandusväljal, suhtlusvõrgustikke, eluloolist tagapõhja jne) ning kirjandusliku mõtte arengut laiemalt. Mõlemat uuritakse jätkuvalt traditsiooniliste meetoditega suure hulga empiirilise materjali läbitöötamisel.

Varieeruva, loomingulise keelekasutusega kirjanduspärandil on kindlasti kultuurilooline väärtus, kuid samavõrd vajalik on see ka keeleressursside arendamisel, näiteks automatiseeritud morfanalüüsi vahendite täiustamiseks. Koostöös Eesti Keeleressursside Keskuse korpuslingvistidega valminud „Semperi ja Barbaruse

³⁵ Vt ka Euroopa 2020, 467.

kirjavahetus“ ja 1920. aastate kriitikakorpus on äratanud rahvusvahelist huvi ning loonud uusi teadmisi nii kirjandusteaduses kui korpuslingvistikas.

Koostöö korpuslingvistidega viib vajaduseni mõtestada ümber ka kirjandusteaduse empiiriline objekt, sest kirjandust, s.t sõnakunsteoseid ei ole traditsiooniliselt käsitletud „andmetena“, vaid neid mõtestatakse üksikteose kui kunstilise terviku tasandil. Kirjanduskorpuste loomine esitab väljakutse ka keeleressursside loojatele, sest kirjanduslike tekstide keelelise eripära tõttu (poeetiliste kõne- ja lausekujundite, uudis- ja murdesõnade, kõnekeele, lühendite jms kasutamine) ei ole korpuste morfoloogilist annoteerimist võimalik täielikult automatiseerida. Kirjanduskorpused sisaldavad keeleliselt ebaühtlast materjali, mille tehniline töötlemine nõuab kannatlikku süstemaatilist käsitööd.

Kui seame eesmärgiks kirjanduslike tekstide tähenduse sügavama analüüsi, mitte näiteks ainult sentimendianalüüsi ja emotsioonisõnade statistika, nõuab arvutusliku kirjandusteaduse rakendamise selliste uurimisküsimuste väljatöötamist, mis oleks rajatud väiksematele keelelistele üksustele, nt (märk)sõnad ja nende kombinatsioonid. Oskus formuleerida kirjandusteaduslikke küsimusi keeleliste ühikutena sõltub kindlasti ka korpusanalüüsi kogemustest ning koostööst arvutiteadlaste ja -lingvistidega kirjandus- ja kultuuripärandi keeleressursside loomisel.

KORPi uuringust selgus, et eesti kirjanduskriitilisse diskursusesse ei jõudnud Gustav Suitsu „Enam euroopalist kultuuri!“ kuigi sügavalt juurduda, vaid muutus oma vastandiks juba järgmisel kümnendil, mil iseseisva Eesti Vabariigi kultuuripoliitikas hakati üha enam rõhutama rahvuslikku eripära. Kriitikakorpuse uuring sõnale *mõju* kajastas sõna tähenduse muutumist, kuid andis ootamatu tulemuse: selgus, et ka Noor-Eesti aegse kriitika keskmes oli *mõju*’l negatiivne tähendus, ent seda seoti vene ja saksa kultuuri ajaloolise survega. Kirjanduslike mõjude diskursus on olnud paradoksaalselt seotud Gustav Suitsu nimega. Kui legendaarne nooreestlane Suits kirjutas ajalukku 20. sajandi eesti kultuuri meemi „Enam euroopalist kulturi! Olgem eestlased, aga saagem ka euoplasteks!“ (Suits 1905, 17),³⁶ siis Tartu Ülikooli esimene kirjandusprofessor Gustav Suits andis seminaritöö teemaks võõraste mõjude otsimise tema oma kaasaegses eesti luules. Need seminaritööd ilmusid avalikult päevalehtedes, neist kasvasid välja poleemikad, mõne aastaga juba mõjukriitika žanr. Kirjanduslike korpuste otsingutulemuste analüüs päringusüsteemis KORP näitas, kuidas väiksemale keeleüksustel põhineva teemaotsingu kaudu on võimalik avada kuitahes avaraid kirjanduslikke küsimusi.

36 Vt „Noor-Eesti“ albumite digiraamatud: https://kreutzwald.kirmus.ee/et/noor/noor_eeesti?item_id=277&table=Books&book_id=277&action=booktext&html=1&hide_template=1.

Allikad

- Aljas, Agnes ja Pille Pruulmann-Vengerfeldt. 2017. „Mäluasutuste töötajad digitaalse kultuuripärandi tarbijatena ja loojatena.“ – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, nr 52, 114–129.
- Barbarus, Johannes. 1925. „Pilk prantsuse moderni lüürikasse.“ – *Looming* 8: 642–648; 9: 720–724; 10: 806–814.
- — —. 1929. „Märkmeid viimaste aastate prantsuse luulest.“ – *Looming* 3: 353–366; 4: 456–464.
- Bolter, David Jay ja Richard Grusin. 1999. *Remediation: Understanding New Media*. London: MIT Press.
- Borin, Lars, Markus Forsberg ja Johan Roxendal. 2012. „Korp – the corpus infrastructure of Sprakbanken“. – *Proceedings of the eight international conference on language resources and evaluation (LREC'12)*, 474–478. Istanbul: European Language Resources Association (ELRA). http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/pdf/248_Paper.pdf.
- Eco, Umberto. 2003. „Vegetal and Mineral Memory: The Future of Books.“ – *Bibliotheca Alexandrina* (veebileht). Vaadatud: 11. oktoober 2020. https://www.bibalex.org/attachments/english/Vegetal_and_Mineral_Memory.pdf.
- „Eesti kirjanduskriitika 1920. aastaist.“ – *Eesti Keeleressursside Keskuse päringusüsteem Korp*. Vaadatud: 4. detsember 2020. https://korp.keeleressurssid.ee/?mode=correspondence#?lang=et&stats_reduce=word&cqp=%5B%5D&corpus=kriitika_long.
- ERNI. *Eesti kirjanduslugu tekstides 1924–1925*. Interaktiivne veebikeskkond. Eesti Kirjandusmuuseum. Vaadatud: 4. detsember 2020. <http://www2.kirmus.ee/erni/>.
- Euroopa 2020=Euroopa, esteetid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. 2020. Koostanud Paul Rummo, toimetanud Marin Laak ja Tiina Saluvere. 1.–2. köide. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Hanneschläger, Vanessa ja Peter Andorfer. 2019. „I Want it All, I Want it Now. Literature researcher meets programmer.“ – *Proceedings of the Twin Talks Workshop at DHN 2019, co-located with Digital Humanities in the Nordic Countries. Copenhagen, Denmark, March 5, 2019*. CEUR Workshop Proceedings 2365, koostanud Steven Krauwer ja Darja Fišer, 45–54. http://ceur-ws.org/Vol-2365/06-TwinTalks-DHN2019_paper_6.pdf.
- Hubel, Eduard. 1927. „Kirjanduslikke ääremärkusi.“ – *Looming* 1: 39–43.
- Kivikas, Albert. 1921. „Vene mõju Henrik Visnapuu loomingus.“ – *Kirjandus – Kunst – Teadus*. „Päevalehe“ erileht, 21. märts, 41–46; 30. märts, 49–52.
- Kreutzwaldi sajand. Eesti kultuurilooline veeb*. Eesti Kirjandusmuuseum. Vaadatud: 4. detsember 2020. <https://kreutzwald.kirmus.ee/>.
- Krusten, Pedro. 1978. *Aiapidu lampioonidega. Väikeseid asju suurest ruumist*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kõuts, Ragne, Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Andra Siibak ja Marju Lauristin. 2017. „Internetikasutus ja sotsiaalmeedia kasutus.“ – *Eesti ühiskond kiirenevas ajas: elaviku muutumine Eestis 2002–2014. Mina. Maailm. Meedia tulemuste põhjal*, toimetanud Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus ja Triin Vihalemm, 279–298. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laak, Marin. 1996. „Kultuurkapitali osast kirjanduskriitika mõistmisel 1925–28.“ – *Paar sammukest XIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, 35–57. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- — —. 2002. „Johannes Barbaruse aeg.“ – *Aeg ja kirjandus. Artikleid aja kategooria käsitlest, kasutamisest ja toimimisest tekstides*. *Studia litteraria Estonica* 4, koostanud Rein Veidemann, 97–116. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2004. „Eesti kirjandusloo traditsioonist ja võrgukeskkonnast: ERNI kui mudel.” – *Keel ja Kirjandus* 47 (10): 721–735.

———. 2006. *Kirjandusajaloo mittelineaarsed mudelid: teksti ja konteksti probleeme digitaalses keskkonnas*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae universitatis tartuensis 4. Doktoriväitekiri. Juhendanud Rein Veidemann. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2008. „Mõjukriitika kui Noor-Eesti kõverpeegel.” – *Keel ja Kirjandus* 51 (7): 497–514.

———. 2013. „Heritage, User and the Environment: Rewriting the Narrative of the Literary Past in the Digital Space.” – *The Digital Turn. User's Practices and Cultural Transformations*, koostanud Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Pille Runnel, Piret Viires ja Marin Laak, 85–103. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

———. 2020. „Teekonnad enne ööd. Järelsõna J. Semperi ja J. Vares-Barbaruse kirjavahetusele.” – *Euroopa, esteetid ja elulähedus. Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. 2 köites, 1117–1144. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Laak, Marin ja Sirje Olesk. 2008. „Noor-Eesti rollist eesti kirjandus- ja kultuuriloos.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 1–2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 7–20. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2>.

Laak, Marin, Kaarel Veski, Olga Gerassimenko, Neeme Kahusk, ja Kadri Vider. 2019. „Literary Studies Meet Corpus Linguistics: Estonian Pilot Project of Private Letters in KORP.” – *Proceedings of the Digital Humanities in the Nordic Countries 4th Conference Copenhagen, Denmark, March 5–8, 2019*, toimetanud Constanza Navarretta, Manex Agirrezabal ja Bente Maegaard, 283–294. Copenhagen, Denmark: University of Copenhagen, Faculty of Humanities. ceur-ws.org/Vol-2364/.

Laak, Marin, Kaarel Veski, Olga Gerassimenko, Neeme Kahusk, ja Kadri Vider. 2019. „Digidokumendist tekstikorpuseks: Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse töötlemine masinanalüüsitavaks päringusüsteemis KORP.” – *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (JEFUL)* 10 (2): 25–44. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.2.02>.

Laak, Marin ja Piret Viires. 2015. „Digitaalkultuur Eesti kultuuriruumi osana 2004–2014: hetkeseis ja tulevikuprognos.” – *Lõksudest välja. Eesti inimarengu aruanne 2014/2015*, koostanud Raivo Vetik, 226–236. Tallinn: Eesti Koostöö Koda. <https://www.kogu.ee/wp-content/uploads/2015/06/EIA-2015.pdf>.

———. 2019. „Kirjandus ja digitaalne tehnoloogia.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 23. *Kirjanduse ja tehnika erinumber*, koostanud Jaak Tomberg ja Indrek Männiste, 129–147. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23>.

Landow, George P. 2006. *Hypertext 3.0: Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Leerssen, Joep. 2016. „Behind Gutenberg's Back: World Literature beyond Print Culture.” – *21st World Congress of the International Comparative Literature Association, Vienna, July 21 – July 27, 2016*. <https://icla2016.univie.ac.at/impressions/22-july-2016>.

Linde, Bernhard. 1911. „Vene mõju Eesti kirjanduses.” – *Eesti Kirjandus* 6 (6): 177–182.

Meriste, Maarja Helena. 2020. „Eesti 1990.–2010. aastate kirjanduse kauglugemise katse avatud tsitaatide kasutusmustrite näitel.” Magistritöö. Juhendanud Piret Viires ja Oleg Sobchuk. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.

Mikkel, Marju. 2007. „Nooreestlased ja nende lugejad: ootushorisonidist 1905.–1915. aastate päevakriitika põhjal.” Magistritöö. Juhendanud Marin Laak. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/33885>.

M A R I N L A A K

- Mikkel, Marju. 2008. „Vaikse teadmuse avaldumine kriitikakirjutuses Noor-Eesti näitel: hinnangud kaasaegsele eesti kirjandusele.” Lõputöö. Juhendanud Aivi Sepp. Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, raamatukogunduse, infoteaduse ja dokumendihalduse osakond. https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/6543/Mikkel-2008-VKA_Loputoo.pdf?sequence=1.
- Oks, Jaan. 1909. „Kriitilised tundmused. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes.” – *Noor-Eesti*, nr 3, 268–293. Tartu: Noor-Eesti.
- Peep, Harald. 1991. „Gustav Suits *ex cathedra*.” – *Keel ja Kirjandus* 53 (3): 146–147.
- Pluum, Tiina. 2016. „Eesti kirjanduslugu tekstides. 48 tunnikonspekti.” – *E-koolikott. Digitaalsed õppematerjalid*. <https://e-koolikott.ee/oppematerjal/1763-Eesti-kirjanduslugu-tekstides-48-tunnikonspekti>.
- Raid, Katrin. 2002. *Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922–1940*. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Saariluoma, Liisa. (1989) 1997. „Kirjanduslugu eile ja täna.” – *Akadeemia* 9 (9): 1885–1915.
- Saemmer, Alexandra ja Bernadette Dufrière. 2014. „Introduction.” – *Hybrid. revue des arts et méditations humaines / Journal of Arts and Human Meditations*, nr 1. *Ephemeral Heritages*, 1–14. <https://hybrid.univ-paris8.fr/lodel/index.php?id=213>.
- Schreibman, Susanne, Roy Siemens ja John Unsworth, toim. 2016. *A New Companion to Digital Humanities*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Suits, Gustav. 1905. „Noorte püüded. Üksikud mõtted meie olewiku kohta.” – *Noor-Eesti*, nr 1, 3–17.
- Suits, Gustav. 1912–1940. „26 kirja Bernard Lindele, 21. detsember 1912 – 9. oktoober 1940.” Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 209, m 1: 6.
- Tinits, Peeter. 2019. “Estonian Language Community ca. 1900: Learning from Linked Metadata.” – *Use of Digital Cultural Heritage in Research and Education 4–6 December 2019, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia. Book of Abstracts*, koostanud Mari Kannusaar, Marin Laak, Aija Sakova, Mari Sarv ja Piret Viires, 74–75. Tartu: EKM Teaduskirjastus. EKM Teaduskirjastus. [DH_book_of_abstracts_04_16.12.2019.pdf](https://doi.org/10.22601/PET.2017.02.08)
- Tuglas, Friedebert. 1910. „1909. a. ilmunud ilukirjanduslise proosa ülevaade.” – *Noor-Eesti*, nr 2, 181–190; nr 3, 279–287. <https://kreutzwald.kirmus.ee/et/noor/>.
- Viires, Piret. 2017. „Digitaalse kirjanduse defineerimisest ja periodiseerimisest.” – *Philologia Estonica Tallinnensis*, nr 2, 129–145. <https://doi.org/10.22601/PET.2017.02.08>.
- Viires, Piret ja Marin Laak. 2018. „Digital Humanities Meets Literary Studies: the Challenges for Estonian Scholarship.” – *Digital Humanities in the Nordic Countries. 3rd Conference. Helsinki 7–9 March 2018*. Helsinki: Helsinki University.
- Visnapuu, Henrik. 1921. „Henrik Visnapuu vaidluskiri.” – *Päevaleht*, 23. mai.
- Visnapuu, Henrik. 1923. „Minu vaidluskiri Johannes Aavikulle. Äsja ilmund raamatu „Puudused uuemas eest luules” puhul.” – *Agu*, nr 11, 340–345; nr 12, 367–373; nr 14, 422–424; nr 15, 472–479.

Marin Laak – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Uurimisvaldkonnad: 20. sajandi eesti kirjandus, diasporaa, digihumanitaaria, kultuuripärand.

E-post: [marin.laak\[at\]kirmus.ee](mailto:marin.laak[at]kirmus.ee)

Digital literary heritage projects as a source of language resources: a case of Estonian criticism in KORP

Marin Laak

Keywords: digital cultural heritage, content-based databases, language resources, corpus query system KORP, literary criticism, Young Estonia, Gustav Suits

Estonia can soon expect an explosive growth in digital heritage and text resources due to the current project of mass digitisation of national cultural heritage (printed books, archival documents, photos, art, audiovisual, and ethnographic artifacts) (2019–2023). This will give new opportunities for different fields of digital humanities and make digitised heritage accessible to everyone in the form of open data. The project will focus on the usage of the heritage, on the needs of education, e-learning, and the creative industry, including digital creative arts.

The aim of this article is to examine some research possibilities that opened up for literary history due to the digitisation of literary works and archival sources and to put them in the general context of digital humanities.

Although the field of digital humanities is broad, the meaning of DH is often reduced to methods of computational language-centered analyses, mainly based on using different tools and software languages (R, Stylo, Python, Gephy, Top Modelling etc.). While the corpus-based research is already a professional standard in linguistics, literary scholars are still more used to working with traditional methods. This article introduces two digital literary history projects belonging to the field of digital humanities and analyses them as language resources for creating texts corpora, and introduces some results of the case study of Estonian criticism from the Young Estonia movement up to the 1920s, carried out using the literary texts corpora in the corpus query system KORP (<https://korp.keeleressursid.ee>) by the Centre of Estonian Language Resources.

During the past twenty years, I have mainly focussed on developing large-scale implementation projects for digital representation of Estonian literary history. The objective of these experimental projects has been to develop principally new non-linear models of Estonian literary history for the digital environment. These activities were based on my research in the intertextual relations between authors, literary works, and critical texts using traditional methods.

The first content-based literary history project “ERNI. Estonian Literary History in Texts 1924–1925” (www2.kirmus.ee/erni) was based on a hypertextual network of literary source texts and reviews. We reconceptualised literary history as a non-linear narrative and a gallery with many entrances. The task of the project was also to ensure its usability in education: a significant number of study materials has been added in cooperation with schoolteachers.

In 2004, we initiated our long-term and still running project “Kreutzwald’s Century: the Estonian Cultural History Web” (<http://kreutzwald.kirmus.ee>) at the Estonian Literary Museum. The objective of this project was to make literary sources of the period accessible as the dynamic, interactive information environment. This was a hybrid project which synthesised the classical study of Estonian literary history, the needs of the digital media user, and the expanding digital resources from different memory institutions; its underlying idea was to link together all the works of fiction of an author, as well as their biography, manu-

S U M M A R Y

scripts, and photos and to make them visible for the user on five interactive time axes. The project uses a specially created platform. Today, this platform is extensively used by schoolteachers: in 2020 (Jan.–Dec.) it had about 8, 986.555 clicks and during seven years (2013 Dec.–2020 Dec.) it has collected 64, 627.380 clicks.

To find out how we can fit such content-based models of literary heritage into the context of Digital Humanities we need to compare the previous modelling practices with our current experimental project in the corpus query system KORP. Our interdisciplinary project “Literary Studies Meet Corpus Linguistics” (2017–2020) concentrated on studying literary history sources with linguistic methods. As the result of the project two literary text corpora were created: “Epistolary text corpus of Estonian writers Johannes Semper and Johannes Vares-Barbarus” and “Corpus of the Estonian literary criticism, Noor-Eesti and the 1920s”. Both of them were pilot projects in the field, started with converting the digitalised archival and printed sources into machine-readable format before text and data mining for corpus creation.

Query system KORP allows us to organise the language data by all the categories used in the corpus, for example, to learn who and in what context mentioned the name of the French writer André Gide. The second currently running project is the morphologically annotated corpus of literary criticism. This corpus contains texts of literary reviews and criticism in different genres, drawn from the projects ERNI and “Kreutzwald’s Century”. The first results in studying the dynamics of literary values can already be seen.

A query in KORP about the word ‘*mõju*’ (‘influence’) revealed that the manifesto “More of European culture!” of the group Young Estonia, voiced in 1905, was during the independent Estonian Republic replaced by the valuing of a specific national character. Corpus query showed a change in the meaning of the word: in the criticism contemporary to Young Estonia, the word ‘*mõju*’ was only associated with the historical pressure from Russian and German cultures. The foundation for modern comparative linguistics at the University of Tartu was laid in the 1920s by the professorship in Estonian literature.

Marin Laak – PhD, Estonian Cultural History Archives at the Estonian Literary Museum, Senior Research Fellow. Research fields: 20th-century Estonian literature and diaspora, digital humanities, cultural heritage.

E-mail: marin.laak[at]kirmus.ee

Uued loomevõimalused internetis. Märkmeid sotsiaalmeedia kirjandusest¹

Piret Viires

Teesid: Artiklis analüüsitakse sotsiaalmeedia kirjandust (nt tviteratuuri, Facebooki kirjandust, Instagrami ja Tumblri luulet) kui digitaalse kirjanduse alaliiki. Kaardistatakse mõned mõisted ja lähenemised, mida sotsiaalmeedia kirjandust käsitledes on eri uurijate poolt varem kasutatud või mis on sedalaadi kirjanduse analüüsiks asjakohased. Lähemalt vaadeldakse kirjandust sotsiaalmeedias kirjanduse demokratiseerumise, amatöörsuse ja professionaalsuse, osaluskuultuuri, autori ja lugeja interaktiivsuse, multimodaalsuse ja efemeersuse kontekstis ning lisaks püütakse määratleda sotsiaalmeedia kirjanduse funktsioone.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16917

Võtmesõnad: digitaalne kirjandus, sotsiaalmeedia, sotsiaalmeedia kirjandus, osaluskuultuur, multimodaalsus, efemeerus

Sissejuhatus

Digihumanitaaria mõiste on aktiivsesse kasutusse läinud viimasel viieteistkümnel aastal. Kuigi digihumaniaariat kui distsipliini ja uurimisvaldkonda on mõtestatud ja defineeritud erinevalt, on kõige viljakam aga seisukoht, et digihumanitaaria on digitehnoloogiate ajastu ühiskondlike, kultuuriliste ja loominguliste tegevuste uurimine (Schreibman jt 2016, xvii–xviii).

Digihumaniaaria üks valdkondi on digitehnoloogia ja kirjanduse seosed. Tegemist on kiiresti areneva ja muutuva alaga, mis ühelt poolt hõlmab digihumanitaaria vahendite ja meetodite kasutamist kirjandusuurimises (nt kirjandustekstide kvantitatiivne analüüs arvutitehnoloogia abil), teiselt poolt aga ka digitaalset kultuuriloomet – digitaalselt sündinud kirjandusteoseid (digitaalset ehk elektroonilist kirjandust), nende kirjeldamist ja analüüsi (vt ka Rettberg 2016).

Digihumaniaaria ja kirjanduse seoseid Eestis on vaadeldud erisugustes käsitlustes (vt nt Laak, Viires 2019, Meriste 2020). Digihumanitaarne kirjandusuurimine hõlmab Eestis nii kvantitatiivset kirjandusuurimist (Talivee 2011, Laak jt 2019, Meriste 2020), kirjanduslike digikeskkondade loomist (vt Laak 2004, Viires ja Laak

1 Artikli valmimist on toetanud Haridus ja Teadusministeeriumi projekt PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)“ ja Tallinna Ülikooli uuringufondi projekt TF3218 „Nüüdiskultuuri uuringud Eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute keskuses“.

2021) kui ka Eestis loodud digitaalse kirjanduse kaardistamist ja analüüsimist (vt Viires 2001, 2005, 2017).

Siinne artikkel keskendub eelkirjeldatud digihumanitaarse kirjandusuurimise aladest just digitaalsele kirjandusele. Artikli põhifookus on digitaalse kirjanduse kõige uuemal ja laialt levinud alaliigil – sotsiaalmeedia kirjandusel.

Digitaalne kirjandus

Digitaalset (elektroonilist)² kirjandust on defineeritud kui „oluliste kirjanduslike tunnustega teost, mis kasutab ära kas üksiku või võrku ühendatud arvuti võimalusi ja konteksti“ (vt Hayles 2008, 3). Scott Rettberg on täpsustanud, et digitaalne kirjandus on „katusmõiste, mida kasutatakse selliste kirjandusloomingu vormide kirjeldamiseks, mis kasutavad tänapäevaste arvutite arvutustehnoloogilisi, multimeedia ja võrguvõimalusi, et luua digitaalseid narratiivseid või poetilisi teoseid, mille spetsiifika vastab nende loomise kontekstile“ (Rettberg 2016, 127).

Digitaalset kirjandust on loodud Euroopas alates 1960.–1970. aastatest (Eskelinen ja Di Rosario 2012) ja Ameerika Ühendriikides 1980. aastatest (vt Hayles 2008). Esimeste digitaalse kirjanduse teoste loomisest peale on alanud ka nende teoreetiline mõtestamine. N. Katherine Hayles on 2008. aastal jaganud digitaalse (elektroonilise) kirjanduse kaheks perioodiks. Esimene periood oli tema hinnangul 1987–1995, kui loodi esimese generatsiooni elektroonilise kirjanduse teoseid, mis hõlmasid peamiselt hüpertekstikirjandust ja mille põhitunnuseks olid hüperteksti linkide kaudu ühendatud tekstiosised. Teine periood algas Hayles'i jaotuse järgi 1995. aastal, mida ta nimetas nüüdisaegseks ehk postmodernseks perioodiks, mille jooksul loodi nn teise generatsiooni elektroonilise kirjanduse teoseid. Teise perioodi teoseid iseloomustas ennekõike multimodaalsus – graafika, animatsiooni, värvide ja helide kombineerimine. (Hayles 2008: 6–7.)

Eesti kirjanduses võime me näha digitaalse kirjanduse esilekerkimist 1990. aastate keskel, mis oli seotud 1990. aastate siirdeühiskonnas toimunud majanduslike, kultuuriliste ja tehnoloogiliste muutustega. Arvutitehnoloogia, eriti personaalarvutite ja interneti levik andsid kirjanikele võimaluse eksperimenteerida uute kirjandusvormidega. Võib öelda, et Hayles'i jaotusest lähtudes loodi Eestis nii esimese generatsiooni kui ka mõningaid teise generatsiooni digitaalse kirjanduse teoseid (vt ka Viires 2012, 2017, Viires ja Laak 2019).

Alates aastatest 2006–2007 võime näha murrangut digitaalse kirjanduse loomise ja levikus ning see on seotud ennekõike sotsiaalmeedia levikuga ja sotsiaal-

2 Järgnevalt on termineid *digitaalne kirjandus* ja *elektrooniline kirjandus* kasutatud sünonüümidena.

meediaplatformide kasutamise ka kirjandusloomeks (vt ka Viires 2017, Laak ja Viires 2019).

Sotsiaalmeedia ja selle platvormid

Sotsiaalmeediaplatformide loomine on seotud interneti arenguga ja teise põlvkonna veebidisaini Web 2.0 loomisega 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses. Web 2.0 võimaldab inimestevahelist infovahetust ja koostööd sotsiaalvõrgustike, ühiskondliku tarkvara ning mitmesuguste veebiteenuste kaudu. Seda iseloomustab ennekõike asjaolu, et igaüks saab kasutajana veebisisu loomises osaleda.

Web 2.0 lahendustel põhinevad sotsiaalmeediaplatformid, millest suuremad ja tuntumad on Facebook, Twitter, Instagram, Tumblr, Snapchat jm. Sotsiaalmeediaplatformid on tavaliselt kergesti kasutatavad ja ei vaja tehnilisi erioskusi. See teeb kasutajatele sisu loomise äärmiselt mugavaks.

Interneti kättesaadavus, sotsiaalmeediaplatformide kasutamise lihtsus ja nutiseadmete lai levik on teinud suurematest platvormidest mõjuvõimsad suhtluskeskonnad, mille mõju ühiskondadele ja inimestele on märkimisväärne. Nii näiteks on kirjutanud sotsiaalteadlane, internetiuurija Katrin Tiidenberg.

Internet laiemalt ja sotsiaalmeedia kitsamalt on muutunud tehnilisi oskusi ja juurdepääsu omavahelisele inimestele ja gruppidele väga oluliseks suhtlemis- ja suhestumiskeskonnaks, mil on võimalikud olulised tagajärjed nii sellele, kuidas me omavahel suhtleme ja konkreetseid suhteid loome [. . .], kui ka sellele, kuidas me inimsotsiaalsust ja maailma mõistame. (Tiidenberg 2017, 52)

Kui ühelt poolt nähakse sotsiaalmeedias võimalust laiapõhjaliseks suhtluseks ja erisuguste arvamuste paljususeks või lausa kollektiivse tarkuse kehastust, mis viiks ühiskonnas ühise teadvuse kõrgemale tasandile, siis on ka autoreid, kes on sotsiaalmeedia suhtes äärmiselt kriitilised. Nii näiteks leiab Kalev Leetaru (2019), et sotsiaalmeedia massiline kasutamine kaotab ühiskonnast täiskasvanulikkuse ja viib meid tagasi lapse tasandile, kes vastutustundetult ja järelemõtlematult oma mõtteid netiavarustesse saadab ja ning kohest heakskiitu nõuab. Sotsiaalmeedia kasutajad võivad muutuda ka kontrollimatult solvanguid pilduvateks ja seetõttu ei eristu koolikiusajatest. See kõik sillutab Leetaru arvates tee ühiskondlikuks allakäiguks.

Hoolimata vastandlikest arvamustest sotsiaalmeedia kohta tuleb tunnistada, et sotsiaalmeedia on mõjuvõimas nähtus, mille laiaulatuslik mõju tuleneb just sellest, et võimaldab paljudel inimestel ise sotsiaalmeedias oma mõtteid avaldada, teistega arutleda, vaielda, suhelda. Teiste sõnadega, sotsiaalmeedia on see, mis sisu selles luuakse.

Lisaks sotsiaalmeedias jagatavatele arvamustele, vestlustele, piltidele, teadetele oma igapäevaelu kohta jpm-le tegutsevad sotsiaalmeedias ka kasutajad, kes loovad ilukirjanduslikku sisu. Siin on ala, kus lõikuvad sotsiaalmeedia ning internetiuuringud ja digitaalse kirjanduse uuringud. Sotsiaalmeedia kirjandust on akadeemiliselt uuritud mitmetes käsitlustes (nt Paquet 2019, Walker Rettberg 2018, Moulthrop 2018, Kovalik ja Scott Curwood 2019, Washaly 2019, Screva-Pavlovska 2017), Eestis on akadeemilist uurimust olnud vähem (Viires 2017, Laak ja Viires 2019), kuid on olnud näiteks Instagrami luule tutvustusi kultuuriajakirjanduses (Korp 2019). Siinne artikkel püüab senisele lisa pakkuda.

Sotsiaalmeedia kirjandus kui digitaalne kirjandus

Sotsiaalmeedia kirjanduseks saab lugeda ilukirjanduslikke tekste (või ilukirjanduslike ambitsioonidega tekste), mille loomiseks ja lugejatele jagamiseks on kasutatud sotsiaalmeediaplatvorme. Kui sedalaadi kirjanduse põhiolemus tuleneb sellest, et Web 2.0 kasutaja saab ise sisu luua, siis iga platvormi arhitektuur määrab ära võimalused, milliseid ja millises vormis ilukirjandusteoseid nende abil luuakse. Nii saab sotsiaalmeedia kirjanduseks lugeda tviteratuuri (Twitteris loodud 140- või hilisemaid 270-tähemärgiseid minikirjandusteoseid), Facebooki luulet või Facebooki järjejutte, Instagrami luulet, Tumblri luulet, Wattpadis kirjutatud lugusid, ilukirjanduslikke blogisid jmt.

Sotsiaalmeedia kirjandusel on samuti mitmed digitaalse kirjanduse tunnused. Seda tüüpi kirjandus on *born-digital* ehk sündinud sotsiaalmeediaplatvormidel, sageli on need teosed multimodaalsed, ühendatakse eri meediate (lisatakse tekstidele pilte, helisid, videosid), sageli on seda tüüpi tekstid ka interaktiivsed (lugejad sekkuvad loominguusse, kommenteerivad teoseid või isegi arendavad tekste edasi). Saame väita, et sotsiaalmeedia kirjandus vastab Scott Rettbergi toodud definitsioonile – sotsiaalmeedia kirjandus on kirjandusloomingu vorm, „mis kasutab tänapäevaste arvutite arvutustehnoloogilisi, multimeedia- ja võrguvõimalusi, et luua digitaalseid narratiivseid või poetilisi teoseid“ (Rettberg 2016, 127).

Sellest lähtudes saakski N. Katherine Hayles'i kahele digitaalse kirjanduse perioodile lisada ka kolmanda, mille algus oleks seotud aastatega 2006–2007, kui hakkasid levima sotsiaalmeediaplatvormid ja nutiseadmed ja tekkis sotsiaalmeedia kirjandus (vt ka Viires 2017). Digitaalse kirjanduse kolmas generatsioon on võrreldes kahe eelnevaga laiemalt levinud, ühiskonnas ja lugejate hulgas rohkem teadvustatud. Üldistavalt võiks öelda, et seda tüüpi kirjandust iseloomustab demokraatlikkus, dialoogilisus eri osalejate vahel, interaktiivsus, eri meediavormide segunemised, tekstiline ja narratiivne dünaamika. Mis mõistete raamistikus sotsiaalmeedia kirjandust uurida saaks, sellest artikli jooksul edaspidi.

Üheks uueks terminiks sotsiaalmeedia kirjanduse vallas on *Alt Lit* (*Alternative Literature*; Hammond 2016: 142, vt ka Viires 2017). Näiteks on Adam Hammond käsitlenud seda oma teoses „Kirjandus digitaalajastul. Sissejuhatus“ („Literature in the Digital Age. An Introduction“; Hammond 2016). Termin *Alt Lit* tuli kasutusele USA-s 2010. aasta paiku ja see tähistab nii kogukonda, meediumit, stiili kui ka teatud ideestikku ja sisu. *Alt Lit* iseloomustab autoreid, keda seob aktiivne interneti ja sotsiaalmeedia kasutamine; kirjutatakse internetile ja sotsiaalmeediale omases stiilis ning postitakse tekste blogidesse ja sotsiaalmeediasse. Sageli luuakse tekste koostöös lugejatega ja muudetakse tekste vastavalt lugejatelt saadud tagasisidele. (Hammond 2016, 142–143; vt ka Viires 2017.)

Adam Hammond rõhutab aga ka seda, et digitaalses maailmas on lihtne kirjutada ja avaldada, kuid kuna tekstide hulk internetis on suur, siis on kõige olulisem püüda lugejate tähelepanu. Selleks on vaja luua tugev autorikuvand, mida *Alt Lit*'i tuntuimad esindajad teevadki. Hammondi sõnade järgi nad ehitavad üles oma „autorifunktsiooni“ ja tegelevad väsimatult enesereklaamiga. Tuntuimad *Alt Lit*'i autorid on need, kes veedavad enamiku ajast internetis ja peavad olema pidevalt nähtaval, tekstid peavad olema pidevalt uudisvoos olemas. (Hammond 2016, 144.)

Seega võime me analüüsida sotsiaalmeedia kirjandust digitaalse kirjanduse kontekstis, selle ühe alaliigina. Digitaalse kirjanduse ja sealhulgas sotsiaalmeedia kirjanduse analüüsimiseks on kasutatud mitmesuguseid mõisteraamistikke. Nagu eelnevalt öeldud, saab üldistavalt öelda, et sotsiaalmeedia kirjandust iseloomustab demokraatlikkus, dialoogilisus eri osalejate vahel, interaktiivsus, eri meediavormide segunemised, tekstiline ja narratiivne dünaamika.

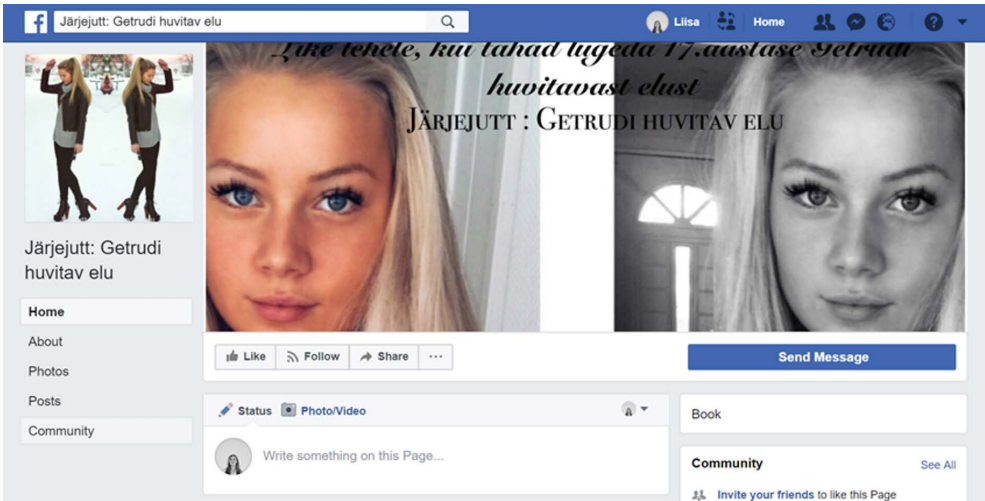
Järgnevalt on aga välja valitud kimp mõisteid ja lähenemisi, mida sotsiaalmeedia kirjandust käsitledes on kas eri uurijate poolt varem kasutatud või mis on seda laadi kirjanduse analüüsiks asjakohased. Need mõisted pole muidugi ammendavad, sotsiaalmeedia kirjandust on võimalik käsitleda ka traditsioonilist kirjandusuurimise raamistikku kasutades (uurida näiteks teoste poeetikat, narratiive, teemasid, motiive, intertekstuaalseid seoseid jms). Järgnevalt on esile toodud aga just need mõisted ja lähenemised, mis on spetsiifilised sotsiaalmeedia kirjandusele kui digitaalse kirjanduse ühele alaliigile.

Sotsiaalmeedia kirjandus ja kirjanduse demokraatiseerumine. Amatööruse ja professionaalsuse paradoksid

Üks aspekt, mida sageli kasutatakse sotsiaalmeedia kirjandusest rääkides, on kirjanduse demokraatiseerumine. Nii on näiteks Alan Hammond märkinud, et Web 2.0 ja sotsiaalmeediaplattformid on loonud võimalused „kirjandusloomingu demokraatiseerumiseks“ (Hammond 2016, 137). Samuti on ta esile toonud *Alt Lit*'i kirjan-

duse puhul, et mitmed selle eestkõnelejad näevad *Alt Lit*'is võimalust vabastada kirjandus juhtivate trükimeedia kirjastuste hierarhilisest maailmast ning leiavad, et kirjandus peaks kuuluma tänapäevasesse vabasse internetiellu (142–143). Nii vastandub kasutaja võimalus ise luua sisu, ka ilukirjanduslikku sisu, institutsionaalselt kontrollitud ja vahendajate kaudu (kirjastused, toimetajad, trükimeedia) kättesaadavaks tehtud loomingule. Autor ei sõltu enam kirjastuste või ajakirjade otsustest, kas tema teost on võimalik paljundada ja lugejateni viia, sotsiaalmeedias piisab vaid oma loomingu postitamisest ja huvilistele jagamisest, ning teos jõuab lugejani. See on ühelt poolt äärmiselt ahvatlev võimalus autorile, kellel on nüüd lugejaga vahetu, kohe tekkiv side. Samuti ei sõltu autor kolmandate isikute otsustest, kas tema teos väärrib trükkimist, vaid demokraatlik otsustusõigus on ta enda käes. Seda sotsiaalmeedia vahetust ongi kasutanud mitmed autorid, Eesti kirjanikest näiteks Kaur Riismaa, Veronika Kivisilla, Janar Ala, Mart Juur, Liina Tammiste, Keiti Vilms jt. Rahvusvaheliselt on tuntud näiteks Instagrami luuletajad Rupi Kaur ja Atticus, *Alt Lit*'i esindajad Tao Lin ja Steve Roggenbuck.

Selline hierahiatest vaba vahetu avaldamisvõimalus toob aga kaasa professionaalsuse ja amatöörluse paradoksi. Kui eelpool nimetatud autorid on professionaalsed kirjanikud, kes on valinud sotsiaalmeediaplattformid vaid selleks, et võimalikult kiiresti ja vahetult oma loomingu jagada, siis sotsiaalmeedias puuduv institutsionaalne kontroll tähendab paraku ka seda, et puudub kvaliteedikontroll – igaühel võib saada autor. Nii ongi kirjanduse demokratiseerumise teine tahk see, et lisaks heakvaliteedilistele teostele on sotsiaalmeedia täis ka harrastus- ja amatöörkirjandust, mõnikord lausa grafomaaniat. Need amatöörautorid võivad olla kas noored kirjutajad, kes kirjutavad suhtlemiseks omaenda eakaaslastega (näiteks Facebooki järjejutt „Gertrudi huvitav elu“, vt Kivirähk jt 2018, joonis 1), või kes kirjutavad tundlevaid luuletusi Tumblris või Instagramis (vt nt Instagrami haaksõna #luuletus). Kuid kahtlemata avab selline vaba ja demokraatlik avaldamisvõimalus ukse noortele, alustavatele autoritele, kes ettevaatlikult varjunime all oma tekste sotsiaalmeedias levitavad ja vastuvõttu jälgivad, nagu näiteks Tumblri luuletaja kasutajanimena Suine-tuul (vt Jõemets jt 2020). Interneti toetavat rolli alustavale autorile on rõhutanud ka Kaur Riismaa, kes on pidanud sotsiaalmeediat oma loomingu oluliseks ja soovitanud samuti teistel noortel kirjanikel kõigepealt internetis avaldada (Ööpik 2015, 68).

Joonis 1. Facebooki järjeutt „Getrudi huvitav elu“ (vt Kivirähk jt 2018).

Sotsiaalmeedia kirjandus ja osaluskuultuur

Sotsiaalmeedia kirjandusega saab seostada ka osaluskuultuuri mõistet, mida on arendanud ennekõike Henry Jenkins (2006a, b). Jenkins defineerib seda kui kultuuri, milles kasutajad on oodatud aktiivselt kaasa lööma selle loomises ja ringluses (Jenkins 2006a, 290). Lisaks näeb Jenkins interneti suurt rolli selles, et osaluskuultuur on toodud avalikkuse huviorbiiti (Jenkins 2006b, 137). Osaluskuultuuri protsessis loodud kultuuritekste iseloomustab mitu võtmesõna: interaktiivsus, autorisuse eri vormid (jagatud autorsus, kollektiivne autorsus), lugeja ja autori rolli võimalik teisenemine. Üheks oluliseks sotsiaalmeedia kirjandust iseloomustavaks osaluskuultuuri ilminguks ongi interaktiivsus, autori ja lugeja suhte dünaamika – lugejate osalemine teoste kommenteerimises, oma arvamuse avaldamises või ka osavõtt teose loomisprotsessist.

Teine termin, millega sellist autori ja lugeja dünaamikat ja nendevahelise suhte põimumist saab iseloomustada, on Alan Kirby loodud *digimodernism* (Kirby 2009), mis tähistab uut suhet teksti ja arvuti vahel. Selle suhte kõige äratuntavam vorm on Kirby sõnul uut liiki digitaalne tekstuaalsus, mis muudab traditsioonilisi arusaamu autorisusest ja lugejast (Kirby 2010). Digimodernismi mõiste sobib seega ka sotsiaalmeedia kirjanduse kirjeldamiseks, kuna seal toimub just aktiivne interaktsioon autorite ja lugejate vahel.

Autori ja lugeja vaheline interaktiivsus võib sotsiaalmeedia kirjanduses ulatuda lihtsast *Like*-nupu vajutamisest mõne Facebookis jagatava luuletuse juures kuni tõsiste ja põhjalike kommentaaride kirjutamiseni. Enamasti on sotsiaalmeedias lugejate arvamused positiivsed, autorite jagatud tekste kiidetakse ja tuuakse esile

nende tugevaid külgi. Kuid esineb ka kriitikat ja soovitusi. Näiteks on Kaur Riismaa luuletustele antud selgeid soovitusi, mida muuta (Ööpik 2015). Edasi on autori otsustada, kas ta neid soovitusi järgib.

Autori ja lugeja dünaamika eriline vorm on see, kui lugejad lülituvad autori loomeprotsessi ja hakkavad tema mõningaid ideid või sõnamänge edasi arendama, mida on näha olnud Mart Juure Facebooki postituste juures (vt ka Viires 2013, 15). Huvitavad on aga kollektiivse autorsusega *online*-järjejutud, kus autorid vahelduvad, liituvad ja lahkuvad (nt eelpool mainitud Facebooki järjejutt „Gertrudi huvitav elu“, vt Kivirähk jt 2018).

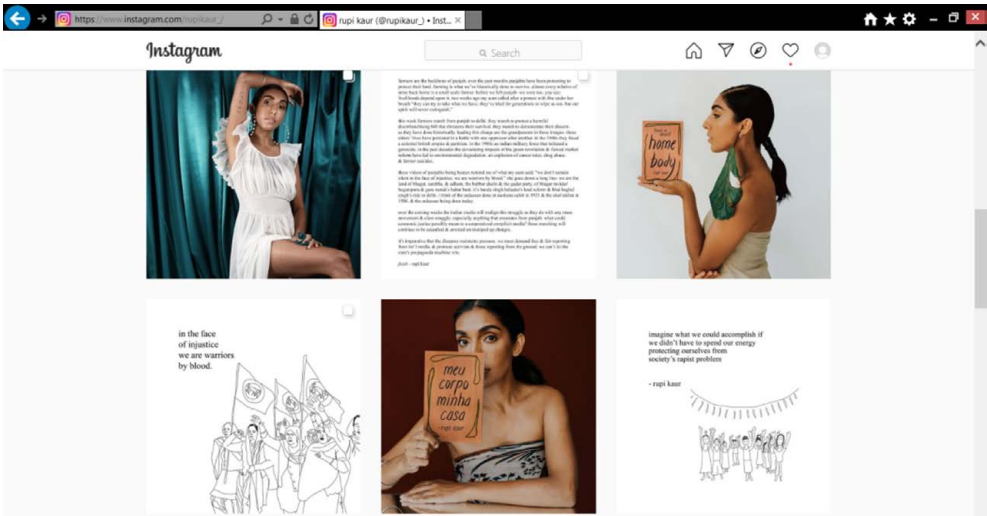
Selline autori ja lugeja vaheline interaktiivsus on iseloomulik enamikule sotsiaalmeediaplatformidel loodud kirjandusteostele, neid saab meeldivaks märkida, kommenteerida, edasi jagada. Nii saab tõesti öelda, et võrreldes tavakirjandusega on autori ja lugeja vahekord muutunud, see on vahetum ja mõnikord ka loometegevusse sekkuv.

Sotsiaalmeedia kirjanduse multimodaalsus

Multimodaalsus on termin, millega on eriti iseloomustatud Tumblr ja Instagrami luulet (nt Pâquet 2019). Kuid sotsiaalmeedia kirjanduse multimodaalsus seostub ka digitaalse kirjanduse muude liikidega, eriti Hayles'i määratluse järgi teise generatsiooni digitaalse kirjanduse teostega, mis kombineerivad teksti, pilti, heli ja videot (Hayles 2008, 6–7). Multimodaalsus sotsiaalmeedia luules tähendab ennekõike teksti ühendamist pildiga.

Lili Pâquet on Instagrami luulet analüüsid esile toonud, et akadeemilised uurijad on seda ebaoluliseks pidanud, kuna tegemist olevat madalakvaliteedilise luulega, millel pole kirjanduslikku väärtust. Kuid ta hoiatab, et selline lähenemine süvendab kõrgkultuuri ja populaarkultuuri vahelist veelahet, ja leiab, et Instagrami luule väärib akadeemiliselt uurimist. Instagrami luule eripärana tõstab ta esile just selle multimodaalsust. (Pâquet 2019, 296–297.)

Nii ongi Instagrami luule üks tuntumaid autoreid Rupi Kaur (vt joonis 2) ühendanud oma luuletekstid piltidega, kas joonistuste või enda stiliseeritud selfi-portreedega. Lili Pâquet' hinnangul on see tulemus „meeldivalt esteetiline“ ja sobib kokku nende väärtustega, mida Rupi Kaur oma jälgijatele esitab (297).

Joonis 2. Kuvatõmmis Rupikauri Instagrami kontolt.³

Teine tuntumaid Instagrami luuletajaid Atticus on ühendanud oma teostes tekste ja pilte, aga mõnedel puhkudel on lisandunud kas animatsioon või heli. Samal ajal iseloomustab Instagrami luulet ka „nostalgiline esteetika“ [299], piltidel on kujutatud kirjutusmasinaid, mõnel juhul kasutatakse tekstina kirjutusmasina šrifti.

Pildid on enamasti stiliseeritud ja kaunid, mõjuvad rahustavalt ja meeldivalt.

Ka eesti Tumblri ja Instagrami luuletajate teosed on multimodaalsed, enamasti on ühendatud tekst pildiga. Näiteks Tumblri kasutaja #asjaarmastajaluuletused ühendab teksti kauni looduspildiga (vt Jõemets jt 2020, joonis 3).

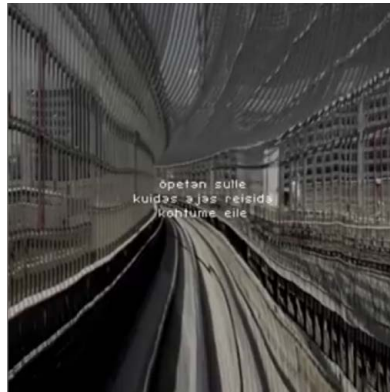
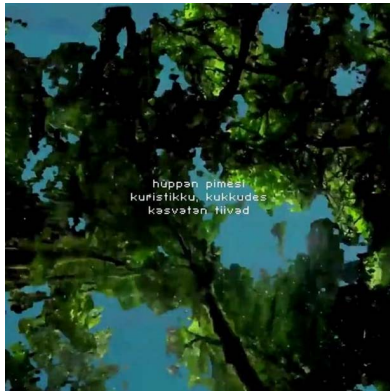
Joonis 3. Tumblri luule #asjaarmastajaluuletused.⁴

3 https://www.instagram.com/rupikaur_/

4 <https://asjaarmastajaluuletused.tumblr.com/page/4>

PIRET VIIRES

Hanna Linda Korp juhib aga tähelepanu Instagrami luuletajale Aegruum (@aegruum), kes kirjutab haikuvormis ning seob luule heli ja videoga (vt joonis 4). Nii on kasutaja Aegruum puhul kombineeritud samaaegselt kolme meediumi (Korp 2019).

Joonis 4. Kuvatõmmis kasutaja Aegruum Instagrami kontolt.⁵

Rupi Kauri moodi oma tekstide ja stiliseeritud selfide ühendamist on teinud ka näiteks eesti Instagrami-autorid Nete Tiitsaar (@nete.tiitsaar) ja Gerda Laura Liiv (@gerdalaura) (Korp 2019). Neist autoritest Nete Tiitsaare selfid on väljakutsuvalt seksuaalse alatooniga, Gerda Laura Liivi portreed on tagasihoidlikumad ja toetavad pigem tema kui kirjandushuvilise tütarlapse ja poetessi imagot. Eripärane ja eneseironiline on aga Instagrami kasutaja Pöial on jala Alaska (@jalaalaska) looming, kes postitab lisaks luuletekstidele ka koomikseid ja karikatuure (Korp 2019, vt joonis 5). Ka tema teoseid saab analüüsida multimodaalsuse kontekstis, kuna koos on esitatud pilt ja tekst.

Joonis 5. Kuvatõmmis Pöial on jala Alaska Instagrami kontolt.⁶ (Korp 2019)

5 <https://www.instagram.com/aegruum/>

6 <https://www.instagram.com/jalaalaska/>

Omaette Instagrami luule alamliik on raamatuseljaluule, kus postitatakse pilte raamatuselgadest, mis kokku moodustavad kas poeetilise või sidusa teksti, näiteks @spinesideout (vt Bartholomew 2018). Et sedasorti mäng on laiemalt levinud, näitavad ka Eestis korraldatavad raamatuseljaluule võistlused (vt nt Virro 2017, vt ka joonis 6).

Joonis 6. Raamatuseljaluule.
Näide blogist „Loetu kaja”.⁷

Kokkuvõttes võib öelda, et multimodaalsus on sotsiaalmeedia kirjanduse puhul üks silmatorkavamaid omadusi, lisaks kirjeldatud Tumblr ja Instagrami luulele esineb multimodaalsust ka Facebooki luule või proosateoste puhul, ilukirjanduslikes blogides jm.

Sotsiaalmeedia kirjandus ja efemeersus

Üks võtmesõna, millega saab sotsiaalmeedia kirjandust iseloomustada, on efemeersus. Kuigi efemeersuse esialgne tähendus oli seotud 19. sajandi argielu dokumentatikenditega (nt rongipiletid, tantsukaardid, visiitkaardid; vt Rickards 2000), on efemeersuse mõistet viimasel ajal kasutatud aktiivselt ka digitaalse kultuuri eri ilmingute, nende loomise ja vastuvõtu kirjeldamisel ja analüüsimisel. Põhjus on see, et sedasorti kultuurinähtusi saab iseloomustada kui lühiajalisi, ajutisi ja kaduvaid. Alexandra Saemmer ja Bernadette Dufrêne (2014, 3) rõhutavad koguni efemeersust kui digitaalse kirjanduse ja digitaalse kunsti „fundamentaalselt esteetilist printsiipi”.

Nii tähistab efemeersus digitaalsele maailmale iseloomulikku – põgusust, hajumist, ajatuse asemel ajalikkust, keskendumist olevikule. Olulist rolli mängib siin ka digitaalse kultuuri materiaalsus, mis on olemuslikult seotud pidevate tehnoloogiliste uuendustega.

Ka sotsiaalmeedia kirjandus annab aluse kõneleđa efemeersusest. Sotsiaalmeedia keskkondadesse on tekstide ja postituste ajutisus ja kaduvus juba algselt

⁷ <http://aluik.blogspot.com/2016/05/raamatuseljaluule-viieteistkumnes.html>

sisse kirjutatud. Näiteks Facebooki uudistevoog kaob lugeja vaateväljast nii kiiresti, kui uued postitused peale tulevad. Kogu Snapchati loogika ongi ajutisus ja postituste kadumine (vt ka Walker Rettberg 2018). Twitteri säutsud ilmuvad ja kaovad samuti vastavalt sellele, kui kiiresti uusi säutse juurde tuleb.

Nii ongi sotsiaalmeedia luuletajad väljakutse ees püüda kinni oma lugeja tähelepanu võimalikult palju ja kiiresti. Alan Hammond (2016, 144) on märkinud, et sotsiaalmeedia kirjanduse parimad esindajad on need, kes veedavad kogu aja veebis ja postitavad pidevalt uusi tekste.

Näiteks eesti tviteratuuri-kirjanik Keiti Vilms postitab säutse väga tihti, ta säutsud ja postitused on uudistevoos pidevad ja ta on seetõttu sotsiaalmeedia teistele kasutajatele nähtav. Tema säutsud ilmuvad ja kaovad kiiresti ning täielikult saavad ta teoseid lugeda ainult need, kes jälgivadki teda pidevalt.

Teine eesti sotsiaalmeediat aktiivselt kasutanud luuletaja Liina Tammiste on autor, kes on avaldanud Facebookis palju luuletekste (vt ka Kotjuh 2015). Paraku ta varasemad postitatud tekstid on kadunud, vajunud uue peale tuleva informatsioonivoo alla. Sama on ka Facebookis avaldanud Kaur Riismaa tekstidega.

Ühtlasi võime tunnistada paradoksi, et mitme sotsiaalmeedias kirjutava autori luuletused (nt Vilms, Tammiste, Riismaa) on lugejatele kättesaadavad ennekõike avaldatud paberraamatute kaudu. Nende Facebookis ja Twitteris avaldatud tekstid on aga efemeersed, kaduvad ja ajutised.

Nii saame kokkuvõtlikult öelda, et sotsiaalmeedia kirjanduse teoseid iseloomustab efemeersus, saab väita, et neil teostel on „loomupäraselt efemeerne olemus“ (Saemmer ja Dufrêne 2014, 2). Pikaajalisus ja säilimine ei olegi sotsiaalmeedia keskkondadele iseloomulik. Sotsiaalmeedia kirjanduse efemeersus on ennekõike tehnoloogiliselt determineeritud ja seotud nende keskkondade ülesehituse ja kasutamise printsiipidega (vt ka samas, 1).

Kuigi Alexandra Saemmer on avaldanud arvamust, et digitaalse kirjanduse autor peab efemeerust ja ajutisust oma loomingu esteetiliseks põhiprintsiibiks ja lähtub sellest oma teoste loomisel (Saemmer 2009, 479), ei pruugi see siiski olla kehtiv mitme eesti sotsiaalmeedia kirjanduse autori puhul. Pigem on autorid siiski lootnud, et nende teosed säilivad ja on lugejatele kättesaadavad. Seda võib kinnitada ka see, et nt Keiti Vilms, Liina Tammiste, Kaur Riismaa, Veronika Kivisilla ja Janar Ala on oma esialgsed sotsiaalmeedias postitatud teosed jäädvustanud trükitud raamatuna.

Sotsiaalmeedia kirjanduse funktsioonid

Sotsiaalmeedia kirjanduse ühe esimese funktsioonina saaks märkida võimalust vabalt luua ja oma tekste jagada, mis on seotud eelpool kirjeldatud kirjanduse

demokratiseerumise kontseptsiooniga. Autori ja lugeja vahel puudub kontrolliv kolmas osaline, kes otsustab, mida võib lugejatele pakkuda ja mida mitte. Nii võiks öelda, et sotsiaalmeedia kirjanduse üks olulisi funktsioone on loomingu line eneseväljendus, mis tõenäoliselt on otsustavaks impulsiks nii amatöörautoritele, noortele alustavatele luuletajatele kui ka professionaalsetele autoritele, kes kasutavad sotsiaalmeediaplatvorme oma teoste levitamiseks.

Teine oluline funktsioon on enesereklaam ja enesebrändimine. Nagu eelpool mainitud, on Alan Hammond (2016, 144) toonud esile, et lugejate tähelepanu püüdmiseks on sotsiaalmeedias kirjutavatel autoritel vaja luua tugev autoriimidž ja tegeleda väsimatult enesereklaami strateegiatega.

Instagrami luuletaja Rupī Kaur ongi üks neid autoreid, kes on välja töötanud väga viimistletud isikubrändi. Seda toetavad tema postitused, stiliseeritud ja töödeldud fotod, tema kodulehel saab lisaks raamatutele osta ka lõuendile trükitud luuletusi (vt Pâquet 2019, Korp 2019). Rupī Kauri isikubrändi lihvimine on viinud sinnamaani, et tal on 4 miljonit jälgijat, tema raamatut „Piim ja mesi“ on müüdnud üle 3,5 miljoni eksemplari, ta astub üles avalikel esinemistel ja õpetab loovkirjutamist (vt Pâquet 2019, Popa 2019). Teda on nimetatud koguni „luuletaja-ettevõtjaks“ (Popa 2019). Nii toetabki Instagramis enese brändimine luuletaja tuntuse levikut, mis võib viia ka konkreetse ärilise tuluni, nagu see Rupī Kauri puhul on toimunud.

Ka teine tuntud Instagrami luuletaja Atticus on hoolega oma isikubrändi välja töötanud. Erinevalt Rupī Kauri kaunilt poseeritud selfidest on Atticuse imago salapärase, ta poseerib Guy Fawkesi maskiga ja sageli on tema luuletused postitatud kirjutusmasina šriftis, et rõhutada vanaaegsust (Pâquet 2019, 299).

Enesebrändimine ei ole võõras ka eesti sotsiaalmeedia autoritele. Eelpool mainitud Instagrami luuletaja Nete Tiitsaar on oma brändi teadlikult üles ehitanud seksuaalsusele, millega ta on juba saavutanud oodatud tähelepanu, tema tegevust on kajastanud ajakiri Kroonika (Steinberg 2019) ja see on aidanud kaasa tema raamatu müügiedule.

Ka teised Instagrami luuletajad kasutavad seda keskkonda oma brändi loomiseks ja oma teoste reklaamimiseks (nt Gerda Laura Liiv, @gerdalaura).

Keiti Vilmsgi on hoolega oma „Säutsupääsukese“ isikuimago üles ehitanud, tegelenud aktiivselt enesereklaami strateegiatega ja tema autorifunktsiooni ehitamine on ületanud sotsiaalmeedia piirid.

Nii võib öelda, et sotsiaalmeedias enda nähtavaks tegemine viib välja ka trüki- raamatu avaldamiseni, see on sotsiaalmeedia autoritele postitustest ihaldusväärsem ja sotsiaalmeediat kasutatakse oma toodete reklaamiks.

Lisaks on mitmed uurijad märkinud, et üks sotsiaalmeedia kirjanduse funktsioone on eneseabi (nt Pâquet 2019). Näiteks on Instagrami luule lühike ja

rahustav, taustaks on kaunid toonid või looduspildid, mõnikord on teosele lisatud mahe muusika. Rupi Kauri loomingu näitel väidab Lili Pâquet, et Instagrami luule on „kohe tarbitav“, „positiivset tunnet ja kinnitust“ andev, mis mõjub lugejale teraapiliselt (302). Nii võibki Instagrami luule funktsiooniks olla ka lugeja eneseteraapia, mis pakub heitlikus maailmas rahu ja lohutust.

Kokkuvõte

Kui digitaalset kirjandust on alates 1980. aastatest alates akadeemiliselt uuritud mitmest eri tahust ja on põhjalikke käsitlusi (nt Aarseth 1997, Hayles 2008), siis sotsiaalmeedia kirjandus on seni leidnud vähem käsitlemist. Kuigi sotsiaalmeediaplatvormid on laiemalt levinud alates 2006.–2007. aastast ja saanud igapäevaselt kasutatavaks tänu nutiseadmetele ning leidub rohkesti uuringuid sotsiaalmeediast kui meediatarbimise ja suhtlusplatvormidest, siis ilukirjanduslik sisuloome on olnud võrreldes kogu ülejäänud sisuloomega tõenäoliselt marginaalne. Sellest hoolimata pakub sotsiaalmeedia võimalusi uuteks katsetusteks kirjandusloomingu vallas, mis lisab uusi alaliike digitaalse kirjanduse üldise katusmõiste raames.

Siinses artiklis kaardistati mõned mõisted ja lähenemised, mida sotsiaalmeedia kirjandust käsitledes on kas uurijate poolt varem kasutatud või mis on sedalaadi kirjanduse analüüsiks asjakohased. Lähemalt vaadati sotsiaalmeedia kirjandust kirjanduse demokratiseerumise, amatööruse ja professionaalsuse, osaluskuultuuri, autori ja lugeja interaktiivsuse, multimodaalsuse, efemeersuse kontekstis ja püüti määratleda ka sotsiaalmeedia kirjanduse funktsioone: eneseväljendus, enesebrändimine ja eneseabi. Nende mõistete raamistikus analüüsitud näited ulatusid Facebooki kirjandusest Instagrami ja Tumblri luule ning tviteratuurini.

Oluline oleks märkida, et sotsiaalmeedia kirjandus asub eri uurimisvaldkondade ristumiskohas, siin on ühendatud internetiuuringud, kirjandusteadus, meediauuringud, populaarkultuuri uuringud. Üheks keskseks teemaks tõuseb amatööruse ja professionaalsuse vahekord, näiteks see, kas sotsiaalmeedia kirjanduse uurija peaks oma tähelepanu pöörama ainult professionaalsetele, kirjanduslikult kõrgekvaliteedilistele tekstidele või peaks ta oma uurimisse kaasama ka harrastusautorite loomingut. Siinses artiklis on püütud kirjanduse mõistele läheneda võimalikult avaralt, et kaardistada mitmesuguseid internetiavarustes toimuvaid kirjanduslikke loometegevusi.

Sotsiaalmeedia kirjanduse puhul on tõenäoliselt kõige suuremaks väljakutseks lugeja leidmine. See on huvitav paradoks, kuna vabalt oma tekstide postitamine eeldab, et mingit vahelüli ei ole ja lugejaga on vahetu side. Samas tähendab tekstide pidev postitamine seda, et tekstihulk sotsiaalmeediaplatvormides on hoomamatu ja

oma lugeja ülesleidmine võib olla keeruline, kui mitte võimatu. Adam Hammond on selle kohta öelnud:

Digitaalse isekirjastamise maailmas ei ole enam väljakutseks saada avaldatud, see võimalus on peaaegu igaühel, ilma kellegi sekkumise ja tsensuurita. Väljakutseks on hoopis leida kõigi nende võistlevate häälte hulgas publikut ja öelda sellele publikule midagi originaalset. (Hammond 2016: 139)

Nii võib küsida, kas digitaalsel ajastul, kus nii paljudel on vabadus kirjutada, mida nad tahavad, ja meil on neile tekstidele seninägematult ulatuslik ligipääs, on originaalsust üldse võimalik saavutada.

Üheks selle teema edasiseks arenduseks oleks võimalus analüüsida sotsiaalmeedia kirjanduse rolli hariduses, eriti kirjandusõpetuses. On käsitlusi, mis näevad sotsiaalmeedias võimalusi uuteks loovkirjutamise viisideks (Kovalik ja Scott Curwood 2019), ja teisi käsitlusi, mis näevad sotsiaalmeediat vahendina, et äratada õpilastes huvi ka traditsioonilise kirjanduse vastu, rakendades mitmesuguseid sotsiaalmeediaga seotud loovülesandeid (Screva-Pavlovska 2017). Eesti kirjandusdidaktikasse ja -õpikutesse on näiteks tviteratuuri kasutamine juba sisse viidud (vt Kruus 2011).

Kokkuvõtteks saab öelda, et sotsiaalmeedia kirjandus on valdkond, mis areneb pidevalt edasi, vastavalt sellele, kuidas toimub tehnoloogiline areng ja millised uued sotsiaalmeediaplatformid juurde tulevad ja kuidas olemasolevaid edasi arendatakse. Seepärast on oluline pidada sotsiaalmeedia kirjanduse arengul silma peal, laiendada arusaama kirjandusest kui kunstiliigist ja hõlmata niimoodi kirjandusuurimisse uusi kirjanduse piire avardavaid nähtusi.

Allikad

Aarseth, Espen. 1997. *Cybertext. Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

Bartholomew, Reid. 2018. „5 Favorite Literary Instas.“ – *World Literature Today* 92 (3): 10. <https://doi.org/10.7588/worlilitetoda.92.3.0010>.

Eskelinen, Markku ja Giovanna Di Rosario. 2012. *Electronic Literature Publishing and Distribution in Europe*. ELMCIP: Electronic Literature as a Model of Creativity and Innovation in Practice. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/40316/978-951-39-4945-7.pdf>.

Hammond, Adam. 2016. *Literature in the Digital Age. An Introduction*. New York: Cambridge University Press.

Hayles, N. Katherine. 2008. *Electronic Literature. New Horizons for the Literary*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

PIRET VIIRES

Jenkins, Henry. 2006a. *Fans, Bloggers, Gamers. Exploring Participatory Culture*. New York; London: New York University Press.

———. 2006b. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York, London: New York University Press.

Jõemets, Triin, Kristiin Kitkas, Kelli Marie Missik ja Sirlu Vaarik. 2020. „Tumblr-i luule.“ Rühmatöö aines „Digitaalne kultuuriloome“. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.

Kirby, Alan. 2009. *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure our Culture*. New York; London: Continuum.

———. 2010. „Successor States to an Empire in Free Fall.“ – *Times Higher Education*. 27.05. <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storycode=411731>.

Kivirähk, Liisa, Mihkel Kotkas, Kelly Mändlo, Hanna Rattasepp, Anna Stina Tõnissaar ja Oliver-Gerd Vald. 2018. „Gertrudi huvitav elu.“ Rühmatöö aines „Digitaalne kultuuriloome“. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.

Korp, Hanna Linda. 2019. „Luuletu luule päästab luule.“ – *Sirp* 12.07. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/luuletu-luule-paastab-luule/>.

Kotjuh, Igor. 2015. „Kaasaegse kirjanduse võimalusi – uusmeedia kasutamine.“ – *Looming* 1: 143–145.

Kovalik, Kate ja Jen Scott Curwood. 2019. „#poetryisnotdead: understanding Instagram poetry within a transliteracies framework.“ – *Literacy* 53 (4): 185–195. <https://doi.org/10.1111/lit.12186>.

Kruus, Priit. 2011. *Kahekõne 2. 8. klassi kirjandusõpik*. Tallinn: Koolibri.

Laak, Marin. 2004. „Eesti kirjandusloo traditsioonist ja võrgukeskkonnast: ERNI kui mudel.“ – *Keel ja Kirjandus* 47 (10): 721–735.

Laak, Marin, Kaarel Veskis, Olga Gerassimenko, Neeme Kahusk ja Kadri Vider. 2019. „Digidokumendist tekstikorpuseks: Semperi ja Barbaruse kirjavahetuse töötlemine masinanalüüsitavaks päringusüsteemis KORP.“ – *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (JEFUL)* 10 (2): 25–44. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.2.02>.

Laak, Marin ja Piret Viires. 2019. „Kirjandus ja digitaalne tehnoloogia.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 23. *Kirjanduse ja tehnika erinumber*, koostanud Jaak Tomberg ja Indrek Männiste, 129–147. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23>.

Leetaru, Kalev. 2019. „Social Media Is Reverting Society From Adults Back Into Children.“ – *Forbes*, 19. aprill. <https://www.forbes.com/sites/kalevleetaru/2019/04/19/social-media-is-reverting-society-from-adults-back-into-children/#536d1d483f0a/>.

Meriste, Maarja Helena. 2020. „Eesti 1990.–2010. kirjanduse kauglugemise katse avatud tsitaatide kasutusmustrite näitel.“ Magistritöö. Juhendanud Liina Lukas ja Oleg Sobchuk. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut. <https://www.etera.ee/zoom/84246/view?page=1&p=separate&search=&view=0,0,2481,3509>.

Moulthrop, Stuart. 2018. „Just Not the Future: Electronic Literature after the Fall.“ – *MATLIT. Materialidades da Literatura* 6 (3): 11–20. https://doi.org/10.14195/2182-8830_6-3_1.

Pâquet, Lili. 2019. „Selfie-Help: The Multimodal Appeal of Instagram Poetry.“ – *The Journal of Popular Culture* 52 (2): 296–314. <https://doi.org/10.1111/jpcu.12780>.

Popa, Maya C. 2019. „Verse Goes Viral.“ – *Publishers Weekly*, 1. aprill.

Rettberg, Scott 2016. „Electronic Literature as Digital Humanities.” – *A New Companion to Digital Humanities*, toimetanud Susan Schreibman, Ray Siemens ja John Unsworth, 127–136. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.

Rickards, Maurice. 2000. *The Encyclopedia of Ephemeria: A Guide to the Fragmentary*. New York: Routledge.

Saemmer, Alexandra. 2009. „Aesthetics of surface, ephemeral, re-enchantment and mimetic approaches in digital literature. How authors and readers deal with the potential instability of the electronic device.” – *Neohelicon* 36 (2): 477–488. <https://doi.org/10.1007/s11059-009-0016-2>.

Saemmer, Alexandra ja Bernadette Dufrière. 2014. „Introduction.” – *Hybrid. revue des arts et méditations humaines / Journal of Arts and Human Meditations*, nr 1. *Ephemeral Heritages*, 1–14. <https://hybrid.univ-paris8.fr/lodel/index.php?id=213>.

Schreibman, Susanne, Roy Siemens ja John Unsworth, toim. 2016. *A New Companion to Digital Humanities*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.

Screva-Pavlovskaja Tatjana. 2017. „Fusion of Literature and Social Media: Fact or Fiction.” – *Vizione*, nr 27, 83–91.

Steinberg, Lysandra. 2019. „Seksikas poetess Nete Tiitsaar: mulle pakuti pornovideos osalemise eest 1250 eurot.” – *Kroonika*, 24. oktoober. <https://kroonika.delfi.ee/artikkel/87862007/seksikas-poetess-nete-tiitsaar-mulle-pakuti-pornovideos-osalemise-eest-1250-eurot>.

Talivee, Elle-Mari. 2011. „Jutustuse ja romaani vahel: Elisabeth Aspe linn.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 8, 122–142. <https://doi.org/10.7592/methis.v6i8.559>.

Tiidenberg, Katrin. 2017. *Ihu ja hingega internetis*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Walker Rettberg, Jill. 2018. „Snapchat: Phatic Communication and Ephemeral Social Media.” – *Appified. Culture in the Age of Apps*, toimetanud Jeremy Wade Morris ja Sarah Murray, 188–196. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Washaly, Najeeb. 2019. „Literature and Social Media: Reflections on Peace, Conflict, and Society.” – *Journal of English Language and Literature* 6 (2): 43–52. <https://doi.org/10.33329/ijelr.6219.43>.

Viires, Piret. 2001. „Estonian Literature on the World Wide Web. Ambitions and Reality.” – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu*. 8. köide, *Dissertationes sectionum: litteratura & archaeologia & anthropologia & genetica & acta congressus*, koostanud Tõnu Seilenthal, 231–236. Tartu: [Eesti Fennougristide Komitee].

———. 2005. „Literature in Cyberspace.” – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 29, 153–174. <https://doi.org/10.7592/fej2005.29.cyberlit>.

———. 2012. *Postmodernism in Estonian Literary Culture*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang Verlag.

———. 2013. „Digimodernistlik eesti kirjanik.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 8, 9–21. <https://doi.org/10.7592/methis.v8i11.999>.

———. 2017. „Digitaalset kirjanduse defineerimisest ja periodiseerimisest.” – *Philologia Estonica Tallinnensis*, nr 2, 129–145. <https://doi.org/10.22601/PET.2017.02.08>.

Viires, Piret ja Marin Laak. 2021. „Ephemerality in the Digital World: Estonian Case Studies of Digital Literature and Digital Literary Heritage Projects.” – *Neohelicon* 48 (1). Ilmumas.

Virro, Keiu. 2017. „Raamatuseljaluuale tekitab hasarti ja ka mõõdukat kaost.” – *Eesti Päevaleht*, 5. august. <https://epl.delfi.ee/lp/raamatuseljaluuale-tekitab-hasarti-ja-ka-mooduakat-kaost?id=79056448>.

P I R E T V I I R E S

Õöpik, Gerli. 2015. „Kirjandusportaali Poogen ja suhtluskeskkonna Facebook roll Kaur Riismaa kirjandusse tulemisel.” Bakalaureusetöö. Juhendanud Piret Viires. Tallinna Ülikool, eesti keele ja kultuuri instituut. <http://www.etera.ee/zoom/11951/view?page=1&p=separate&view=0,428,2481,1514>.

Piret Viires – PhD, Tallinna Ülikooli eesti kirjanduse ja kirjandusteooria professor.

Uurimisvaldkonnad: tänapäeva eesti kirjandus, postmodernism ja post-postmodernism; kirjanduse ja tehnoloogia suhted, digitaalne kirjandus.

E-post: [piret.viires\[at\]tlu.ee](mailto:piret.viires@tlu.ee)

New Creative Practices on Internet. Some Remarks on Social Media Literature

Piret Viires

Keywords: digital literature, social media, social media literature, participatory culture, multimodality, ephemerality

The concept of digital humanities has been intensively used only during the last fifteen years and, according to the broadest definition, it refers to the study of social, cultural and creative activities of the era of digital technologies. One of the digital humanities' research areas covers the relations between digital technologies and literature. This is a rapidly growing and changing field which, on the one hand, involves the application of the tools and methods of digital humanities in literary studies, (e.g., the quantitative analysis of literary works with the help of computer technology), on the other hand, it also includes digital cultural creativity practices – the description and analysis of digitally born works of literature (digital or electronic literature).

Of the research objects of digital humanities, mentioned above, the present article focusses on digital literature, paying special attention to its newest and most widely-spread subcategory – the social media literature.

The social media literature is connected with the development of the internet and the creation of the second-generation web design Web 2.0 in the late 20th and early 21st century. Web 2.0 forms the substratum for social media platforms, the largest and best-known of which are Facebook, Twitter, Instagram, Tumblr, Snapchat, etc. Social media platforms are usually simple, easy-to-use and do not require special technical skills, the content creation is made exceptionally convenient for the users.

Among other types of content, social media includes literary works created by its users. While the essence of such literature is derived from the fact that the user of Web 2.0 can create or generate content, the architecture of each platform determines the type and form of literature which can be created on the platform. The examples of social media literature are Twitterature, Facebook poetry and serial stories, Instagram poetry, Tumblr poetry, stories written on Wattpad, literary blogs, etc.

Social media literature has several characteristics of digital literature. Such literature is *born-digital* – born on social media platforms; these works are often multimodal, combining different media (adding images, sounds, videos to the texts), and often, these texts are also interactive (the readers can step in, comment on the works or even develop them further). Thus we can argue that social media literature really is a subcategory of digital literature.

This article maps some theoretical concepts and approaches used earlier by different researchers, or which are relevant in the analysis of such type of literature. Social media literature has been examined in this article in the context of democratisation, amateurism and professionalism, participatory culture, interactivity of the author and the reader, multimodality, and ephemerality of literature. Attempts have been made to define the functions of social media literature, such as self-expression, self-branding and self-help. These concepts form the framework for the examples analysed in this article, ranging from Facebook literature to Instagram and Tumblr poetry and to Twitterature.

Social media literature can be examined from the aspect of the democratisation of literature. On social media, each user can create literary content and take it to readers, the author does not depend on

S U M M A R Y

literary institutions (publishers, editors, etc.) in spreading their works. Unfortunately, the lack of institutional control on social media means that quality control is missing as well – everyone can become an author. Thus, the other aspect of the democratisation of literature is that in addition to high-quality works, social media is really flooded with amateurish literature.

The concept of participatory culture can also be related with social media literature. One of the important manifestations characterising social media literature is interactivity, the dynamics of the author-reader relationship – the participation of readers in commenting on the literary work, in expressing their opinion, or even in the creation of the work. Compared to the traditional literature, the relationship between the author and the reader has changed, it is more immediate and it may have an effect on the process of creation.

Multimodality is the term which characterises especially well the poetry written on Tumblr and Instagram. In the social media poetry, multimodality marks the joining together of different media, primarily the combining of texts with images, and sometimes adding sounds or a video. In addition to Tumblr and Instagram poetry, multimodality can be found in Facebook poetry or prose, in literary blogs, etc.

Ephemerality denotes here the fleetingness, dispersal and temporality, characteristic to the digital world. Phenomena of digital culture have been seen as short-term, temporary and disappearing. Social media literature can also be characterised by ephemerality. The temporariness and disappearance of postings has intentionally been built into the social media platforms, e.g., into Facebook, Twitter and Snapchat. The ephemerality of social media literature is, primarily, determined by technology and it is related to the structure and the principles of use of these platforms.

Specifying the functions of social media literature, we can point out three different functions. First – creative self-expression, which is probably the decisive impulse for amateur authors, young authors, as well as for professional authors who use the social media platforms for spreading their literary works. Second – self-promotion and self-branding, as the greatest challenge facing the authors of social media literature is the finding of the readers. To be able to catch the readers' attention, the authors who write on social media need to create a strong author image and relentlessly work on self-promotion. Third – self-help can also be classified as a function of social media literature. For example, the short and reassuring forms of Instagram poetry, on the beautifully designed and coloured background and accompanied by soft music, offer positive emotions and have a therapeutic effect.

To sum it up, we should note that social media literature is located on the intersection of different fields of research, combining internet studies, literary studies, media studies and the studies of popular culture. Social media literature is a constantly developing field, responding to the development of technologies and the existing social media platforms, as well as to the appearance of new social media platforms. Therefore, it is important to follow the developments in social media literature to broaden our understanding of literature as a field of art, and to introduce to literary studies the new phenomena which can extend the boundaries of literature.

Piret Viires – PhD, Professor of Estonian literature and literature theory at Tallinn University, the School of Humanities. Research interests: contemporary Estonian literature, postmodernism and post-postmodernism, relationships of literature and technology, digital literature.

E-mail: [piret.viires\[at\]tlu.ee](mailto:piret.viires[at]tlu.ee)

Üle inimise võimalikkusest digiteeritud elu kontekstis¹

Leo Luks

Teesid: Artikkel analüüsib meie digitaalsusest küllastunud elu Friedrich Nietzsche filosoofia perspektiivist, lähtudes küsimusest, kas digikeskkondades töös olevad suundumused senise inimliku iseduse fragmenteerimiseks võivad olla sillaks üle inimise suunas liikumisel. Esimeses osas visandatakse Zygmunt Baumani ja Rein Raua dialoogi põhjal peamised digikeskkondade laialdase levikuga kaasnevad isedust kujundavad aspektid, mis on autorite meelest ohtudeksväljakutseteks senisele inimsusele. Teises osas esitatakse tõlgendus üle inimise tähendusest ja mõiste seostumisest teiste peamiste ideedega Nietzsche filosoofias. Arutluse tulemusena asutatakse kaitsma üle inimise hoiakulist tõlgendust. Viimases osas hinnatakse kõiki eelnevalt piiritletud digikeskkondade levikuga seotud aspekte ning jõutakse järeldusele, et kuigi need süvendavad üldjoontes juba Nietzsche ajal ilmnenud massiühiskonna tendentse, ei determineeri tehnoloogia üheselt iseduse moodustamise mehhanisme ega välista üle inimise suunas liikumist.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16918

Võtmesõnad: digikeskkonnad, Nietzsche, üle inimine, nihilism

Sissejuhatus

On selge, et infotehnoloogia abil loodud võrgustikud hoiavad suurel määral töös ja kujundavad ümber tänapäeva maailma tervikuna. Ümberkujunemisest ei pääse ka selle maailma naba – inimene – kelle hüvanguks levinud arusaama kohaselt kogu see infotehnoloogiline tulevärk toimub. Digipöörde kõiki nüüdseks realiseerunud tagajärgi ja tulevikku ennustavaid stsenaariume pole võimalik artikli napis mahus kirjeldada. Selles artiklis püüan hinnata meie praegust, olulisel määral digikeskkondades² kulgevat elu Nietzsche filosoofia perspektiivist. Seegi ülesanne vajab täpsustamist ja kitsendamist. Artikli uurimisküsimuseks on: kas digikeskkondades töös olevad suundumused senise inimliku iseduse³ fragmenteerimiseks võivad olla sillaks üle inimise suunas liikumisel?

1 Täna 2019. a Eesti filosoofia aastakonverentsi korraldajaid TTÜst, kes kutsusid üles mõtlema teemal „Digiühiskond: filosoofilised perspektiivid“. Üleskutsele vastates sündis algul konverentsietekanne ning hiljem see artikkel.

2 Artikli eesmärgiks ei ole täpsemalt eritleda erisuguste digikeskkondade spetsiifikat. Termin kasutamisel lähtun avarast sõnastikutähendusest: „Arvuti-, interneti- ja/või mobiilipõhine info-, tegevus- ja suhtluskeskkond, mis võib koosneda paljudest erinevatest digivahenditest“ (<https://digialgus.hitsa.ee/sonaraamat/digikeskkond/>).

3 Raua ja Baumani eeskujul kasutan siin töös läbivalt iseduse mõistet, pidades selle all silmas inimese individuaalsust kõige avaramas ja rangelt piiritlemata tähenduses: isedus hõlmab nii teadvustatud kui teadvustamata,

Nietzschest lähtumine muudab uurimistöö mitmel põhjusel keerukaks ning vajab seepärast ka pisut põhjendamist. E s i m e s e k s r a s k u s e k s on Nietzsche ajakohatus uuritava teema suhtes. Nietzsche ei saanud oma eluaastatest tulenevalt olla mingeid kokkupuuteid elektronarvutitega, rääkimata arvutivõrkudest; tema oletatavad hinnangud praegusele olukorrale peab seega tuletama tema üldistest kultuurifilosoofilistest positsioonidest (minu hinnangul ennekõike tema nihilismikäsitusest). Vaatamata sellele raskusele on kirjutatud hulganisti Nietzschest lähtuvaid moodsa infoühiskonna tõlgendusi (nt Mellamphy ja Mellamphy 2016). Üheks peamiseks inspiratsiooniallikaks säärase tõlgenduste loomisel on just Nietzsche üleiniimese (*Übermensch*) mõiste – inimese muutumise ja ületamise nõudmine ja lubadus, mis on inspireerinud hulganisti post- ja transhumanistlikke visionääre (Tuncel 2017). Just see humanistlikust eetikast kammitsemata inimese ületamise taotlus on minu peamiseks huviks ning seetõttu tugineb käesolev uurimus Nietzsche filosoofiale. Võib öelda, et suurt hulka 20. sajandi filosoofia raskekahurväge (nt Heidegger, Foucault, Derrida, Deleuze, Freud, Lacan jt) erutanud küsimus subjekti piiride ja postsubjektiivsuse võimaluste üle (vt Cadava, Connor ja Nancy 1991) on oluliselt inspireerinud Nietzschest, kasvõi see asjaolu õigustab Nietzsche-uuringute jätkuvat vajalikkust.

Teise probleemina tuleb tõdeda, et paljud reaalsuse infotehnoloogilised laiendused on väga uued, mistõttu nende mõjud inimeste isedusele pole veel piisaval määral avaldunud. Näiteks arvavad nii neuroteadlased (Kalm 2019) kui ka filosoofid (Prado 2017), et pidev sotsiaalmeedia keskkondades viibimine ei muuda üksnes nende harjumusi, vaid ka aju ning selle kaudu inimese võimeid, kuid kuidas ja kui palju täpselt, selgub alles tulevikus, pidevate empiiriliste uuringute tulemusena. Ühtlasi pole kardetavasti võimalik kuigi hästi isoleerida infotehnoloogia mõjusid isedusele teistest, juba enne arvutiajastut alanud massi(meedia)ühiskonna mõjuritest, mida arvutid nüüd lihtsalt võimendavad. Siinses töös piirdun üksnes nende digitaalelu tahkudega, mis on meie igapäevaelu juurdunud (digikeskkondades viibimisele kulutatakse üha rohkem aega, mis kujundab ümber nii inimeste vaimseid kui kaudselt ka füüsilisi võimeid; digikeskkondadest jäädakse sõltuvusse ning nendes domineerib eriline, polariseerumist soodustav

taustal olevaid seoseid ja aspekte (iseduse sõltuvus keelest, settinud kultuurinormidest), nii selgelt tunnetatud individuaalsust kui ka kollektiivselt moodustuvaid tähenduskihte, enese etendamist, kehalisuse kogemusi jms. Isedust võiks nimetada ka subjektsuseks (vt Raud 2016), kuid viimane mõiste on pahatihti liialt koormatud modernsele subjektsusele iseloomulikest tunnustest, ennekõike selgepiirilise eneseteadvusest ja propositsioonilisest mõtlemisest (vt IP, 14 jj). Seetõttu on mitmed olulised inimliku iseduse uurijad, nt Martin Heidegger oma *Dasein*-analüütikas, suisa vältinud subjekti mõiste pruukimist. Postsubjektivistlikku mõtlemist olen teisel kaitsnud ka ise (Luks ja Moor 2016).

suhtluskultuur). Paraku ei ole kusagilt võtta konsensuslikku hinnangut digitaalsuse hüvede-ohude bilansi kohta ning ka hindamiskriteeriumid on hägusad, sageli implitsiitsed. Et leida visioonide tohutust hulgast pidepunkti, lähtun oma töös Rein Rauda ja Zygmunt Baumani diagnoosist digikeskkondade isedust vormivate aspektide kohta nende vestlusraamatus „Iseduse praktikad“ (2016, edaspidi IP).

Artikkel koosneb kolmest alaosast. Esimeses visandan Baumani–Rauda dialoogi abil digikeskkondade laialdase levikuga kaasnevad peamised isedust kujundavad aspektid, mis paistavad humanistlikult häälestatud autorite jaoks probleemsed. Autorid uurivad isedust ja selle muutumist laiemalt ja mitmesugustes kontekstides (isedus keeles, enese etendamine, eneseteostus, seotud isedus). Teises alaosas esitan tõlgenduse üle inimese tähendusest ja hüpoteetilise üle inimese poole liikumise hindamiskriteeriumitest Nietzsche filosoofias. Kuna Nietzsche filosoofia stiil on sageli hämar, siis osutub koherentse ja veenva tõlgenduse saavutamine üle inimesest artikli kõige mahukamaks ja kaalukamaks ülesandeks. Saavutatud tulemuste varal hindan viimases alaosas kõiki eelnevalt piiritletud digikeskkondade levikuga seotud aspekte ning üritan anda artikli lõpus meie praegusele olukorrale kokkuvõtva üldhinnangu.

Digikeskkondade mõjud isedusele – humanistlik piiritlus

Kaalukad kultuuriteoreetikud Zygmunt Bauman (1925–2017) ja Rein Raud haritud eesti publikule eraldi tutvustamist ei vaja. 2015. aastal ilmus nende vestlusraamat „Iseduse praktikad“ („Practices of Selfhood“) inglise keeles ja juba aasta hiljem eesti keeles. Nende vabas vormis kulgenud vestluste üheks läbivaks teemaks on uudne olukord, kus inimese elu toimub kahes režiimis – *online-* ja *offline-*reaalsuses. Lähtun oma artiklis olukorra diagnoosimiseks mainitud raamatust peamiselt kahel põhjusel. Esiteks sümpatiseeris mulle teoses avaldud mõõdukus, plusside-miinuste, ohtude-võimaluste vaagimine, millele aitab palju kaasa just dialoogi vorm. Teiseks jagan autorite üldist vaatenurka isedusele kui seesmiselt dialoogilisele ja polüloogilisele (IP, 89), mitmekesiste kultuuriprotsesside käigus ümberkujunevale nähtusele. Autorid ei tee levinud lihtsustust, mille kohaselt defineeritakse isedus kartesiaanlikus-valgustuslikus vaimus autonoomse ratsionaalse subjektina ning hakatakse seejärel taga nutma selle subjekti lagunemist postmodernses maailmas.⁴ Võib öelda, et autorite üldised arusaamad isedusest on üldjoontes sarnased Nietzsche polüloogilise, kartesiaanlikku subjektiivsust kritiseeriva käsitusega ise-

4 Vt nt Precht 2019.

dusest.⁵ Lisaks kõigele sümpatiseerib mulle autorite filosoofiline-üldistav haare, vastukaaluks probleemide käsitlemisele kognitiivteaduste kõnepruugis.

Üldiselt on vestluspartnerid ühel meelal ses osas, et digikeskkonnad, peamiselt virtuaalsed suhtluskeskkonnad on nii tänapäeval kui hoomatavas tulevikus kõige rohkem meie isedust ümberkujundavaks teguriks. Baumani alusveendumuseks on reaalsuse n-ö päris- ja *online*-versioonide ühildamatus, isegi konfliktisus (76), Raud on optimistlikum, nähes olukorras rohkem võimalusi, sh kahe režiimi sünteesiks liitreaalsuses (77).⁶ Vestluste käigus markeerivad mõtlejad seitse peamist digikeskkondades rohke viibimisega seotud probleemi, mis ma järgnevalt koos mõningate kommentaaridega esitan, märkides iga kord probleemi esmase tõstataja ja selle analüüsile pühendatud peamised leheküljed vaatlusaluses raamatus.

P1. Iseduse fragmenteerumine. *Online*-keskkonnas valitsevad mitmesugused suhted, mis nõuavad modifitseeritud või suisa teistsugust iset või vähemalt erinevaid eneseesitusi. Seega on tühistatud iseduse sidususe ja terviklikkuse nõue, mis kuulus eneseloome rangeimate nõuete hulka. Enese avaliku esitamise probleemi asemel on internetikasutajate ülesandeks esitada ennast (eri moel) erisuguste avalikkuste ees. Bauman peab seda muutust saatuslikuks ja järeldab siit oma varasematele töödele tuginedes, et iseduse dünaamika triivib kognitiivse ja kõlbelise vallast esteetika valda (68–69).⁷

P2. Originaalsuse võimatus. Ka üldisest normist hälbiv käitumine on medialiiserunud ühiskonnas juba kodifitseeritud. Geniaalsus ja tõeline originaalsus on üha võimatamad. Raud nendib: „Juba mõnda aega on need, kes soovivad erineda, pida-

5 Lähemalt vt nt Constâncio, Branco ja Ryan 2015.

6 Rein Raud ütleb selle kohta nii: „Ma pole kahe maailma asjus sugugi nii kindel, kui vaatan, kuidas keegi üle tänava minnes või sõprade seltskonnas sõnumit toksib. *Online*- ja *offline*-elu piirid hägustuvad iga uue leiutisega, nii et kõige tõenäolisemalt saab meile lõpuks osaks üksainus maailm, mis pole tegelikult kumbki“ (IP, 77). Kui liitreaalsus (*augmented reality*) tähendab kitsa tehnilise määratluse kohaselt virtuaalsete objektide kuvamist reaalse tajutava reaalsuse peale, siis siin artiklis mõistan Rauda näite eeskujul mõistet avaramalt – mistahes olukordi, kus harilik (n-ö *offline*) ja digitaalne keskkond inimese kogemuses segunevad, nt kasvõi mistahes tegevuste tegemine nutiseadmes, paralleelselt autot juhtides; eneseesituse sihikindel lavastamine sotsiaalmeedia fotopostituse jaoks jms.

7 Bauman viitab siinkohal oma teosele „Postmodern Ethics“, kuid sama probleemi analüüs jätkub ka raamatus „Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality“. Mõlemas raamatus kogeb Bauman iseduse fragmenteerumist ning eneseloome esteetika domineerimist eetilise-epistemoloogilise ühtsusetaotluse ees tõsise probleemina. Olgu öeldud, et nähtust on analüüsinud teisedki mõtlejad ning nii mõnigi neist on sellele andnud hoopis positiivseid hinnanguid. Nt Michel Foucault' jaoks on eetika ümberkujundamine eneseloome esteetikaks oluline emantsipatoorne strateegia biovõimu survele vastupanemiseks; Gianni Vattimo (1985) tervitab epistemoloogilise, ainutõe taotlusel tugineva maailmavaate asendumist esteetilisega, millega kaasneb iseduse plaanis identiteedi nõrgenemine. Neid suundumusi olen oma töödes tervitanud ka ise (nt Luks 2015, ptk 3).

nud oma varustuse ostma mõnest poeketist. Individuaalsus on suuresti muutunud valiku tegemiseks brändide vahel“ (70).

Selle probleemi olemus ei peitu arutlejate jaoks kitsalt digikeskkondades, vaid laiemalt massiühiskonnas. Küll aga pakuvad just *online*-keskkonnad Raua hinnangul probleemile pisut leevendust, võimaldavad inimestel täita iha erilisuse järele. Inimese *online*-versioonid manifesteerivad palju rohkem ja vabamalt tema enda tahet, pakuvad rohkem võimalusi eneseloomeks ja vähem takistusi – nt võin muutada enda *offline*-versiooni suhtes täielikult väljamõeldud tegelaseks (IP, 73–74). Kuid Raud ei väida, nagu oleksid loodud *online*-avatarid eriliselt geniaalsed või originaalsed, eelpool toodud tähelepanek brändide kõikjaleulatuvusest kehtib ka *online*-elu kohta.

P3. Liigne mugavus. Mõlemad mõtlejad nõustuvad, et *online*-keskkond on liiga mugav, pääsetee tegelikule elule omaste ja inimeseks-olemise jaoks hädavajalike suhtlusraskuste käest. Bauman väidab, et kõige suuremat kahju teeb *online*-elu inimsuhetele, mida on võrgus nii lihtne sõlmida ja katkestada, et kaob soov omada n-ö päris-suhteid (128–129). Eriti muretseb ta selle pärast, et võrgusuhtluses kalduvad inimesed kogunema ühtviisi mõtlevatesse gruppidesse – tekivad nn kajakambrid ja peeglisaalid (73, 130) ning inimestel ei teki immuunsust *offline*-elus esinevate toksiliste vastuolude suhtes (131, selle nähtuse järelmite kohta vt P7). Märkuse korras pillab Bauman, et ebameeldivustele kuulutatud sõda on üks peamisi modernsuse tunnuseid (119) – see tähelepanek on Nietzsche mõtlemise raameski väga oluline.⁸

Raud mainib reservatsiooni korras, et mitte alati ei ole traditsiooniline kogukondlikkus hajusast *online*-suhtlusest parem, see võib olla üksikisiku jaoks ahistav ja rõhuv (133). Bauman möönab positiivse poole pealt omakorda, et virtuaalsuhtlus kaotab ära hirmu üksinduse ja hüljatuse ees (125).

Omalt poolt lisan, et mõlemad autorid paistavad vaatamata oma kriitilisele hoiakule siiski ülehindavat digikeskkondades valdavat vabadust ja eneseesituste varieerimise võimalusi. Esiteks ei räägi Raud ja Bauman laialt levinud küberkiasamisest – kui keegi on *online*-elus sattunud mõne isiku või isikute rühma sihtmärgiks, siis ei ole sugugi lihtne selle käest pääseda. Teiseks on naiivne arvata, et kord internetti üles laetud informatsiooni on selle autoril võimalik ühe käeliigutusega muuta või kustutada – oskuslike otsijate jaoks on kõik üles leitav ning vajadusel autori vastu välja mängitav. Viimaks tasub mainida asjaolu, mis kaldub pigem liitreaalsuse valdkonda ega leia raamatu autorite poolt tähelepanu: inimese iga liigutus kas on juba elektrooniliste seadmete jälgimise all või esineb vähemalt selline oht. Selle all pean

8 Vt järgmises alaosas arutlusi „viimse inimese“ üle.

silmas ühelt poolt mastaapseid jälgimissüsteeme (turvakaamerad, mobiiltelefonide positsioneeritud, salateenistuste „tagauksed“ tarkvaras jms), mille ärakasutamise potentsiaal jälgimisühiskonna kujundamisel hakkab siin-seal, näiteks Hiinas, piirjooni võtma. Kuid inimese iga avalikus ruumis tehtav samm võib sama hästi jääda mõne teise eraisiku telefonikaamera vaatevälja, levida sealt võrku ning kui tegemist on millegi nn avaliku moraali suhtes taunitavaga (nt lääne kultuuriruumis mõni sõprade omavaheline rassistlik kommentaar), võib seik võimendada avalikuks skandaaliks ning saada hukatuslikuks isiku mainele ja karjäärile.

P4. Sõltuvus. Baumani sõnul levib laialdane sõltuvus digikeskkonnas pakutavast mitmekesisest sisust (suhtlusvõrgustikud, arvutimängud, nn „suunamudijate“ videod), kusjuures enamik sõltlastest on teadmatutes sellest, millest neil on oht ilma jääda (126). See probleem on niivõrd tuntud, et ei vaja pikemat kommenteerimist, küll aga väärivad tähelepanu mõtlejate seletused olukorrale. Esiteks käib Raud välja hüpoteesi, et tänapäeva inimese internetikasutamise kiik ning sellest ilmajäämise korral tekkiv rahutus sarnaneb usklike vajadusega täita usurituaale. Raud tõlgendab olukorda Durkheimist lähtudes – digikeskkondade külastamine on religioosne kultus, kultuste tegelik mõte on aga austuse avaldamine inimeste omavahelise koosolemise tõigale (eriti ilmneb see suhtlusvõrgustike puhul). Tõlgendusega nõustub ka Bauman (117–118). Teiseks pakub Raud välja seletuse, mille kohaselt internetisõltuvus võib olla laiema sotsiaalmajanduslikust olukorrast tingitud haiguse sümptom, mitte põhjus: „Võib-olla pöörduvad inimesed internetti üksnes majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste probleemide tõttu, millega nad isiklikult toime ei tule ja mille lahendamisest keegi teine samuti huvitatud ei ole?“ (141). Inimesed põgenevad päriselust internetti ning see põgenemissoov võib olla viimane märk sellest, et ollakse veel elus (142).

P5. Kahju vaimsetele võimetele. Bauman rõhutab, et pidev *online*-elu kahjustab tähelepanu, keskendumisvõimet, kannatlikkust ja mälu. Vähenevad kuulamise ja arusaamise oskused ning dialoogi pidamise oskus (126–128). Kuigi teoses viited puuduvad, on needki tähelepanekud üldteada ja küllap ka piisavalt uuritud (Brockman 2011, Prado 2017), et loeteluga nõustuda.

P6. Liiga vähene füüsiline aktiivsus. Õigupoolest mainitakse raamatus seda üldteada ohtu ainult riivamisi, Raud taunib võimalikku tulevikustsenaariumi, mille kohaselt „märkimisväärne osa Maa rahvastikust koosneb tulevikus zombistunud kehadest, kelle vaim elab kusagil mujal“ (140). Võib öelda, et kehalisuse kogemus ja kehapraktikad on vaatlusaluses raamatus teenimatult tagaplaanil (vrd Beinsteiner ja Kohn 2016). Siiski on selle artikli edasise käigu jaoks oluline probleem fikseerida, sest kehalisuse rehabiliteerimine ja puhta vaimu-askeesi kriitika on Nietzsche ise-dusekäsituses üliolulised.

P7. Polariseerumine. *Online*-elu teravdab konflikte ja polariseerumist, välistab demokraatlikku polüloogi. P3 puhul tuli juba ilmsiks, et inimestel on kalduvus veeta *online*-elu üksnes ühtemoodi mõtlevate kaaslaste seltsis (kajakambrites ja peegli-saalides) ega oska enam rahulikult arutleda, kaob ka enesekriitika võime.

Kahtlemata ei ole polariseerumine digitehnika poolt loodud nähtus, vaid midagi vähemalt meie kaasaegsele lääne inimpsüühikale üldiselt omast (vt Lott 2019), virtuaalsete kajakambrite olemasolu on lihtsalt tekitanud olukorra, kus igasugused veidrikud saavad varasemast palju kergemini koonduda ning rahutuid hingi enda seltsi meelitada. Raamatu ilmumise hetkest viisaastaku võrra targemana saame öelda, et konfliktid pole jäänud isoleerituna sotsiaalmeediasse – seda liini pidi ongi välja arenenud populismihõnguline tõejärgne poliitika, *online*-kajakambrites karastunud rühmad aktiveeritakse osalema demokraatlikes otsustusprotsessides ning poliitika nägu vormib üha enam uusarhailine, emotsioonipõhine tähendusloome, mille peamiseks troobiks on vastanduse kuulutamine võimuladviku ja „rahva tege-liku tahte“ vahel (vt Viik 2018).⁹ Valdavalt on käsitatud tõejärgsuse probleemi irooniliselt kui ajutist kõrvalekallet lääne demokraatia ratsionaalsest arenguteest, siiski olen paljuski Nietzsche kultuurifilosoofial tuginedes seiskohal, et tegu on nihilismi ajajärgu jätkuva arenguloogikaga (vt Luks 2018).

Kokkuvõtteks võib öelda, et autorid on meie digitaalsusest laetud tuleviku suhtes mõõdukalt murelikud, kuid ei arenda paratamatu allakäigu narratiivi. Humanistlikele mõtlejatele teeb üldises plaanis muret kapitalistliku maailmakorra raames süvenev ebavõrdsus, valdava hulga inimeste liiga vähene võimekus oma elu ise kujundada ja demokraatliku polüloogi hääbumine.

Üleinimene Nietzsche filosoofias

Selle artikli peamisele uurimisküsimusele vastamine eeldab üleainimese mõiste piiritlemist, ilma milleta on võimatu otsustada, kas üks või teine praktika saab olla sil-laks sinneraole liikumisel. Valdav enamik üleainimesest kõnelevaid kirjakohti koonduvad Nietzsche teosesse „Nõnda kõneles Zarathustra“, mille eesti keelde tõlkimisest möödub peagi juba 90 aastat.¹⁰ Kuigi üleainimese mõiste saavutas lentsõnana tuntuse juba Nietzsche-retseptiooni algusjärgus (nt Naumann 1899–1901), tuleb siiski öelda, et mõiste sisu osas puudub uurijate vahel üksmeel. Teatavasti on „Zarathustra“

9 Lähemalt analüüsitakse neid probleeme eesti keeles *Studia Philosophica Estonica* erinumbris 11 (2018) ning ka *Sirbis* 27.01.2017.

10 Friedrich Nietzsche, *Nõnda kõneles Zarathustra*: raamat kõigile ja ei kellelegi. Tõlkinud J[ohannes] Palla; redigeerinud ja järelkirjutisega varustanud J[ohannes] Semper. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.

Nietzsche kõige poeetilisem ja metafooririkkam teos ning lisaks sellele ei figureeri üleanimene seal tegelasena, vaid prohvet Zarathustra tulevikukuulutusega. Kui Nietzsche-uurijad milleski ühel nõul on, siis on see asjaolu, et kusagil Nietzsche loomingus ei leidu sellist üleanimese mõiste kirjeldust, mida võiks nimetada definitsiooniks tarvilike ja piisavate tingimuste kogumina. Mõiste tuleb tõlgenduse teel sisustada, mida ei ole võimalik teha isoleeritult, vaid seostades teiste Nietzsche jaoks (samal perioodil) oluliste mõistetega (subjektiivsus, viimne inimene, võimu tahe ja perspektivism, nihilism ja kõrgemate väärtuste kadumine, vabadus ja saatusearmatus jne). Nietzsche sageli hämarate üleanimese kohta käivate positsioonide rekonstrueerimine käib just mainitud mõistetega seostamise kaudu (Conway 1989, Magnus 1983, Schrift 2001, Zimmerman 2011) ja seda teed lähen järgnevalt minagi, andes endale aru, et ülesande korralik täitmine nõuaks raamatu mahus ruumi. Artikli piirides jäävad paljud seosed paratamatult visandlikeks, mida saan pisut korvata viidete oma varasematele töödele.¹¹

Eelnevas alaosas nägime, kuidas kaks humanistlikku mõtlejat muretsesid inimese säilimise pärast digikeskkondade pealetungi tingimustes. Tõlgenduse esimese lähtekohana väidan, et Nietzsche ei ole humanist: inimene (see vahetavorm ahvi ja üleanimese vahel (NKZ, 10))¹² tuleb ületada – see loosung kordub „Zarathustraski“ pidevalt (NKZ, 11–13, 31, 67 jm). Mu väide on küll levinud, kuid mitte probleemitu ega vaieldamatu. Äkki peab Nietzsche ületamise all silmas hoopiski inimese mõningast täiustamist, nagu vihjab eesti keeleski – minu hinnangul ekslikult – levinud *Übermensch*i tõlkevaste *üliinimene* (vrd ingl *superman* ja *overman*)? Kui rääkida n-ö bioloogilis-füüsikalises keeles, siis ei väida Nietzsche kusagil, et inimene kui liik tuleks ümber aretada mingiks sootuks uueks liigiks – tuleb mainida, et Nietzsche on tõrjuv igasuguse bioloogiliselt determineeritud arengu- ja aretusteooriate suhtes (sh Darwini suhtes, vt FVT, 1785–1787; Johnson 2010). Transhumanismi vaimus arutledes võiks väita, et Nietzsche ei osanud lihtsalt ette näha inimese nn tehnilise küborgiseerumisega kaasnevaid võimalusi, mida tuleks julgelt kasutada, viies just nõnda ellu inimese muundumist üleanimeseks.¹³ Selles üleskut-

11 Vt nt Luks 2009.

12 Artiklis kasutatakse Nietzsche teostele viitamisel järgmisi lühendeid: AKr: „Antikristus. Kristluse needmine“; EH: „Ecce homo. Kuidas saadakse selleks, mis ollakse“; FN: „Fragmente nihilismist“; FVT: „Fragmente võimu tahtest“; KSA: „Kritische Studienausgabe“; NKZ: „Nõnda kõneles Zarathustra. Raamat kõigile ja ei kellelegi“; MG: „Moraali genealoogiast“; SHK: „Sealpool head ja kurja“.

13 Nietzsche seostest transhumanismiga on kirjutatud aukartust äratav hulk lektüüri (nt Pearson 1997, Tuncel 2017). Ciano Aydini (2017) tähelepanekute kohaselt transhumanistid jäävad enamasti, vaatamata kogu oma valmisolekule inimest tehnoloogiliselt täiustada, siiski humanistideks, jagades humanistlikku inimesekäsitust ja inimeste

ses on autentset nietzschelikkust niipalju, et eksperimenteerimist ja uute tehnikate kasutuselevõttu ei tohiks tõrjuda, apelleerides inimolendi praeguseks hetkeks välja kujunenud bioloogilisele ülesehitusele kui puutumatu inimloomusele – inimlikkuse juurde kuuluv eksperimentaalne *hybris* (MG III, ¶ 9) on tervitatav. Kui miski transhumanistlike fantaasiate juures kindlasti Nietzsche jaoks taunimisväärne oleks, siis on see unistus jätta maha keha ning muutuda (surematuks) digiteeritud vaimolendiks – see on, nagu ka kommentaatorid on tähele pannud, gnostiline unelm uues kuues (Graham 2002, 72).

Nietzsche palju tsiteeritud eesmärk tõlkida inimene loodusesse tagasi (SHK, ¶ 230) või koguni liigitada loomade hulka (AKr, ¶ 14) annab küll tunnistust võimsast naturalistlikust hoovusest tema mõtlemises (Cox 1999), kuid siiski mitte biologismist ega laiemalt sientismist (SHK, ¶ 14; Pippin 2009, 72; Cox 1997, 272). Kutsus ju Zarathustragi üles liikuma inimesest edasi, üle inimese poole, mitte tagasi tõpraks, ahviks. Viidatud kirjakohtades ja mitmel pool mujal võitleb Nietzsche naturalismi mõõgaga idealistlik-religioosete käsituste vastu inimesest kui ennekõike vaimust – teadvus on Nietzsche jaoks kommunikatsioonivajadusest välja kujunenud funktsioon, mis kuulub pigem tema karjaloomuse juurde (KSA, 3: 590–593). Inimesest mõteldes tuleb arvestada kehalisusega, tungide, afektide ja instinktidega, kuid sellest seisukohast ei järeldu Nietzsche jaoks labane bioloogiline determinism (Cox 1997, 281). Inimene on küll oma instinktides võõrandunud haige loom, kuid samal ajal ka huvitavaim olend (AKr, ¶ 14) ning selles huvitavuses peitub ka tema muutumispotentsiaal, mis võib teataval määral avalduda ka enese tahtlikus ümberkujundamises (KSA, 3: 530–531, 564–565; SHK, ¶ 203).

Nietzsche nõustub küll sellega, et igasugune keskkond mõjutab pika aja vältel olendite, sh inimese kujunemist. Täitsa mõistlik on väita, et üle inimene on Nietzsche jaoks kauge, alles pikaajalise kujunemisprotsessi käigus (ehk) täituv ülesanne, mida pole võimalik veel täpselt piiritleda. Kuid võitlusväli ja panused inimese tuleviku üle otsustamisel ei ole Nietzsche jaoks ei bioloogilised ega kaugeltki mitte tehnilised, vaid pigem kultuuripsühholoogilised. Nietzsche arvates on tema kaasajal vankumas terve komplekt inimeseks olemise kandvaid eeldusi ja uskumusi, mida ta nimetab kõrgeimateks väärtusteks (FN, 1809, 1817–1819). Seega ei ole inimese ületamine tema jaoks mitte ainult normatiivne eesmärk, vaid ka väljakujunenud kultuurilise sattumuslikkuse tingimustes juba otsapidi alanud välti-

kohtlemiseks tehtavaid normatiivseid ettepanekuid. Kuna Nietzsche neid positsioone ei jaga, vaid on paljudes küsimustes radikaalne antihumanist, on tema tõlgendamise humanistlikuks transhumanistikks (vt Sorgner 2009) eksi-tav. Küll aga võib Nietzsche mõtlemist, sh siin artiklis rekonstrueeritavat üle inimene-käsitust korrektselt nimetada posthumanismiks, kui tõlgendame viimast mõistet nii humanismi kui ka juurdunud inimsuse ületamise taotlusena.

matu protsess. Oma kaasaja tingimuste piiritlemiseks kasutab Nietzsche oma hilisloomingus läbisegi dekadentsi ja nihilismi mõistet ning üritab „Moraali genealoogias“ visandada allakäigukursile jõudmise ajaloolist loogikat (vt selle rekonstruktsiooni Luks 2016a, 2178–2183). Nüansse kõrvale jättes süüdistab Nietzsche lääne tsivilisatsiooni dekadentsi langemises platonismist alguse saanud ja juudikristluses maksvusele pääsenud elu eitavat, teispoolsusse suunatud väärtusorientatsiooni. Kristlikul moraalil tuginevad eneseloome praktikad on ka Nietzsche jaoks tähelepanuväärne ja pikka aega efektiivselt toimunud kogum, kuid laialdane sekulariseerumine (nn Jumala surm, KSA, 3: 480–481) ei võimalda neil enam funktsioneerida. Vundamentistlik töötahe pöördub ühest äärmusest (Jumal on tõde) teise (kõik on asjata, vt FN, 1800–1802, 1817–1819).

Viljakaks viisiks üle inimese mõiste selitamisel on esmalt vaadata, millised hoiakud ja omadused praeguses inimsuses ületamist vajavad. Olen seisukohal, et inimese ületamise probleemi tuleb vaadelda just Nietzsche kaasaja vaatepunktist, ületamist väärivad peagi esitatavad punktid inimeses, kelle iseloomu on pikki sajandeid kujundanud kristlik moraal. Nietzsche jaoks ei ole olemas ajatut inimloomust – ütlust, et inimene on ikka veel kindlaks tegemata loom (SHK, ¶ 62), ei tule mõista kurtmisena, vaid just iseduse üle inimese poole liikumist võimaldava potentsiaalsusena (Luks 2016a, 2191–2196). Minu parima arusaamise kohaselt väärivad Nietzsche meelest tema kaasaja inimese juures kaotamist järgmised tunnused:

1. Elu eitav ja nõrkust kultiveeriv monoteistlik religioon ning sellest lähtuv moraal (AKr), sh monoteismi loogikat kandvad Jumalat asendavad uued puuslikud, nagu inimkond, rahvus, teadus vms (SHK, ¶ 242, 256; MG III, ¶ 23–24, FN, 1795–1798).
2. Igasugune usk hinge primaarsusse (liiati surematusse) ja keha alavääristamine (NKZ, 28–29).
3. Karjalooma-instinktid, inimeste vermimine ühetaoliseks massiks (MG II), võrdsusekultus ja demokratism (SHK, ¶ 203, 242).
4. Mistahes progressiusk, sh teaduslik kui teleoloogilise maailmaseletuse varjatud vorm (KSA, 12: 247–250).
5. Isiku püsivat identiteeti ja stabiilsust kultiveerivad ning eksperimenteerimist taunivad eneseloome tehnikad (NKZ tervikuna; MG III).
6. Hedonism, kannatuste vältimine ning mõttetuks kuulutamine (SHK, ¶ 225).

Rõhutan veelkord, need omadused mitte üksnes ei vääri ärakaotamist, vaid on Nietzsche arvates sekulariseerumise käigus tahes-tahtmata kadumas, ajastule annab traagilise põhitooni nihilism kõigi seniste kõrgeimate väärtuste langemisena

(FN, 1809). Selle olukorra teadvustamisest või vähemalt aimamisest tulenevad erinevad toimetulekustrateegiad:

- A) Püüda säilitada senine, absoluudil tuginev väärtusorientatsioon. Nt jääda kõige kiuste kristlaseks või panna Jumala asemele mõni ersats-absoluut – kas inimkond ja universaalsed inimõigused või siis kogu Universumi korda läbivalgustav teaduslikkus vms. Kõiki neid katseid saada läbi ilma väärtuste radikaalse ümberhindamiseta nimetab Nietzsche nihilismi mittetäielikeks vormideks, mis üksnes teravdavad probleemi (FN, 1816).
- B) Muutuda viimsepäevaprophetiks, hääbuda, kuna elu on mõttetu – passiivne nihilism, nn „budismi Euroopa vorm“ (FN, 1804, 1824).
- C) Nautida vägivalda, hävitada kõike, millest jõud üle käib, sest Dostojevski kuulsa ütluse kohaselt: kui Jumalat ei ole, siis on kõik lubatud – aktiivne (reaktiivne) nihilism (FN, 1810, 1820, 1824).
- D) Keelduda mõtlemast „suurtest asjadest“, kapselduda igapäeva-hedonismi – viimne inimene.
- E) Üleinimese poole elamine, üleiniimliku potentsiaalsuse leidmine endas, dekadentsi ületamine selle läbielamise kaudu – nihilismi-diskursuses katub see täieliku, ekstreemse nihilismiga (FN, 1810, 1811, 1816).

Viimase hoiaku avamine ja tõlgendamine on selle artikli pooleliolev peaülesanne. Kui mõelda vabas vormis meid ümbritsevatele inimestele ja nende loosungitele, siis küllap leiame kõiki punktides A–D kirjeldatud hoiakuid, sh mõistagi ka digikeskkondadest. Enne peaülesande suunal edasilikumist tuleks öelda mõni sõna „viimsest inimesest“. Hoiakud A–C paistavad Nietzsche jaoks olevat pikemas perspektiivis jätkusuutmatud: passiivsed nihilistid surevad peagi välja, samuti on elu hävitavad hoiakud nii ersats-absoluutide pidev pörkumine kui ka puhtast lustist hävitamine (KSA, 12: fr. 9 [107]). Seevastu viimne inimene paistab olevat Nietzsche aristokraatliku hoiaku jaoks tõeline oht, tõeline õudusunenägu: „Maakera on jäänud siis väikseks, ja ta pinnal hüpleb viimne inimene, kes kõik teeb väikseks. Ta sugu on hävimatu nagu maakirp; viimne inimene elab kõige kauemini“ (NKZ, 14).

Siin kirjeldab Nietzsche sedasama sõja kuulutamist ebamugavustele, mida Baumangi mainis; elu kannatustevaba meelelahutusega täitvatest inimtüüpidest koosnev massiühiskond teeb sügavat muret tervele reale 20. sajandi mõtlejatele (nt Adorno, Debord, Baudrillard). Just viimse inimese võimalikkuse valguses ei ole korrektne öelda, et kõik teised eluhiakud peale üleiniimese poole elamise on Nietzsche arvates tulevikus võimatud (vt Zimmerman 2011, Wittkower 2010, xxvii).¹⁴

14 Nietzsche 1883. a märkmetes leidub muide katkend, kus ta peab võimalikuks nii viimse inimese kui üleiniimese samaaegset eksisteerimist tulevikus (KSA, 10: fr. 7 [21], lk 244).

L E O L U K S

Tulen tagasi eelnevalt visandatud kuue inimeses ületamist vääriva tunnuse juurde. Jätame mõneks ajaks kõrvale Nietzsche deskriptiivsed uskumused Euroopa ja moodsa inimsuse vältimatu tulevikutrajektoori kohta. Nõustugem neid ennustusi sajandi võrra targemana hinnates, et paljugi Nietzsche poolt ennustatust (nt türanide esilekerkimine, raevukad maailmavaadete vahelised sõjad, sekulaarse elu jätkuv mõttekuse kadu, karjainstinktidel tuginev demokraatlik massipoliitika jne) on järgneva sajandi jooksul reljeefselt esile tulnud ning muutumisprotsessid kestavad siiani (Kuhn 1992, Luks 2004, Metzger 2009). Küllalt levinud viisiks kaasaja mõtte- loos on seejuures kadunud stabiilsuse – kristliku väärtuskeskme, objektiivse tõe, valgustusaja ideaalide jne – nostalgiline taganutmine. Ka seda rida pole mul plaanis täiendada. Võtan hoopiski vaatluse alla probleemi teise, normatiivse aspekti, mis on üleinimese piiritluseni jõudmiseks hädavajalik – miks väärivad loetletud tunnused Nietzsche meelest ületamist? Normatiivne aspekt on siin esmane, küsimus ei ole pelgalt selles, et vältida inimkonna hukkumist – viimasel juhul oleks Nietzsche samuti humanist ning viimse inimese hüpoteetiliselt kõige visam stabiilsusseisund väärriks püüdlemist.

Küsimusele vastamist võib alustada antropoloogilise-psühholoogilise aktsen- diga, kuid ometi ei pääse me seejuures mööda teemadest, mida tavatsetakse nime- tada metafüüsilisteks. Esiteks võib öelda, et monoteistlikul religioonil tuginevad enesetehnikad on inimolendi suhtes destruktiivsed ja tema võimaluste rikkust, elurikkust vaesestavad (FN, 1807–1809). Lihasuretamine, vaimu ja eriti just mõis- tuspärase enesekontrolli domineerimine kõigi teiste mitmekesiste afektide üle, vaenulike impulsside internaliseerimine ja nende pärast süütundmine (MG III, ¶ 15) – kõik see pärsib olendi loomulikku vitaalsust, muudab ta, füsioloogilis-psühholoo- giliselt rääkides, haiglaseks. Sellisel askeesil oleks mõtet üksnes n-ö lunastuse väljateenimise perspektiivist, mis aga oli juba Nietzsche kaasajal laialdaselt kaht- luse alla seatud. Seega võime piisavalt lihtsustades öelda, et tunnuste 1–2 kaota- mise vajalikkus tuleneb Nietzsche elufilosoofilistest intuitsioonidest, arusaamisest, et monoteistlikud muinasjutud kultiveerivad nõrkust ja takistavad elust rõõmu tundmist: „Kui elu raskuspunkti ei asetata mitte ellu, vaid „teispoolsusse“ – eimis- kisse –, siis on elult raskuspunkt ülepea röövitud“ (AKr, 43). Märkuse korras olgu öeldud, et haigus, nõrkus, allakäik on Nietzsche jaoks elu loomulikud osad (KSA, 13: fr. 14 [75]), taunimist väärib aga see, kui neid dekadentsihoiakuid üldkehtivatena levitatakse.

Kui nüüd võtta omaks elujaatav immanentne positsioon ja kuulutada kõik transt- sendentsed väärtusmõõdud miraažiks, siis kerkib paratamatult küsimus, miks taunib Nietzsche karjainstinkte ja hedonismi (3. ja 6. tun- nus) inimeses? Tavapäraselt mõistetud naturalistlik vaatevinkel peaks olendi

tasandil arutledes soosima just nimelt hedonismi, kannatuste vältimist. Seda eesmärki toetaks kindlasti ka 5. tunnus, püsiv-stabiilne identiteet ning kaudselt ka 3. tunnus – ühtemoodi väärtushinnangud põhjustavad vähem konflikte ja tekitavad seega üksikisenditele vähem kannatusi. Sedaviisi arutledes peaks just viimse inimese seisundi kuulutama kõige loomulikumaks, elujaatavamaks olukorraks (nagu seda on oma optimistliku perioodi töödes teinudki Francis Fukuyama (2002)), propageerima antivundamentistlikku, sallivat, nõrgeneva väärtustundega elu (Rorty 1999, Vattimo 2003) ning kuulutama Nietzsche üle inimese-iha metafüüsiliseks jää-nukiks tema mõtlemises (Heidegger 1961).

Viimasele süüdistusele annab vastuse Nietzsche tõlgendus üle inimesest, mille poole sinne arutlus tasapisi liigub. Järgmiseks tuleks märkida, et Nietzsche mõtlemist iseloomustab kahtlemata teatav elitism, aristokratism (SHK, ¶ 257–296) – seda kinnitavad nii valik minevikutegelastest, kellele ta komplimente teeb (nt Goethe, Napoleon, Aleksander Suur, Cesare Borgia), tema suhtumine n-ö karjamoraali (SHK, ¶ 260) kui ka tema hägusad tulevikuvisionid (SHK, ¶ 42–44; MG II, ¶ 24; FN, 1822). Üle inimese poole elamine ei ole, ei saa olema ega peagi olema igaühe asi. Nietzsche näeb selgelt, et pööbel kaldub pigem hedonismi, tema nägemus lähitulevikus aset leidvatest kultuuriprotsessidest lihtsalt välistab viimse inimese tasakaaluseisundi püsijäämise reaktiivse-aktiivse nihilismi ja monoteistlikku loogikat jätkavate maailmavaadete pörkumise tõttu. Kuid edasi: kui elu tõlgendamiseks pole metafüüsilist väärtusmõõtu, kui valitseb erisuguste perspektiivide ja interpretatsioonide paljus (KSA, 12: fr. 1 [58], lk 315), siis mis alusel jagab Nietzsche inimesi ja nende hoiakuid eliidiks ja pööblikuks? Vastus sellele küsimusele on suisa klišeena levinud – selleks aluseks on võimu tahe (Wille zur Macht):

Mis on hea? – Kõik, mis võimutunnet, võimu tahet tugevdab, kõik, mis suurendab inimese võimu.

Mis on halb? – Kõik, mis pärineb nõrkusest.

Mis on õnn? – Selle tunnetamine, et võim kasvab, et vastupanust saab jagu. (AKr, ¶ 2)¹⁵

Vaidlused võimu tahte positsiooni üle Nietzsche mõtlemises on praeguseni ühed teravamad ja kirglikumad. Vitalistliku tõlgendussuuna jaoks (nt Heidegger 1961) on võimu tahe kogu Nietzsche filosoofia alus, metafüüsiline-kosmoloogiline selgitus maailma kui sellise, elu kui sellise sisima olemuse kohta (vrd FVT, 1766–1768). Pers-

15 Olen veendumusel, et Nietzsche moraalikriitika ei ole pelgalt dekadentliku karjamoraali (kristliku moraal) kriitika vitalistliku võimumoraali nimel, vaid mistahes üldkehtiva moraal kriitika (vt Luks 2016a). Tsiteeritud katkend ei ole selle hoiakuga vastuolus, kuna Nietzsche jaoks on moraalile omased vastandlikud alusväärtused hea-kuri, hea-halb ei pruugi aga olla moraalieristus (vt Luks 2016a, 2179).

L E O L U K S

pektivistliku tõlgendussuuna jaoks (nt Vattimo 1992) on võimu tahe pelgalt üks interpretatsioon teiste seas, pelgalt mõtteharjutus, katsetus, hüpotees (vt SHK, ¶ 36). Viimati mainitud tõlgendusele puhutakse tuult tiibadesse ka biograafilis-filoloogiliste andmete abil, väites, et Nietzsche loobus üheselt oma peateose „Võimu tahe“ kirjutamisplaanidest, et mõiste esineb tema trükitud teostes üksnes paaris kohas jms (Magnus 1986). Mõlemal leeril on oma lemmiktsitaadid, millele tõlgendus üles ehitada.

On vägagi selge, et võimu tahe ja perspektivism on Nietzsche filosoofias omavalgelises pingeseisundis. Ühelt poolt on kõik – ka võimu tahe – interpretatsioon, saava-näiva tõlgendamine eri perspektiividest, aga teiselt poolt on just võimu tahe see, mis interpreteerib (FVT, 1771), interpretatsioone loov jõud. Usun, et seda pinget tõlgendades ei ole tingimata vaja valida poolt või siis kuulutada Nietzsche mõtlemine päästmatult vastuoluliseks. Esiteks vaatleme väga lühidalt, milliseid tõendusid esitab Nietzsche elu võimu tahtena mõistmise kasuks. Kõige paremini ei aita meid edasi palju tõlgendatud metafüüsilise tooniga kirjakohtad maailmast, elust, tegelikkusest jms võimu tahtena (nt SHK, ¶ 36, FVT 1764, 1766–1767, 1779–1781). Pigem võiks jälgida Nietzsche filosoofias selliseid üldistusi toetavaid, naturalistliku silmaga tehtud tähelepanekud looduse kohta, primitiivsete olendite kohta, keda ise loomustab aktiivsus, suund püsimisele ja vastupanu ületamisele, nõrgema assimileerimisele endasse (nt toitumise kaudu: FVT, 1766, 1776). Seda jõudu kogeb inimesegi vahetul afektiivsel tasandil (FVT, 1783), mille tunnetamine-tähtsustamine oli küll askeesi-ideaalide poolt juhitud maailmas pikka aega tabu.

Kuid siiski – miks õõnestab seda võimu-filosoofiat perspektivism, milleks reservatsioonid? Siinkohal tuleb silmas pidada, et Nietzsche üritab jääda immanentseks, teadvustada sattumuslikkust, s.t mitte arutleda metafüüsikuna ennast maailmast välja. Võimu tahtest vähem kuulsad ei ole Nietzsche kriitilised rünnakud ego-substantsi vastu. Hing on tema jaoks paljususe, tungide-afektide ühiskondlik koetis (SHK, ¶ 12), mille ühtsus ja ka ülimus kehalikkuse ees on fiktsionaalne (KSA, 12: 315), samuti on pettekujutelm vaimu tahtevabadus oma tegude esmapõhjusena (Nietzsche 2011).

Nietzsche positsioon(id) tahtevabaduse küsimuses on üks paljudest tema filosoofiaga seonduvatest tõlgenduslikest suurprobleemidest (vt Gemes ja May 2009), kontsentreeritud sissevaate teemasse annab eesti keeles Jaanus Sooväli (2011). On selge, et Nietzsche kritiseerib arusaama vabast tahtest kui inimese tegude põhjustajast, kuid teisalt ei poolda ta vähemalt oma hilismõtlemises ka determinismi ning räägib teise alatooniga suveräänses indiviidist, otsusekindlusest jms. Minu arusaam probleemist, mis vajaks kahtlemata pikemat lahtikirjutamist, on järgmine: võimu tahtena mõistetud maailm ei allu Nietzsche jaoks paratamatusele ega sea-

dustele, vaid on määramatu (vt FVT, 1779)¹⁶ ning samamoodi on määramatu ka inimene. (Inim)olendile on omane tahta, kuid tahet suunavad põhjused on kompleksed ja määramatud ning ka inimolendi jaoks lõpuni tunnetamatud. Siit võrsub üks proovikivi senise inimlikkuse ületamise teel: jaatada oma tahet ilma seda metafüüsiliselt ratsionaliseerimata, jaatada oma tahte sattumuslikkust ja hämaralaseid, jaatada hüpoteesina püstitatud saatusegi olemasolu. *Amor fati*, sellesama igavese taastuleku tahtmine (KSA, 13: fr. 16 [32], lk 492) lõikab mõtlemisest välja mistahes progressiivse võimaluse.

Ise on siiski olemas, aga mitte kartesiaanliku tõsikindla vundamendina teadmiste ehitisele, vaid sattumusliku ja ainult osaliselt kogetava võrgustikuna tungidest, afektidest, instinktides, impulssidest jne (vt Cox 1997, 281). Nietzschegi on üks sääraseid moodustisi. Oma parima äratundmise järgi – just tunne, häälestus (*Stimmung*), afektiivse mõõtme aktsepteerimine on siin oluline (Schrift 1988, 140) – on nii tema ise nagu ka inimene üldse võimu tahte paljusus (FVT, 1770), kes oma praktiliste vajaduste ja püsivuse huvides skematiseerib kaosest välja korrapära vorme (FVT, 1787). Kuid ise naturaliseerimise ja dekonstrueerimise tagajärgede muutmine enesekohaseks ei võimalda Nietzsche seda kuulutada teadlase või metafüüsiku toonil kui lõplikku tõde (tõetahe on tema jaoks samuti üks elu ahistav askeesiideaal (MG III; SHK, ¶ 10; vrd Luks 2018)) – kõik tema poolt kirjeldatugi on hüpotees, interpretatsioon, viis, kuidas elu määramatu kaos ühele adumatust hulgast afektidest kokku klopsitud ise paistab. Võimu tahe ja perspektivism on kaks elementi, mille omavahelisest suhtest Nietzsche filosoofias tuleks mõelda hermeneutilise ringi mudeli abil (vt ka Luks 2017).

Siiski pole ka selles arutluse punktis veel selge, mis funktsiooni täidab Nietzsche mõtlemises üleinimese poole püüdlemine. Kui iga olend võimu tahte konfiguratsioonina püüdleb enda säilitamise ja kasvu poole, siis eks tee seda vaistlikult ka olendite kogumid. Adekvaatne küsimus võiks olla, milline eluvorm ja poliitiliste kogukondade vorm osutub nihilismiaja turbulentside käigus elujõuliseks, kas on selleks demokraatia-instinktist kantud viimsete inimeste turvaruum või mingit sorti türannia, mille saabumise ennustustest pole Nietzsche filosoofias samuti puudu (SHK, ¶ 242). Kuid igal juhul oleks kogu selline sebumine nietzschelikult väljendudes „inimlik“, „liiginimlik“, kui me just ei tahaks väita, et võimu üle käivate võitluste käigus võidu saavutav kogukond arenebki seeläbi üleinimesteks – kui sellele mõttele lisada rassistik mõõde, jõuaksime välja natsionaal-sotsialistliku tõlgenduseni.

16 Mehhanitsismi kriitika ja jutt võimukvantidest on andnud tõlgendajatele alust visandada seoseid hilisema kvantfüüsikaga (Plank 1998).

Ometi on viimane hüpotees Nietzsche mõtteline jälgides olemuslikult vildakas. Esiteks, mainides inimeses ületamisväärsede tunnuste komplekti 4. liiget, tuleb hoiduda igasugusest progressiisust, maapealse paradiisi lubadusest – olgu kasvõi äravalitutele. Selle hoidumise proovikiviks Nietzsche mõtlemises on teda äkilise inspiratsioonipuhanguga tabanud metafoor „sellesama igavesest taastulekust“ (EH, 100–106), mille strateegiline funktsioon mõtlemises tundub olevat vältida kujutelmi nii igasugustest elu harmoonilistest lõppseisunditest kui ka lõputu progressi unelmat (mille kahandatud versioonideks võiksid olla nii jutustused igavesti kestavast majanduskasvust või popperlik kujutelm teaduslike teadmiste rohkenemisest). Elu võimu tahtena on mõistetud ja kogetud kaosena, määramatusena, igasugused konfiguratsioonid ja koondumised selles (nt üleinimese poole suundumine) on ajutise iseloomuga.

Sama mõtet isedusele rakendades jõuame olulise punktini: isedus toimib kahe vastandliku impulsi, enesesäilituse ja eneseületuse pingeväljas. Hing on Nietzsche jaoks mäletatavasti tungide-afektide jms paljusus (SHK, ¶ 12), enesesäilitus ehk enesekontroll seisneb võimes see paljusus hierarhilisse tervikusse vormida ja seda tervikut säilitada (KSA, 3: 530–531, 538). See on vabalt rääkides küllaltki tuntud pilt identiteediloomest ka meie kaasajal. Kuid teisalt tungib eriti just n-ö avatud meelega inimesele, „vabale vaimule“ peale elu üliküllus, ülisuur uute afektide-tungide omavahel võitlev armee (MG III, ¶ 12; KSA, 12: fr. 1 [58]).¹⁷ Eksperimentaalne eksistents tähendab seda, et inimene ei kapseldu stabiilsesse enesesäilitusmustrisse, vaid läheb kaugemale, vaatab oma hinge kuristikku, riskides eneseloome hämaraladel kannatusi vältimata ka sellega, et kuristik vaatab vastu (SHK, ¶ 146), iseduse stabiilsus laguneb (May 2009, 94; Pippin 2009, 76).

Viimaks olen mööda pikki kõrvalteid hulkudes jõudnud üleinimese mõistest õlgenduse ni. Samuti nagu mitmed teised uurijad (Magnus 1983, Schrift 2001, Pearson 1997) väidan, et üleinimene ei ole ega saagi olla teatavate omaduste kogumina avatav kirjeldus (tulevikulisest) olendist, vaid see on hoiak – riskeeriv eksperimentaalne lahtiütlemine kooskõlalistest enesekontrolli mehhanismidest identiteedi säilitamisel, avatus tundmatusele, saamisele. Üleinimese poole elamine on inimolemise „alus“: kohtumine määramatu jõuväljaga, millest subjekt on vormitud (Conway 2000, 130). Olgu öeldud, et sellel ohtlikul mängul puudub eesmärk, mäng lähtub täieliku nihilisti veendumusest: eimiski ehk mõttetut igavesti (FN, 1802). Samuti ei ole üleinimese poole elamisel ees mingeid piiranguid, kõige vähem veel moraalseid (vt Luks 2016a). Sestap on tõetera sees nii nendel tõlgitsustel, mis rõhutavad saamise

17 Iseduse säilitamist rõhutavad tõlgendused tuginevad peamiselt fragmendile 290 „Rõõmsas teaduses“. On väidetud, et Nietzsche rõhuasetused muutuvad ajas säilitamisest eneseületamise suunas (Conway 1989, 213).

süütust (KSA, 6: 96–97), mis ei hooli nõrkade hukkumisest nihilismi käigus (FN, 1804) ega karda vajadusel vägivallatseda (SHK, ¶ 207), kuid samavõrd tabavad täppi ka need tähelepanekud, mille kohaselt selle hoiaku puhul puudub tungiv vajadus vägivallatsemiseks, valitseb enese jõust teadlik, vimmameelest vaba mõõdukus (FN, 1805). Moraalidust ei ole vaja pidevalt kinnitada käibivate reeglite rikkumisega.¹⁸

Oma üleinimliku potentsiaali poolest on inimene alati veel kindlaksmääramata loom, see määramatus avaneb *hybris'*ena – pideva enda kallal eksperimenteerimise sunnina (MG III, ¶ 9). Inimese ise ei saa kunagi valmis, selle „loomuseks“ on pidev muutumine, saamine, eneseületus. Just selles saamise süütuses ja loovas eneseületuses seisneb minu tõlgenduse kohaselt inimese sees peituv üleinimlikkus, mis võngub ühes rütmis võimu tahtena kogetud elu enese saamise ja eneseületusega (NKZ, 95–98) ning mida üritavad vaigistada ja peita kõikvõimalikud filosoofilised ja religioossed teooriad inimloomusest. Nõnda mõistetud üleinimest ei ole põhimõtteliselt võimalik defineerida või piisaval määral kirjeldada: see ei ole olendi ontoloogiline seisund, vaid tema pideva muutumise trajektoor. Selge on see, et Nietzsche adub ennast sel trajektoiril liikuvat, mistõttu osutub viljakaks uurida neid mõisteid – Deleuze'i kõnepruugi järgi mõistetegelasi (Deleuze ja Guattari 2014) – kellega ta ennast pikemalt ja selgemalt seostab: ennekõike vaba vaim (SHK, ¶ 24–44), aga ka nt täielik või äärmuslik nihilist (FN, 1810, 1816), immoralist (EH, 143), Dionysos (EH, 148). Visandan alaosa lõpuks märksõnaliselt selle eluhoiaku kontuurid, tuginedes paljuski Simon May (2009) suurepärasele artiklile. Üleinimese poole elav¹⁹ vaba vaim:

- I. Aktsepteerib keskmeta subjektiivsust, seda, et minu ise on võimu tahte paljusus, ainult osaliselt introspektiivselt kogetav tungide ja afektide ühiskondlik koetis (vt ka Luks 2016a, 2191–2195).
- II. Eksperimenteerib endaga (vt Maurer 1984), jaatab paljuperspektiivilist isedust, haarab küll endasse ja endaks võimalikult suure hulga võimalikult võimukaid afekte ja tunge, kuid riskib samas sellega, et neid pole ühel hetkel enam võimalik toimivaks ühtsuseks organiseerida (SHK, ¶ 41).
- III. On n-ö „süüdimatu“, s.t praktiseerib saamise süütust, hoolimata ühiskondlikest normidest (MG III, ¶ 24), ennekõike mõistagi mistahes absoluudil tuginevatest moraalnormidest, kuid olemata seejuures ka transgressiivse

18 Selline eluviis oleks sadistlik perversioon, mis on, nagu on hästi näidanud Lacan (1989), ümberpööratud kantiianlus.

19 Jään selguse huvides sellise kohmaka termini juurde, kuigi Margus Oti vaimus terminiloomele voli andes võiks siit moodustada mitmeid uudisttermineid, näiteks *inimesest üle-olek* või *üle-saamine*.

epateerimise ori. Hoidub karjainstinktist, suudab kanda üksilduse koormat (SHK, ¶ 212).

- IV. Jaatab aktiivselt saatust – aktsepteerides ka seda, et tema paljususlik isedus ei ole moodustatud *causa sui*’na funktsioneeriva vaba tahte alusel, vaid on sattumuslik, on kokku pandud mitmekesistest ajalooliselt päritud ühikutest, sh dekadentlikest (EH, 16–19).
- V. Aktsepteerib tötust, kõige, sh tema enda tugevaimate alusveendumuste kehtivust pelgalt teatud interpretatsioonina (vt Luks 2018). Aktsepteerib elu mõttetust ja tõrjub mistahes teleoloogiat. Ta ei unista, et inimkond evolutsioneeruks nihilismi läbimise järel üle inimeste kogukonnaks; teatud enesetehnikana toimiv mõte „sellesama igavesest taastulekust“ meenutab, et alati tuleb tagasi ka kõik põlastusväärne.

Miks mitte öelda, et sellise eluhoiaku kandja ongi valmis üle inimene, selmet jääda kohmaka konstruktsiooni *üle inimese poole elamine* juurde? Äkki on Nietzsche teostes üle inimeseega seondud tulevikulisus ning Zarathustra vahendajakuju loomine lihtsalt talle omane stiilimäng, sest „kõik sügav armastab maski“ (SHK, ¶ 40, 289)? Arvan siiski, et nii vabalt mõistetega ümber käia ei saa. Isegi kui me kokku lepiksime, et äsja viie punktina visandatud eluhoiak annaks kokku valmis üle inimese, tuleks teha reservatsioon: mitte ükski inimene ei suuda pidevalt ja püsivalt säärase hoiaku alusel elada. Eelnevalt avatud nietzscheliku isedusekäsituse alusel nägime, et iseduses võitlevad omavahel enesesäilitamise ja eneseületamise impulsid, esimene neist on n-ö inimlik külg, ilma milleta olend laguneks. Samuti ei ole isedust moodustav võimu tahe alati tõusujoonel, nagu ei ole olend alati terve. Ei ole niisama lihtne isegi mitte taastulekumõtte tingimusteta jaatamine – armastada ja oodata iga olnud hetke kordumist, ka kõige suuremaid isiklikke ja kollektiivseid ebaõnnestumisi (vt Magnus 1983). Viimaks tuleb öelda, et olend ei sünni ega kasva Nietzsche raamatute vahel, vaid ikka inimlikus kultuurikeskkonnas – tõsi küll, see keskkond võib üle inimese poole elama hakkamist kas pigem soosida või taunida, kuid siiski on sotsialiseerimine teatavate selgepiiriliste rollide loomine, mille ületamisega tuleb kurja vaeva näha. Nietzsche ise oli sellest vägagi teadlik ning rõhutas korduvalt, et kristlik moraal, mida ta sedavõrd põlgas, on temassegi jätnud hulganisti jälgi (SHK, ¶ 226), et oma ajastu lapsena on ta üht jalga pidi dekadent (KSA, 6: 11). Mitte üksnes üle inimene, vaid ka filosoofiat vaba loominguena arendav „tulevikufilosoof“ on Nietzsche jaoks mõttetegelane, kelle jaoks tema tööd alles teed rajavad (SHK, ¶ 42–44).

Kas digikeskkondade mõjud isedusele soodustavad üle inimese poole elamist?

Millise hinnangu peaks andma meie digikeskkondadest tulvil reaalsusele ning täpsemalt esimeses alaosas visandatud seitsmele probleemile, lähtudes inimese

ületamise taotlusest, üle inimese poole elatava elu positsioonilt? Olgu öeldud, et Nietzsche hinnang tema kaasajal areneva tehnika suhtes oli ambivalentne (McGinn 1980) – ta ei taganud progressi trummi ning pani terase kultuurikriitikuna tähele tootmise masinliku organiseerimise inimest alandavat mõju, kuid ta ei käsitlenud ka tehnikat mingi vääramatu saatusliku jõuna, ohtude ohuna nagu hiljem paljud mõtlejad eesotsas Heideggeriga. Ma ei näe eelmises alaosas esitatud tõlgendusest lähtudes ühtegi põhjust, miks eksperimenteeriv eksistents peaks tehnikast, sh digitehnoloogiast *a priori* eemale hoidma. Samal ajal ei tohi sattuda transhumanistlikkusse vasikavaimustusse, vaid digikeskkondade mõjusid isedusele tuleb rahulikult analüüsida.

Hindamiskriteeriumiks sobib hästi juba tsiteeritud lõik „Antikristlasest“:

Mis on hea? – Kõik mis võimutunnet, võimu tahet tugevdab, kõik, mis suurendab inimese võimu.

Mis on halb? – Kõik, mis pärineb nõrkusest. (AKr, ¶ 2)

Vältimatuks täpsustuseks selle kriteeriumi juurde tuleb lisada iseduse polüfoonilisus, erisuguste afektide ja perspektiivide pulseerimise kogemine (MG III, ¶ 12). See, kui keegi kapseldub mingisse tardunud rolli, kus tal on võimalik endast nõrgemate üle võimutsemist nautida (nagu näiteks alluvaid kiusav sadistlik ülemus), ei ole mitte hea elu, vaid armetu vimmameel.

See, mis digikeskkondades suurendab võimu tahet, aitab kaasa üle inimese poole elamisele, on üheselt, tugevas tähenduses hea. See, mis nõrgestab, pärsib, ahendab perspektiivide paljusust, on üheselt halb. Kuid on ka vahepealne võimalus: mõni aspekt, mis on küll tugevas mõttes halb – s.t nõrkust kultiveeriv või tobedaid puuslikke järgiv – võib olla hea suhteliselt, nihilismiprotsessi kiirendajana, mõistagi juhul, kui üle inimese poole elav vaba vaim on selle ohu suhtes immuunne. Miks Nietzsche pooldab vältimatute nihilismiprotsesside kiirendamist ja nõrkade hukkamist? Kõigi põhjuste avamine nõuaks pikemat kultuuripsühholoogilist uurimistööd, kuid üheks põhjuseks paistab olevat asjaolu, et dekadentlik kultuurikeskkond takistab tugevate isiksuste, tulevikufilosoofide kasvumist, kõikjal laiutav karjainstinkt häirib ja tüütab.

Püüan nüüd visandatud kriteeriumite alusel hinnata esimeses alaosas välja toodud seitset probleemi. P1 – iseduse fragmenteerimine – kõlab Baumani sõnastuses peaaegu nagu Nietzsche enda filosoofiline programm. Iseduse sidusus ja terviklikkus on metafüüsiline müüt, millest tuleb vabaneda, nagu ka moraali ja klassikalise epistemoloogia diktaadist iseduse moodustamisel. Elu, sh eneseloome esteetiseerimine on Nietzsche taotluseks juba alates „Tragöödia sünnist“ kuni hilismärkmeteni välja (FVT, 1790–1792). Oluline on rõhutada, et esteetiline eluhoiak peab toimima vastumürgina kõige salakavalamal moel moondunud absoluudi-usu vastu,

L E O L U K S

milleks on ennekõike loodusteadustes valdav objektiivse tõe tahe: „Tõde on inetu: meil on kunst, et me tõe käes ei hukkuks“ (FVT, 1792, vt ka MG III).²⁰

Eelneva tõlgenduse põhjal pole raske näha, et Nietzsche jaoks on halvim ja ohtlikem digikultuuris P3 – liigne mugavus. See oleks jõudude dünaamilise ümberkujunemise peatamine langusfaasis, viimsete inimeste karjähiskonna stabiliseerumine kõigile kättesaadavas ja rahuldust pakuvas *online*'is. Nietzsche jaoks oleks põrgu just selline hea uus ilm, kus kõik veedavad oma elupäevad mõnes konfliktivabas hügieenilises keskkonnas, milliseks on üritatud näiteks Facebooki disainida, jagades muudkui kassi- ja klassipilte või saades moraalset rahuldust endale sobivas kõlakambris (keskkonnakaitsjad, rahvuslased, lamemaalased vms) pisut jaurates. *Online*-suhete valdavus oleks nietzschelikust perspektiivist samuti taunitav – mitte küll sellepärast, et vahetu suhtlus oleks tingimata autentsem (Nietzschegi oli tohutus kirjavahetuses), vaid just suhtluse probleemituse tõttu. Kannatusest hoidumine on dekadentlik (FVT, 1789; Shaw 2014) ning digikeskkonnas on see hoidumine lihtsam kui *offline*-elus.

Milline hinnang anda inimeste mastaapsele jälgimisele, mida infotehnoloogia vahendid võimaldavad ning mille ma eespool omalt poolt P3 juures välja tõi? Juhul kui see masinavärk on stabiilsust taotleva karjainstinkti teenistuses, on see üheselt halb – poliitkorrektsuse diktatuur koos laialdase jälgimisega ja ebasobivate sõnumite tirimisega n-ö avalikkuse lintšikohtu ette, on vabade vaimude jaoks eluohtlik. Kujutlegem hetkeks mõtte-eksperimenti korras olukorda, kus Nietzsche elutseks tänapäeva Ameerika Ühendriikides ja avaldaks seal oma teosed – milline asu tal võiks seal olla? Keerukam on hinnangut anda juhtumitele, kus jälgimisseadmed on mõne türanni käes – see olukord võib olla Nietzsche jaoks suhtelises mõttes hea, nihilismiprotsesse kiirendav. Täpsemad hinnangud nõuaksid Nietzsche poliitilise filosoofia läbivalgustamist.

Võtame järgmiseks väikse hüppe korras vaatluse alla P7 – polariseerumise, mida sotsiaalmeedia võrgustikud võimendavad. See on üleinimlikult trajektoorilt hinnates suhteliselt hea nähtus, kuna destabiliseerib P3 puhul analüüsitud viimsete inimeste mugavuselu, kiirendab nihilismiprotsesse, kütab masse üles üksteist hävitama. Ärgem unustagem, et kraaklemine ei jää isoleeritult *online*-keskkonda, vaid kandub sealt edasi *offline*-ellu – näiteks tõejärgse poliitikana, mis on paljude hinnangul juba murendanud lääne demokraatliku heaoluühiskonna stabiilsust, või siis islamiradikaalide efektiivsema tegutsemisena infovõrkude abil.

20 Esteetiline eneseloome on 20. sajandi mõtlemises elavat arendust leidnud motiiv, mille tuntuimaks esindajaks võib pidada hilist Foucault'd, kuid olulisi arendusi leidub teisteltki (nt Vattimo 1985), sh olen isegi sellesse mõtteliini pisut panustanud (Luks 2015).

Siiski tuleb täpsustada, et polariseerumissurve on üle inimese poole elamise jaoks ka ohtlik – sellesse nakatumisel peitub oht kaotada oma teadvuses aset leidv sisemine polüloog, hakata inimlikes piasjades kaasa vaidlema, pooli valima, minna kaasa pööbelliku tühiräuskamisega, mida sotsiaalmeedia keskkonnad kultiveerivad.

Kõige ühesemalt halb on üle inimese poole elamise jaoks P2 – originaalsuse võimatus. Õigupoolest püstitas Nietzsche epigoonluse probleemi kaasajale omasena juba oma varases ajakohatus vaatluses „Ajalooteaduse kasust ja kahjust elu jaoks“ (KSA, 1: 243–334). Loomingulisuse juurde kuulub ka aktiivne unustamine, kuid dr Google ja tema sõbrad on kõigile meile andnud sellise abimälu, mis sisaldab mistahes valdkonna kohta selliseid infohulkasid, mida pole võimalik sureliku elu jooksul läbi analüüsida. Juba Nietzsche kirjeldas oma ajastul valdavat eluhoiakut kui ajaloo küllastunud antikvaaride oma, kes hulguvad ajaloo kostüümilaos ja vahetavad seal maske, võimetuna midagi uut looma – mida tuleks siis probleemi kohta öelda meie nüüdses infoküllastatuse maailmas? Võib näiteks küsida, kui palju on humanitaarias akadeemilistes kirjatöödes, sh filosoofias originaalsust, kui palju pelgalt kompilatsioonist ja kommenteerimist.

Ei Nietzsche ega ka mina ei soovi nende märkustega propageerida harimatust, silmade sulgemist mineviku saavutuste ees. Seda, kuidas toimib nn loovus ilma lugemusest, võime ehedalt näha kasvõi praeguse noorema eesti kirjanduse hoo-vustes – selline lähenemine toodab amatöörlikke klišeisid. Nietzsche väljendab juba mainitud ajakohases vaatluses teisi, produktiivsemaid hoiakuid ajaloomaterjali kasutamisel loovuse hüvanguks (monumentaalne ja kriitiline lähenemine (KSA, 1: 258–270)), tema otsitav „suur stiil“ (EH, 64–65) sisaldab õiges vahekorras originaalsust ja eruditsiooni (KSA, 6: 154–160), viimane peab seejuures olema hoolikalt valiv. Filosoofia puhul pole siin küsimus selles, kuidas toota piisavalt eruditsiooni ja uud-suse vahel balansseerivaid, avaldamiskõlbulikke tekste, nagu tundub ainuvõimalik tänapäeva teadusbürokraatia raamistikus. Küsimus on selles, kuidas loomingu-line filosoofia kujundab pidevalt ja läbinisti ümber isedust, häälestab üle inimese poole elavat olendit – see suhe on Nietzsche jaoks selgelt teistsugune kui õpetlaste nokit-sev uurimistööst (SHK, 1 6, vrd Luks 2016b).

Ülejäänud probleemidele hinnangu andmine on keerulisem, kõhklusi tekitav. Probleemid P5–P6 käsitlesid inimese võimete ja kehalise aktiivsuse muutumist info-tehnoloogia mõjul. Vaadelgem esmalt Baumani loetelu *online*-elu kahjust vaimsetele võimetele: kannatlikkusele, tähelepanuvõimele, keskendumisele ja mälu-le. Humanistlikust isedus- ja hariduskäsitusest lähtudes on seda protsessi kerge hukka mõista. Kui põimida see loetelu kokku eelnevalt käsitletud üleüldise mugavustaatlusega, saaksime ka nietzschelikult perspektiivist anda protsessile selgelt negatiivse hinnangu: hajevil tähelepanuvõime aitab meie kaasaegsetel keskenduda sellele, mis

L E O L U K S

meelt lahutab, eriti tänu sotsiaalmeedia kajakambritele, ning tõrjuda kõrvale kõik murettekitav – näiteks öko-diskursuse viimsepäevakuulutused. Publiku puudulik keskendumisvõime on muutnud avaliku inforuumi infantiliseks lühisõnumite ja pildimeemide vabrikuks jne. Selles vaimsuse allakäigus, mida on juba televisiooni leviku põhjal kirjeldanud mitmed mõtlejad (Bourdieu 1999, Baudrillard 1988) veel enne arvutivõrkude laialdasemat levikut, ei paista olevat mitte midagi iseenesest head, suhteliselt hea võib asja juures olla vaid sellise eluga harjunud inimhulga vastupanuvõimetus nihilismile, dekadentsiprotsesside kiirem lõpulejõudmine.

Kuid tasub kaaluda ka asja teist külge. Baumani tagaigatsetud võimed toetavad kooskõlalist, ennast kontrollivat, ratsionaalset isedust, neid võimeid kirjatöös rakendades sünnivad õpetlaslikud, tasakaalukad, sageli kuivadki teosed. Nende võimete kärbumine ei jäta isedusse tühja kohta, vaid laseb tohutust afektidemerest esile tõusta teistel impulssidel. Kuigi see ümbervormimine on alles algjärgus, räägitakse siiski juba ammu afektiivsest pöördest, emotsioonide esiletõusust otsustusprotsessides, kujutlusliku-pildilise kogemisi viisi võidukäigust (ja sellega seoses ka pedagoogilistest väljakutsetest noore arvutipõlvkonna õpetamisel (Strom ja Strom 2014)), tekstiliste sõnumite lühenemisest kommunikatsioonis jne. Juba selles napis loetelus on piisavalt võtmesõnu, mida Nietzsche positiivselt hindas ja oma eksperimentaalfilosoofiasse kaasata püüdis. Ennekõike oma loomingu stiilis ja paatoses, mille eritlemine on siinses artiklis kõrvale jäänud, üritas Nietzsche kõigutada kuiva ratsionaalse argumentatsiooni diktaati, teha ruumi metafooridele ja kujutluspiltidele, fragmenteerida mõttevoogu ja autoripositsioone, põimida kokku eri teemasid ilma süsteemitaotluseta ja mis peamine – teha ruumi afektiivsusele, filosoferida n-ö kogu kehaga (Hughes 1996, Luks 2006). Kõige ehedamalt tulevad need kvaliteedid ilmsiks „Zarathustras“, üle inimese poole kirjutuses *par excellence*. Ühes sama perioodi päevikusissekandes kirjutab Nietzsche: „Üle inimesel on elu üliküllusest need oopiumisuitsetaja, hullumeelsuse ja dionüüsilise tantsu ilmingud: ta ei kannata järelvalude käes“ (KSA, 10: 134).

Digikeskkonnad kujundavad kahtlemata suures plaanis inimest ümber, pärssides teatavaid võimeid ja arendades teisi. Selle protsessi väärtust ei ole üle inimese poole elatava elu positsioonilt võimalik üheselt hinnata, see on ambivalentne ja paljuski veel määramatu, tulevikus selginev. Koosmõjus dekadentliku mugavusihaga on see protsess halb, kuid võib samas avada võimalusi uuteks loovateks iseduse vormideks ja eluviisideks.

Probleemile P6 – liiga vähene füüsiline aktiivsus, on lihtne hinnangut anda juhul, kui jääda Rein Raua esitatud kujutluspildi juurde. Paljudes ulmeteostes läbi mängitud tulevikupilt, kus inimene jätab keha hooletusse, haagib ennast kehakogemustest lahti ja kõssitab tardunud zombina arvuti ees, on nietzsche-

likus perspektiivis halb. Nietzsche ei väsi oma teostes ikka ja jälle keha rehabiliteerimast, muuhulgas nimetab ta keha suureks mõistuseks (NKZ, 28). Samuti on Nietzsche töödes tuntud mõtlemisprotsesside kirjeldamine kehaliste metafooride abil: haamerdades või tantsides filosofoerimine, iga vähegi väärt mõtte selitamine jalutamise käigus jms.

Aga kuidas hinnata posthumanistlikku inimese digiteerimise utopiat? Pole õige anda sellele visioonile ilma arutluseta negatiivset hinnangut mingit laadi loomulikkuse või loomalikkuse baasilt – ükski loomulikkus ei saa olla üleinimese poole elamisel aluskategooriaks. Võiks küsida, mida Nietzsche keha puhul hindab ning millisena posthumanistid digiteeritud inimest kujutlevad. Kui on nii, nagu see paistab olevat levinud kujutelm, et arvutivõrku kolib inimvaim, jätkates seal kehavaba elu (Wiley 2014), siis kehtib juba varasemalt esitatud tähelepanek: siin mängitakse taas-kord läbi askeesi-ideaalist kantud puhta vaimu unelmat. Sellele tulevikule ütleb üleinimese poole elav olend: tänan, ei! Küsimus pole mitte materiaalse kuju kaotamises, vaid selles, et vaim-olemine tahab isedust ära lõigata tervest impulsside ja afektide merest, mida just kehalikkus talle pakub, mida monoteistlik moraal on räigelt ahistanud ning mis vajavad taasavastamist ja rehabiliteerimist. Kui aga oleks võimalik võrgus leida samaväärset tungide-afektide rikkust ja aktiivsust, nagu praeguses kehas elades, ei näe ma takistust, miks peaks siin visandatud kriteeriumite alusel seda eksperimenti taunima. Oluline on selle utopia raames mõtiskleda ka isede-vaheliste seoste tihedusest ja intensiivsusest. Visionäär Mihhail Epstein (2011) näeb tulevikku sellisena, et digiteeritud isikute mõtted on üldjuhul avalikud – see asjaolu aitab kaasa tehnomoraali arengule, annab igaühele stiimuli mõttepuhtuseks. Nietzschelikult väljendudes muutuks sellises olukorras karjainstinkt ja sellega kaasas käiv karjamoraal totaalseks.

Üks oluline aspekt on asja juures veel – posthumanistid unistavad vaimu digitaalsest surematusest. See küsimus vajaks pikemat uurimist, kuid esmapilgul julgen öelda, et Nietzsche seda unistust või isegi võimalust ei poolda. Säilitamist väärivad tema jaoks kooslused, mis on aktiivsed, võimu poolest kasvavad; vähemalt looduses ei ole ükski olend – ega ka mitte kultuur – selliseks kasvuks lõputult võimeline, degenerereeruvast elust pole vaja kinni hoida, vaid tuleb saatust armastades hüpata võimu tahte ümbersulatuskatlasse. Ilma pikema arutluseta ei näe ma võimalust, kuidas need eeldused saaksid digitaalses elus olla kummutatavad, küsimus pole siin mitte ainult energiapuuduses, vaid ka võimukvantide pidevas omavahelises võitluslikkuses.

Analüüsida on jäänud veel vaid P4 – sõltuvus digikeskkonnadest. Jätame kõrvale lihtsamad tahtenõrkuse juhtumid, kus sõltlane ei taha teha seda, mida paratamatult ikka teeb. Sel juhul on tegemist dekadentsiga ehk võimetusega

L E O L U K S

enda teadvuses möllavat afektide ja tungide armeed organiseerida. Kuid Bauman sõnastab probleemi nii, et arvutisõltlased ei soovigi midagi muud teha, pole teadlikud alternatiividest (või siis vähemalt nendega seotud eelistest, rõõmudest). Seda olukorda on keerulisem hinnata. Ühelt poolt põlgab Nietzsche tuntud sõltuvusi, nt joomarlust (KSA, 5: 378, 6: 104); kahtlemata kirjutanuks ta alla ka Marxi ütlusele, et religioon on oopium rahvale. Kuid teisalt räägib ta ka kutsumusest, kaasasündinud organiseerivast ideest, mis leitakse pikkade otsingute ja eksituste käigus ning mille leidmine liiga vara on isegi kahjulik (EH, 51–54). Jäädes Nietzschet ennast puudutava näite juurde – tõeline filosoferimine, filosoof olemine ja filosoofina elamine on kutsumus ja vältimatus (SHK, ¶ 6) – saatus, mis erineb akadeemilisest karjerismist, mida nii Nietzsche kaasajal kui seda enam tänapäeval kõikjal leida võib. Sõltumatus ja perspektivism ei tähenda sugugi seda, nagu peaks püüdma endasse inkorporeerida kõik vaated ja afektid, kõikvõimalikud eluviisid. Kõrvaltvaataja positsioonilt oleks igati õigustatud väita, et tõeline filosoof – näiteks Nietzsche –, kelle jaoks filosoferimine on tema elu organiseeriv idee, on filosoofiast sõltuvuses. Tasub ka meenutada, et filosoofina-elamine ei ole Nietzsche jaoks mitte tagasihoidlik ega kaine, vaid dionüüsiline, joovastav, ekstaatiline eksistentsivorm. Nagu uurijad on välja toonud, leiab Nietzsche subjekti diskursiivset ühtsust lammutavat joovastust ennekõike muusika kogemises (Allison 2003).

Mõeldu põhjal tuleb ka sõltuvuse küsimuses loobuda ühese hinnangu andmisest. Küsimus ei ole ennekõike digitaalmeediumites viibimise ajas, vaid seal viibimise käigus tehtavate tegevuste kvaliteedis. Probleem ei ole mitte virtuaalsuhtlust võimaldavate ruumide olemasolus, vaid selles, mida seal tehakse – üldisteks trendideks on teadaolevalt mugav steriilne meelelahutus (nn kassipiltide jagamine) ning vimmakas-polariseeruv kraaklemine. Mõlemat sõltuvust tuleb üleinimese poole elamise perspektiivilt hinnata tühiseks, seega ranges mõttes halvaks. Samuti on põlastusväärne see viis, kuidas sotsiaalmeediasõltuvus inimeste subjektiivsust ümber kujundab – üheks peamiseks naudinguallikaks ja pideva jälgimise põhjuseks on seal teatavasti laikide arv postitustele (Kalm 2019), seega kvantitatiivne marker, põõbellik tähelepanujanu. Kuid ma ei näe põhjust, mille alusel välistada tõeliselt loova ja eksperimentaalse eluviisi võimalikkust digikeskkondades, kasvõi mõnd üleinimese poole elavate inimeste loomingulist ühistööd. Olemata teemaga kursis, julgen oletada, et juba praegu leiame internetist hästi otsides peale kassi- ja porno-piltide ka tõelist kunstilist avangardi.

Kokkuvõte ja lõppjärelused

Artiklis uurisin Nietzsche filosoofia perspektiivist meie digikeskkondadest külastunud reaalsust. Artikli lähtekohaks võtsin üldlevinud arusaama, mille kohaselt

pidev viibimine internetti ühendatud digikeskkondades kujundab olulisel määral ümber inimest, inimlikku isedust kõige avaramas tähenduses. Lähtekoha täpsemaks piiritlemiseks tuginesin Zygmunt Baumani ja Rein Raua vestlusraamatule „Iseduse praktikad“. Piirdusin selles artiklis selliste iseduse ümberkujunemise aspektidega, mis on üldteadaolevalt juba toimimas, jättes kõrvale utoopilised tulevikuvisionid (nt inimese küborgiseerumine või muutumine digitaalseks vaimolendiks). Rekonstrueerisin aluseks võetud raamatust seitse iseduse muutumisega seotud probleemi-väljakutset.

Artikli fookuseks oli meie käesolevatele muutustele hinnangu andmine lähtuvalt üleinimese kontseptsioonist Nietzsche filosoofias. Täpne uurimisküsimus kõlas: kas digikeskkondades töös olevad suundumused senise inimliku iseduse fragmenteerimiseks võivad olla sillaks üleinimese suunas liikumisel? Peaülesandeks vastuse poole liikumisel kujunes veenva ja koherentse tõlgenduse andmine üleinimese mõistete Nietzsche filosoofias, ülesande lahendamisel tuli tõlgendusse kaasata mitmeid teisi seostuvaid mõisteid. Tõlgendustöö tulemusena väitsin, et üleinimene ei ole ega saagi olla teatavate omaduste kogumina avatav kirjeldus (tulevikulisest) olendist, vaid see on hoiak – riskeeriv eksperimentaalne lahtiütlemine kooskõlalistest enesekontrolli mehhanismidest identiteedi säilitamisel, avatus tundmatusele, saamisele.

Artikli kolmandas osas analüüsisin välja töötatud üleinimese kontseptsioonist lähtudes kõiki seitset esimeses osas sõnastatud iseduse muutumisega seotud probleemi, eristades seejuures lisaks halbadele suundumustele tugevas tähenduses häid suundumusi (mis detsentraliseerivad subjektiivsust, juhivad inimese ületamise, üleinimese poole elamise teele) ning relatiivses tähenduses häid suundumusi (mis kiirendavad nihilismi kulgu, viivad tasakaalust välja viimsete inimeste hedonistlikku eksistentsivormi). Täpsem analüüs näitas, et mõned digikeskkondade aspektid on üheselt head, teised üheselt halvad, kolmandad relatiivselt head, kuid osa probleemide puhul pole võimalik selget hinnangut anda.

Milline peaks olema selle analüüsi tulemusi üldistav tervikhinnang infotehnoloogilistele reaalsuse laiendustele? Ambivalentne. Nägime, et see tehnoloogia ei programmeeri iga üksikut inimest allakäigukursile ega sulge seega vaba vaimu jaoks uute eksistentsivormide otsinguid, vaid loob ka uusi võimalusi eksperimenteerimiseks isedusega. Ühtlasi nägime ka seda, et infotehnoloogilised reaalsuse laiendused süvendavad üldjoontes massiühiskonna tendentse, mis pole siiski alles digikeskkondade poolt loodud, vaid juba ammugi töös, juba ka Nietzsche poolt tähele pandud ja 20. sajandi filosoofias korduvalt läbi analüüsitud. Nii interneti kajakambrites mõnulemine kui ka karikatuurideks väändunud vastandlike positsioonide kokkupõrge on nietzschelikult hinnates märk süvenevast dekadentsist ja nihilis-

L E O L U K S

mist, kuid kuna need protsessid on Nietzsche arvates vältimatud, siis pooldab ta kriisi kiirendamist – järelikult peaks ta n-ö strateegiliselt pooldama ka meie aja digitaalseteid veidrusi. Ometi ei ole analüüsi põhjal alust väita, nagu välistaks reaalsuse digitaalsete laienduste kasutamine igal juhul üleinimese poole elamise. Artikli lõppjärgeldusena tuleb öelda, et mõned digikeskkondades töös olevad, senist inimlikku isedust fragmenteerivad suundumused võivad olla sillaks üleinimese poole liikumisel (artiklis viimasele mõistele antud hoiakulises, üleinimese poole elamise tähenduses). Virtuaalsuhtlusest küllastunud reaalsuse infantiilsus ja intensiivsus on küll omajagu ohtlikud nähtused, kuid eks kuulu eneseületamise trajektooriga elu juurde loosung: ela ohtlikult!

Allikad

- AKr = Nietzsche, Friedrich. 2010. *Antikristus. Kristluse needmine*. Tõlkinud Tiit Mikenberg. Tallinn: Zeus.
- Allison, David B. 2003. „Nietzsche’s Dionysioan High. Morphin’ with Endorphins.” – *High Culture. Reflections of Addiction and Modernity*, toimetanud Anna Alexander ja Mark S. Robert, 45–57. Albany: State University of New York Press.
- Aydin, Ciano. 2017. „The Posthuman as Hollow Idol: A Nietzschean Critique of Human Enhancement.” – *Journal of Medicine and Philosophy*, nr 42, 304–327.
- Baudrillard, Jean. 1988. *The Ecstasy of Communication*. Tõlkinud Bernard Schutze ja Caroline Schutze. New York; Brooklyn: Semiotext(e).
- Beinsteiner, Andreas ja Tanja Kohn. 2016. *Körperphantasien. Technisierung – Optimierung – Transhumanismus*. Innsbruck: Innsbruck University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1999. *Televisionist*. Tõlkinud Hasso Krull. Tallinn: Perioodika.
- Brockman, John, toim. 2011. *How is the Internet Changing the Way You Think*. London: Atlantic Books.
- Cadava, Eduardo, Peter Connor ja Jean-Luc Nancy, toim. 1991. *Who Comes After the Subject?* New York, London: Routledge.
- Constâncio, João, Maria João Mayer Branco ja Bartholomew Ryan, toim. 2015. *Nietzsche and the Problem of Subjectivity*. Berlin; Boston: de Gruyter.
- Conway, Daniel W. 1989. „Overcoming the Übermensch: Nietzsche’s Revaluation of Values.” – *Journal of the British Society for Phenomenology* 20 (3): 221–224.
- . 2000. „Revisiting the Will to Power: Active Nihilism and the Project of Transhuman Philosophy.” – *Nihilism Now! Monsters of Energy*, toimetanud Keith Ansell Pearson ja Diane Morgan, 117–141. London: McMillan.
- Cox, Christoph. 1997. „The „Subject“ of Nietzsche’s Perspectivism.” – *Journal of the History of Philosophy* 35 (2): 269–291.
- . 1999. *Nietzsche: Naturalism and Interpretation*. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press.

- Deleuze, Gilles ja Felix Guattari. 2014. *Mis on filosoofia?* Tõlkinud Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- EH = Nietzsche, Friedrich. 1996. *Ecce homo. Kuidas saadakse selleks, mis ollakse.* Tõlkinud Jaan Undusk. Tallinn: Vagabund.
- Epstein, Mihhail. 2011. „*Début de siècle* ehk post-ilt proto-le: uue sajandi manifest.“ Tõlkinud Kajar Pruul. – *Vikerkaar* 26 (4–5): 103–129.
- FN = Nietzsche, Friedrich. 2004. „Fragmente nihilismist.“ Tõlkinud Leo Luks. – *Akadeemia* 16 (8): 1793–1832.
- Fukuyama, Francis. 2002. *Ajaloo lõpp ja viimane inimene.* Tõlkinud Margus Enno, Tanel Saimre, Hille Saluäär ja Hiie Tamm. Tallinn: Tänapäev.
- FVT = Nietzsche, Friedrich. 2014. „Fragmente võimu tahtest.“ Tõlkinud Leo Luks. – *Akadeemia* 26 (10): 1762–1792.
- Gemes, Ken ja Simon May, toim. 2009. *Nietzsche on Freedom and Autonomy.* Oxford University Press.
- Graham, Elaine. 2002. „...Nietzsche Gets a Modem“: Transhumanism and the Technological Sublime.“ – *Literature & Theology* 16 (1): 65–80.
- Heidegger, Martin. 1961. *Nietzsche.* 2 köites. Pfullingen: Neske.
- Hughies, Bill. 1996. *Nietzsche: Philosophizing with the Body.* – *Body & Society* 2 (1): 31–44.
- IP = Bauman, Zygmunt ja Rein Raud. 2016. *Iseduse praktikad.* Tõlkinud Olavi Teppan. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Johnson, Dirk R. 2010. *Nietzsche's Anti-Darwinism.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalm, Kristjan. 2019. „Evolutsioon tundrast nutiseadmisse.“ – *Müürileht*, nr 83, 8–9.
- KSA = Nietzsche, Friedrich. 1988. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe.* 15 köites. Koostanud ja toimetanud Giorgio Colli ja Mazzino Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Kuhn, Elisabeth. 1992. *Friedrich Nietzsches Philosophie des europäischen Nihilismus.* Berlin; New York: de Gruyter.
- Lacan, Jacques. 1989. „Kant with Sade.“ – *October*, nr 51, 55–75.
- Lott, Toomas. 2019. „Uskumise eetika ja polarisatsioon.“ – *Müürileht*, nr 82.
- Luks, Leo. 2004. „Nietzsche kui prohvet.“ – *Eesti Ekspress*, 11. november: B10.
- . 2006. „Teispool kirjandust ja filosoofiat – Friedrich Nietzsche eksperimentaalkirjutus teel üle inimese poole.“ – *Eklektika*, 161–170. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus.
- . 2009. „Friedrich Nietzsche.“ – *20. sajandi mõttevoolud*, toimetanud Epp Annus, 63–84. Tallinn; Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- . 2015. *Nihilism ja kirjandus: Ei kogemine filosoofia ja kirjanduse ühtesulamisel.* Acta Universitatis Tallinensis. Humaniora. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- . 2016a. „Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid.“ – *Akadeemia* 28 (12): 2174–2198.
- . 2016b. „Filosoofia kui looming.“ – *Looming* 8: 1152–1160.
- . 2017. „Kes on meist õige filosoof?“ – *Sirp*, 29. september.

- . 2018. „Tõejärgsusest tõsiselt – tötetus kui nihilismi ajastule vastav intellektuaalne hoiak.” – *Studia Philosophica Estonica* 11 (1): 128–147.
- Luks, Leo ja Argo Moor. 2016. „Family Resemblances Between Contemporary Post-Subjectivist Philosophy and Animistic Religions.” – *Problemos*, nr 89, 48–61.
- Magnus, Bernd. 1983. „Perfectibility and Attitude in Nietzsche’s „Übermensch“.” – *The Review of Metaphysics* 36 (3): 633–659.
- . 1986. „Nietzsche’s Philosophy in 1888: The Will to Power and the Übermensch.” – *Journal of the History of Philosophy* 24 (1): 79–98.
- Maurer, Reinhart. 1984. „Nietzsche und das Experimentelle.” – *Zur Aktualität Nietzsches*, toimetanud Mihailo Djuric ja Simon Josef, 7–28. Würzburg: Königshausen, Neumann.
- May, Simon. 2009. „Nihilism and the Free Self.” – *Nietzsche on Freedom and Autonomy*, toimetanud Ken Gemes ja Simon May, 89–106. Oxford University Press.
- McGinn, Robert E. 1980. „Nietzsche on Technology.” – *Journal of the History of Ideas* 41 (4): 679–691.
- Mellamphy, Dan ja Nandita Biswas Mellamphy, toim. 2016. *The Digital Dionysus. Nietzsche and the Network-Centric Condition*. CTM Documents Initiative.
- Metzger, Jeffrei, toim. 2009. *Nietzsche, Nihilism and the Philosophy of Future*. London; New York: Continuum.
- MG = Nietzsche, Friedrich. 2015. *Moraali genealoogiast. Vaidluskiri*. Tõlkinud Andres Luure. Tallinn: Varrak.
- Naumann, Gustav. 1899–1901. *Zarathustra-commentar*. 4 köites. Leipzig: H. Haessel.
- Nietzsche, Friedrich. 2011. „Katkendeid teostest.” Tõlkinud Jaanus Sooväli. – *Akadeemia* 23 (5): 888–902.
- NKZ = Nietzsche, Friedrich. 2006. *Nõnda kõneles Zarathustra. Raamat kõigile ja ei kellelegi*. Tõlkinud Johannes Palla. Tallinn: Olion.
- Pearson, Keith Ansell. 1997. *Viroid Life. Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*. London; New York: Routledge.
- Pippin, Robert. 2009. „How to Overcome Oneself: Nietzsche on Freedom.” – *Nietzsche on Freedom and Autonomy*, toimetanud Ken Gemes ja Simon May, 69–87. Oxford: Oxford University Press.
- Plank, William. 1998. *The Quantum Nietzsche. The Will to Power and the Nature of Dissipative Systems*. San Jose etc: Writers Club Press.
- Prado, Carlos G., toim. 2017. *Social Media and Your Brain. Web-Based Communication Is Changing How We Think and Express Ourselves*. Santa Barbara; Denver: Praeger.
- Precht, Richard David. 2019. *Kütid, karjused, kriitikud. Digiühiskonna utopia*. Tõlkinud Katrin Kaugver. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Raud, Rein. 2016. „Subjektsus.” – *Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid*, koostanud Marek Tamm, 296–327. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Rorty, Richard. 1999. *Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus*. Tõlkinud Märt Väljataga. Tallinn: Vagabund.
- Schrift, Alan D. 1988. „Foucault and Derrida on Nietzsche and the End(s) of „Man“.” – *Exceedingly Nietzsche. Aspects of Contemporary Nietzsche-Interpretation*, toimetanud David Farrell Krell ja David Wood, 131–149. London; New York: Routledge.

———. 2001. „Rethinking the Subject: Or, how One Becomes-Other Than What One is.” – *Nietzsche's Postmoralism. Essays to Nietzsche's Prelude to Philosophy's Future*, toimetanud Richard Schacht, 47–62. Cambridge: Cambridge University Press.

Shaw, Tamsin. 2014. „The „Last Man” Problem: Nietzsche and Weber on Political Attitudes to Suffering.” – *Nietzsche as Political Philosopher*, toimetanud Manuel Knoll ja Barry Stocker, 345–380. Berlin; Boston: de Gruyter.

SHK = Nietzsche, Friedrich. 2017. *Sealpool head ja kurja. Tulevikufilosoofia eelmäng*. Tõlkinud Jaanus Sooväli. Tartu: Ilmamaa.

Sooväli, Jaanus. 2011. „Saateks: tahte genealoogia ja fenomenoloogia.” – *Akadeemia* 23 (5): 902–909.

Sorgner, Stefan Lorenz. 2009. „Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism.” – *Journal of Evolution and Technology* 20 (1): 29–42.

Strom, Paris S. ja Robert D. Strom. 2014. *Adolescents in the Internet Age. Teaching and Learning from Them*. 2. trükk. Charlotte, NC: Information Age Publishing Inc.

Zimmerman, Michael E. 2011. „Last Man or Overman? Transhuman Appropriations of a Nietzschean Theme.” – *The Hedgehog Review: Critical Reflections on Contemporary Culture* 13 (2): 31–44.

Tuncel, Yunus, toim. 2017. *Nietzsche and Transhumanism. Precursor or Enemy?* Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Vattimo, Gianni. 1985. „Aesthetics and the End of Epistemology.” – *The Reasons of Art: Artworks and the Transformation of Philosophy*, toimetanud Peter J. McCormick, 287–294. Ottawa: University of Ottawa Press.

———. 1992. *Nietzsche: Eine Einführung*. Tõlkinud Klaus Laermann. Stuttgart; Weimar: Metzler.

———. 2003. „Vastu languse ontoloogiale.” Tõlkinud Külli Kressa ja Leo Luks. – *Akadeemia* 15 (7): 1445–1463.

Viik, Tõnu. 2018. „Poliitilised emotsioonid „tõejärgsetes” ühiskondades.” – *Studia Philosophica Estonica*, nr 11, 93–115.

Wiley, Keith. 2014. *A Taxonomy and Metaphysics of Mind-Uploading*. Humanity+ Press, Alautun Press.

Wittkower, D. E., toim. 2010. *Facebook and Philosophy. Whats on your mind?* Chicago; La Salle: Open Court.

Leo Luks – PhD, filosoof ja kirjanik, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstiituti dotsent. Peamised uurimisvaldkonnad: nihilism, kirjandusfilosoofia, Nietzsche filosoofia, fenomenoloogia.

E-post: Leo.Luks[at]emu.ee

S U M M A R Y

The Possibility of Overman in the Context of Digitalised Life

Leo Luks

Keywords: digital environments, Nietzsche, overman, nihilism

The article analyses our digitally saturated life from the viewpoint of Friedrich Nietzsche's philosophy, starting off with the question whether the trends, which are at present actively fragmenting human selfhood in digital environments, could act as bridges for the movement towards overman.

The first part of the article sketches, based on the dialogue between Zygmunt Bauman and Rein Raud, the main selfhood-shaping aspects which accompany the spread of digital environments and which could, according to the authors, challenge or threaten the humanity. The authors point out seven main problems: the fragmenting of selfhood in online environments; impossibility of developing or expressing originality; excessive convenience, especially in human relations and communication; wide-spread dependence on the content offered by digital environments; damage to mental capacity; too little physical activity, and the polarisation of viewpoints due to the sound box of virtual communication. Many of the listed problems are still older than the accelerated spreading of computer networks, but they have become more pressing due to this process.

The second part of the article offers an interpretation of Nietzsche's concept of overman. The use of the concept of overman is not strictly specified in Nietzsche's work, it is often presented in the form of hints and metaphors. In order to reach the interpretation, the concept under discussion has to be put into relation to several other unclear concepts, which makes the developing of the interpretation the most complicated and substantial task in the article. To establish the first starting point, the article argues that Nietzsche was not a humanist, that the overcoming of man is a clear intention in his thinking, expressed also by the concept of overman. For Nietzsche, the future of man was not decided by biological or technical aspects but, rather, by cultural-psychological aspects. Nietzsche believed that a whole set of preconditions and beliefs, which are essential for being a human and which he called higher values, were disintegrating during his lifetime. Thus, overcoming man was not only his normative objective, but also an inevitable process which had already started in the conditions of the well-established cultural contingency.

Next, the article specifies the aspiration to overcome man, listing the main attitudes and characteristics of the modern man which should, by Nietzsche, be overcome. These include: life-denying and weakness-cultivating monotheistic religion and the morals it supports; all kinds of beliefs in the primacy of the soul (and its immortality) and the marginalisation of the body; herd instincts and the moulding of humans into an identical mass, including the cult of equality and democratism; any kind of belief in progress, including belief in scientific progress as a hidden form of teleological explanation of the world; techniques of self-creation which cultivate the persistent identity and stability of a person and discourage experimentation; hedonism, and the avoiding of suffering and making it pointless. These attitudes are deeply rooted in the modern Western people, but according to Nietzsche's view, they are unavoidably disappearing in the nihilistic processes of the era. Nietzsche outlines five possible strategies for coping: conservatism, the attempt to preserve the existing absolute-based values; passive nihilism, fading and declining, and Doomsday predictions; active nihilism, the destruction of everything and the enjoyment of this process; retreating

into hedonism and refusing to think about great matters – in Nietzsche's terminology – the last man; striving to live towards overman, or the total and extreme nihilism.

The article proceeds to analyse the reasons why Nietzsche believes that man should overcome these characteristics also in the normative meaning. The question why Nietzsche despises hedonism and man's search for a stable form of existence acquires a central position here. In order to find answers, it is necessary to move from Nietzsche's anthropology to his metaphysics and to introduce the concept of the will to power. The article avoids robustly vitalistic interpretations of Nietzsche's philosophy and interprets, using the model of the hermeneutic circle, the will to power and perspectivism and their interactive aspects. The article states that for Nietzsche, the world, which is understood as the will to power, does not submit to inevitability or laws but is indeterminable, and man is indeterminable as well. Nietzsche denies the self-sufficiency of selfhood as a Cartesian subject, as well as the freedom of will, which does not mean the acknowledgment of determinism in the light of mechanism, but means the affirmation of indeterminism.

For Nietzsche, human selfhood has two opposing characteristics – self-preservation and self-overcoming. He believes that the soul is formed by the plurality of urges and affects, and self-preservation or self-control manifests in the ability to mould this plurality into a hierarchical unity and to preserve this unity. However, a person with open senses, a "free soul", can be overwhelmed by the abundance of life and the multitude of competing urges and affects. The experimental existence, suggested by Nietzsche, means that a person does not retreat into a stable pattern of self-preservation, but moves further, does not avoid suffering and in the dusky regions of self-creation, risks the disintegration of selfhood in the sea of affects.

Following these lines of interpretation, the article reaches a clear interpretation of the concept of overman, stating that overman is not, and cannot be, a (future) being, expressed by describing a set of certain characteristics, but it is an attitude – a risky experimental break from the mechanisms of identity preservation – openness to unknown.

The third part of the article examines, based on the above results, all the seven digitalisation-related problems, listed in the first part, and evaluates their status from the viewpoint of living towards overman. Results of the evaluation are divided into unambiguously good – for the phenomena that develop the overhuman potentiality, unambiguously bad – for the phenomena that favour the retreat into the existing selfhood, and relatively good – for the phenomena that break down the existing humanity and accelerate the processes of nihilism. According to the author, fragmentation of selfhood is unambiguously good from the overhuman point of view; excessive convenience and impossibility of originality are unambiguously bad. Polarisation is a relatively good phenomenon. The rest of the problems – damage to mental capacity, too little physical activity and the spread of dependencies – cannot be unambiguously evaluate and the article points out both their good and bad aspects.

The article concludes with the statement that some of the trends, which are at present actively fragmenting the existing human selfhood in digital environments, could act as bridges for the movement towards overman (in the meaning of attitude, of living towards overman, given to this concept in the article).

Leo Luks – PhD, philosopher and writer. Associate Professor at the Estonian University of Life Sciences, the Institute of Economics and Social Sciences. Main areas of research: nihilism, philosophy of literature, Nietzsche's philosophy, phenomenology.

E-mail: Leo.Luks[at]emu.ee

Digitaalne kirjandus: kas tõesti püsivalt efemeerne?¹

Philippe Bootz

Teesid: Digitaalsete teoste praeguste säilitamisviiside ülevaade näitab, et eelkõige püütakse säilitada teoste materiaalseid seisundeid. Artiklis tutvustatakse labiilsust kui nähtust, mida võib määratleda kui lugemisel esitatava tulemuse tehnilist ja semiootilist sõltuvust programmi toimimise tehnilistest tingimustest, ning kui nähtust, mis ei võimaldagi täpselt kindlaks teha teose seisundit, mida säilitada soovitakse. Labiilsust käsitletakse kui n-ö erasfääris ehk lugeja andmekandjal lugemiseks mõeldud teoste fundamentaalset, paratamatut ja ennustamatut omadust. On teoseid, milles lahutatakse retseptsioon ja digitaalne lugemine, tuues sellega sisse meta-lugemise võimalusi, mis vahel viivad ellu teoste mõningaid kontekste, sealhulgas ka labiilsust. Spinoza ontoloogial põhineva heuristilise lähenemise abil saame mõtestada säilitamist kui „võimalust aktualiseerida teose teoväge“, mitte kui teose materiaalse oleku põlistamist.

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16919

Võtmesõnad: labiilsus, lugemine, aegumine, Spinoza ontoloogia, taju, säilitamine

Aegumine ja labiilsus – need kaks võtmesõna iseloomustavad digitaalseid seadmeid ning sellest tulenevalt osutavad ideele, et nende abil loodud kunstilooming kuulub juba loomu poolest igas mõttes efemeerse valda. Niisugune arusaam toob aga kaasa kaugeleulatuvaid tagajärgi nii teoste esteetikale kui ka nende säilitamisvõimalustele. Sestap ei saa autor digiloomingu teed minnes sellest olulisest tingimusest mööda vaadata. Peame aga tõdema, et paljud autorid asuvad õige muretult digitaalse kirjanduse eri vorme katsetama, arvates, et digiteose puhul on tegemist üksnes paberformaadi teatava tuletisega, mis pakub palju laialdasemaid võimalusi, aga ei muuda kuigivõrd selle omadusi kultuurilises mõttes. Eks ole me ju kuulnud räägitavat „digiraamatust“ või ka „liitraamatust“ [ingl k *augmented book*]?

Digitaalse kirjanduse efemeersuse küsimust kummalisel kombel palju ei lahata ja kahjuks juhtub sageli, et domineeriva digiparadigma järjekordse, kasvõi väikese muutuse korral kurdavad autorid, et nende loomingut ei ole võimalik säilitada. See juhtus näiteks siis, kui Mac ja PC tõrjusid välja perearvutid,² seejärel siis, kui inter-

1 Tõlgitud artiklist: Bootz, Philippe. 2014. „Littérature numérique: un éphémère vrai-ment?“ – *Hybrid. revue des arts et méditations humaines / Journal of Arts and Human Meditation*, nr 1. *Patrimoines éphémères*. <http://www.hybrid.univ-paris8.fr/lodel/index.php?id=301>. Tõlge avaldatakse autori loal.

2 Pr k *ordinateur familial*, mõeldud on vanemaid lauaarvuteid, mis ei ühildu omavahel ega MAC ja PC-arvutitega. – Tõlkija märkus.

neti võidulepääsuga hääbusid kultuuriloomingu³ CD-ROMid, järjekordselt siis, kui veebilehitsejad astusid ühildumatuse sõtta nii, et iga uue põlvkonna lehitseja ei lubanud kuvada eelmisi HTMLi versioone, ning viimati siis, kui mobiiltelefonid hakkasid arvuteid välja tõrjuma, ning praegu, mil HTML5 on troonilt tõukamas Flashi, millest paljud autorid lootsid digiloomingu püsiva säilitamise lahendust.

Võib-olla peaksime enne järelduste tegemist mõtlema täpsemale ajaraamistikule, millesse need teosed paigutuvad. Analüüsigem esmalt praegu pakutavaid säilitamislahendusi: on need piisavad efemeersuse ületamiseks või selle tühistamiseks samaväärse taasloomisega?

Digitaalsete teoste säilitamine

Digitaalsete teoste säilitamise juures on kõige enam levinud varieeruvate meediumide mudel (Ippolito jt 2003). See lähtub põhimõttest, et teos on mingis varieeruvus meediumis avalduv invariant. Teoste säilitamine tähendab sellisel juhul meediumi varieeruvuse tühistamist. Museoloogias, selle lähenemise uuenduslikemate näidetena näiteks Guggenheimi muuseumis ja Langlois' fondis (Laforet 2009) saavutatakse see nii, et asendatakse teose vigased komponendid algsetega. Teisisõnu, teose materiaalne elu muudetakse tsükliliseks, kindlustades tagasipöördumine tema esmasesse materiaalsesse olekusse. Tegelikult lükkab niisugune lahendus üksnes aegumist edasi: saabub hetk, mil teose osi ei saa enam samaväärsetega asendada, eriti digivaldkonnas, ning meedium muutub seega uuesti varieeruvaks.

Sama probleem tekib ka meediumide arheoloogiana [ingl k *archeology of media*] tuntud lähenemise puhul, mille peamiseks teoreetikuks on Siegfried Zielinski (2008). See lähenemine toetub Friedrich Kittleri (1986) ja Michel Foucault' (1969) analüüsidele ning näeb ette teoste säilitamise vanade seadmete ja nende kultuurilise, sotsiaalse ja tehnoloogilise keskkonna taastamise abil, mida on võimalik teha ainult kas mäluasutuses või erakollektsioonis (PAMAL, dat.-ta).

Kui räägime varieerumisest, kerkib kohe esile ka küsimus seisundist. Kui soovime säilitada või taastada varieeruvat seadet, siis mis seisund, missugune hetk tuleks külmutada ja säilitada? Teisisõnu, missugune on teose n-ö võrdlusseisund? See materiaalne seisund, mis teose „teeb“? Varieeruvate meediumide teooria tõs-

3 Kultuuriloomingu CD-ROMide (pr k *cdédérom culturel*) all mõtleb autor tõenäoliselt kunstnike, kirjanike ja muusikute multimeediaprojekte CD-ROMidel, mis olid levinud 1990. aastatel. Näiteks võib tuua Karlsruhe Kunsti ja Meedia Keskuse (ZKM) kogumiku „Artintact“ (1994–1999), mis koosnes 5 CD-ROMist koos juurdekuuluvate raamatutestega ja sisaldas kokku 15 kunstiprojekti. Aastal 2002 ilmus see juba ühel DVDl. Näiteks sobib ka Kiyoshi Furu-kawa, Masaki Fujihata, Wolfgang Münchi sünnesteeline „Small Fish“ (1999). Selliste andmekandjate hääbumine ei ole ainult interneti võidulepääsu tulemus, vaid ka mäluandjate mahu ja autoriseerimisprogrammide versioonide muutumise ja kadumise tulemus. – *Raivo Kelomehe* märkus.

tatab selgelt selle probleemi, määratledes võrdlusseisundina autori intentsiooni. Järelikult soovitatakse autoreil seda seisundit täpselt kirjeldada. Henry M. Gladney (2006, 111–116) toetab seda käsitust, küll mõningate mööndustega. Kõneldes mittemuseumaalsetest digiteostest, pakub ta välja mudeli, mille puhul tagavad säilitamise n-ö kinnitatud koopiad. Ta toob oma mudelisse sisse versiooni mõiste, mis sisaldab varieeruvuse arvestamist, mitte küll enam meediumi, vaid digitaalse teose omadusena.

V2_keskus aga ei tunnista võrdlusseisundit kui niisugust, vaid pakub vastandina varieeruvale meediumile välja ebastabiilse meediumi mõiste (Adriaansens jt 1992). Ebastabiilsust käsitletakse säilitamisprotsessi osana ja nõnda teeb V2_keskus teostest tömmiseid, mida säilitab arhiivides hetkeülesvõtete kujul.

Kyong-Ho Lee ja tema kolleegid (2002) pakuvad enne meediumi aegumist lahenduseks meediumi ülekandmise [ingl k *remediation*], mille abil saab tagada teiseid originaaltruuduse ja taaskasutamise võimalused. Kõigis neis projektides ning ka hiljutisemates projektides, nagu CASPAR (Giaretta 2006, 47–49) ja Digital Preservation Coalition (Semple ja Clifton 2007), on säilitamine tihedalt seotud dokumenteerimisega, mis toimub standardiseeritud avatud arhiivides.

Viimati nimetatud lahendust kasutatakse praegusajal digitaalse kirjanduse puhul laialdaselt. Mitmed rahvusvahelised andmebaasid, nagu näiteks ELO Directory, ELMCIP, Hermeneia, püüavad koostalitlusvõime tagamiseks koonduda konsortsiumisse (CELL). Tundub, et dokumenteerimine on reprodutseerimisest ette jõudnud.

Ent need lahendused põhinevad samal aksioomil: teose säilitamine võrdub selle materiaalse oleku säilitamisega teataval hetkel või teatavatel hetkedel kas seda seisundit taasluues või seda simuleerides, see tähendab taasluues mõned selle aspektid. Ent selline lähenemine ei sobi hästi n-ö erasfääris lugemiseks mõeldud teostele, teisisõnu teostele, mis on loomuldasu määratud lugemiseks tavainimesele erisugustes digikeskkondades ning vägagi varieeruvates retseptioonitingimustes. Sellisel juhul näeme, et varieeruvus ei tule esile mitte niivõrd aegumise, vaid just labiilsusena, mida ma peangi teose – ja mitte teda kandva meediumi – peamiseks materiaalseks seisundiks. Allpool näeme, et on ka teoseid, mis kasutavad seda labiilsust vahel mõnes autoriprojektis, vahel muul kombel.

Kui käsitleme varieeruvust teose ja meediumi põhiomadusena, viib see meid säilitamise übermõtestamiseni: kas tõesti tuleb säilitada või taastada teose teatud spetsiifilist materiaalset seisundit? Spinoza ontoloogia pakub selle küsimuse käsitlemiseks sobiva heuristilise meetodi. Alljärgnevas vaatame, kuidas saab seda rakendada aja rolli üle arutlemisel.

Efemeerne või ajutine?

Sõnu *efemeerne* ja *ajutine* peetakse sageli sünonüümideks. Mõlemad iseloomustavad teatud ajapiirtlust, aga Prantsuse Akadeemia sõnastik defineerib neid siiski erinevalt. Sõna *efemeerne* määratletakse kreeka etümoloogia põhjal nõnda: „Mis kestab ainult ühe päeva. Üldisemalt: väga lühikest aega kestev, tulevikuta.“ Sõna *ajutine* on aga defineeritud kui midagi, mis „kestab teatava aja“.

Sõnas *ajutine* puudub seega tuleviku idee. Võib ka öelda, et *efemeerne* on pigem „igavese“ (kui lõppematu) antonüüm, aga *ajutine* on „alalise“ (kui ajalise katkestuseta) antonüüm. Siin on hästi aimata Spinoza ontoloogiast tuttavat igaviku ja surematuse dihhotoomiat. Tema pakub sellele dihhotoomiale ka lahenduse, mille alljärgnevas lühidalt kokku võtame.

Võtan aluseks Deleuze'i (2001) seisukoha, mis pärineb tema loengust, milles ta pakub Spinoza ontoloogia ajakohastatud tõlgenduse. Spinoza leiab, et inimene koosneb kolmest mõõtmest: mõtlemises moodustuvast olemusest, mis annab indiviidile „teoväe“⁴ [pr k *pouvoir d'agir*], lõputust hulgast materiaalistest „ulatuvatest“ osadest, mis moodustavad tema aegruumilise ulatuvuse, ning singulaarsetest suhetest, mis ühendavad nimetatud ulatuvad osad tema olemusega. Spinoza jaoks ei ole ulatuvad osad ja olemus kaks eraldiseisvat entiteeti, vaid kaks indiviidi vaatlemise viisi. Sestap ta väidabki, et ulatuvad osad on surelikud, kuna need on olemusega seotud ajaliselt, samal ajal kui olemus osana looduse tervikust on igavene.

Selline käsitlus viib meid küsimuseni teose teoväe ja selle seostest teose materiaalsusega: aegumine ja labiilsus küll mõjutavad teose materiaalsust, aga kas ka teoväge? Kas teost määratlebki ainult tema teatav materiaalne olek? Teisalt on teose materiaalsus ja tajumine [pr k *perception*] omavahel tihedalt seotud: kui lahutame teose teoväe selle materiaalsusest, siis mis tagajärjed on sellel teose tajumisele? Ja mida sellisel juhul üldse tähendab teose säilitamine?

Nendele küsimustele vastamiseks peame lähemalt uurima, mida tähendavad labiilsus ja aegumine ning missuguseid teose aspekte need tegelikult mõjutavad.

Tähelepanekud

Labiilsus

Labiilsuseks nimetatakse programmi töötamise ajal ilmnevat, enamasti ekraanil vaadeldava „tulemuse“ üht omadust: see tulemus sõltub eri programmide puhul nende käivitamise tehnoloogilisest kontekstist. Seega on tegu nähtusega, mis

4 Eestikeelne vaste Spinoza filosoofilisele terminile pärineb Margus Otilt: Spinoza, Baruch. (1677) 2016. *Eetika. Geomeetrilise korra järgi tõestatud ja viide ossa jagatud*. Ladina keelest tõlkinud Margus Ott. Tartu: Ilmamaa. – Tõlkija märkus.

esmajoones mõjutab digitaalset lugemist. Labiilsus on eelkõige tehniline nähtus. Seda on tuvastatud juba alates 1990. aastast, jälgides pikalt ilmunud digitaalse kirjanduse ajakirjas *Alire* avaldatud teoste käitumist. Üsna kiiresti sai selgeks, et programmi rakendamisel saavutatud teoste kuva varieerus seadmeti, sõltumata sealjuures generatiivsusest või interaktiivsusest. Tegemist on informaatika valdkonnale omase protsessiga, mis on otseselt tingitud IBMi leiutatud ühilduvusest.

Sama nähtust ei tuvastatud, või kui, siis õige vähe, vanadel mikroarvutitel, kuna programmid olid enamasti seotud ühe arvuti ja alati kindla tootjaga. Kui võetakse kasutusele PC, leiutab IBM ühilduvuse, see tähendab võimaluse programmi toimimiseks kõigis ühilduvates arvutites. See võimalus aga ei taga sugugi igas seadmes sama tulemust ning see tekkiv erinevus moodustabki labiilsuse tehnilise mõõtme. Samas hakkas keskmise arvutipargi võimsus üha kasvama, mis tõi kaasa diakroonilise, automaatse ja pöördumatu labiilsuse: paar aastat hiljem ei olnudki enam võimalik leida arvuteid, millel programm annaks samasuguse tulemuse nagu arvutis, milles autor oli selle loonud.

Labiilsust võivad põhjustada mitmesugused tehnilised tegurid. Olen neist mõnda analüüsinud (Bootz 2001), kuid siin vaatlen ainult kõige sagedasemat, mille põhjuseks on käskude sooritamise kiiruse muutus. Esmalt seoses arvutipargi üldvõimsuse suurenemisega programmide töökiirus tõusis. Näiteks Jean-Marie Dutey digitaalse kirjandusteose „Tekstiõgija“ („Le mange-texte“, 1989) olemus muutus väga kiiresti. Algselt oli selle teose tööajaks programmeeritud kakskümmend minutit. Neli aastat hiljem kestis see vaid paar minutit. Kuna tegemist oli animeeritud teosega, mis sisaldas ekraanil nähtavaid lauseid ja tüpograafilise teisendamise protsesse, mõjutas niisugune kiirenemine märkimisväärselt teose tajumist: laused muutusid liiga lühikesteks ja graafilised teisendused sujuvamaks ja seega nähtavamaks. Niisuguse üleminekuga loetavalt nähtavale muutus ka teose esteetika: kirjandusteosest oli lugeja jaoks saanud graafiline teos.

Tehnilise labiilsusega käib kaasas ka semiootiline labiilsus ja see ongi peamine probleem. Semiootiline labiilsus tekib siis, kui tehnoloogiline kontekst hakkab suunama semiootilist otsustust ja tähenduse loomist või ka emotsionaalset või esteetilist kogemust.

Labiilsuse omadused

Tehnilist labiilsust ei saa kindlasti samastada müraga. Teatavas tehnoloogilises kontekstis saab programmi käitumist väga hästi taastoota, see ei too kaasa mingit segavat või parasiitnähtust – muutuvad lihtsalt tulemuse vaadeldavad omadused. Seega ei näegi lugeja enamasti midagi, mis viitaks labiilsusele, ja ta saab seda tuvastada üksnes siis, kui võrdleb tulemusi eri seadmetel, mida aga enamasti pole

võimalik teha. Ning seda enam ei saa ta võrrelda oma seadmes vaadeldavat sellega, mida autor teost luues omal ajal enda seadmes nägi. Lisaks annaks niisugune võrdlus usutava tulemuse üksnes siis, kui programm ei oleks ei generatiivne (mispuhul varieerub programmeeritud tulemus iga kord) ega interaktiivne (mispuhul sõltub vaadeldav tulemus lugeja tegutsemisest).⁵

Tehniline labiilsus on ennustamatu ja kontrollimatu. Programm ei saa seda mõõta, kuna programmi ja selle ekraanile kuvatava tulemuse vahel puudub tehniline tagasisidestamine. Labiilsus võib isegi töötava programmi tasakaalust välja viia [pr k *déstructurer*], mille tagajärjeks on see, et seda ei saa pidada ei vaadeldava tulemuse kirjelduseks ega mudeliks. Olen juba kohanud olukordi, kus mõned programmide osad peatavad ajutiselt töö, teised aga mitte, mis annab lugejale programmi loogikaga vastuollu mineva tulemuse, ehkki ühtki nähtavat viga ei ole ja tulemus on ka igati korratav. On selge, et niisugune tehniline käitumine mõjutab põhjalikult tähenduse loomist: semiootiline labiilsus on siin maksimaalne.

Ent saab ka näidata, et labiilsus ei mõjuta kõiki programme samal viisil. Programmis võib eristada kolme suuremat käskude kategooriat, mis enamasti on omavahel väga tihedalt seotud: generatiivsed käsud, mis loovad meediumide (tekst, heli, pilt) representatsiooni mälus; seadmega seotud suhtlust mõjutavad käsud (sisendite, väljundite, mälu haldamine, ketta lugemine jne), ning käsud, mis tagavad eri meediumide kuvamise kraanil. Tehniline labiilsus võib mõjutada kõiki kolme kategooriat, ent kuna semiootiline labiilsus on seotud tajuga, ilmneb see peamiselt kolmanda kategooria käskude puhul. Ilmselt on see peamine põhjus, miks seda ei avastatud enne, kui hakati looma animeeritud luulet – just selles žanris kasutatakse põhiliselt kolmanda kategooria käske.

Labiilsus ja vaatenurk

Labiilsus nähtusena avastati küll seoses animeeritud luule levimisega, kuid see ei ole seotud üksnes teoste tehniliste omadustega. Tehniline labiilsus toob kaasa semiootilise labiilsuse, tingimusel, et tehnilisest labiilsusest mõjutatud elementidele antakse t e k s t u a a l n e tähendus, ent see ei ole tingimata reegel.

Toome näiteks ühe juhtumi tekstigeneraatorite valdkonnast, ent samasuguseid tähelepanekuid autorite või lugejate kohta võime leida kõigist digitaalse kirjanduse vormidest. Jean-Pierre Balpe on digitaalses kirjanduses üks tuntumaid teksti genereerimisega tegelevaid autoreid. 1990. aastatel kulus tekstigeneraatoritel päris palju

5 Programm annab iga kord erineva tulemuse, s.t vaataja ei näe ekraanil üht ja sama pilti: programm genereerib ise erinevad tulemused või siis on interaktiivne juhul, kui kasutaja teeb oma valikud, missugust „rada“ pidi ta hakkab liikuma. – *Toimetuse märkus.*

aega, et mälus olevatest tekstidest uusi tekste luua, ning sel ajal ei toimunud ekraanil midagi. Autoril tuli idee kuvada genereerimise protsessi käigus teksti eri fragmente. Lugejad püüdsid genereeritavat teksti enne kuvamist ennustada. Kui arvutite kiirus tõusis, lühenes arvutamise faas ja fragmentide kuvamine muutus järjest „kummituslikumaks“, kuna liiga lühike kuvamise kestus ei võimaldanud enam genereeritavat teksti ette aimata. Jean-Pierre Balpe ise aga ei omistanud nendele üleminekuseisunditele [pr k *états transitoires*] mingit tähtsust: tema jaoks piirdus teose tekst (sõna semiootilises tähenduses) tähtedest genereeritud tekstiga, mida labiilsus ei mõjuta, ning labiilsusest mõjutatud üleminekuelemente käsitles ta paratekstina. Seega ei ole semiootiline labiilsus üksnes tajumise küsimus, vaid sõltub ka labiilsusest mõjutatud elemendile omistatud väärtusest.

Labiilsus ja aegumine

Tehnilise labiilsuse küsimus viib meid seega kaht tüüpi nähtuste eristamiseni: ühelt poolt kõik see, mis on püsiv, ehk autori poolt kirjutatud lähteprogramm, ja teisalt ajutine ehk programmi käivitamisel vaadeldav tulemus. Tulemus on vaieldamatult ajutine seisund, aga lähteprogramm jääb püsivaks objektiks, mille produktiivsus sobivas tehnoloogilises kontekstis kuskile ei kao. Siinkohal tasub rõhutada, et autori poolt programmi kirjutamise ja lugejapoolse käivitamise vahele jääb mitmeid tehnilisi toiminguid. Lähteprogramm on objekt, mille loob autor oma programmeerimiskeskonnas. See võib olla lihtne tekst, kui programm on otse kodeeritud (Java, programmeerimiskeel C), või keerulisem objekt, kui see koostatakse tekstide jadana (skriptidena) või graafilises programmeerimiskeskonnas (Flash, Pure Data jne) mitmesuguste piltidena. Igal juhul ei saa lähteteksti ennast rakendada, kuid seda saab kergesti kas printida või teha sellest tõmmis (kuvatõmmis) ja kanda see üle mõnesse muusse seadmesse. See annabki talle püsivuse, kuna meediumi varieeruvus ei mõjuta teda. Rakendamiseks on tarvis lähteteksti tõlgendada või kompileerida. Tõlgendamise puhul (näiteks HTML-failina) kandub koodi funktsionaalne mõõde, seega labiilsus, üle tõlgendavale programmile. Kompileerimise puhul kodeeritakse algul tekst kuueteistkümnendsüsteemi, millele lisatakse vajalikud teegid. Nõnda saadakse objektifail, mida ei saa ikka veel käivitada. Viimases järgus tuleb see objektifail siduda operatsioonisüsteemiga, et saada käivitusfail. Viimane aga ei ole enam püsiv – selle juures ilmnebki labiilsus.

Lähteprogrammi püsivuse tõttu ongi võimalik teatud säilitamistehnikate abil aegumise vastu võidelda. Aegumine puudutab ainult masinaid, riistvara. Vastukaa- luks sellele saab kasutada eri tüüpi artefaktide programmeerimist – simulatsioon, emulatsioon, virtuaalsed masinad jne. Nõnda sain ma alles hiljuti tutvustada laiemale publikule oma 1980. aastate keskel omaaegsel „mikroarvutil“ programmeeri-

tud esimest digiluuletust, sest praeguseks on loodud PC-emulatsioon arvutist, mida toona kasutasin. Loomulikult ei reprodutseeri programm simulaatoris täpselt algses arvutis vaadeldavat esteetikat, aga on sellega vägagi sarnane ja tühistab vaieldamatult aegumise, aga ei tühista labiilsust.

Taju ja lugemine

Eelkirjutatust on selge, et digiteoste materiaalne piiritus jaguneb kaheks: esiteks püsiv osa, milleks on lähteprogramm koos andmetega sellises mittebinaarses vormis, mida mõistab ja käsitseb autor, aga mitte otseselt arvuti, ning mida ma nimetan „lähteks“ [pr k *le source*],⁶ ning teiseks ülekandeelemendid – seade, mis seda „lähet“ kasutab ja enamasti teisendab, luues sellest käivitusfaili, ning käivitamisega loodud seisundid, mida nimetan „vaadeldavateks üleminekuseisunditeks“ [pr k *transitoires observables*]. Sageli aetakse teos ja need seisundid omavahel segamini, kuna ei eristata teose retseptiooni selle eri seisundite tajumisest. Ent suhe teose kui terviku retseptiooni ja teost moodustavate osiste tajumise vahel alati ei toimi, isegi kui see suhe on kaalukas.

Alati ei ole põhjendatud teose ja vaadeldava üleminekuseisundi samastamine. Mõned võtted – näiteks juhul, kui kogu poetika ongi kätkevad programmi – ei anna tulemuseks vaadeldavat ülekandeseisundit. Nõnda juhtub näiteks *perl poetry* (programmeerimiskeeles Perl kirjutatud digiluule) või mõnede „sogastamise“ [ingl ja pr k *obfuscation*] lahenduste puhul, kus lähe muudetakse inimese jaoks arusaamatuks, kuid säilitatakse selle loetavus masinale. On ka võimalik lähteprogramm tasakaalust välja viia ja näidata, et see sisaldab esteetilisi representatsioone, mis programmi käivitamisel kunagi ei teostu ja mida ei ole ka programmis kirjas.

Lähteprogrammi on võimalik ka osadeks võtta ning näidata, et see sisaldab esteetilisi representatsioone, mida programmi töötamise ajal ei uuendata ja mida ei olnud ka programmis kirjas.

Teisisõnu, on representatsioone, mis jäävad igavesti virtuaalseks ning milleni jõutakse üksnes tegevusega, mis ei piirdu digitaalse lugemisega. Sellegipoolest on need teose tajutava terviku osised, kuid nende aktualiseerimiseks tuleb programmis teha teatavaid manipulatsioone. Osutasin sellele omadusele, kui tegin katseid oma loodud programmidega (Bootz ja Frémiot 2009), nimetades seda „kummituslikuks lähteks“ [ingl k *ghost in the source*].

⁶ Tegu on lähteprogrammi [pr k *le programme source*] lühendiga, mis on autori jaoks keskne mõiste. – *Tõlkija märkus*.

Muudel juhtudel näitab lähteprogramm selgelt, mis on kadunud või mis labiilsuse tõttu teiseneb, andes sellega ühele tekstilisele komponendile taju mõttes püsiva mõõtme, kuid see mõõde ei ole digitaalse lugemise kaudu ligipääsetav.

Seega näeme, et isegi kui jätame kõrvale mõnikord „kirjutusprojektides“ [pr *k projets d'écriture*] oleva võimaliku kontseptuaalse mõõtme, ei ole tajusuhe teose ja programmi rakendamise tulemuse vahel nii lihtne, kui arvata võiks. Pahatihti ei soovita tunnistada asjaolu, mida ometigi trükitud tekstide analüüsis ilmselgeks peetakse: teose materiaalne olek tuleb tasakaalust välja viia, et jõuda tavapärase lugemisvahendiga ligipääsmatute tajutasanditeni. Digitaalsete teoste puhul tähendab see, et programmidega peab eksperimenteerima, neid tuleb dekonstrueerida, eraldada neist osiseid, teha saadud seisunditest videotõmmiseid, töödelda salvestusi, et hankida neist meie meeltele vahetult kättesaamatut teavet.

Kõik need toimingud muudavad digitaalse lugemisega pakutava vahetu tajumise rolli vähem oluliseks. Neid võib siiski samavõrra lugemisvõimalusteks pidada, kui mõistame selle all ligipääsu teose esteetiliselt mõõdet loovatele representatsioonidele (ja mitte selle ligipääsu omadusi). Lähte kui püsiva objekti ja vaadeldava ülemineku-seisundi vahel tekkiva vastuolu tõttu saab praegusajal lugemisele osaks sama käsitus, mida kirjutamise puhul tõi esile genereerimine. Genereerimisega lahutati kirjaniiku kaks traditsioonilist funktsiooni: loomine ja teksti kirjanek. Jean-Pierre Balpe'i (1997, 95–99) generatiivsuse käsitluses on inimene see, kes loob, ning tema loometöö väljenduspaigaks on lähe; tema on sel juhul metaautori positsioonis, samal ajal, kui käivitatud programm „kirjutab“ lugeja jaoks genereeritavat teksti. Samal moel mõistetakse tavapäraselt lugemist ühtaegu teose esteetilistele vormidele ligipääsemise võime kui võimalusena. Digitaalse kirjanduse puhul peame selle arusaama osadeks jagama. Teos on endiselt mõeldud vastuvõtvale subjektile, aga retseptatsioon lahutatakse arvukateks võimalusteks, mida enamasti ei saa teostada üheaegselt ja mille puhul ei ole veel kõigi jaoks sobivaid tööriistu: vaadeldava ülemineku-seisundi vahetu, enamasti digitaalne lugemine ja muud, mõnikord instrumentaalsete vahenditega saavutatud vaatlused, mida nimetaksin metaautori teooriast lähtuvalt metalugemiseks. Lugemine on seega killustunud ja tänapäeval teatud juhtudel puuduliku instrumentaalse toe tõttu osaline.

Taju ja teovägi

Teos ja taju

Seega nägime, et püsivus ja üleminekuseisund puudutavad üksnes materiaalseid, tajutavaid elemente, seisundeid või objekte ning sõltuvad sellest, missugune on neid käsitlev vaatenurk. Kas teos on nende elementidega samastatav? Siingi sõltub vastus taas vaatenurgast. Samas peab märkima, et mõned lähenemisiisid, minu

oma sealhulgas, peavad labiilsust teose esteetika fundamentaalseks komponendiks. Ma ei pea siin silmas mitte tehnilist, vaid semiootilist labiilsust ja selle tagajärgi lugemisele – keegi ei saa sellisel juhul enam väita, et „on selle teksti läbi lugenud“.

Labiilsuse tõttu ei saa samastada teose n-ö pinnalist esteetikat selle tajumisega teataval hetkel, sest teosele omased üleminekuseisundid on tegelikult selle püsiv omadus. Mistap viib püüd teose tajupõhist olemust muutumatuna alal hoida, nagu vahel mõnede säilitamiskatsete puhul juhtub, teose teoväe peatamiseni või vahel ka esteetilise taotluse hävitamiseni.

Mitmed minu teosed mängivad labiilsusega eri viisidel. Mainin neist vaid kahte, mida arendasin teoses „*passage*“. Üks teose löike pealkirjaga „La Série des U“ („U-de seeria“, vt ajakirja Hybrid 1. numbris toodud teoste loetelu: Bootz ja Frémiot 2006) kasutab kaht generaatorit – helilist ja visuaalset, mida ei saa mingil viisil sünkroonida, kuna visuaalne on labiilsusest väga tugevasti mõjutatav, heliline aga ei ole. Olen mõõtmise teel kindlaks teinud, et programmi rakendamise aeg võib seadmest sõltuvalt varieeruda kuni kaks korda. Ent ometi ei ole seda võimalik märgata üksnes teose lugemise käigus. Veelgi enam, programmi kasutamisel jääb iga kord mulje, et pilt ja heli on täielikult sünkroonis. Sellise tulemuseni jõutakse sidususe psühholoogiliste piirangute sissetoomise kaudu: generaatorid vahetavad omavahel infot, mis tagab sidususe; nad annavad üksteisele luba loodavate elementide varasemaks näitamiseks. Sel moel tajutakse varieeruvat tulemust püsivana, mõneti nagu päikeseloojangut, mis pole kunagi päris sama ega ka päris muu. Jääb kummaline ja mõjus mulje millestki, mis „on juba ja ei ole kunagi kohal“.

Ühes teises „*passage*’i“ osas kasutatakse adaptiivset generaatorit. See on programm, mis teeb arvutis mõõtmisi ja kohandab oma tööd vastavalt mõõtmiste tulemustele. Sain nõnda luua programmi, mis ei suutnud loomise ajal tervikuna toimida mitte ühelgi arvutil, ent mis sellegipoolest annab kõikidel arvutil mingisuguse tulemuse. Ma ei ole seni veel näinud programmi täielikul rakendumisel tekkivat tulemust, kuna ükski proovitud arvutitest ei ole suutnud kõiki osi käivitada. Üks ajakirjanik väljendas kunagi üllatust selle üle, et Raymond Queneau oli oma „Saja tuhande miljardi luuletusega“ loonud teose, „mida autor ise ei ole lugenud“. Ta võiks siis samamoodi üllatuda minu loodud programmi üle, mille „tulemust autor ise näinud pole“. Sellistel juhtudel on labiilsus teose tulevikku loomuomasena sisse kirjutatud. Endastki mõista ei kehti sama tema tajutava tulemuse puhul, mis jääb täiesti ennustamatuks. Taju on siin kõigest vahend, mille kaudu labiilsust semiotiseeritakse.

Teovägi teoses

Taju saab seega teoses instrumentaliseerida. Sellest võib saada esteetilise representatsiooni komponent ning sellisel juhul me mitte enam ei loe seda teost, vaid

PHILIPPE BOOTZ

loeme teoses: lugeja saab ise „teose ulatuvaks osaks“ selle lugemises aktuaalseeruva erilise suhte kaudu teose olemusega, kusjuures lugemist võib käsitleda niikiitsas tähenduses kui ka metalugemisena.

Teose traditsioonilised materiaalsed mõõtmed ei ole seega üldse piisavad teose teoväe määratlemiseks, mis võib seisneda ka vastuhakuvõimes, tavapraktikate radikaalses ja õõnestavas kahtluse alla seadmises või hoopis ühendamisjõus, ent igal juhul toimib see läbi erilise suhte keelega, mis määratleb teose poeetilise iseloomu.

Seega ei tähenda teose säilitamine enam selle materiaalse oleku alalhoidmist, vaid teose teoväe tükatiste aktualisatsioonide võimaldamist. Ma olen väga pessimistlik võimaluse suhtes aktualiseerida korraka kõiki teose teoväe tahke, kuna need avalduvad eri ajapiirides esinevates suhetes. Muidugi ilmneb teovägi lugemise kaudu ka kitsamas tähenduses ning soov säilitada vaadeldava üleminekuseisundi tajutavat ja loetavat olekut on legitiimne, kuid sugugi mitte piisav. See ei taga isegi teose algse teoväe säilimist, kuna juba retseptiooni kultuuriline kontekst teiseneb pöördumatul ja taastamatul viisil. Peab ka tunnistama, et selle võime teised tahud saavad kannatada taju hävimise, taju surma läbi ning et seda destruktivistset protsessi tuleks samuti säilitada, kui soovime neid teoväe tahke aktualiseerida. Kui analüüsida põhjalikult näiteks Jean-Marie Dutey teost „Tekstiõgija“ (vt Bootz 2012), on näha, et vaadeldava üleminekuseisundi tajumise pöördumatu kadumine viib lõpule teose narratiivse projekti, ehkki autor ise ei saanud seda ette näha, kuna labiilsust kui nähtust ei olnud teose loomise ajal veel avastatud.

Kokkuvõte

Nõnda näeme, et püstitades sugugi mitte triviaalse küsimuse efemeersuse kohta, oleme jõudnud taju ja retseptiooni vahelise suhte kahtluse alla seadmiseni, teoste säilitamise ja viimaks ka digitaalse teose definitsiooni küsimuseni.

Käesolevas artiklis väljendatud seisukoht, mis peab teose teoväe esiplaanile seadmist ja säilitamist selle materiaalsest olekust olulisemaks, nii et see võime saab ka edaspidi aktualiseeruda, käsitleb efemeersust teose olemusliku komponendina. See on mind ärgitanud koos paari kolleegiga arendama edasi kontseptsiooni, mille kohaselt säilitamine toimub eeskätt võimalikult paljude vaatluste dokumenteerimise kaudu (teose tajutavate tahkude tõmmised või säilitamine, analüüsid, kontekstide vaatlus, lugejate ja autorite reaktsioonid jne), püüdmata neid hierarhiasse paigutada või neile mingit muutumatut väärtust omistada. Seoses paari projektiga (vt Bootz ja Szoniecky 2013; Bootz ja Laitano, ilmumas) olen saanud välja pakkuda sobivaid indekseerimisvahendite prototüüpe, kus vaatenurga mõiste

on esmatähtsal kohal. Sellisel juhul dokumenteerimine ja indekseerimine küll ei tühista efemeersust, ent tunnistavad seda täielikult.

Tõlkinud Marri Amon

Allikad

Adriaansens, Alex, Joke Brouwer, Rik Delhaas ja Eugenie den Uyl, toim. 1992. *V2, Book for the Unstable Media*. Rotterdam: V2_Institute for the Unstable Media.

Balpe, Jean-Pierre. 1997. „Méta-auteur.“ – *Alire* 10 / *Doc(k)s*, 95–99.

Bootz, Philippe. 2001. „Formalisation d’un modèle fonctionnel de communication à l’aide des technologies numériques appliqué à la création poétique.“ Doktoriväitekiri. Juhendanud Jean-Pierre Balpe. Université Paris VIII Vincennes-Saint Denis.

———. 2012. „Signs and Apparatus in Digital Poetry: the Example of Jean-Marie Dutey’s Le mange-texte.“ – *LLC* 27 (3): 273–292. <https://doi.org/10.1093/lc/fqs026>.

Bootz, Philippe ja Marcel Frémot. 2006. „La Série des U.“ – *Electronic Literature Collection*, 1. Cambridge (MA). https://collection.eliterature.org/1/works/bootz_fremit_the_set_of_u.html.

———. 2009. „Passage 2009.“ – *Alire* 14.

Bootz, Philippe ja Inés Laitano. Ilmumas. „Cross-reading: un outil de visualisation de close readings.“ – *Formules*, nr 18.

Bootz, Philippe ja Samuel Szoniecky. 2013. „Vers une ontologie du domaine de la poésie numérique?“ – *Revista Cibertextualidades*, nr 5, 65–96.

Deleuze, Gilles. 2001. *Spinoza: immortalité et éternité*. Paris: Gallimard, „À voix haute“. 2 CD-ROM.

Dutey, Jean-Marie. 1989. „Le mange-texte.“ – *Alire* 1.

Foucault, Michel. 1969. *L’Archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.

Giaretta, David. 2006. „Caspar and a European Infrastructure for Digital Preservation.“ – *European Research Consortium for Informatics and Mathematics*, News 66, 47–49.

Gladney, Henry M. 2006. „Principles for Digital Preservation.“ – *Communications of the ACM* 49 (2): 111–116.

Ippolito, Jon, Alain Depocas ja Caitlin Jones, toim. 2003. *L’Approche des médias variables: la permanence par le changement*, New York; Montréal: The Solomon R. Guggenheim Foundation / Fondation Daniel Langlois pour l’art, la science et la technologie.

Kittler, Friedrich. 1986. *Grammophon, Film, Typewriter*. Berlin: Brinkmann und Bose.

Laforet, Anne. 2009. „La conservation du net art au musée. Les stratégies à l’oeuvre.“ Doktoriväitekiri. Juhendanud Jean Davallon. Université d’Avignon et des Pays de Vaucluse.

Lee, Kyong-Ho, Oliver Timothy Slattery, Richard Lu, Xiao Tang ja Victor McCrary. 2002. „The State of the Art and Practice in Digital Preservation.“ – *Journal of Research of the National Institute of Standards and Technology* 107 (1): 93–106.

PAMAL. dat.-ta. „Preservation and Archaeology Media Art Lab.“ – *École Supérieure d’Art d’Avignon* (veebileht). Vaadatud: 14. november 2013. <http://esaavignon.fr/recherche/pamal>.

P H I L I P P E B O O T Z

Semple, Najla ja Gérard Clifton. 2007. *DPC/PADI What's New in Digital Preservation*, nr 16. Heslington: Digital Preservation Coalition & Canberra, National Library of Australia. <https://www.dpconline.org/blog/whats-new-issue-16>.

Zielinski, Siegfried. 2008. *Deep Time Of The Media*. Cambridge (MA): The MIT Press.

Saatesõna tõlkele

Philippe Bootz

Philippe Bootz (sünd 1957) on informatsiooni- ja kommunikatsiooniteaduste professor Pariisi 8. Ülikoolis. Ta omandas riikliku konkursiga füüsikaõpetaja kutse aastal 1981, sai füüsikadoktori kraadi laserite valdkonnas aastal 1985 ning info- ja kommunikatsiooniteaduste doktori kraadi aastal 2001. Ta on digitaalse kirjanduse spetsialist, kelle töös põimuvad kirjanduslooming ja teoreetiliste mudelite väljatöötamine.

Philippe Bootzi digitaalse kirjanduse avastusretk algab hetkel, mil ta avastab füüsikaõpingute käigus informaatika võimalused. Ta näeb programmeerimiskeeles väljendusvõimalusi, mis loomulikus keeles puuduvad, see inspireerib teda juba 20-aastaselt looma esimesi arvutil programmeeritud luuletusi. Need on generatiivset laadi ja seega üsna kaugel Oulipo¹ vaimust, ent näitavad üsna hästi, millele keskendub edaspidi põhiosa tema kirjutatust: nimelt lugemisele. Üks nendest luuletustest jõuab arvutisse kaks aastat hiljem ühe ülikooli projekti käigus ning tulemus valmistab pettumuse. Pärast seda tegutseb ta mõnda aega kirjanduses edasi muid vahendeid kasutades. Kaasteeline Jean-Marie Dutey ärgitab teda aastal 1985 informaatika juurde tagasi pöörduma. Sellest ajast saadik on kogu tema looming digitaalne ja Philippe Bootz on võib-olla esimene sellisel viisil määratletud luuletaja prantsuskeelses entsüklopeedias „Encyclopaedia Universalis“ (1977), kusjuures ta pole iial ühtki kogumikku avaldanud. Kui genereerimine jääb kõrvale, pöördub digitaalne kirjandusloome teksti animeerimise vormide, täpsemalt süntaktilise animatsiooni avastamise poole, mida nimetatakse nõnda seetõttu, et see ei seisne mitte niivõrd sõnade liigutamises, kuivõrd animatsiooni abil grammatika transformeerimises, mille tulemusel tekivad objektid, milles kirjalikust tekstist ning suulisest keelest pärit süntaktilise loome viisid pidevalt omavahel pörkuvad, mistõttu ei ole võimalik ära tunda üht ja ainust teksti, mis oleks kõigi jaoks sama. Süntaktiline animatsioon on tegelikult mitte-algoritmiline tekstigeneraator, mis sarnaneb prinditava tekstiga ning mille järelmootoriks on lugemine. Animatsioonid loovad omalaadse esteetika, mida asuvad peagi kasutama kõik (vähesed) 1990. aastate Prantsuse digiluuletajad: see on frustratsiooni esteetika, mille nimetus tuleneb sellest, et lugeja pannakse vastakuti oma keelega ning suunatakse teda leidma uusi lugemisviise, mis võib osutada frustreerivaks. Tekkiv frustratsioon on seega soovimatu kõrvamõju ja mitte eesmärk omaette. Niisugust esteetikat arendatakse näiteks „ühekordseks lugemiseks mõeldud luuletuses“ ja hiljem „väikeste ebamugavat lugemiskogemust pakkuvate luule-

1 Rühmitusest OuLiPo (*Ouvroir de la Littérature Potentielle*, Potentsiaalse Kirjanduse Töökoda) vt Vikerkaar nr 5/6, 1999. – Tõlkija märkus.

P H I L I P P E B O O T Z

tuste“ sarjas. Olles seisukohal, et looja ei pea end allutama domineerivale kognitiivse kapitalismi kultuurialasele diktaadile, mis nõuab temalt pidevat toodangut, avaldab Philippe Bootz oma teoseid ainult ideelistes kirjastusringkondades ja loobub internetikeskkonnast. See on põhjus, miks on ka praegu väga vähe tema teoseid veebis kättesaadavad.

1980. aastate keskel Prantsusmaal valitsenud digitaalset loomingut igati soosiv kultuuriline keskkond tegi võimalikuks kohtumisi teiste autoritega, näiteks Tibor Papp'iga aastal 1988. See sai otsustavaks autorite rühmituse L.A.I.R.E. (*Lecture Art Innovation Recherche Ecriture*, Lugemine Kunst Innovatsioon Teadus Kirjutamine) loomisel, mille Philippe Bootz asutas koos selliste autoritega nagu Frédéric Develey, Jean-Marie Dutey, Claude Maillard ja Tibor Papp, kellega koos kutsuti 16. jaanuaril 1989 ellu diskettidel välja antava ajakirja *Alire* 1. number. Seda peeti juba 1990. aastatel esimeseks digitaalse luule ajakirjaks maailmas, mis esimesena levitas teoste käivitusprogramme ning jõudis kümmekond aastat ette digitaalsest lugemisest era-sfääris, mis saab valitsevaks lugemisviisiks seoses interneti laia levikuga alates 1997. aastast. Philippe Bootz pani kokku ja avaldas *Alire*'i 14 numbrit (1989–2009), esmalt diskettidel, seejärel CD-ROMidel, sageli Jean-Marie Dutey ja Tibor Papp'i abiga.

Pika ilmumisperioodi tõttu pakkus *Alire* unikaalset võimalust jälgida teoste käitumist ajas, mis omakorda tõi ilmsiks mitmed digitaalsetele teostele ainuomased jooned, teiste hulgas ka labiilsuse semantilise mõju alates 1990. aastast, ning neid tähelepanekuid asuti rakendama digitaalsete kirjandusteoste modelleerimistöös alates 1994. aastast. See modelleerimine ei tekkinud tühjalt kohalt. Philippe Bootz oli 1993. aastal Lille'is korraldatud rahvusvahelise digitaalse kirjanduse konverentsil tõdenud, et osalejatel puudus ühine keel, mis oleks lubanud oma seisukohti tutvustada ilma tavakeelele omase mitmemõttelisuseta. Sestap liitub ta Lille 3 juures GERICO² labori ühe töörühmaga ja osaleb nende ajakirja *Les Cahiers du CIRCAV* mitme numbriga koostamisel. Aastal 1996 avaldab ta seal artikli, milles tutvustab oma mudelit. Et see pälvib väga positiivset vastukaja teiste teadlaste, sealhulgas ka USA teadlaste hulgas, otsustab ta sellest edasi arendada doktoriväitekirja informatsiooni- ja kommunikatsiooniteaduste valdkonnas, mille juhendajaks saab Jean-Pierre Balpe.

Alates L.A.I.R.E. loomisest jätkus Philippe Bootzi aktiivne tegevus digitaalse luule vallas kunsti- ja teadusprojektide, ürituste korraldamise ja õpetamisega peaaegu kõikjal maailmas ning väga mitmekesise publiku ees. Aastal 2001 kutsuti ta Buffalo legendaarsele elektroonilise luule festivalile ning ta jäi selle juurde tegutsema kuni

2 Praegu kannab nime GERIICO. – *Tõlkija märkus.*

aastani 2011, tuues festivali aastal 2007 Pariisi ning osaledes selle korraldamisel Barcelonas. Aastal 2013 korraldab ta ka esimese ELO (*Electronic Literature Organization*) ürituse väljaspool Ameerika Ühendriike, kaasates Pempidou' keskuse Pariisis ja korraldades retrospektiivi Prantsusmaa Rahvusraamatukogus. See sillutab teed järgmistele suurtele ELO konverentsidele. Philippe Bootz osaleb ka mitmete rahvusvaheliste digitaalse kirjanduse võrgustike loomisel. Lisaks rahvusvahelisele rühmale *Transitoire Observable* (2003–2007) ning tegevusele ELO juhtkomitee liikmena asutab ta Euroopa digitaalse kirjanduse võrgustiku, osaleb Lõuna-Ameerika digitaalse kirjanduse võrgustiku loomises (2015), mille avaüritus oli Buenos Aireses korraldatud Argentiina digitaalse kirjanduse näitus, osaleb Lääne-Aafrika digitaalse kirjanduse ühingu loomisel (2019), mis asutati pärast Philippe Bootzi korraldatud konverentsi/installatsiooni *Cotonous*.

Philippe Bootzi teoreetiline käsitlus on tuntud „protseduurilise kommunikatsioonimudeli“ nime all. Olgugi et mudel on välja töötatud digitaalse luule analüüsi põhjal, on see siiski üldisem ja kannab endas arusaama kommunikatsioonist, mis ei rajane ülekandmisel [*transmission*], vaid transformatsioonil [*transformation*], kuivõrd ülekandmine on vaid üks transformatsiooni piirjuhte. Protseduuriline mudel on semiootilis-kommunikatsiooniline ning võtab arvesse märki fundamentaalset reaalsust: märk pole mitte antud, vaid konstrueeritud [*construit*]. Sellest postulaadist lähtuvalt saab mudelit kohandada eksperimentaalses luules ja digitaalses kirjanduses ilmnevatele „uutele literatuursustele“, mille puhul ei ole lugemisharjumused veel kultuuriliselt stabiliseerunud. Sellest lähtuv lugemisteooria Umberto Eco omaga küll ei haaku, aga võimaldab see-eest kaasata valdkonnast sõltumatult nüüdisaegsetele teostele paremini sobivaid vaatenurki, nagu näiteks Espen Aarsethi *cybertext*, Philadelpho Menezesi *intersignos* või N. Katherine Haylesi *technotext*. Mudeli kolmas postulaat on, et mudeli eesmärgiks ei ole modelleeritud objekti kohta objektiivse kontseptuaalse „tõe“ avaldamine, vaid teatava pilgu, vaatenurga pakkumine. Siin jõuame süsteemse kompleksse mõtlemise teooria juurde, kus esineb (ka juba kvantmehaanikas vägagi produktiivne) n-ö kaasatud kolmanda [*tiers-inclus*] postulaat. Erisugused digitaalse kirjanduse kontseptsioonid leiavad väljenduse Philippe Bootzi protseduurilises mudelis, mis pakub nende võrdlemiseks raamistiku.

Labiilsuse mõiste kaudu jõudis Philippe Bootzi kahe fundamentaalse küsimuse esitamiseni, mis ei tulene küll otseselt tema mudelist, ent mida see siiski võimaldab käsitleda, nimelt – mis on teos ja kuidas seda säilitada? Esimese küsimuse vastus mõjutab tugevalt vastust teisele ja teine vastus avab või sulgeb teoste võimalikke ligipääsuviise järgmiste põlvkondade jaoks. Vastus esimesele küsimusele rajaneb Spinoza ontoloogial: selles leitakse, et mitte ainult vaadeldav üleminekuseisund, vaid mudeli kõik artefaktid on osa teose materiaalsusest ja et teos kultuuriobjektina ei ole

P H I L I P P E B O O T Z

seega taandatav ühele tekstile, isegi kui viimane on loodud autoriteksti ja nähtavat teksti kokku pannes, vaid et see teose materiaalsus on vastupidi lõputu, määramatu ja surelik. Sellest tulenevalt on aegumine teose loomusesse sisse kirjutatud ja püüd seda tühistada annaks hoopis vastupidise tulemuse. Säilitamise eesmärgiks ei ole seega võidelda aegumise vastu ja põlistada 19. sajandi museaalide kombel teose asemel selle teatavat materiaalsust. Niisugune paraku valdav seisukoht püüab tühistada tehniliste vahenditega loodud aegumist ja labiilsust, mis digitaalse teose puhul moodustavad loomuliku materiaalse konteksti, milles see erasfääris loetuna loomulikul teel edasi areneb. Seega on teose püsiv osa nimelt selle teovägi [*pouvoir d'agir*], mis polegi muud kui loendamatu hulk autoripoolseid mõjutusi lugejale: teose materiaalsus on inimestevaheliste mõjutuste paik läbi rollide, mis nad teose avaldumisevormis [*dispositif*] kannavad. Teos toimib vaatenurga kaudu selle avaldumisevormile, mis tähendab, et teos toimib teosena seetõttu, et me käsitleme seda teosena. Igasugune materiaalsus, sealhulgas ka sekundaardiskursused, on seega osa teose materiaalsusest. Need diskursused on sidusalt seotud teose teoväega, isegi kui nende staatus on vägagi erinev lähte [*source*] ja vaadeldava üleminekuseisundi [*transitoire observable*] omast, kuna oma erilise raamistava positsiooni tõttu paiknevad nad teose avaldumisevormi mõttes seespool ja viimast juhtivast transformatsioonist väljaspool. Nad ei sekku teose materiaalsust moodustava seadme transformatsiooniprotsessi, kuid on selle olemasolu üks tagajärg. Niisugune kontseptsioon, mis peab teose osadeks kõiki teose kohta ilmunud „dokumente“, olenemata nende autorist, pakubki lahenduse digitaalsete teoste säilitamiseks: säilitamine tähendab anda teosele võimalus toimida ka tulevikus tegutsemisevormist sõltumata, mis on ju oma olemuselt teadmata, kuna igal hetkel loob seda vaadeldava perioodi kultuur. Pragmaatilises mõttes säilitamine seisneb seega teose avaldumisevormide dokumenteerimises, dokumenteerimises ja veel kord dokumenteerimises. Tasuks mainida üht metalugeja loodud spetsiifilist tüüpi dokumenti, milleks on digitaalse lugemise tarvis duaalsete ja ternaarsete märkide tunnuste ülekandmine uude meediumi, et muuta need lugeja jaoks tajutavaks niisugusel kujul, mida ei saavutata seadme transformatsiooni käigus. Niisugune metalugemisest lähtuv spetsiifiline sekundaardiskursus kannab „lugemismasina“ nime. Praegu rakendatakse seda mõistet ühes digitaalse kirjanduse säilitamise projektis, et projekteerida ja ehitada virtuaalseid masinaid prantsuse digitaalse kirjanduse teoste lugemiseks, mille abil tehakse need aastast 2023 laiale publikule kättesaadavaks Prantsusmaa Rahvusraamatukogus.

Tõlkinud Marri Amon

Jaan Bergmanni pilaeepos „Jaaniida“: tekst, kontekst ja intertekst¹

Maria-Kristiina Lotman, Rebekka Lotman

DOI: 10.7592/methis.v21i26.16921

Pilaeepostel ja eepistel travestiatel on Euroopa kultuuriloos pikk traditsioon. Esiimesed pilaeeposed pärinevad juba antiikajast ning neist kuulsaim, „Hiirte ja konnade sõda“ („Batrachomyomachia“) jõudis Jaan Bergmanni vahendusel esimese antiikeepose täistõlkena eesti keelde juba 1875. aastal ning avaldati oluliste parandustega 1878.–1879. aastal. Eriti moodi läksid pilaeeposed aga 17. sajandi Itaalias, kui kirjutati terve rida eriteemalisi koomilisi eepose, nt Alessandro Tassoni „Ämbriirööv“ (1622), mis rääkis ämbri pärast peetud lahingust Bologna ja Modena linna vahel, või Antonio Abbondanti „Kölni teekond“ (1625), mis käsitles seikluslikku teekonda Fermo linnast Kölni. Peagi levis žanr ka teistesse Euroopa poeetilistesse kultuuridesse ning 17. sajandi keskel ilmus Prantsusmaal Paul Scarroni „Travesteeritud Vergilius“ (1648–1653), Inglismaal veidi hiljem Samuel Butleri „Hudibras“ (1662–1674), iseäranis kuulsaks sai aga Alexander Pope'i Tassonist inspireeritud „Lokirööv“ (1712). Scarroni travestia mõjutas eriti Ida-Euroopa kirjandusi: sellest lähtudes kirjutas Nikolai Ossipov oma travestia „Eneida“ ehk „pahupidi pööratud“ „Aeneis“ (1791), milles Vergiliuse tegelased kõnelesid ja käitusid nagu 18. sajandi venelased. Ossipovi teos inspireeris omakorda Ivan Kotljarevskit looma ukrainakeelset Vergiliuse paroodiat (1791), kus Trooja kangelaste rollis on hoopis Zaporizžja kasakad, kes pärinesid 15. ja 16. sajandil end Ukrainas Zaporizžja steppides varjanud põgenenud pärisorjadest ja pidasid ennast Vene ja Poola riikidest sõltumatuks. 1820. aastatel aga hakkas levima valgevenekeelne „Aeneise“ paroodia, mille autoriks peetakse tänapäeval Vikenti Rovinskit ja mis järgib üsna täpselt ukrainakeelset versiooni, kohandades siiski tegelased ja sündmused valgevene oludega.

Teisi pilaeeposeid peale Jaan Bergmanni 1875. aastast pärineva 650-värsilise satiirilise kangelaslaulu „Jaaniida“ meie teada Eestis 19. sajandil ei loodud. 20. sajandi eepikasatiirid on peamiselt parodeerinud „Kalevipoega“, nt Enn Vetemaa „Kalevipoja mälestused“ (1972), Kerttu Rakke „Kalevipoeg“ (2000) ja Kristian Kirs-

1 Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145) ning see on seotud Tartu Ülikooli rahvusteaduste baasfinantseeritava teemaga „Lüürika roll väikeste kirjanduste kujunemisel“. Oleme väga tänulikud Piret Lotmanile, Mari Sarvele, Kanni Labile ja Ülle Tarkiaisele paljude nõuannete ja paranduste eest. Meie eriline tänu kuulub Kristi Viidingule nii sisukate märkuste eest saatesõna kohta kui ka olulise panuse eest käsikirja kommentaariumisse.

feldti „Kalevipoeg 2.0. Eesti rahva moodne eepos“ (2010).² Antiigiainelise satiirilise eeposega on pisut katsetanud Ain Kaalep, kelle „Kaks indiaani metamorfoosi“ sisaldab kaht Ovidiusest lähtuvat heksameetrivormis luuletust, „Roti metamorfoos“ ja „Ahvnaine“.

Võimatu on praegu täie kindlusega öelda, kas Jaan Bergmanni siin esmakordselt trükis avalikuks tehtud teose eeskujuks ja inspiratsiooniks oligi vaid „Batrachomyomachia“ või mõjutas autorit ka Nikolai Ossipovi „Eneida“. „Jaaniida“ on teadaolevalt varaseim eesti pilaeepos, mis on seni olnud kättesaadav üksnes käsikirjalisena TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas säilitatud Jaan Bergmanni salmikust. Lisaks sisaldab sama salmik lühemat, 150-värsilist laulu „Andresiida“. Mitmes mõttes võib just „Jaaniidat“ pidada Bergmanni õnnestunumaks teoseks eepilise luule vallas, kusjuures isegi ilma seda lugulaulu teadmata ongi kriitikud hinnanud Bergmanni luuletajana ennekõike kui eepiliste teoste loojat. Näiteks kirjutab Henrik Visnapuu oma järeleühüdes Jaan Bergmannile, et lahkunu oli andeliselt eepik, ning tunneb kahju, et ta sellele žanrile suurt rõhku ei pannud. Visnapuu tõstab Bergmanni luuleloomingust esile ballaade „Taara pidud taga selja“, „Ustav Ülo“ ja „Salme“, tema teised eepilised tööd olevat laialivalguvad, fragmenteersed, stiiliühtlusest (Visnapuu 1916, 320). Nimetatud poeemid on tõsised ajaloolistel süžeedel rajanevad teosed: vabadussõjast rääkiv „Ustav Ülo“ (60-värsiline) ja „Taara pidud taga selja“ (28-värsiline) on nelikamfibrahhis ja paarisriimilised ballaadid, Lembitu Sakala-sõjakäigust pajatav, teistest mahukam 320-värsiline „Salme“ on aga neliktrohheuses ja ristriimiline. Neis, nagu teisteski Bergmanni eepilistes teostes, on üheks läbivaks poetiliseks võtteks ka algriim. Võrreldes 1901. aastal ilmunud poeeme tema noorpõlves loodud käsikirjaliste „Jaaniida“ ja „Andresiidaga“, ilmneb selgelt mitu tendentsi. Esiteks pidas Bergmann trükikõlblikuks suuremaid teemasid – lisaks mainituile avaldab ta selles, oma esimeses ja viimases enda koostatud luulekogus „J. Bergmann'i laulud“ veel mitmeid ajaloolisi poeeme. Teiseks näeme autori suunda tõsiduse poole: ehkki ilmunud lugulauludes kohtab lõbusaid seiku, ei paku ükski tema avaldatud luuleteos nii mahlakat satiiri ning vaimukaid ja pikantseid kirjeldusi, nagu neid leidub „Jaaniidas“.

Bergmanni enesetsensuur tõsiduse, ühtlasi tähendusliku üheplaanilisuse suunas ilmneb eriti selgelt asjaolust, et täiskasvanuna töötleb ta koolipoisina loodud 650-värsilise „Jaaniida“ avaldamiseks ümber, ning uues versioonis kohtab küll „Jaaniida“ elemente, ent nii mahult, sisult kui stiiliregistrilt on see tublisti kahanenud. Uus, 64-värsiline teos on saanud nimeks „Viina võimus“ (Bergmann 1901).

2 Vt ka Laak 2017, 119.

Poem räägib loo Jutu Jaanist, kes algul oli karsklane: „Ei ta ialgi kõrtsis käinud / Ega joogimajasse läinud“. Näib, et just tänu sellele valiti ta vallavanemaks: „Vallavanemaks valitseti / Ühel meelel siis Jutu Jaan“. Kuid läks nii, et uues ametis meelitati Jaan kõrtsi, kuhu ta paraku kergemeelselt soostuski minema: „Mõtles kutsutud Jaanikene: / „Ega ükskord ühtigi tee!““. Sestpeale ei suutnud Jaan end enam kõrtsist eemal hoida ja see ta hukutaski: Jutu Jaan kukkus juua täis peaga kraavi ja uppus. Loo lõpetavad õpetussõnad: „Kõrtsist hoolega hoia ennast, / Et ei sattu ta võrku sa! / Viin sind meelitab väga kenast, / Kuri kihutab salaja: / Enne veel, kui sa mõtelnud. / On sind alkohol sidunud. / Põgene viina kui vana kurja, / Muidu ta ajab su elu nurja!“ (Bergmann 1901, 187.) Nõnda on lugu igati kohane autorile, kes on vahepeal valitud karskusseltsi Paistus aupresidendiks. Kogu „Janiidat“ kooshoided vaimukas süžee on välja kärbitud, alles on jäänud üksnes didaktiline luustik ja kümnendik mahtu. Poeetilise lisandusena on uues versioonis ka lõppriim.

„Janiida“ kujutab keerukamat ja rohkemate sõlmpunktidega lugu ning eristub ennekõike satiiriga. Sisult vestab poem kurbnaljaka loo inimese allakäigust ning tegevus paigutatakse üsna kindlalt piiritletud aega ja kohta. Ehkki lugu kätkeb mitmeid üsna konkreetseid viiteid, ei ole meil õnnestunud tuvastada, et see rajaneks mingil kindlal juhtumil. Aja kohta antakse kaks selget vihjet: esiteks kinnitatakse, et tegu ei ole vana looga, vaid pärineb Eesti uuest ajast, mil vallavalitsused anti kroonult rahva kätte, teisel märgitakse, et toona anti talud raharendi peale. Teorendilt raharendile hakkasid talud minema 19. sajandi keskpaigas, suuremas osas taludes 1860. aastatel, nagu ka Bergmanni enda lapsepõlvkodus Viljandi maakonnas Kolga-Jaani kihelkonnas Soosaare vallas Niilu talus ning sellest sündmusest ongi autoril isiklikust elust, 1864. aastast jäänud ere mälestus.³ Kuid teine vihje paigutab loo mõni aasta hilisemaks: sündmustik pidi hargnema pärast 1866. aasta vallaseaduse vastuvõttu, sest varasemal ajal olid vallad täielikult mõisa võimu all. Nii jääb ajaraamiks 1866–1875. Ruumilise orientiirina on märgitud, et peakangelane Jaan elab tuttavas vallas, kui „Virtsjärvelt Virule minna / Paremat kätt just tee kõrval“,

3 1910. aastal kirjutatud autobiograafias meenutab Bergmann: „Aastal 1864 käis Soosaare mõisa omanik Robert von Sivers seda [Niilu] talu vaatamas. Mina vaatasin vagusalt nurgast, loomad olivad lõunel. Ütles mu isale: „Sinu ostab talu ära, minu müüb 100 rubla taader, teeb välja 712 rubla 50 kopik!“ Isa vasta: „Auulik herra, mul pole 700 kopikatki, kust ma need rublad võtan?“ „Siis sinu võtab rendi peäle, maksab 5 rubla taader, teeb tükid, veab voorid, tuleb reedi mõisa kaupa tegema!“ Et suitsutoas elati ja kammer külm oli, ütles herra: „Sinu teeb lõõrid sisse, minu annab kivid!“ „Täna auulikku herrat, ei ma tänava enam jõua lõõrisid teha, aga küll ma herra palvile tulen kivä paluma, kui ehitama hakkan!“ „Sinu tuleb, minu annab!“ Aga alles aastal 1872 tehti „lõõrid“ sisse. Siis oli herra isa mõisa lasknud kutsuda ja oli ütlenud: „Mulk tahab sinu talu ära osta, pakub 1500 rubla; sinu on eesõigus; kui sinu võtab, maksab 1500 rubla; maksab 75 rubla sisse, muu jääb võlgu, 500 rubla võtab ritikassast; kahe nädala pärast tuleb mõisa kaupa tegema ja maksab see 75 rubla ära!“ Ja nii oli ka sündinud ja 600 telliskivi „lõõride“ jaoks saadud“ (Bergmann [1910] 1986, 685).

MARIA - KRISTIINA LOTMAN, REBEKKA LOTMAN

samuti on juttu Viljandist kui tõenäoliselt tegevuspaigale lähimast linnast, sest sinna jõuab kõmu Jaani kuulsusest. Veel saame teada, et nimikangelane võttis naise võõrast vallast. Esmalt töötab Jaan vallavalitsuses vanema abiametil, ent teeb tänu sõnaosavusele kiiret karjääri: et ta oskab raharendi osas härradega hästi läbi rääkida, edeneb ta teisest abist peagi toimetajaks.

Tegevuse käivitajaks saab aga valla otsus, et raharendi osas tuleks minna Riia kindralkuberneriaga läbi rääkima. Jaani hinnangul oleks aga vaja tegutseda kõrgemal tasandil: ta laidab Riia-plaani maha ja soovib palvekirjaga otse Peterburgi keisri jutule suunduda. Nii otsustataksegi, et Jaan ise on õige mees minema. Volinik ajab talle selleks „valla peremeeste pungast“ raha kokku, lisaks korjatakse Jaani soovil talle päevaraha: „Pange päeva pääle rubla“. Sõit algab: Jaan viiakse reisiruumadega „Tartu, Tartust Pihkva linna“, edasi rongiga Peterburgi. Seal ta mitu kuud joob, laaberdab ja käib bordellides, laristades valla raha maha. Kui raha lõppema hakkab, sõidab ta tagasi Tartusse, kus priiskab sealsetes lõbumajades ja kõrtsides viimasedki rublad maha. Nüüd naaseb kangelane koduvalda ning valetab maad ja ilmad kokku: ta olla kohtunud keisriga, too jätnud palvekirja omale ning nüüd tulevat oodata kihelkonna kohtusse saabuvat otsust. Jaan saab kuulsaks, kõik kiidavad teda. Veelgi enam, tänu tema kangelaslikkusele saab eelmine vallavanem sulle sappa ja Jaan sellele kohale. Värskes ametis hakkab Jaan üha taolisi kulukaid reise valla kulul kordama, ent tulu, mõistagi, ei tõuse neist karvavõrdki. Süžeepöörde toob vallavoliniku kutsari Hansu naine, kes läheb luurele, kuhu abikaasa Jaaniga läinud on. Tuleb välja, et bordelli. Naine pöördub kohtu poole. Veel selgub, et uus vallavanem Jaan käib koos kena kirjutajaga palju joomas, ka Viljandi lähistel nn Kingukõrtsis: „Mis on viim'ses valla sõrvas, / Sõites Villandist vassakut / Kät tee kõrval kingu otsas“. Oletades, et tegevuspaigaks on Bergmanni koduvald Kolga-Jaani, võiks siin olla tegu Viiratsi kõrtsiga – nimelt sõideti vanasti Viljandist Kolga-Jaani nn vana Põltsamaa maanteed mööda ning Viiratsi on linnast väljudes esimene alev, paiknedes samuti poolel mäel. Viljandlaste keelepruugis nimetataksegi seda Viiratsi mäeks. Vaatamata oma sulitempudele jääb Jaan aga ometi ametisse, sest ostab viinaga vastased ära ning ta valitakse uuesti kolmeks aastaks vallavanemaks. Mingil põhjusel satub ta peagi jälle kohtu alla, seekord lastakse ta ametist lahti, ent taas õnnestub tal altkäemaksuga, nüüd juba kolmandat korda vallavanemaks saada. Valla raha eest hakkab ta ehitama omale uusi hooneid. Kuid taas kord satub Jaan kohtu alla, sedapuhku rängema pahateoga ning enam pääsu pole – isegi pistis ega libe keel ei päästa teda. Valitakse uus vallavanem ning valla raamatupidamises avastatakse ebaklapp: laekas on kõvasti vähem raha, kui kirjade järgi olema peaks, Jaan jääb töötuks, varastab kõrtsist viina ja kuulsast Peterburis käijast saab kõrtsi viinavaras. Seega on „Jaaniida“ võrreldes poemiga „Viina võimus“ palju värvikam,

aga Jaani langemine selles on palju pehmem: esimeses on karistuseks häbi, teises surm, samuti on loo lõppmoraal selles nõrgem.

Veel huviväärssem on tõsiasi, et hilisemas didaktilises töötuses on Bergmann teosest kaotanud intertekstuaalse, „Jaaniidat“ antiikeepostega ühendava tasandi. Viimastest on Bergmann oma pilaeeposes lähtunud nii sisu- kui ka väljendusplaanis. Juba nimetus „Jaaniida“ viitab antiiksetele eepostele, mille pealkiri moodustati kangelase nimest (vrd eriti Vergiliuse „Aeneis“, mille pealkiri saksa keeles on olnud ka „Äneide“ ja „Äneida“ ning vene keeles „Энеида“). Kuid sisutasandil on „Jaaniida“ lähtekohaks pigem „Odüsseia“ kui „Aeneis“: peategelase Jaani epiteedid „tark“, „kaval“, „reisija“ ja „kuulus käija“ osutavad Odysseusele, nii nagu ka Jaani tegevus – ta seikleb ringi, kavaldab ja valetab ning satub oma rännakutes eksiteele, koju tagasipöördumist aga takistavad naised ja meelemürgid. Hansu naise kogu õhtu kestnud kannatlik ootamine lõbumaja juures on allusioon Penelope ustavale ootusele. Nii nagu Odysseuski (vrd 19.273, 284) ajab Jaangi vara kokku, ehkki Homeros Odysseuse puhul kriminaalset tegevust ei maini. Kuid Jaani lugu on teatud mõttes ka ümber pööratud: kui Odysseus üritab koju pääseda ja kodust välja lüüa seal prassivad kosilased, kes ähvardavad teda laostada, siis Jaan, vastupidi, püüab pidevalt kodunt minema pääseda ja ise oma kokkuaetud vara maha prassida. Kui Odysseus jõuab lõpuks õnnelikult koju ja lööb seal korra majja, siis Jaan jääb lõpuks kõigest ilma, varastab kõrtsist viina ja ei olegi lõpuks keegi muu kui tühine viinavaras.

Kokkupuutepunktid „Odüsseiaga“ ei piirdu aga üksnes sisuliste paralleelidega, Bergmann rakendab ka mitmeid antiikeepika väljendusvõtteid. Nii näiteks alustab ta oma eepost prooimioniga (värsiread 1–31) ehk sissejuhatava osaga. See sisaldab invokatsiooni, mille adressaadiks on muusa või mõne jumala asemel valitud ööbik, toetades alliteratsiooni, kuid sidudes eepose ühtlasi eesti rahvaluulega. Ööbik võib olla siin ka allusioon Lydia Koidulale. „Odüsseia“ ja „Aeneisega“ seostub lisaks kangelase monoloog (nn *apologoi* ehk lugu loos), milles ta meenutab oma üleelamisi: nii nagu Odysseus „Odüsseia“ 7. ja 9. laulus ja Aeneas „Aeneise“ 2. laulus, jutustab ka Jaan värssides 192–305 oma seiklustest. Värsimõõduks pole Bergmann valinud siiski daktüülist heksameetrit, milles ta selleks ajaks juba päris osavasti suutis luuletada, vaid püüab imiteerida eesti rahvalaulumõõtu, mida ta tõenäoliselt pidas heksameetri funktsionaalseks ekvivalendiks eesti rahvaluules. „Jaaniida“ rahvalaulumõõdu imitatsioon on valdavalt kaheksasilbiline trohheus⁴, milles ajastuoma-

4 Siiski esineb tekstis (nagu ka rahvapärases eesti regilaulus) mõningaid kõrvalekaldeid 8-silbilisest põhistruktuurist, vrd nt seitsmesilbilisi värsiridu „Õigust nii kui nõuate“, „Hüüdsid suure hulgani“ ning üheksasilbilisi värsiridu „Enam kui lähemad leppisid“, „Kenasti kivist ehitatud“.

selt küll üritatakse jäljendada rahvalaulu rõhustruktuuri, põimides sisse daktüülilise rütmiga sõnu (vrd ka Bergmann 1878b, 38, 39; Särg 2005, 84), ent kvantiteedistruktuuri veel edasi ei anta.

Läbiv poeetiline võte „Jaaniidas“ on alliteratsioon, mida sisaldab enamik värse, samuti leidub paralleelisme, poeetilisi vormeleid ja kordusi. Kui Jaan Bergmann kolm aastat hiljem pärast selle pilaeepose kirjutamist avaldab lühikese aja sees esimese eestikeelse filosoofilise arutluse luulest „Sõnake luuldest“ (Bergmann 1878a) ja esimese emakeelse poetikakäsitluse pealkirjaga „Luuletuskunst I. Lühike õpetus luuletuste koorest“ (Bergmann 1878b), siis neis mõlemas rõhutab ta rahvalaulu tähtsust kunstluule juures. Esimeses kirjatükis kasutab ta nendevahe- lise loomuliku seose näitlikustamiseks puu-kujundit – üks peab teisest välja kas- vama: „Rahvaluule on tüvi. Kunstluule on harud oma okstega“ (Bergmann 1878a, 3). Teises nimetab ta algriime – erinevalt lõppriimidest – eesti luule päris oma eheteks, soovitades seepärast alliteratsiooni ja assonantsi (eelistatavalt nimelt mõlemaid koos) eesti kunstluules rohkem kasutada: nii jõudvat luulekunst paremini rahva südamesse (Bergmann 1878b, 43).⁵

Bergmann põimibki „Jaaniidasse“ sisse regilaulu poeetilise struktuuri ele- mente: selles sisaldab ohtralt nii 2-, 3- kui ka 4-sambalisi algriime, mis kätkevad sageli ühtaegu alliteratsiooni ja assonantsi. Juba teose avavärssides tekib esimene, viiest värsireast koosnev parallelismirühm: „Õpeta laulude lugu, / Valmista viiside väge, / Toimeta targa töö tulu, / Saada sa selgemat sisu, / Anna sa armsamat elu!“. Nagu on selgitanud Mari Sarv, katavad regivärsis paralleelsed sõnad kanoonilise parallelismirühma kontekstis täpselt sama tähendusvälja, olles sisu poolest oma- vahel ära vahetatavad, „olgu siis tegu päris tavakeele sünonüümidega, poeetiliste sünonüümidega, lauliku maailmatunnetuses kokkukuuluvate, samaliigiliste objek- tidega või puhtpoeetilise sõnamänguga“ (Sarv 2015, 30). Veelgi enam, regivärsi paralleelismides võivad tavakeeles vastanduvad sõnad nagu *öö* ja *päev*, *kurat* ja *jumal* muutuda poeetilisteks sünonüümideks, nagu näiteks laulureas „jumal aga aitaks aita panna / saadan salve lükata“ (samas). Kuigi selliseid tavakeele seisukohast vastandlikke poeetilisi sünonüüme „Jaaniidas“ ei esine, kohtab siin mitmeid loe- teluparallelismirühmi, milles iga järgnev värs laendab eelmises kirjeldatud, nt: „seinad selgemast marmorist / põrand puhtaimast kividest“, „valla hobused veda- jaks / valla vankrid-saanid sõiduks / vallast korjatud kutsarid“. Sellegipoolest ei saa me „Jaaniida“ puhul siin rääkida järjepidevast tehnikast, vaid pigem ornamenteeri- vast võttest. Ehkki paralleelismi leidub „Jaaniidas“ võrreldes regivärsiga vähesel

5 Vt selle kohta pikemalt Lotman ja Lotman 2021.

määral, on huvitavaks regivärsiliseks võtteks, mida Bergmann kasutab, tegijanime-
liste poeetiliste sünonüümidega võrreldavad ümberütlevate nimetuste loetelud:
lõbunaiste kohta v 420–423, Jaani kohta aga 601–604 ja 635–642. Näiteks esineb
regilaulus rohkesti selliseid ümberütlevaid nimetusi stereotüüpsetes pöördumis-
tes, kus neid on nimetatud ka üttelisanditeks ja kõnetlussünonüümideks (vrd nt
Peegel 1997, 147–148). Bergmann püüab regivärssi imiteerida ka sõnamoodustuse
tasandil, lisades teksti arhailisi lühenemata sõnavorme. Ent peamine tehnika, mis
Bergmanni eepose värssi siiski regivärsi struktuurist eristab, on lausestruktuur:
lause ületab sageli värsirea piire ning tulemuseks on sellised siirded, mida regilau-
lus ette ei tule, vrd nt: „Sinust trahtrist mõeldud maja / Avalikuks. Avalikud / Nurja-
läinud naesterahvad“. Selles mõttes on „Jaaniidal“ rohkem ühist „Kalevipoja“ vär-
siga kui eesti regilauluga (vrd ka Sarv 2008, 52; suulises konverentsiettekandes
Sarv 2011). Bergmann pidi aga teadma, et siire on omane ka antiikeepika poetikale,
oli ta ju seda oma tõlgeteski jäljendanud.

Selliste võtete ja tehnikatega mängides ning neid eri tasanditel ühendades
toobki Jaan Bergmanni „Jaaniida“ kokku kolm aegruumi: antiigi, eesti pärimusliku
mineviku ning kaasaja oma poliitiliste sündmuste, intriigide ja inimliku nõrkusega.

Allikad

Bergmann, Jaan. 1875. *Jutud, salmused, laulud, mis võõraist keeldeist ümbertõlkinud ehk ise luuletanud*. Käsikiri. TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakond.

———. 1878a. „Sõnake luuldest.“ – *Sakala Lisaleht*, nr 3, 25. märts, 2–4.

———. 1878b. „Luuletuskunst I. Lühikene õpetus luuletuste koorest.“ – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat* 6, 36–48. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts.

———. 1879. „Batrachomyomachia.“ – *Meelejahutaja* I, 266–276.

———. 1901. *J. Bergmanni laulud*. Jurjew: M. Vares.

———. [1910] 1986. „Minu elulugu. = Jaan Bergmanni autobiograafia.“ Kommenteerinud Rudolf Põldmäe. – *Keel ja Kirjandus* 29 (11): 685–690.

Laak, Marin. 2016. „Unelõiv ja Saarepiiga: Jüri Talveti kirjanduslik „Kalevipoeg“.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 17/18. Võrdleva kirjandusteaduse erinumber, toimetanud Liina Lukas ja Leena Kurvet-Käosaar, 115–125. <https://doi.org/10.7592/methis.v14i17/18.13214>.

Lotman, Rebekka ja Maria-Kristiina Lotman. 2021. „Noore Jaan Bergmanni poeetika: luulekunst kui lõbu ja õpetus.“ – *Keel ja Kirjandus* 64 (1/2). [Ilmumas.]

Peegel, Juhan. 1997. *Kuld on jäänud jälgedesse. Regivärsi keelest ja poetikast*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Sarv, Mari. 2008. *Loomiseks loodud. Regivärsimõõt traditsiooniprotsessis*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

M A R I A - K R I S T I I N A L O T M A N , R E B E K K A L O T M A N

———. 2011. „The Success Story of a Verse Form.” – *International Symposium Traditional and Literary Epics of the World: Textuality, Authorship, Identity. The Kalevipoeg 150. Abstracts*, toimetanud Pihla Maria Siim, 36. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

———. 2015. „Veel kord regilaulu paralleelismist, poeetilises sünonüümiast ja analoogiast.” – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 16. *Poeetika erinumber*, koostanud Arne Merilai ja Maria-Kristiina Lotman, 27–34. <https://doi.org/10.7592/methis.v13i16.12451>.

Särg, Taive. 2005. *Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/551>.

Visnapuu, Henrik. 1916. „Jaan Bergmann luuletajana.” – *Eesti Kirjandus* 11 (10): 313–327.

Maria-Kristiina Lotman – PhD, Tartu Ülikooli dotsent. Tema peamised uurimishuvid on antiikvärss, selle meetrum, rütm ja värsisüsteemid; kvantiteeriva värsi tüpoloogiline analüüs; värsisemantika; värss ja tõlge. Ta on rahvusvahelise ajakirja *Studia Metrica et Poetica* toimetaja ning osalenud mitmete artiklikogumike koostamisel ja toimetamisel, sh „Frontiers in Comparative Prosody” Peter Langi kirjastuse poolt välja antavas sarjas „Linguistic Insights” ning ajakirja *Sign Systems Studies* erinumber „Semiotics of verse”.

E-post: maria-kristiina.lotman[at]ut.ee

Rebekka Lotman – PhD, Tartu Ülikooli vanemteadur, Tallinna Ülikooli kirjastuse peatoimetaja. Tema teadushuvid hulka kuuluvad eesti luule, meetrika ja riim, sonett.

E-post: rebekka[at]tlu.ee

Jaan Bergmann's Mock-epic *Jaaniida*: Text, Context and Intertext*Maria-Kristiina Lotman, Rebekka Lotman*

Mock-epics were first created already in the antiquity and the most famous of them, the *Batrachomyomachia*, was translated into Estonian already in 1875 by Jaan Bergmann; it was also the first full translation of an ancient epic poem into Estonian. However, until now, no Estonian original mock-epics were known and this genre was presumed to have evolved in Estonian literature only in the 20th century, mostly used in parodies of the national epic, the *Kalevipoeg*.

In this issue, we introduce a new archival find from Jaan Bergmann's manuscript poetry book. We discovered that, having probably been inspired by the *Batrachomyomachia*, but perhaps also by Nikolay Osipov's *Eneida* (1791), Jaan Bergmann had created his own mock-heroic poem *Jaaniida* (1875). It is a multidimensional and poetically rich poem, interweaving different verse cultures and different eras. On the one hand, its analysis reveals clear influences of the *Odyssey*: there are parallels with the portrayal of the main hero, images and the plot, as well as with the Homeric epic techniques (for example, both epics begin with the prooemium, which contains an invocation). But in terms of poetic devices and versification, *Jaaniida* draws on Estonian folk songs, using the folk meter, plenty of alliteration and assonance as well as parallelism, and imitating their morphology and vocabulary. The storyline of the poem features events that appear to have happened only recently before the writing of the text (most probably in 1866–1875): the transition from villeinage to money rent and the cases of corruption among local administrators. Against this background, Bergmann satirically pictures the rise of an individual and his later downfall caused by his weaknesses and vices.

Maria-Kristiina Lotman – PhD, Associate Professor at the University of Tartu. Her research interests are ancient verse, its metre, rhythm and versification systems; typological analysis of quantitative verse; semantics of verse; verse and translation. She is the co-editor of an international scholarly journal *Studia Metrica et Poetica* and has edited several article collections, including *Frontiers in Comparative Prosody* (Peter Lang) and *Semiotics of Verse* (a special issue in *Sign Systems Studies*).

E-mail: maria-kristiina.lotman[at]ut.ee

Rebekka Lotman – PhD, Senior Research Fellow at the University of Tartu, Editor-in-Chief of the Tallinn University Press. Her research interests are Estonian poetry, metre and rhyme, and sonnet.

E-mail: rebekka[at]tlu.ee

A R H I I V I L E I D

Jaaniida

Jaan Bergmann

1. Ööpik, oh õnnelik laulik,
Õpeta laulude lugu,
Valmista viiside väge,
Toimeta targa töö tulu,
5. Saada sa selgemat sisu,
Anna sa armsamat elu!
Vii mind lauliku laanesse,
Juhata Endla järvele,
Et ma säält lauljate luida,
10. Vanemuine, viisitaja,
Targema tütre pärandust
Päriksin omale õnneks,
Korjaksin kallimaks kaasaks!
Lugu, mis siin tahan laulda,
15. Pole Eesti vanast põlvest
Päritud kalli pärlina,
Nopitud nurmest, nõmmelta;
Ei kaa ole orja aegne
Lugu laanedes lauletud,
20. Põllu peenardel pajatud;
Vaid on Eesti uuest ajust,
Millal valla valitsused
Rahva kätte kroonult anti,
Millal valdes valitedi
25. Tallitajaid, toimetajaid,
Nende abid ning nõuandjad,
Kohtumehed korda mööda.
Kuidas mõned kurjast pruuksid
Omale antud ametit;
30. Omale ustud urkunsid [?]
Sest ma tahtsin täna rääk' da.
Seisis talu tutvvas vallas;
Virtsjärvelt Virule minna
Paremat kätt just tee kõrval.
35. Hakates pääle peremees
Oli nooruke, naeseta.
Võttis naese võõrast vallast,
Kosis kena abikaasa.
Anti siis valla valitsus
40. Tallitaja, teise kätte.
Meie Jaanile jaeti
Vanema abiametit,
Pidi päältkuulja olema,
Kuna teine kõneleja.
45. Sellel ajal anti talud
Puhta raharendi pääle.
Herra küsis kül neilt palju,
enam kui lähemad leppisid,
Aga nemad nurjatumalt,
50. Pakkusid vaevalt veerandi
Küsitud kõrge hinnasta.
Paremini peremeestest
Mõistis meie Jaanikene
Vanema abi vaielda,
55. Härraga hästi rääkida.
Tõsteti siis toimetajaks
Teda teisest abist varsti.
Siiski sai neist herra võitu,
Pani pääle rasket renti,
60. Nõnda kui ta nendelt nõudnud
Oli hakatuses [?] omal'.
Hakasid naad siis arvama,
Et võiks kindral-kuberneerilt
Otsi abi nemad omal'
65. Raha rendi kergitusta.
Jaan siis kostis kohtumeestel',
Vastas volinikudele
Aruldat nõuu avaldades,
Sõnu sõudevale säädes:

70. ..Mis te, mehed, Riigast saate
kindral-kubernereri käästa?
Tema Saks on, Sakste nõus kaa.
Sellepärast pole abi,
Kui teie sinna saadate,
75. Kallist raha kulutate.
Parem minna Peeterburki
Kõrge Keisri Herra juure.
Siis on õigus meie oma,
Saame kätte kerget renti,
80. Mõnda muudgi kergitusta.
Valitage vallast teie
Meest, kes mõistaks sinna minna
Häda asja õiendama,
Palve kirja Keisril' andma.
85. Reisi raha korjake siis
Valla peremeeste pungaist.
Pange pääva pääle rubla:
Ei see pole palju anda,
Siiski sissetulnud raha
90. Katab ära reisikulu.
Mis need rublad maksavad kül?
Nende vastu, mis me viimaks
Tasku omal tagavaraks
Rendirahasta topime,
95. Mis meie muidu herrale
Oleksime pidand andma,
Siis on kahju varsti kadund.
Saame hästi Sakse m'e siis
Kimbutada kenal viisil,
100. Teda järelandma [?] tõrju.“
Sai see kõne kõneletud,
Siisap mehed mokki väänma,
Muljuma ja muigutama,
Kõrvatagusta kaapima,
105. Pääda sõrmiga sügama.
Viimaks salaja sosistas
Salaja nõnda sobima,
- Asja järele arvama:
Kas kül kõlbaks vastuvõtta
110. Aruldat avaldud kõnet,
Kenat Peterburi käiki.
Kas ehk raha vängust nõudis,
Kes siis kõlbaks teele minna,
Muud kaa veel mõndagi moodi.
115. Ettepanek võeti vastu:
Tõutadi raha tuua,
Pääva pääle rubla panna.
Pika reisi rändajaks
Suure asja õiendajaks.
120. Valitedi valla poolt siis
Meie tutvat, tarka Jaani.
Volinik siis ajas vallast
Rändamise raha kokku:
Pääva mees tal pani rubla,
125. Kaks jälle kahe päävamees,
Kolme päävamees kolm rubla,
Oli koos neil reisiraha,
Aeti vallast reisirunad,
Kes siis kuulust reis'jat viisid
130. Tartu, Tartust Pihkva linna.
Pihkvast pööras saatja ümber
Kõige küüdihobustega,
Sõitis viimaks oma valda.
Seni sõitis Jaanikene,
135. Raudteel Pihkvast Peeterburki.
Elas säääl, kui ennemuiste
Luusija reisides Riiga
Vana Vesi Matsi kulul,
Kaua kui Abraami süles:
140. Pruukis peeniksid viinasid,
Käis ta kallimais trahtrides,
Nõudis nägusid neiuksid
Avalikus majus omal.
Nõnda priiskades, purjutes
145. Elas kuu ja tüki teista

A R H I I V I L E I D

- Peeterburis paigal Jaani.
Siisap saadud rahakene
Mehikesel kotist kaduma
Vägevasti vähänema.
150. Muudkui mees hakas minema,
Kodumaa poole kõndima.
Raudasillal sõitis Pihkva,
Pihkvast palgatud ruunaga
Tartu, ammu tuntud linna.
155. Sääl veel seisis mõne päeva,
Veel jõi omad viimsed rublad,
Andis avalikul' neuil'.
Siisap koduje kõndima,
Oma sammudel astuma,
160. Kuni keegi võttis teda
Enese koorma kukile,
Viis teda mõnegi versta.
Kuid siis pööris teinepoole:
Muudkui meie rändajake
165. Jaan jälle jalu kõndima,
Kuni jõudis oma koju.
Seni sõudsid vanal viisil
Kodusajad oma käiki,
Räägiti palju reisijast
170. Kuulsast Keisri külalisest,
Oodasid omale õigust.
Saanud ei sõnumid Jaanist.
Mõteldi: mehike langes
Kurja mõrtsukate kätte
175. Kuida käija Jerikusse.
Äkist kuuldi: „Jaan on kodu!
Kuju tulnud pika tee päält!“
Minti kokku kohtukotta
Asjade otsust küsima,
180. Õigust Jaanil vastuvõtma.
Varsti toodi Jaanil sõites
Kuulust Keiseri nägijat.
Kohtukotta saades hakas
- Jaan siis nõnda jutustama,
185. Kuida tema teekäik olnud,
Mis ja mitu asja näinud,
Mis ta teinud, käinud kus ta,
Miks ta pole koju poole
Kordagi saand kirjutada,
190. Kavalast end kokkuvõttes,
Targa reis'jana rääkides,
Sõnu sõudevale säades:
„Armsad sõbrad, armsad kuuljad!
Tahan teile tõtelikult
195. Oma reisilugu öelda,
Et te mehed mõistaksite
Kuis on raske reisimine
Nõnda suurta asju nõudes,
Kuida sinul silmad peavad
200. Ees ja taga helisema,
Kui sa 'p taha köidikusse
Minna vangi mehekene.
Pihkvast sõitsin Peeterburki,
Kuida teate, rauda ruunal.
205. Sinna saades otsin ruttu
Omal' odava kambrikse,
Kuhu end sissekorjasin,
Seni a'ani kus elasin.
Tõtasin siis tulki nõudma,
210. Leidsin viimati vaevaga,
Pidin tasuma rohkesti.
Viis mind tulk Viskali juure,
Kellel' nõutud aktid andsin,
Siis ma tahtsin sisse saada,
215. Keiserlikku lossi minna,
Aga ei mul antud luba,
Ehk kül palusin ja püüdsin.
Viimaks väsisivad keelmast,
Lasksivad mind sisse lossi,
220. Saatsid sinna, kus palujad
Lähevad Keiseri ette.

- Ei näinud Keisri Herrat ennast:
 Auujärjepärija üksi
 Oli asju õiendamas.
225. Läksin, lasksin põlvil' maha
 Ennast Tema jalge ette
 Palvekirja pää pääl hoides'.
 Armulikult luges Tema
 Kõrgus minu palvekirja.
230. Pärast lugemist pajatas:
 „Kiri jääb nüüd Minu kätte,
 Et võiks asja õiendada.
 Sina mine kiirest koju
 Kuulutama vendil' käsku.
235. Kannatage, oodake kaa,
 Külap siis te saate kätte
 Õigust nii kui nõuate.
 Sinna saab teile saadetud
 Kihelkonna kohtu kätte.“
240. Kui ta nõnda kuulutanud
 Sai mulle õiguse sõnu
 Pööris teiste tulijate,
 Teiste palujate poole.
 Mina läksin ää siis lossist
245. Maksin tulgile tõutatut
 Suure rahasumma välja.
 Maksin välja Viskalile,
 Et mul kergeks jäi kukruke.
 Vaatsin veel siis Peeterburgis
250. Ümber, et võiks enam teile
 Jutustada, juttu a'ada
 Tema kenamaist tornidest,
 Tema tugevaist lossidest.
 Juhtus korra kogemata
255. Kindral kuberneer mul vastu:
 Hakas minu kehast kinni,
 Raputas korra mind rinnust,
 Võttis vihaga ütelda:
 „Kuidas sa tohid mul tulla
260. Kodust nii Keisri päälinna,
 Ilma et sina hingestki
 Oleksid mulle ütelnud,
 Et sa siia tahtsid tulla
 Päämehe pääle kaebama,
265. Riigi Ülemal ütleva,
 Et teie herraga riius
 Uue raharendi pärast?
 Riiga enne, pärast siia,
 Kui ju käinud minu juures!
270. Seda pidid selgelt teadma.
 Sellepärast saab te' käsi
 Põhjatu pahasti käima.“
 Seda öeldes astus tõlda,
 Mis ta järel järgest sõitis,
275. Kuhu iial kuberneer läks.
 Nüüd siis tahan teile rääki
 Peterburi palastidest,
 Tema auust ja tema ilust.
 Suur on tema, suurem veelgi
280. Kui on Riija, Tartu kokku.
 Majad mõned hirmus suured,
 Kuue, seitsmekorrased.
 Palastidest paistab sulle
 Silma kohe Keisri palei,
285. Niikui ajalehtis nääte,
 Mõnikord ülesmaalitud.
 Kirikutest kõige kenam
 Iisaku ilus Cathedral,
 Kelle sees ma korra käisin.
290. Ime ilus oli tema:
 Kenad kuldased kroonlühtrid
 Hõbedaga ehitatud,
 Seinad selgemast marmorist,
 Põrand puhtaimast kividest.
295. Muud sääl mitu imeasja,
 Mis ma 'p jõua jutustada,
 Tahan teinekord kõnelda.

A R H I I V I L E I D

- Kui mult sõitis Gubernaator,
Sõitsin mina jumalaga
300. Peeterburi vallid varsti.
Sõitsin Pihkva, rauda ruunal.
Pihkvas palgasin hobuse
Sellega sõitsin ma Tartu.
Tellisin teise siis Tartus,
305. Kellega koju ma jõudsin.“
Sellega sai jut lõpetud,
Reisilugu tal lauletud,
Kuuljatel' kõrvu puhutud.
Aga kuulsale käijale
310. Anti auustust väga palju,
Kõigist küljedest pakuti,
Kät ikka kuulsal' rändajal'.
Kõik teda kiitsid valjusti,
Hüüdsid suure hulgani:
315. „Elagu Jaan, Jaan elagu!“
Nõnda lõppis nimetud käik.
Käis sest ajast kuulus reis'ja
Kihelkonda, sääлта koju,
Sillakohtussa sagedast,
320. Ikka õigust äratooma,
Mis ta peremeestel tõutand.
Kui läks kuulus mees Villandi
Vahtisid Villandi mehed,
Teda kui targemat meesta,
325. Õnnelikumat õiguse
Toojat, tarka toimetajat,
Enam kui nägust neiukest
Vahivad nooreme'e silmad,
Kui ta mõtted kosja tee pääl.
330. Tahtsid tarka meesta näha,
Kuulust käijat silmavõtta.
Käies, sõites kaval tarka
Osas asju nii ajada,
Et sai enese ametist
335. Lahti vana vallavanem
- Enne õiget ajalõppu.
Muidugi sai kuulus käija
Säätud siis vallavanemaks,
Tehtud targaks toimetajaks.
340. Oh seda käiku kulutist
Mis siis sai veike vallake
Tunda targalt tallitajalt,
Käik sai käigi pääl' kuulatud,
Reis sai reisi pääl' rajatud:
345. Kihelkonda, sillakohtu,
Villandi, Viskali juure,
Riiga korda, tihti Tartu,
Ikka valda valitsedes,
Valla asju õiendades,
350. Valla hobused vedajaks,
Valla vankrid, saanid sõiduks,
Vallast korjatud kutsarid.
Siiski ei õigust ühtigi
Tulnud neile kihelkonda,
355. Kuida kuulutanud reis'ja.
Mõni aasta läks nii mööda,
Aga käigid ei kadunud,
Kõige tihemalt käis Tartus,
Valla ruunad kus vedajaks,
360. Vallast keegi kus kutsariks.
Tartu ikka tüki aega,
Pääva kahte, vahest kolme,
Jäi Jaan jalaksid puhkama,
Kutsariga ümberkäima.
365. Kõige sagedamast käis tal
Kutsariks Hans Kõrgelt Pärnalt.
Ükskord sõitis Jaan sügise
Üsna üksinda Tartusse!
Hans sest saanud kaa sõnumid.
370. Tapnud siis üheksa hani,
Topp'nud tasku kümme rubla,
Säädnud rege reisiks valmis,
Pannud siis hobuse ette,

- Võtnud kaa naesukse vastu,
 375. Kes kaa tahtnud Tartu sõita
 Üheksat hani müütama.
 Tartus võeti varsti hanid,
 Tükist sai rohkemat rublat,
 Mis temalt Hans varsti võttis.
380. Läks siis Jaaniga luusima,
 Kellega kokku ju saanud.
 Naene läks salaja saatma.
 Ühe hoone ees jäid seisma,
 Teistest teistmoodi ehitud.
385. Tötasid sisse tuliste,
 Naene ukse ees ootama,
 Asja järele arvama,
 Miks nii mehed kahekesti
 Tötasivad trahterisse.
390. Sosisesivad salaja.
 Tahtis käigi põhja teada,
 Sellepärast seisis ikka
 Ootes külma tuule kääta.
 Viimaks läks üks vana härra
395. Kellel juuksed hallid juba,
 Meie meheoot'jast mööda.
 Küsis kergesti naeratades,
 Lendma sõnu läkitades:
 „Mis sina, naene, siin mõtled,
400. Majasse võõriti vahid
 Käreda külma kääs õues?“
 Naene kostis küsijale,
 Köhaga kurku puhastes,
 Sõnu sõudevale säädes:
405. „Ei tea, auustatud herra!
 Ootan mehi, maitasid siin:
 Tötasid siia trahterisse,
 Läksid sisse vist lakkuma,
 Miks naad muidu on nii kaua.“
410. Temale tõsiselt herra
 Kostis kohe töt rääkides:
- „Või so mees siis siia sisse
 tötas teisega trahterisse?
 Või sina ootad ukse ees,
 415. Et naad tagasi tuleksid?
 Kena trahter! Kulla naene!
 Tea, et Tartu linnas hüütaks'
 Sinust trahtrist mõeldud maja
 Avalikuks. Avalikud
420. Nurjaläinud naesterahvad,
 Raha eesta ostetavad,
 Ropemat elu elajad,
 Pordupoodide pidajad,
 On, kes tema sees elavad.
425. Nende juure nüüd so mees on
 Läinud teise tuttavaga,
 Sina isi ootad väljas.“
 Nõnda ööldes läks ta ä[ä] [?]
 Naene nukrama meelega
430. Tötas säält tuliste tuppä,
 Kippus oma korterisse,
 Oma häda hoides rinnus
 Sügavas südame põhjas.
 Kui ta sõudis Tartust koju
435. Oodas aga, kuni mehel
 Uni langes laugudesse,
 Nii et ta magab norinal.
 Läks siis läbi lepametsa
 Keskööl kohtumehe juure.
440. Kaebas kiirest oma häda,
 Nõudis, kust peaks nõudma abi,
 Kuhu peaks tema kaebama,
 Kas teeks õpetaja õigust,
 Või kas [. . .] vallavalitsus.
445. Kohtumees siis käskis teda
 Õpetajalt abi otsi.
 Tänades tend tötas naene
 Koju kohtumehe majast.
 Kodu võttis mehe kuue,

A R H I I V I L E I D

450. Tabas rahakoti taskust:
 Ei leidn'd kopikatki kotist,
 Muudkui pani mehekuue
 Tasku tühja natikene.
 Hommikul siis tõttas tema
455. Õpetajalt õigus ots'ma,
 Oma häda temal öölma.
 Rääkind, mis t'al mees on teinud,
 Kuida kuulus vallavanem
 Teda är[a]kavatlenud,
460. Palund abi alandlikult.
 Kaa meest kutsutud siis sinna,
 Et saaks asjad hästi sääatud,
 Õpetajast õiendatud,
 Kuida neid säääl on noomitud,
465. Ähvardatud, häälitsetud,
 Manitsetud, mahandatud,
 Pole kõrva mul puutunud.
 Pole kellegil' kuulutud.
 Aga seda linnalugu
470. Kuulutas kohtumees viimaks
 Teiste kohtukojalisel'.
 Juba palju olid pannud
 Tähel', et uus vallavanem
 Jaa ka kena kirjutaja
475. Ühes käisid joomas, kõrtsis,
 Mis on viim'ses valla sõrvas,
 Sõites Villandist vassakut
 Kät tee kõrval kingu otsas.
 Aga ei ükski Kingukõrts
480. Tunnud tulu tema käigust:
 Käis kaa tihti teistes kohtes,
 Kõrtsis kui kaa trahterides
 Oma kurku märjaks kastmas.
 Siiski jäi see lugu soiku,
485. Sest et vallavanem mõistis
 Viinaga võida vastasid,
 Et ei teinud temal viga,
- Vaid et lasksid vana viisi
 Edasi teda elada.
490. Valiti vallavanemaks
 Jaani kolmeks aastaks jälle.
 Elas ühte viisi ikka,
 Nii kui ju oleme näinud:
 Sõitis tihti Tartu linna
495. Valla küüdiga kannetud,
 Valla asju õiendades,
 Kus ta kaua paigal seisis.
 Tihemalt käis veel kõrtsides,
 Ligidal, lähidal, kaugel.
500. Käis nõnda kohtu lävedel,
 Kui ju esiti kuulsime:
 Kihelkonnas, Sillakohtus,
 Kaebas Riiga kuberneeril',
 Saatis kirju Senatisse.
505. Kord sai isi kohtu alla,
 Ametist lahti heidetud.
 Oh seda käiki, kulutust,
 Mis tema mehike tundis!
 Kodust käis ta igal pääval
510. Sõitis siia, sõitis tänna,
 Abi nõudma ehk otsima,
 Rohke rahaga määrima,
 Magusasti meelitama
 Viskalit, muid vähemaid kaa.
515. Tõeks sai tuttav vanasõna:
 „Kullast' silmad, kanasilmad“,
 Sest et auustud vallavanem,
 Kuulus Peeterburgis käija
 Panti vanemaks paigale,
520. Anti amet kätte jälle.
 Ehitas kaa uued hooned
 Omal valla tagavarast.
 Aidad, laudad olid juba
 End'sil aastail ehitatud,
525. Muudkui eluhoone ükski

- Jäänud vanake järele.
Seda uuest ehitada,
Valmistada vallarahvast
Laskis tema sellel suvel,
530. Mil sai amet antud jälle.
Kena korstnaga kojake:
Kammert neli, köök ja koda,
Toidukammer, rehetuba,
Ohter kaa rehealune,
535. Kenasti kivist ehitatud,
Katuski kärbitud hõlgist
Nii kui mõnel mõisahoonel.
Lugu läks veel vana viisi
Aasta, teisest veel tükike,
540. Aga siis eksis raskesti
Kihelkonna kohtu vastu,
Et sai ametist heidetud.
Kül veel käis ta vanamoodi
Abi otsimas, palumas,
545. Rohke rahaga määrimas,
Aga ei aidanud ükski.
Valitud uus vallavanem
Vaadas järel vallalaeka:
Leidis laekast palju vähem,
550. Kui üleskirjutud oli.
Mitmegi mehe pääraha
Oli maksmata üleval,
Ehk kül mehed ütlesivad,
Et naad olla äramaksnud,
555. Ilma et naad tähte saanud.
Kui siis küsiti Jaani kääst,
Kuhu raha laekast läinud,
Miks ei ole tähte annud,
Osas tema osavalte
560. Asju nii hästi ajada,
Et tal oli viga vähä:
Laeka raha läind hääks vallal'
Selle, teise asja tarvis;
- Päärahatähed, paraku!
565. Jäänd rahaandjail' andmata
Kirjutajalt korjamata:
Vastaku seda seesama.
Möödeti kaa magasinis
Vili ümber, kas kaa oleks
570. Nõnda palju, nii kui enne.
Leitud küllalt kasinam säält:
Rukkid kõigist kõige rohkem
Vakka ehk kakssada vähem,
Otre vist sadaviiskümmend,
575. Kaheksakümmend ehk kaeru.
Mitmel peremehel leiti
Rohkem kui õigus raamatust,
Mis naad ei lubanud maksa.
Seda kõik tõsteti süüks siis
580. End'se vallavanemale
Taheti nõuda kõik temalt.
Aga Jaanike julgesti
Vabandas ennast vahvaste,
Et, kui enne, jäi niisamu.
585. Nõnda kukkus Jaani kõrgus,
Langes tema auu ja amet.
Ei enam ehita teda
Endine auu ja toredus,
Ei enam koorma ta kotti
590. End'ne vallatagavara,
Ei enam vea tend vald nüüd
Kihelkonda, Sillakohtu,
Tartugi; kui tahab minna:
Sõitku ta oma sõiduloom.
595. Kõrts tal ükski kaasaks jäänud,
Kelle kallist viin ja õlut
Tema mokaadele maitseb
Nii kui vesi veskirattall'.
Viimaks veel ta tegi tembu,
600. Mis kül tarvis tähel' panna:
End'ne Keisri lossis käija,

A R H I I V I L E I D

- Vallast väljaläkitatud
 Kindral kubernööri saadik,
 Ümberkaudu kuulsam meesi:
 605. Varastas pudeli viina
 Kõrtsis simpsu päält salaja,
 Et võiks jänu tühjaks juua,
 Mis ei olnud mitte kustund,
 Sest mis oli isi ostnud.
610. Pärast tehtud tempu läinud
 Kõrtsis teise seltsis käima.
 Olnud õhtu, pime kää ju,
 Kui nad istund odra ääre
 Viinamärga suhuvõtma,
615. Kuinud kurku kastma jälle.
 Poolest saadik olnud pudel
 Täiest tühjaks lakutud,
 Kui naad kaugelt inimesi
 Kuulnud tulevad kõneldes:
620. Pannud pudeli odrasse,
 Istunud isi vagusi.
 Olnud vähipüüdjad poisid,
 Kes säält tahtnud möödaminna.
 Aga teisel' paistnud pudel
625. Odrast sihtiva silmisse:
 Kohe võtnud ära viina.
 Poissa Jaan kiirelt käskima:
- „Jooge, poisid, otsa jänu!
 Pudel tühjaks just põhjani!“
630. Joonud pois. Polegi palju
 Jõudnud ta ära säält juua.
 Teine tal tõtnud siis appi,
 Tühendand viinasta tühjaks,
 Visanud pudeli puruks.
635. Nii sai Peeterburgis käijast,
 Keisri Herra külalisest,
 Auujärgpärija palujast,
 Kuberneeriga kõnelejast,
 Oma vallakse uhkusest,
640. Ümberkaudu kuulsast mehest,
 Veikse valla raha sööjast,
 Magasini viljavõtjast,
 Tartu neidude tabajast:
 Kõrtsimehe viinavaras. -
645. Aga armas lugeja sa,
 Kellele antud ametit,
 Kirjuta hääst kõrva taha
 Praegu jutustatud juttu:
 Et ei iial sina sattu
650. Kuristikku, kuidas Jaan siin! –
- Finis: 16 Juli 1875
 J. B.

Kommentaariid

30. värss: *ustud* – usaldatud „urkunsid“ – sks k *Urkunde* – dokument, tõend

54. värss: *vaielda* – vaidlustada

81. värss: *valitage* – valige

100. värss: *järelandma* – kokkukirjutatuna saksamõjuline eesliitega tegusõna, tõlkelaen sõnast *nachgeben*, vt ka 207. värss *sissekorjasin* jt

110. värss: *aruldat avaldud kõnet* – arukalt väljendatud juttu

139. värss: *Abraami süles* – s.t nagu vanajumala selja taga

209. värss: *tulk* – tõlk
212. värss: *viskal* – ld k *fiscalis*: fiskaal, rahandusminister, Poola ajal *Thesaurarius Regni* paralleelne nimetus
277. värss: *palastidest* – paleedest, vrd sks k *Palast*
343. värss: *kuulutud* – kulutatud
430. värss: *tuliste* – kiiresti
447. värss: *tend* – luulek. teda
466. värss: *mahandatud* – maha tehtud(?)
536. värss: *katuski kärbitud hõlgist* – õlgkatus
559. värss: *osas* – oskas
568. värss: *magasinis* – viljalaos
606. värss: *simpsu* – simss, simsi, vrd sks k *Sims*

METHIS. STUDIA HUMANIORA ESTONICA on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi ning Eesti Kirjandusmuuseumi ühisväljaanne. Ajakirjas avaldatakse humanitaarteaduslikke artikleid ja originaaluurimusi, peamiselt kirjandus-, kultuuri- ja teatriteaduse alal.

Ajakiri ilmub temaatiliste numbritena, millele lisandub kuni kolm vabateemalist artiklit. Ajakiri ilmub eesti ja/või inglise keeles. Artiklitele on lisatud lühiteesid, märksõnad ja pikem kokkuvõte inglise/eesti keeles.

Rubriigid: ARTIKLID ja VABAARTIKKEL, MANIFEST (programmiline essee), TEORIAVAHENDUS (erialase teoreetilise artikli tõlge ja saatesõna), ARVUSTUS (ülevaateartikkel erialakirjandusest), ARUTELU (arvustus ja vastus), ARHIIVILEID (kommenteeritud allikapublikatsioon), INTERVJUU ja VARIA. Igas numbris ilmub valikuliselt kaks kuni kolm rubriiki.

ILMUMAS:

Methis, nr 27/28, kaksiknumber „Performatiivsus ja taju“, inglise keeles (koostamisel)

Koostajad: Hedi-Liis Toome (hedi-liis.toome@ut.ee), Anneli Saro (anneli.saro@ut.ee)

KAASTÖÖ VORMISTUS – aluseks on Chicago Style, vormistusjuhendid:

1) eesti k, vt http://media.voog.com/0000/0013/5100/files/methis_vormistusjuhend_2019.pdf ja

2) inglise k, vt <http://www.chicagomanualofstyle.org>.

Artikli maht – kuni 20 lk (ä 1800 tm); Times New Roman; reavahe 1,5; lõikude eristus: taandrida

Teesid/Abstract [lühikokkuvõtte artikli alguses] – kuni 75 sõna

Märksõnad/Keywords – 4 kuni 6, vt „Eesti märksõnastik“ – <https://ems.elnet.ee>

Kokkuvõte/Summary – eesti/inglise keeles – 750 sõna

Autorit tutvustus/CV – inglise ja eesti keeles

Viitamine – sulgudes teksti sees [Andresen 1926, 18]

Tsitaadid – jutumärkides; pikemad kui 3 rida eraldi lõiguna, jutumärkideta

Eesnimed – esimest korda välja kirjutatud, edaspidi üldjuhul perekonnanimi

Allikad/References

[raamat:] Alver, Betti. 1966. *Tähetund* [Hour of the Stars]. Tallinn: Eesti Raamat.

[peatükk raamatust:] Godard, Barbara. 1990. „Theorizing Feminist Discourse/Translation.“ In *Translation, History and Culture*, edited by Susan Bassnett and Anthony Lefevere, 87–96. London: Pinter.

[ajakirjaartikkel:] Õispuu, Jaan. 2003. „Karjala kirjandus ja keelepoliitika.“ – *Keel ja Kirjandus* 46 (7): 509–530.

[e-andmebaas:] Postcolonial Web. <http://www.postcolonialweb.org> [vaadatud 24. novembril 2017].

Kaastööd avaldatakse positiivse eelretsensiooni korral.

JÄRGMISES NUMBRIS:

- Afektist ja autentsusest
- Performatiivsusest
- Posthumanistlikust dramaturgiast
- Mitteinimeste agentsusest
- Ambivalentsuse poetikast
- Väsinud mütidest teatris
- Tantsust ja tajust
- Teatrist ja tehnoloogiast

ISBN 978-9949-03-535-9

9 789949 035359

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus